

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Королија Александар

**Теорија идеолошке хегемоније
И
империјална фаза капитализма**

Докторска дисертација

Београд, 2024

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Korolija Aleksandar

**Theory of Ideological Hegemony and Imperial
Phase of Capitalism**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Комисија за оцену и одбрану докторске дисертације

Ментор:

проф. др Слободан Антонић, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Владимир Вулетић, редовни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

доц. др Јелена Пешић, доцент

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Жолт Лазар, редовни професор

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

Теорија идеолошке хегемоније и империјална фаза капитализма

Предмет истраживања су генеза и структура идеолошке хегемоније у империјалној фази капитализма. Упоредо са тиме, предметом рада се могу разумети и теоријска разматрања идеолошке хегемоније и империјализма којима се приступа на критичан начин. Главни циљ рада је покушај синтезе савремених теорија империјализма, Грамшијеве теорије идеолошке хегемоније и Алтисерове теорије идеолошких апарата. Синтеза је представљена кроз нови појам – империјалне идеолошке апарате. Појам империјалних идеолошких апарата је резултат ревизије Алтисеровог појма државних идеолошких апарата који је реконцептуализован према савременим друштвеним кретањима која одликују губитак значаја националне државе у корист транснационалних, глобалних структура. Међу осталим циљевима рада се налази покушај расветљења теоријског модела базе и надградње, укључујући основне појмове историјског материјализма како би се критички приступило разумевању релативне аутономије идеолошке инстанце спрам економске инстанце. У раду се идеологији приступа као према живљеној пракси, критикујући схватање идеологије као лажне свести. У складу са тиме деловање империјалних идеолошких апарата се излаже према позитивним и објективним учинцима које они остварују у репродукцији неједнаких односа између центра и периферије. Као главни империјални идеолошки апарати се издвајају НАТО са ритуалом одвраћања, ММФ са ритуалом условљавања и НВО са ритуалом морализације - који успостављају хегемонију над државним идеолошким апаратима. Као општа функција империјалних идеолошких апарата представља се деполитизација у сврху репродукције постојећих односа снага и њиховог даљег продубљивања, а кризе се разумеју као подстицаји јачања ових апарата.

Кључне речи: база и надградња, производни односи и снаге, структурисани тоталитет, идеолошка хегемонија, капиталистички начин производње, империјализам, светски систем, државни и империјални идеолошки апарати

Научна област: Социологија

Ужа научна област: Општа социологија

The Theory of Ideological Hegemony and the Imperial Phase of Capitalism

The subject of research is the genesis and structure of ideological hegemony in the imperial phase of capitalism. Along with that, the subject of the work can also be understood as theoretical considerations of ideological hegemony and imperialism, which are approached in a critical way. The main goal of the dissertation is an attempt to synthesize modern theories of imperialism, Gramsci's theory of ideological hegemony and Althusser's theory of ideological apparatuses. The synthesis is presented through a new concept - imperial ideological apparatuses. The notion of imperial ideological apparatuses is the result of a revision of Althusser's notion of ideological state apparatuses, which has been reconceptualized according to contemporary social movements that are characterized by the loss of the importance of the national state in favor of transnational, global structures. Among the other goals of the work is an attempt to shed light on the theoretical model of the base and superstructure, including the basic concepts of historical materialism in order to critically approach the understanding of the relative autonomy of the ideological instance in relation with the economic instance. In the work, ideology is approached as a lived practice, criticizing the understanding of ideology as a false consciousness. In accordance with that, the operation of the imperial ideological apparatuses is exposed according to the positive and objective effects they achieve in the reproduction of unequal relations between the center and the periphery. The main imperial ideological apparatuses stand out as NATO with the ritual of deterrence, IMF with the ritual of conditioning and NGOs with the ritual of moralization - and which establish hegemony over the ideological state apparatuses. As a general function of imperial and ideological apparatuses, depoliticization is presented for the purpose of reproducing existing power relations and their further deepening, while crises are understood as incentives to strengthen these apparatuses.

Key words: base and superstructure, production relations and forces, structured totality, ideological hegemony, capitalist mode of production, imperialism, world system, state and imperial ideological apparatuses

Scientific field: Sociology

Narrower scientific field: General sociology

Садржај

1. Уводна разматрања	1
1.1 Глобалне неједнакости или ништа ново под капиталистичким Сунцем.....	4
1.2 Да ли капитализам има будућност и да ли човек има будућност у капитализму?.....	9
1.3 Предмет, циљеви истраживања и хипотезе	13
2. База и надградња	15
2.1 Марксова концепција базе и надградње	18
2.2 Енгелсова само-критика и увођење термина економског као одређујућег у последњој инстанци.....	26
2.3 Економистичка тумачења и њихова критика	29
2.3.1 Кауцкијево схватање историје као нужности	30
2.3.2 Економија као увек одређујућа - Плеханов	31
2.3.3 Примат производних снага код Бухарина.....	33
2.3.4 Стаљинов дијалектички натурализам и изолација језика.....	34
2.3.5 Коенова одбрана производних снага	36
2.3.6 Лабриолина рехабилитација „последње инстанце“	37
2.3.7 Коршово и Томпсоново одбацивање БН модела.....	38
2.3.8 Политика као одређујућа инстанца.....	41
2.4 Структурисани тоталитет	45
2.5 Улога дијалектичког метода у конституисању модела базе и надградње.....	60
3. Капитализам и империјализам.....	70
3.1 Капиталистички начин производње и капиталистичка друштвена формација	73
3.2 Класичне марксистичке теорије империјализма.....	89
3.2.1 Империјализам и акумулација капитала – Роза Луксембург	90
3.2.2 Улога финансијског капитала у развоју империјализма - Хилфердинг	94
3.2.3 Империјализам као последња фаза капитализма - Лењин.....	99
3.2.4 Бухаринова антиципација светско-системске теорије	103
3.3 Капитализам као светски систем.....	106
3.3.1 Марксова антиципација светско-системске теорије	107
3.3.2 Франкова теорија подразвијености.....	108
3.3.3 Волерстинова теорија светског система.....	113

3.3.4	Акумулација капитала на светском нивоу - Амин	118
3.4	Савремене марксистичке теорије империјализма.....	127
3.4.1	Империјализам и монополни капитализам – Баран и Свизи.....	127
3.4.2	Неоколонијализам као последњи стадијум империјализма - Нкрума.....	133
3.4.3	Успон Империје – Харт и Негри	135
3.4.4	Нови империјализам – Мејксинс-Вуд, Харви и Петрас.....	138
4.	Идеологија	144
4.1	Кратак осврт на историју појмова идеологије и хегемоније	147
4.1.1	Добровољна послушност – Боси	147
4.1.2	Критика идола - Бекон	148
4.1.3	Идеологија у доба просветитељства	149
4.1.4	Лењинаова критика идеолошког спонтанизма	151
4.1.5	Губљење термина идеологије – Барт, Дебор и Бодријар	153
4.1.6	Доха и дискурс – Бурдије и Фуко	159
4.1.7	Значење термина хегемоније у Античкој Грчкој.....	162
4.1.8	Повратак хегемоније у Пруској и Русији	164
4.1.9	Хегемонија током и након Хладног рата	167
4.2	Марксово схватање идеологије	173
4.3	Схватање идеологије као лажне свести	185
4.3.1	Лукачево схватање идеологије и отуђења.....	185
4.3.2	Друштвена условљеност погрешне свести - Манхајм	190
4.3.3	Културна индустрија и лажне потребе – Адорно, Хоркхајмер, Маркузе	195
4.4	Грамшијево увођење концепта идеолошке хегемоније	201
4.4.1	Критика економизма	202
4.4.2	Односи снага као кључан елемент идеолошке хегемоније	205
4.4.3	Позициони и маневарски облици друштвених борби.....	207
4.4.4	Дистинкција грађанског и политичког друштва	209
4.4.5	Улога партије као „модерног владара“ у успостављању хегемоније	215
4.4.6	Пролетаријат, сељаци и интелектуалци као елементи партије и хегемоније ...	218
4.4.7	Идеологија и култура као елементи идеолошке хегемоније	221
4.5	Алтисеријански појам идеологије и идеолошких апарата	226
4.5.1	Алтисерова критика Грамшијевог историзма.....	227
4.5.2	Општа теорија идеологије.....	230
4.5.3	Веза између идеологије и производних односа	233
4.5.4	Државни идеолошки апарати и класна борба	235

4.5.5 Идеологија и субјективност - интерпелација.....	239
5. Идеолошки апарати	243
5.1 Критика Алтисеровог схватања државних идеолошких апарата	246
5.1.1 Хирстова и Рансијерова критика Алтисеровог функционализма	246
5.1.2 Батлеркина критика интерпелације и Машереов одговор	248
5.1.3 Пешеова допуна теорије идеолошких апарата и критика сцијентизма.....	249
5.1.4 Хаугова критика вертикализације и трансисторизације идеологије	251
5.1.5 Пуланцасово померање према империјалном контексту идеологије	252
5.2 Према империјалним идеолошким апаратима	258
5.2.1 НАТО и ритуал „одвраћања“	268
5.2.2 ММФ и ритуал „условљавања“	283
5.2.3 НВО и ритуал „морализовања“	292
5.3 Хуманитарне интервенције као идеологија империјалних идеолошких апарата...	303
6. Закључна разматрања	324
Литература	340

1. Уводна разматрања

Данас је још увек тешко започети говор о некој теми, а не пронаћи макар њене елементе или обресе темеља у античкој Грчкој. У давној Езоповој (Aisōros 620-564 п.н.е.) причи, Ветар и Сунце се надмећу ко ће својим деловањем учинити да путник скине своју јакну. Први задатку приступи Ветар одлучујући да дува што јаче и тако учини да путник остане без своје јакне. Међутим, што је Ветар јаче дувао то се путник више и јаче стискао како би задржао јакну на себи. После неуспеха Ветра ступи Сунце на сцену тако што је јако угрејало и када путнику постаде претопло он сам скиде своју јакну.

Езоп нам даје једну од првих лекција идеолошке хегемоније и на примеру деловања Сунца показује с једне стране немоћ „репресивног“ или „чисто негативног“ приступа Ветра, и са друге стране знатно суптилнију „присилу“ у облику подстицаја који има своје позитивне учинке и чак делује несвесно на путника. Несвесно у смислу да путник на првом месту уопште није свестан да се нашао у игри моћи између Сунца и Ветра. Али, и несвестан да његов чин није део његове одлуке или производ његове чисте субјективности, већ је то чин који је одређен деловањима сила које функционишу изнад (не и изван) њега самог – силе које над-одређују његову одлуку. Он не скида јакну зато што га је Сунце на то приморало, што је још очигледније на примеру Ветровог деловања присилом, већ он „сам“ доноси одлуку да је то за њега боље него да трпи врућину – он јесте приморан да скине јакну, али то не разуме као присилу, већ као нешто што је за његово добро, дакле у његовом интересу. У том смислу је путник поунутрио деловање Сунца као субјекта са великим „С“ и сразмерно томе је Езоп антиципирао Грамшијеву (Antonio Gramsci 1891-1937) теорију идеолошке хегемоније и Алтисерову (Louis Althusser 1918-1990) теорију идеологије.

Штавише, Езопова прича је ближа савременом разумевању идеолошке хегемоније него што је то случај са каснијом Вароном (Marcus Terentius Varro 116-27 п.н.е.) поделом средстава за рад на оруђа која говоре (*instrumentum vocale*), на оруђа која пуштају неартикулисане гласове (*semivocale*) и нема оруђа (*mutum*). Наравно, нема оруђа су чисти објекти попут запрежних кола или лопате, оруђа са неартикулисаним гласовима су вучна стока, а оруђа која говоре су робови. Слично томе, међу Римљанима је такође постојала игра речи која садржи у себи односе између пристанка и присиле *a verbis ad verbera* (са речи на батине). Али овај „римски“ приступ је кратак за данашње разумевање идеолошке хегемоније зато што је предмет идеолошке хегемоније роб који се у првом случају и сам посматра као средство за рад (предмет/објект), а не као слободна радна снага (субјект). Док у другом случају постоји подразумевање да роб слуша Реч господара, а онда када то престане да чини уследиће батина (алат батине по алату који говори), а тела робова биће разапета од Капуе до Рима (Спартаков устанак) као стратегија одвраћања од следеће побуне против господара.

Без обзира што је и Езоп живео у робовском друштву, његова прича се односи на путника – а не на роба - који сасвим случајно прелазећи одређени пут наилази на структуре моћи које се између себе надмећу. Овде није главно деловање на објект (путника) него ово међусобно надметање структура моћи, њихово међусобно доказивање чија је моћ учинковитија – путник је само случајни пролазник који се нашао као колатерална штета (према афричкој пословици – док се бију слоновима настрада трава). Уз битну разлику да победу односи не она моћ која ће путника

свести на чист објект и с њега збацити огртач, већ она моћ која ће суптилно¹ путника субјективизирати, поставити шире услове у којима ће он сам пристати на ову игру и пристати на „вољу“ Сунца несвестан да је његова сама воља обликована Сунчевом вољом.

На овом месту можемо поставити питање зашто би се уопште путник одупирао хегемонији Сунца, зашто би овде требало да дође до отпора као што је то био случај у односу са Ветром? Чак и ако би путник успео да проникне у игру моћи и открио „центар моћи“ који условљава његово понашање, зашто би овај „центар моћи“ постао мета отпора? И какав би отпор могао да пружи? Стискање уз јакну које је представљало отпор Ветру, сада не би допринело интересима путника, а сам путник нема никакву моћ којом би могао да утиче да Сунце ослаби своје грејање. Односно, приликом коришћења присиле, отпор је готово непосредно нужна („природна“) реакција за коју није неопходно улазити у дубље анализе како би се пронашли разлози. Међутим, са деловањем које укључује пристанак ствар је знатно сложенија и није само скривена од субјекта, већ је скривена и за „неутралног“ или „објективног“ посматрача. Јер, и неутрални посматрач који види како се заиста одвија читав процес због којег путник скида своју јакну запада у проблем да аргументовано изнесе разлоге због којих би путник требало према Сунцу да поступи као према Ветру – да покаже отпор.

И заиста, још увек остаје отворено питање како је могуће одупрети се идеолошкој хегемонији и колику моћ субјект има према деловању друштвених структура. У складу са тиме, у овом раду приступ идеолошкој хегемонији ће бити критичан, али критичан у оној мери у којој можемо говорити о ширим друштвеним условима неопходним за егзистенцију идеолошке хегемоније. Прецизније речено, приступ је критичан у односу на конкретни тип идеолошке хегемоније који одговара друштвеним условима. Према томе, овде нас не интересују првенствено „изоловани“ учинци идеолошке хегемоније, већ њена веза са друштвеном структуром, са позицијама у друштвеним односима производње, дакле у вези са капиталистичким начином производње и капиталистичком експлоатацијом. Тек у овом ширем друштвеном контексту, служећи се Грамшијевим елементима хегемоније (присила и пристанак) можемо ући у дубље структуре моћи и у пристанку препознати елемент присиле и самим тим показати репресивни елемент идеолошке хегемоније. Тада постоји разлог због којег је могућ настанак отпора идеолошкој хегемонији.

¹ Маркс користи следећу метафору да опише ову разлику: „За свога власника римски роб је био везан ланцима, најамни радник везан је невидљивим концима. Привидност његове независности одржава се сталним мењањем индивидуалног најамног господара и путем *fictio juris* уговора (Marx i Engels, 1974: 504). На том основу Маркс говори о двострукој слободи радника - негативној слободи од поседовања средстава за производњу и позитивној слободи да прода своју радну снагу различитим власницима капитала. Правна фикција је овде фикција о слободној индивидуи која располаже својом радном снагом као да не постоји чврста одређујућа веза његовог положаја према капиталу (као што путник располаже својом јакном, а чврста веза деловања Сунца га подстиче и одређује да је скине). Док год капиталистички процес производње репродукује раздвојеност радне снаге од услова за рад он истовремено репродукује присилу да радник прода своју радну снагу да би уопште могао да живи (исто, 509). Стога је радник итекако везан за капитал: „У ствари радник припада капиталу и пре него што се прода капиталисти. Његово економско подложништво остварује се и уједно прикрива периодичним обнављањем његове самопродаје, мењањем његових индивидуалних најамних господара и колебањем тржишних цена рада“ (исто, 509-10). У томе се налази разлика која нас у капитализму усмерава да идеолошку хегемонију првенствено посматрамо као моменат пристанка, али исто тако нас усмерава да не заборавимо ни моменат присиле, као системска присила производних односа која није чисто идеолошка, већ политичко-економска. Јасније речено, радник је слободан да мења своје господаре за разлику од роба који је морао служити оном господару који га је купио. Радник није присиљен да служи господару, већ је присиљен да оплођава капитал, независно од капиталисте којем тренутно продаје своју радну снагу.

Међутим, видећемо да се ни ту ствар не завршава, односно није довољно указати на репресивни елемент идеолошке хегемоније, већ је потребно успоставити нову идеолошку хегемонију. Према Грамшију, идеолошку хегемонију која ће садржати такође репресивне елементе, али овог пута не репресивне у односу на национално-народне (*nazionale-popolare*) класе већ у односу на експлоататорску класу. Дакле, према Грамшију идеолошка хегемонија нужно укључује класну борбу као главни покретач процеса успостављања хегемоније. Но, питање настанка нове идеолошке хегемоније превазилази обим овог рада².

У извесном смислу, приступ у овом раду преокреће чувену 11. Марксову (Karl Marx 1818-1883) тезу о Фојербаху (Ludwig Feuerbach): „*Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert; es kommt aber darauf an, sie zu verändern*“ (Bloh, 1976: 124). Односно, потребне су данас нове интерпретације идеологије, а посебно нове интерпретације идеолошке хегемоније која упркос кризама капиталистичког система саму капиталистичку економију и светски капиталистички систем не доводи у питање. Штавише, идеолошка хегемонија данас не функционише „упркос“ кризама, већ „са“ кризама, у садејству које је контраинтуитивно будући да кризе не воде нужно слабљењу идеолошке хегемоније, већ је могу појачати.

Слично Марксу који не пише тек још једну теорију политичке економије, већ се упушта у критику политичке економије, тако и нове интерпретације идеологије које имамо на уму нису тек анализа идеологије, већ критика теорије идеологије и критика идеологије. Под теоријом идеологије (*Ideology-theory*) разумемо оно што Реман (Jan Rehmann 1953-) види као одговор на унутрашњу стабилност капиталистичког друштва који настаје после неуспеле револуције 1968. и који тврди да ову стабилност није могуће на одговарајући начин објаснити помоћу насиља, манипулације и криве свести. Дакле, реч је о теорији која се развија под утицајима Луја Алтисера, Стјуарта Хола (Stuart Hall 1932-2014) и *Projekt Ideologietheorie* чији је главни представник Волфганг Фриц Хауг (Wolfgang Fritz Haug 1936-) и коме је близак сам Реман.

У овом раду ће бити првенствено коришћени аутори који припадају теорији идеологије, али ће се њима придружити Грамши као кључни теоретичар који омогућава да мислимо појам идеолошке хегемоније. Грамши, наравно, није писао да би нашао одговор на то зашто 1968. није успела, али такође има рефлексију према неуспелој револуцији у Европи (изузев Русије) од Првог светског рата надаље. Грамшија морамо уврстити међу ауторе теорије идеологије јер он започиње важно питање које за Ремана представља заједничку одредницу, а то је да у оквиру ове перспективе критика идеологије добија значење испитивања механизма који узрокују да подређене класе „својевољно“ и некада страствено прихватају своју подређеност систему доминације који је супротан њиховим основним, виталним интересима (Rehmann, 2014: 1). Ово је главни проблем који прожима свако поглавље рада.

Основне линије дистинкције - које се могу разумети и као линије прелома - између претходних теорија идеологије од Маркса преко Лењина (Владимир Ильич Ленин 1870-1924) па до Франкфуртске школе крећу се на два колосека. Раскида се са економистичким схватањем идеологије које идеологију посматра као епифеномен економије са једне стране и са схватањем идеологије као погрешне, криве или лажне свести са друге стране (исто, 2). Хол допуњује и раскид са класним редуccionизмом који представља одговарање идеолошке позиције класној позицији која настаје унутар производних односа (Hall, 1985: 95). У наставку рада ћемо видети да је ово само друга страна истог проблема, проблема економизма који је био врло утицајан у марксистичким

² Осврт на ово питање ће бити учињен у закључку рада.

теоријама идеологије, а који до данас није нестао, мада није ни опстао у својим почетним облицима.

Чак и Балибар (Étienne Balibar 1942-) из алтисеровске перспективе тврди да је хегемонија доминантних (владајућих) класа управо заснована на њиховом капацитету да организују радни процес и репродукцију радне снаге у ширем смислу који подразумева радничка средства за живот и њихову културну формацију (Balibar, 1991: 4-5). Према његовом мишљењу, није довољно да радничка класа прихвати уговор, новац, закон и званичну политику, већ је потребно извршити и трансформацију људске индивидуалности која подразумева образовање радне снаге под владајућом идеологијом³ коју они сами прихватају (исто). Другачије речено, идеолошка хегемонија која превазилази сам однос производње је из њега изведена, тј. није могуће вршити идеолошку хегемонију уколико се прво не контролише начин производње. Повратком на Езопа, путник (радник) не врши идеолошку хегемонију, зато што је Сунце (Капитал) оно које производи топлоту и контролише ову производњу која трансформише путникову индивидуалност. На тај начин путник сам прихвата образовање које врши Сунце, па ће и културу променити и јакну заменити за кратке рукаве – није довољно да путник прихвати услове, већ мора направити и овај субјективни културно-идеолошки процес трансформације свог битка.

Дакле, то је повезаност идеолошке хегемоније са ширим друштвеним условима њене егзистенције. Стога, као што у овом раду неће бити анализирани „изоловани“ учинци идеолошке хегемоније, тако неће бити анализирани ни апстрактно узета идеолошка хегемонија, већ ће се она испитати у историјском периоду империјалне фазе капитализма. Империјалну фазу капитализма именујемо према периодици коју налазимо код Харда (Michael Hardt 1960-) и Негрија (Antonio Negri 1933-2023) чија је теорија Империје историјски заснована на периоду у којем данас живимо, у периоду обележеним крајем Хладног рата када је омогућена „потпуна глобализација економских и културних размена“ (Hardt i Negri, 2003: 7). Касније ћемо изложити разлике у односу на њихову теорију, због којих не говоримо о Империји, већ о империјалној фази капитализма. Но, оно што видимо важним јесте управо процес у којем је идеолошко деловање напустило границе националних држава и проширило се дуж целог светског капиталистичког система. У томе лежи основа за утицај теорије Империје на разумевање идеолошке хегемоније у овом раду.

Такође, у овом раду се држи до тога да је све време реч о капиталистичком начину производње, а да империјализам, у својим различитим облицима, представља фазе овог начина производње. Односно империјализам није нешто што је споља капитализму, већ је системска последица, учинак саме структуре светског капиталистичког система. Као увод у ово сложено питање које ће бити детаљније разрађено у овом раду, искористићемо лонгитудиналну анализу глобалних, унутар-друштвених и међу-друштвених неједнакости.

1.1 Глобалне неједнакости или ништа ново под капиталистичким Сунцем

У последњих 200 година (1820-2020) у емпиријским истраживањима се препознаје високо хијерархизовани светски економски систем (Chancel i Piketty, 2021: 2). Најбогатијих 10% укупног светског становништва у читавом овом периоду осцилира између поседовања 50% и 60% укупних

³ Балибар не користи термин идеолошке хегемоније на ком ми инсистирамо већ говори о владајућој идеологији. Не приступамо ширем образложењу и дистинкцији између појма владајуће идеологије и идеолошке хегемоније. У поглављу о Грамшију ће детаљно бити изложен појам идеолошке хегемоније, а потом ће бити показано у поглављу о идеолошким апаратима зашто је ово приступ којег се држимо у овом раду. У поглављу о Алтисеру ће бити више речи о доминантној, тј. владајућој идеологији.

светских прихода, док најсиромашнијих 50% чине удео у само 5% до 10% укупних светских прихода (исто). Но, ови подаци се могу још заоштрили и поларизовати поређењем најбогатијих 1% који имају три до четири пута већи удео у укупним примањима него 50% најсиромашнијих, али је могуће отићи и још један степен више – 0.1% најбогатијих имају исте приходе као 50% најсиромашнијих (исто). Понављамо, ово нису подаци који су склони значајним конјунктурним променама - ово су подаци који се битно не мењају од успона индустријског капитализма које год фазе да је пролазио (колонијални, конкурентски, империјалистички, монополистички итд.⁴). Штавише, Џини коефицијент показује да је у периоду 1820-1910 (период колонијализма и империјализма) дошло до повећања неједнакости, али да након овог периода није дошло до пада већ до стабилизације неједнакости на високом нивоу у периоду 1910-2020 (исто). Ови емпиријски подаци нам служе као добар увод за касније делове у којима се бавимо теоријом империјализма, односно помажу нам да увидимо да тај страشان период колонијалне пљачке по питању глобалних неједнакости није битно гори од периода који траје до данас. Односно, империјална фаза више није одликована тако страшним чиновима и злочинима као колонијална фаза, али то „људскије“ лице не прави битну разлику на општем нивоу производње материјалног живота. Можда је са моралног аспекта нешто боља ситуација данас – што је такође дискутабилно - али са аспекта неједнакости она је скоро идентична и нема простора чак ни за „дискутабилност“.

Истина, највећи пораст неједнакости примећен је у периоду 1820-1910 када је удео најбогатијих 10% повећан са 50% на 60% светских прихода, а удео најсиромашнијих 50% преполовљен са 14% на 7% (исто, 7). Удео најсиромашнијих је додатно пао 1980. године (неолиберални напад на државу благостања и пад социјалистичког блока) на 5% да би се 2020. вратио на удео из 1910. од 7% због чега аутори закључују да између 1910. и 2020. нема значајног узлазног или силазног тренда у глобалним неједнакостима (исто). *Nihil novi sub sole*. Али не сасвим ништа, не би требало да изгубимо из вида уочавање разлика.

Препознаје се да неједнакост између земаља расте у периоду 1820-1980, уз огроман пораст између 1820-1950 у периоду колонијалних империја (исто, 8-9). Међутим, од 1980. до данас се јаз ипак смањује и пада са стопе од 1:20 колико је износио 1980. године на стопу нешто вишу од 1:9 2010. године (исто). Овај пад се објашњава успоном Кине која је 2010. године изашла из категорије 50% најсиромашнијих земаља света, а поред Кине су смањењу допринели Индија, Индонезија, Вијетнам и Под-Сахарска Африка (исто). Према томе, могуће је приметити некакову разлику у неједнакостима, тј. смањење неједнакости између земаља, која додуше не утиче на смањење глобалних неједнакости која остаје иста. Аутори закључују да смањење неједнакости између земаља није било довољно да смањи глобалне неједнакости јер су управо ове земље у успону на унутрашњем нивоу веома неједнаке, тако да је пад неједнакости између земаља амортизован порастом неједнакости унутар земаља (исто).

Овај пораст неједнакости унутар земаља у успону се огледа у томе што земље Блиског Истока, Латинске Америке и Русије од 1980. године бележе значајан пораст у уделу 1% најбогатијих на свету, али је њихов удео значајно већи у 1% најбогатијих него што је у 10% најбогатијих – у том смислу богате капиталистичке земље САД и Европе доминирају унутар 10% најбогатијих, као и унутар 1% где је додуше већи удео поменуте три регије⁵ (исто, 11).

⁴ Користимо другачије термине од аутора извештаја који користе термин колонијалног капитализма за почетак XX века и термин нео-колонијалног капитализма у XXI веку. Но, различити термини не мењају суштину интерпретације података око које смо сагласни.

⁵ Ово је још увек актуелна ситуација која захтева нове анализе у оквиру теорија империјализма. Видећемо у одељку у којем се бавимо тим теоријама да не постоји значајна рефлексија ових емпиријских

Међутим, још веће разлике долазе до изражаја приликом анализе богатства, а не само прихода. Најсиромашнијих 50% светске популације 2021. године поседује само 2% укупног нето богатства, док најбогатијих 50% поседује 98% укупног богатства (Chancel et al., 2022: 22). Најсиромашнији у просеку поседују 2,900 евра у облику земље, кућа, депозита и кеша, док 10% најбогатијих поседује 76% укупног богатства или 550,900 евра по особи у шта спада финансијско богатство у виду акција и обвезница (исто). Притом, удео који горњих 10% имају у богатству у свим регијама спада у 60-80% укупног богатства (исто, 37). Европа је нешто једнакија од других регија јер овде најбогатијих 10% поседује 58% богатства, док је Северна Америка скоро на истом нивоу (70%) као Источна Азија (69%), док је највиша стопа у Јужној Америци (77%), Блиском Истоку (76%) и Русији⁶ са Централном Азијом (73%) (исто, 38). У ова три региона је највећи удео 1% најбогатијих који поседују 46% богатства, а најнижи је у Европи где поседују тачно четвртину - 25% (исто).

Енормне неједнакости су такође уочљиве према мерењу *Fortune 500* чији подаци такође упућују на концентрацију богатства у малобројним рукама. Наиме, 2022. године 500 компанија са највећим приходима су оствариле приходе у износу од 41 билиона долара⁷, што је уједно историјски рекорд за *Fortune 500* корпорације. Према подацима Светске банке⁸ светски БДП за 2022. годину износио је 101 билиона долара, што значи да *Fortune 500* корпорације учествују у око 40% светских прихода. А првих десет компанија има приходе око 4 билиона долара, односно око 4% светског БДП-а (поређења ради то је отприлике једнако БДП-у Немачке). Међутим, ако се погледа имовина инвестиционих компанија као што је *Vanguard*, може се приметити још упадљивија концентрација капитала будући да је ова компанија 2022. године поседовала активу у вредности од 7,3 билиона долара, а годину дана касније је увећала на 8,1 билион долара⁹. *Vanguard* поседује акције у великом броју компанија које се налазе на листи *Fortune 500* као што су нпр. *Apple*, *Amazon*, *Microsoft*, *Nvidia* итд.¹⁰ Још један пример је *BlackRock* који је 2021. године имао активу у

података. Односно, требало би имати нове теоријске интерпретације о карактеристикама савременог империјализма, тј. империјалне фазе капитализма у којој класни односи задржавају готово идентичан степен неједнакости, док односи између националних држава смањују неједнакости. Да ли је ово тренд успона транснационалне капиталистичке класе која експлоатише све земље периферије или је можда почетак преокрета у којем ће садашње земље у развоју достићи у даљој будућности доминантну позицију центра, а садашње богате земље пасти на периферију? Овде не можемо улазити у ово питање, само констатујемо да би анализе овог питања биле битне и занимљиве и указујемо на неосветљен простор теорије империјализма. Опште узев, нисмо склони остварењу тенденције „преокрета“ већ смо ближи структурној репродукцији постојећих неједнаких односа који се смањују али им вероватно предстоји достизање „платоа“ који би се могао одржати на истом или чак поново смањити на претходне више стопе неједнакости у будућности.

⁶ Када се посматрају појединачне земље, у њима нема великих промена у неједнакости у периоду 1820-1920, али огромне промене се могу приметити на примеру Русије. Пре Октобарске револуције 10% најбогатијих је поседовало нешто мање од 50% прихода, а 50% најсиромашнијих је чинило око 15%. После револуције се однос мења и 50% најсиромашнијих има удео у око 28% прихода, а 10% најбогатијих пада испод њих на око 22%. Уз мање осцилације овај однос остаје на снази до 1990-их када 50% најсиромашнијих пада на 10% од укупних прихода - ниже него у периоду Руског царства. А током 2010-их бележи благи пораст на око 17% прихода што је отприлике слично као 1914. године (Chancel et al., 2022: 215). Слично стање се може видети на примеру Пољске (исто, 213), а можемо претпоставити и у свим осталим пост-социјалистичким земљама, за које међутим нема података у овом извештају.

⁷ Више информација погледати овде: <https://fortune.com/ranking/global500/>

⁸ Више информација погледати овде: <https://tradingeconomics.com/world/gdp>

⁹ Детаљније видети овде: <https://www.statista.com/statistics/1260855/vanguard-aum/>

¹⁰ Портфолио 50 највећих компанија у којима поседују акције видети овде: <https://hedgefollw.com/funds/Vanguard+Group+Inc>

вредности од 10,1 билион долара, а 2022. је завршио са 8,5 билиона долара¹¹, и септембра 2023. повећао на 9,1 билиона долара¹². Портфолио¹³ ове компаније је сличан као *Vanguard*-ов јер такође своје акције поседују у најбогатијим светским корпорацијама. То нас доводи до следеће рачунице - када се вредност активе десет највећих инвестиционих фондова сабере за 2022. годину долази се до цифре од око 44 билиона долара¹⁴. Према подацима *Credit Suisse*¹⁵ укупно светско богатство 2022. године је износило 454,4 билиона долара, што нас доводи до тога да око 10% укупног светског богатства у власништву држи десет највећих инвестиционих фондова.

Не би требало ови подаци да нас изненаде. Савремене друштвене науке су одбациле употребу термина „закон“, али чак ако се држимо тога да не користимо термин закона, није ли Маркс добро препознао тенденцију концентрације и централизације капитала у „закону опште акумулације капитала“ који је представио у „Капиталу“? Наиме, Маркс говори о акумулацији капитала која у процесу производње „непрекидно претвара материјално богатство у капитал, у средства за оплођавање вредности и средства потрошње за капиталисту“ док „с друге стране, радник стално излази из тога процеса онакав какав је у њ ушао – као лични извор богатства, али лишен свих средстава да то богатство оствари за себе“ (Marx i Engels, 1974a: 503). Последица оваквог начина производње је да „сам радник стално производи објективно богатство као капитал, као силу која му је туђа, која њиме влада и експлоатише га; а капиталиста исто тако стално производи радну снагу као субјективно врело богатства, врело растављено од средстава за своје одређење и остваривање, апстрактно, постојеће једино у радничковој телесности, једном речи он производи радника као најамног радника“ (исто). Одбацили термин „закон“ је могуће, а посебна би тема била како је Маркс разумео појам „закон“¹⁶, али чини се да ипак овај Марксов увид може представити објашњење зашто последњих 200 година неједнакости скоро да не мењају своју размеру.

Осим тога, у склопу акумулације капитала је Маркс такође приметио два момента, момент централизације и концентрације капитала: „Сваки индивидуални капитал већа је или мања концентрација средстава за производњу са одговарајућом командом над неком већом или мањом армијом радника. Свака акумулација постаје средство за нову акумулацију. Увећавајући масу богатства које функционише као капитал, она увећава и његову концентрацију у рукама индивидуалних капиталиста, а стога и основицу производње великог размера и специфично капиталистичких метода производње“ (исто, 553). За Маркса је концентрација капитала нужан исход акумулације капитала и током ње долази до одбијања индивидуалних капитала (речено савременим економским језиком – до конкуренције) због које на сцену ступа против-сила распарчавању капитала – централизација као „концентрација већ образованих капитала, укидање њихове индивидуалне самосталности, експропријација једног капиталисте од стране другог, претварање многих мањих капитала у мањи број крупних“ (исто, 553-4). Према Марксу, а ово је прихваћено и у савременој економији главног тока, већи капитал има већу производност рада и самим тим може да оствари

¹¹ Финансијски извештај видети овде:

https://s24.q4cdn.com/856567660/files/doc_financials/2022/ar/online/index.html#/financial-highlights

¹² Детаљније видети овде: <https://www.pionline.com/money-management/blackrock-assets-fall-34-91-trillion>

¹³ Портфолио 50 највећих компанија у којима поседују акције видети овде: <https://hedgefollow.com/funds/BlackRock>

¹⁴ Видети детаљније овде: <https://www.thebalancemoney.com/which-firms-have-the-most-assets-under-management-4173923>

¹⁵ Видети детаљније овде: <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html>

¹⁶ Делимично ћемо се осврнути на ово питање у анализи односа производних снага и производних односа у контексту историјског кретања.

нижу цену робе и на тај начин да победи ситнији капитал у конкурентској борби те се „она се увек завршава пропашћу многих ситнијих капиталиста, чији капитали делом прелазе у руке победиоца, а делом пропадају“ (исто, 554). Маркс већ тада препознаје да се са „капиталистичком производњом ствара једна сасвим нова сила, кредит, који се у своме почетку увлачи кришом, као скроман помагач акумулације и помоћу невидљивих конаца привлачи у руке индивидуалних или удружених капиталиста новчана средства разасута по површини друштва у већим или мањим масама, али који убрзо постаје новим и страховитим оружјем у конкурентској борби, а најзад се претвара у огроман друштвени механизам за централизовање капитала“ (исто). Управо у томе можемо наћи макар један део објашњења централизације капитала у рукама раније поменутих инвестиционих фондова који има приступ кредиту који је без премца због величине активе и диверзификованости портфолиа која малтене елиминише било какав ризик банкама приликом позајмица¹⁷.

Марксова слабост није толико у том сувише детерминистичком тону економско-историјских закона колико у сувише оптимистичној прогнози краја процеса акумулације капитала - у „стављању закона *ad acta*“. Наиме, Маркс је веровао да централизација капитала води према експропријацији капитала будући да је сам процес акумулације противречан:

„Ова експропријација врши се игром унутрашњих закона саме капиталистичке производње, централизацијом капитала. Један капиталиста убија многе. Руку под руку с овом централизацијом, или експропријацијом многих капиталиста од стране мало њих, развија се кооперативни облик процеса рада у све већем размеру, свесна техничка примена науке, планска експлоатација земље, претварање средстава за рад у само заједнички употребљива средства за рад, економисање свима средствима за производњу њиховом употребом као средстава за производњу комбинованог, друштвеног рада, обухватање свих народа у мрежу светског тржишта, а тиме и интернационални карактер капиталистичког поретка. Са сталним опадањем броја капиталистичких магната који насилно присвајају и монополизују све предности тог преображајног процеса, расте маса беде, притиска, ропства, дегенерације и експлоатације, али и револт радничке класе, која стално набујава и коју сам механизам капиталистичког процеса производње школује, уједињује и организује. Монопол капитала постаје оков за начин производње који је с њим и под њим процветао. Централизација средстава за производњу и подруштвљење рада достижу тачку на којој више не могу подносити своју капиталистичку љуску. Она се разбија. Куца последњи час капиталистичке приватне својине. Експропријатори бивају експроприсани. Капиталистички начин присвајања, који произлази из капиталистичког начина производње, дакле капиталистичка приватна својина, јесте прва негација индивидуалне приватне својине засноване на сопственом раду. Али нужношћу природног процеса капиталистичка производња рађа своју властиту негацију. То је негација негације. Ова не успоставља изнова приватну својину, али успоставља индивидуалну својину на основици тековине капиталистичке ере: на основици кооперације и заједничког поседовања земље и средстава за производњу које је произвео сам рад. Претварање распарчане приватне својине, која почива на сопственом раду индивидуа, у капиталистичку својину јесте, наравно, несравњиво дуготрајнији, мучнији и тежи процес него претварање капиталистичке својине, која стварно већ почива на друштвеном карактеру производње, у друштвену. Тамо се радило о експропријацији народне масе од стране малог броја узурпатора, овде се ради о експропријацији малог броја узурпатора од стране народне масе“ (исто, 672-3).

Сведоци смо да до „негације негације“ још увек није дошло, као и да су се облици рада променили. Тако поменуте *Fortune 500* корпорације 2023. године запошљавају 30,4 милиона људи¹⁸ док је укупан број запослених процењен на 3,4 милијарде људи¹⁹ што значи да нешто мање од 1% запослених ради у компанијама које производе око 40% светских прихода. Истина,

¹⁷ Према подацима за септембар 2023. укупан дуг у којем се налази *Blackrock* износи 9,6 милијарди долара. Видети овде: <https://companiesmarketcap.com/blackrock/total-debt/>

¹⁸ Детаљније видети овде: <https://eqvista.com/fortune-500-companies-in-the-us/>

¹⁹ Овде: <https://www.statista.com/statistics/1258612/global-employment-figures/>

корпорација која се налази на првом месту *Walmart* заиста запошљава армију радника - 2,1 милион људи, али трећепласирани *Exxon Mobil* запошљава само 62,000 радника²⁰ и није усамљен на листи као корпорација са неколико десетина хиљада запослених. Или када се упоређи са инвестиционим фондовима – у *Vanguard*-у је 2021. године било запослено свега 11,845 људи²¹. Међутим, овде се нећемо даље упуштати у ово питање како се одвијала трансформација рада већ ћемо наставити даље према питању како је могуће да систем који ствара овакве друштвене неједнакости континуирано егзистира без да се његове основе у значајној мери доводе у питање?

1.2 Да ли капитализам има будућност и да ли човек има будућност у капитализму?

Пет година након финансијске кризе, 2013. године излази књига под именом „Да ли капитализам има будућност“ у којој су своја гледишта понудили неки од најреномиранијих социолога тврдећи у заједничком уводу књиге да је „будућност политички неодређена“, а да дубока криза капитализма отвара могућност „да се реорганизују планетарни токови човечанства“ како би се створила планета са више друштвене правде и подношљивија за живљење (Wallerstein et al., 2013: 4-5). Они такође препознају да „политичке и економске структуре данашњег капитализма могу једноставно изгубити своју динамику услед пораста трошкова и друштвених притисака. Ово структурно може водити према светској фрагментацији у дефанзивне, унутрашње тлачитељске и ксенофобичне блокове“ (исто, 5). Ово је општа бојазан коју аутори деле у вези даљег кретања капиталистичког система, а погледајмо појединачне позиције.

Волерстин (Immanuel Wallerstein 1930-2019) износи тезу да се капитализам тренутно налази у терминалној фази која ће потрајати наредних 20 до 40 година (исто, 10). Према Волерстину, савремени капитализам се налази у структурној кризи јер се поклапа силазни тренд Кондратијевљевог циклуса и хегемонијског циклуса – резултат је стање хаоса као почетна фаза структурне кризе (исто, 17). У економском смислу, Волерстин тврди да се капитализам налази у проблему јер постаје неизводљива бесконачна акумулација капитала – акумулацију обарају растући трошкови радне снаге, производних инпута (ресурса) и пореза (исто, 21-4). Упоредо са негативном Б фазом Кондратијевљевог циклуса се поклапа пад америчке хегемоније који је за Волерстина очигледан у периоду 2001-2006 када по његовом мишљењу настаје мултиполарни свет са осам до десет сила које се боре за ширење сопствене моћи. Међутим за њега успон БРИКС-а није знак опоравка система, већ представља убрзање проблема са акумулацијом капитала јер „повећава број људи који учествују у расподели светског вишка вредности“ (исто, 31). Резултат је да све државе имају исту бригу – како да растући број незапослених не ступи у побуну у којој ће им се придружити средња класа чија штедња и пензије нестају (исто, 32). За Волерстина, додуше, ово није право питање већ право питање он види у предстојећој борби за систем који ће наследити тренутни, а ту препознаје супротстављеност „духа Давоса“ и „духа Порто Алегреа“. Први се огледа у систему који ће „задржати основне карактеристике постојећег система: хијерархију, експлоатацију и поларизацију“ додајући да тај систем може бити још гори од капитализма. Док други систем представља „логичну алтернативу таквом систему јер је релативно демократски и релативно егалитаран“ (исто, 33). Волерстин закључује да ће у наредним деценијама победу однети једна од ове две стране и да ће та победа створити нови стабилни светски систем, а да модерни светски систем какав данас познајемо не може да се настави јер се налази предалеко од еквилибријума и више нема могућност остваривања бесконачне акумулације капитала (исто, 35).

²⁰ Цео списак броја запослених видети овде: <https://eqvista.com/fortune-500-companies-in-the-us/>

²¹ Овде: <https://www.statista.com/statistics/1379458/annual-number-of-employees-of-the-vanguard-group/>

Рендал Колинс (Randal Collins 1941-) у свом становишту ставља фокус на технолошке промене тврдећи да савремена компјутеризација и информатизација посла води према старој Марксовој тези о нестанку средње класе (исто, 37). Међутим, он заштрава своју тезу тврдећи да Кондратијевљеви циклуси, хегемонијски циклуси и финансијске кризе нису терминални проблеми капитализма будући да су они краткорочне природе. Терминална криза је дугорочно технолошко размештање (*technological displacement*) које ће довести до пропасти капитализма у наредних 30 до 50 година (исто, 37-8). Процес технолошког размештања је „механизам којим иновације у опрему и организацију штеде рад и самим тиме омогућују да мањи број запослених производи више под мањим трошковима“ (исто, 38). Колинс тврди да се теорија технолошког узрока пропасти капитализма није остварила у протеклих 160 година јер је настала огромна средња класа која је апсорбовала прва технолошка размештања, али да од 1980-их долази до новог таласа у којем технологија одузима послове средњој класи – пре свега компјутеризација, интернет и микро-електронски уређаји (исто, 39). Колинс тврди да је могуће очекивати да ће ови технолошки трендови до 2040. године постићи да структурна незапосленост износи 40%, а да би могла да порасте на 70% и да до средине XXI века наступи терминална криза светског капиталистичког система (исто, 57-8). То значи да ће са једне стране бити осиромашене народне масе, а са друге стране држава у фискалној кризи без могућности плаћања војске и полиције што су предуслови за настаanak револуције, која по његовом мишљењу није резултат економске кризе већ пропасти државе (*state breakdown*) (исто, 58-9). Док са идеолошког аспекта Колинс тврди да ће криза бити толико дубока да етнички, религијски, и други идентитетски сукоби неће моћи да је спрече и да ће као једина могућност остати пост-капиталистичка транзиција (исто, 62-3).

За разлику од Волерстина и Колинса, Ман (Michael Mann 1942-) не тврди да ће доћи до краја капитализма, а то једним делом објашњава тиме што друштва не посматра као системе, већ као вишеструке и испреплетене мреже интеракција које се одвијају у идеолошким, економским, војним и политичким односима моћи, а којима се могу придодати и геополитички (исто, 72). Будући да друштво није систем, по Мановом мишљењу сваки од ових извора моћи има своје посебне логике и тенденције развоја па самим тиме у једној може бити криза, у другој еквилибријум итд. (исто). Анализирајући рецесију 2008., Ман тврди да је реч најпре о америчкој кризи која се притом није десила зато што је америчка хегемонија у паду, већ због тога што су њена економија и долар још увек хегемони, па је пад америчке економске активности произвео проблеме са дуговима у другим земљама (исто, 79-80). Међутим, сама криза је била глобална само 2007. и 2008. године, а после тога су се наставиле високе стопе раста у неразвијеним земљама толико да су током 2010. неке земље постигле и највише стопе раста као Бразил, Турска, Мексико, Канада, Јужна Кореја итд. (исто, 81). Разлоге за овакво одвијање ствари види у томе што скоро све земље које су избегле економске проблеме нису имале огроман финансијски сектор и што су у малој мери примењивале неолиберализам, а неке су водиле политику избегавања задуживања или имале јаку регулацију финансијског капитала: „Као за време Велике депресије, исправне политике могле су минимизирати штету, лоше политике могле су је повећати. Политике и идеологије које цветају унутар различитих макро-регија утичу на исходе“ (исто). Што се тиче америчке хегемоније, Ман увиђа проблеме у сва четири извора друштвене моћи, али тврди да нема извесности да је у току дефинитиван пад САД-а, а чак ако би до тога дошло не верује да би отпочео нови циклус хегемоније јер предвиђа пад економског раста Кине и Индије када достигну ниво зрелијег индустријског и пост-индустријског друштва (исто, 85-6). Сходно томе, у средњем року види као најизвеснији сценарио поделу економске моћи између САД, ЕУ и БРИКС-а уз светски мир. А пошто су Русија и Кина етатистичке, онда претпоставља да ће се капитализам у будућности више развијати у том смеру (исто, 86).

Дугорочно гледано, Ман одбацује Волерстинову тезу да ће у скорије време доћи до пораста плата које би значајно обориле профите јер још увек постоји огроман удео становништва Индије и Кине који није сасвим интегрисан у индустријску и пост-индустријску економију и да ће тај процес трајати преко 30 година, док у Африци и Централној Азији скоро да није ни отпочео а ради се о регијама са највишим природним прираштајем (исто, 87). Штавише, чак и ако не би било више јефтиног рада, то не би био крај капитализма већ би се створили услови да читав свет услед високе продуктивности рада и потрошачке тражње настане реформисани капитализам са више једнакости и са социјалним правима за све и да би личио на послератне Западне државе благостања (исто). Осим тога, супротно Колинсу, Ман види у развоју електронике и биотехнологије могућност за даљу експанзију тржишта као и радних места и да је извесније да ће у будућности доћи до недостатка радне снаге него незапослености (исто, 89). У складу са тиме, Ман наводи да је за њега веома замислив сценарио да капитализам 2050. године буде систем са ниском стопом раста око 1% и да би могао личити на Јапан последње две деценије: „Будућност капитализма можда неће бити бурна, већ досадна“ (исто, 91). То значи да неће бити револуција будући да су социјализам и фашизам трајно дискредитовани, док су фундаментални хришћани, хиндуисти и муслимани растуће идеолошке снаге, али првенствено усмерене на нематеријално спасење на другоме свету (исто, 91-2). На крају, Ман лакше може да замисли крај света него крај капитализма с обзиром на претње нуклеарног рата и климатских промена које види као системске кризе (исто, 93).

Накнадно се овој расправи придружио и Волфганг Штрек (Wolfgang Streeck 1946-) који не мисли да је питање да ли ће капитализам пропасти, већ како ће пропасти. За њега је капитализам друштвена формација прожета сукобима и противречностима који стварају сталну нестабилност и флукуације, а притом постоји висока условљеност историјски контингентних догађаја и институција (Streeck, 2016: 1). Тензије и противречности које се налазе у самој сржи капитализма отварају сталну могућност „структурне пропасти и друштвене кризе“, а економска и друштвена стабилност је заснована на „системском немиру произведеним конкуренцијом и експанзијом, једним тешким равнотежним деловањем са увек неизвесним исходом“ (исто, 2). По Штрековом мишљењу, капитализам се налази у дугој кризи која је отпочела током 1970-их и карактерише је тројако одређење, или три кризе које делују паралелно: глобална инфлација од 1970-их, експлозија јавног дуга 1980-их и убрзан раст приватног дуга 1990-их који је резултирао кризом 2008. године (исто, 15-6). Ово су три кризе које се одвијају паралелно у свим богатим државама и утичу на опадајући економски раст, раст приватних и јавних дугова, као и на раст неједнакости. Притом, Штрек мисли да није на виду решење за ова три истовремена проблема који би могли да наставе своје дугорочно трајање у тзв. четвртој фази пост-1970-их криза: „Три јахача апокалипсе савременог капитализма – стагнација, задуженост, неједнакост – настављају да девастирају економски и политички рељеф“ (исто, 17-8).

Штрек истиче да се капитализам приближава крају и да је могуће видети његово дезинтегрисање које се одвија пред нашим очима, али још увек не можемо да уочимо наследника јер не постоји организована опозиција која се бори за бољи друштвени поредак (исто, 35). Слично Волерстину, Штрек тврди да не постоји више могућност да капиталистички начин живота уђе у стабилне токове и да долази до убрзаног ширења анархије на међународном нивоу, културе деморализације, корупције итд. (исто). Међутим, за разлику од Волерстина, он не види да се одвија борба између Давоса и Порто Алегреа, нити да ће у блиској будућности та борба отпочети. Стога, пре оцењује да капитализам улази у „лимбо“ који је Грамши описао као старо које умире, а ново које још увек не може да се роди. Односно капитализам улази у стање ентропије, у поредак нереди у којем неће бити ни минимално кохерентних и стабилних институција које би нормализовале животе чланова друштва (исто, 36-7). Штавише, Штрек мисли да је извесна пропаст Западног

капитализма, али исто тако је извесно да не-Западни капитализам неће заузети његово место, нити ће наступити „ко-директорат“ Кине и САД-а у којем ће се пријатељски делити задаци како би се свет учинио сигурним за капитализам (исто, 37).

У контексту пада институција Штрек тврди да ће за друштвени поредак све важнију улогу имати култура која би требало да нормализује друштвене односе, а то значи да се организација свакодневног живота помера са макро на микро ниво – индивидуе су саме задужене за стварање стабилности и извесности (исто, 38). Под културом он разуме „неолиберални етос компететивног само-усавршавања“ као и „ентузијастичну посвећеност послу и радосно, разиграно прихватање ризика у свету који је прерастао управљање“ (исто). Стога, ентропија намеће да друштвени живот буде индивидуалистички, а с обзиром да су тржишне снаге надјачале колективне институције „свако је редукован на брањење (*fending*) себе“ - штавише, сам друштвени живот постаје индивидуално грађење мрежа и приватних веза (исто, 40-1).

Као главне елементе културе овог пропадајућег капитализма Штрек представља у рими или игри речи *coping*, *hoping*, *doping* и *shopping*. Суочавање се односи на импровизацију индивидуа услед недовољно управљане друштвене околине, притом организација колективног деловања овде не долази у обзир, већ се пре свега ради о „друштвеном стварању живота као трајног теста издржљивости, инвентивности, стрпљења, оптимизма и самопоуздања“ (исто, 42). Надање дефинише као индивидуални ментални напор да се замисли и верује у бољи живот у блиској будућности. Пример показује на „америчком сну“ као моралној дужности да појединац има одређен сан као члан друштвене заједнице, па макар то био и нереалистичан сан друштвено је неприхватљиво неке кварити га – стога Штрек ово види као „моћну препреку политичкој радикализацији и колективном делању“ (исто, 42-3). Допинговање се надовезује на претходна два елемента и оба помаже будући да се супстанце користе како би се побољшали учинци или како би се компензовали учинци. У првом случају се ради о повећању продуктивности, поготово међу средњом класом, а у другом случају је реч о „губитницима“ из нижих класа (исто, 43-4). И на крају долази шопинг који помаже даљу капиталистичку профитабилност стварањем нових жеља и сталним развојем компететивног конзумеризма, али такође ствара и друштвене односе који су дефинисани као односи потрошње тј. „избор социјализације са пријатељима и породицом као и статус индивидуе у друштву дефинисан је његовим или њеним статусом као потрошача у економији“ (исто, 44-5). Стога Штрек види културу „пост-капиталистичког интеррегнума“ као компететивни хедонизам у којем су индивидуе потрошачи, а култура чини обавезним поменути четири елемента која су неопходна за капиталистичку акумулацију. Разлог је у томе што постоји потреба са сталним интензивирањем рада независно од стагнирајућих плата, прекарног запослења, неплаћеног прековременог итд. Штрек то овако описује: „Капитализам без система интеграције има потребу за тржиштем рада и радним процесима који омогућавају одрживу нео-протестантску радну етику поред друштвено обавезног хедонистичког конзумеризма“ (исто, 45). Под овом новом радном етиком види „културно дефинисање и препознавање као теста и доказа индивидуалне вредности која одговара меритократском светоназору који објашњава неједнакост разликама у труду или способности“ (исто).

И напослетку, погледајмо како Штрек види крај капитализма. Наиме, крај је већ отпочео и може се видети у хроничној немогућности поправке система, невезано од недостатка алтернативе. Системска интеграција већ сада показује неповратна оштећења и правац даљег пропадања, а у будућности је најизвеснији следећи апокалиптични сценарио:

„Трајна акумулација малих и не тако малих дисфункција: ниједна нужно смртоносна по себи, али већински ван домаћаја поправке, тим више што их је превише за индивидуално адресирање. У процесу делови целине ће све мање и мање да се уклапају; фрикције свих типова ће се умножавати;

неантиципиране последице ће се ширити уз све опскурније линије узročности. Несигурност ће се размножавати; криза сваке врсте – легитимности, продуктивности или обе – следиће једна за другом у брзој сукцесији, док ће предиктибилност и управљивост наставити да опадају (као што је већ случај деценијама). На крају, безброј привремених решења осмишљених за краткорочно управљање кризама ће се срушити под теретом свакодневних катастрофа које друштвени поредак производи у дубоком, аномичном нeredу“ (исто, 58).

Дакле, из овог прегледа различитих разумевања даљег кретања капитализма може се приметити да постоје драстично другачије процене међу светски најважнијим друштвеним научницима. То са једне стране указује на тежину „процењивачког посла“, поготово у периоду када мало ко сме да тврди да се из историје могу извући убедљиви закључци о будућим светским кретањима. Са друге стране се може приметити да су друштвене науке или прецизније речено друштвени научници у својим прогнозама принуђени да се поред научних увида ухвате и за идеолошке аспекте. Односно, строго говорећи, наука још увек не може убедљиво да покаже да се неком систему или на нижем нивоу нпр. америчкој хегемонији приближава неумитан крај. Стога, једини закључак око којег су се сви аутори сложили јесте тај да је будућност, а то значи и историја, отворена и да постоји неизвесност око даљих токова и исхода.

У овом раду се нећемо упуштати у неку нову прогнозу, а још мање бити пророци надлазеће апокалипсе. У овом раду ћемо погледати како политичку неизвесност и кризе идеолошка хегемонија уводи у мирне, сигурне токове, решавајући противречности и крчећи даљи пут акумулацији капитала и доминацији капиталистичке класе која као што смо видели уз мање осцилације остаје на снази последњих 200 година. У том смислу је овај рад део теорије идеологије коју смо видели да се првенствено бави тиме како је могуће да се један тако неједнак и противречан систем изнова обнавља уз добијање подршке широких народних маса. Сходно томе, ово није рад о дисфункцијама присутним широм капиталистичког система, а још мање рад о паду „коллективних институција“ и најава скорашње пропасти – штавише склонији смо тврди да дисфункције имају поред негативних и позитивне учинке на репродукцију капиталистичког светског система. Дакле, овај рад дели историјски конкретум пораза револуције и тријумфа капитализма и више објашњава ово стање него што се бави пукотинама које несумњиво постоје. Будућност је радикално отворена, а човеково место у њој крајње неизвесно. Једина гаранција је да нема никаквих гаранција. Налазимо се у паралелном деловању *nihil novi sub sole* и *panta rei*. Или Маркс-Енгелсовим речима из „Манифеста“: „*Alles Ständische und Stehende verdampft, alles Heilige wird entweiht, und die Menschen sind endlich gezwungen, ihre Lebensstellung, ihre gegenseitigen Beziehungen mit nüchternen Augen anzusehen*“. Или према српском преводу, питање је како је овај дим од испаравања ипак направио димну завесу иза које трезвене очи нису успеле да продру.

1.3 Предмет, циљеви истраживања и хипотезе

Предмет истраживања је генеза и структура идеолошке хегемоније у савременом капитализму, односно како је раније представљено – у империјалној фази капитализма. Упоредо са тиме, предметом рада се могу разумети и теоријска разматрања идеолошке хегемоније и империјализма којима ће се приступити на критичан начин.

Главни циљ рада је покушај синтезе савремених теорија империјализма, Грамшијеве теорије идеолошке хегемоније и Алтисерове теорије идеолошких апарата. Синтеза ових теорија би била представљена кроз нови појам – империјалне идеолошке апарате. Прецизније речено, намера је покушај извршења ревизије Алтисеровог појма државних идеолошких апарата које би требало реконцептуализовати, односно реактуализовати према савременим друштвеним кретањима која

одликују губитак значаја националне државе у корист транснационалних, глобалних структура. У складу са тиме, намера је показати како се кроз империјалне идеолошке апарате (ре)продукује идеологија хуманитарног империјализма која у коначници за циљ има поштовање људских и грађанских права, односно обезбеђење мира.

Међу осталим циљевима рада се налази покушај расветљења модела базе и надградње, будући да је ово питање од важности приликом посматрања односа између економске базе и идеолошке надградње, мимо чега није могуће разумети идеолошку хегемонију. На том путу је потребно додатно расветлити дијалектички однос економске базе и идеолошке надградње и односе релативне аутономије, односно повратног утицаја идеологије на економску базу.

Такође, кроз критику схватања идеологије као лажне свести настојаће се да се покаже чвршћа повезаност идеологије и идеолошких апарата, приликом чега се наглашава значење идеологије као живљене праксе, а не као појма који је пре свега везан за свест/свесно. У том смислу ће деловање империјалних идеолошких апарата бити изложено пре свега према својим позитивним и објективним учинцима, а деконструкција ће бити од секундарног значаја.

Коначно, ова анализа би требало додатно да расветли динамику односа између економије, политике и идеологије која би омогућила јаснији поглед на друштвене односе у конкретним друштвеним формацијама, а поготово у друштвима периферије светског система попут српског друштва у којима империјални апарати остварују хегемонију над државним. На том месту би требало да дође до спајања теоријског значаја за емпиријску анализу с обзиром на разумевање репродукције савременог империјализма и капитализма.

Хипотезе:

- Идеолошка хегемонија се одвија доминантно на нивоу идеолошког, који чини један ниво „структурисаног тоталитета“ у оквиру којег у последњој инстанци економија детерминише нивое политичког и идеолошког. Појам „последње инстанце“ омогућава „дијалектички однос“ у којем идеолошки и економски ниво остварују узајамни утицај.
- Основна функција идеолошке хегемоније јесте репродукција материјалних услова производње. Унутар капиталистичког начина производње, репродукција претпоставља репродуковање класних неједнакости и капиталистичког односа експлоатације.
- Идеолошка хегемонија се остварује доминацијом „путем речи“, дискурзивно, обезбеђујући пристанак подређених/експлоатисаних друштвених класа и група на постојеће капиталистичке односе производње.
- Идеолошка хегемонија се остварује кроз идеолошке апарате/апарате хегемоније.
- Остваривањем идеолошке хегемоније, идеологија постаје живљена људска пракса која постоји унутар идеолошких апарата.
- Империјална фаза капитализма поред државних идеолошких апарата садржи империјалне идеолошке апарате који остварују хегемонију над државним идеолошким апаратима у циљу успостављања и одржавања односа неједнакости између центра и периферије.

2. База и надградња

У читавој историји развоја марксистичке теорије постоји једна незаобилазна тачка која је присутна било директно било индиректно, манифестно или латентно, експлицитно или имплицитно – то је концепција базе и надградње (БН). Ова метафора је од своје свечане премијере у Уводу „Прилога критици политичке економије“ утиснута тенденцијом ка развоју појма или једне шире концепције. Другим речима, она од свог настанка претендује на научност.

Ако је тачна Хегелова теза да се истина не може представити у једној реченици, истина се не може представити ни у неколико параграфа на неколико страница уводног текста. Ипак, проблем са БН није тај што је реч о моделу који на апстрактан начин²² треба да представи једну општу теорију структуре људског класног друштва/људских класних друштава и њихових промена – штавише на овом плану смо склони да донесемо суд да овај модел испоставља резултате – проблем је што у самом тексту постоје амбивалентности, двосмислености као и знакови који упућују на странпутице.

Намерно користимо плуралну форму странпутица, будући да их постоји више. Но, пре него што се осврнемо на странпутице, требало би још једном промислити БН онако како је она представљена у Марксовим делима, не само у чувеном 'Уводу' већ и у „Капиталу“ и у другим делима.

Већ можемо чути узвике негодовања зашто губити време и враћати се на већ давно испричану и оповргнуту причу. Разлога је више, али главни разлог је тај што се значај БН за Марксову теорију не може оспорити. То јест, склоност савремене социологије да од Маркса узме понеки делић, 'од свега помало', не показује се корисним, нити истински могућим. Свако ко претендује на разумевање или макар познавање Марксове мисли мора озбиљно да студира БН из тог разлога што је ово чворна тачка не само Марксове теорије већ и свих аутора, марксистичких и не-марксистичких, који су покушавали да развију, надограде или изврше ревизију Марксове мисли (или сопствене мисли према Марковој као референтној). У том смислу је и наша теза у директном односу са проблематиком²³ БН.

У том контексту су корисни критички увиди Стјуарта Хола (Stuart Hall) који тврди да постоје три крупне области питања које су убачене у проблематику БН. Прва је то да је БН метафора која на главни начин представља природу одређења надградње и идеологије од стране материјалних услова (економске снаге и класни односи). Друга је то да се преко БН одређују односи који постоје између различитих пракси и нивоа унутар друштвене формације. И трећи је да БН отвара смер у којем је могуће мислити природу сложене целине, тоталитет на који се мисли када

²² Неретко се могло чути из табора оних који бране модел БН да проблем са апстрактношћу нестаје оног тренутка када се пређе са модела на истраживање конкретне реалности. Критика, нити одбрана од критике, није на добрим основама ако се задржи на линији 'дуализма' теоријски-апстрактно и емпиријски-конкретно. Да се ствар може решити на такав начин, најбоља одбрана Марксу би били разни либерални економисти којима економија представља кључ за објашњење свих друштвених феномена од избора вина које ће се у продавници купити, преко мера социјалне заштите до избијања и вођења ратова.

²³ Термин проблематике кроз читав рад користимо у нешто ужем значењу које означава тематску целину. Свесни да је термин преузет од Алтисеровог и Фукоовог пријатеља и „филозофа без дела“ Мартена (Jacques Martin) и прерађен од стране Алтисера у значење које не указује на јединствено питање или тематику, већ целину организације мишљења из које је могуће поставити појединачна питања (Vuillerod, 2020: 104). Уже значење које користимо је на истом трагу, указивање на тематску целину не значи једноставно указивање на проблем, већ на ту целину у оквиру које је могуће поставити проблеме.

се говори о друштву или друштвеној формацији (Hall, 2016: 74). Није тешко из ових редова ишчитати одређену 'централизацију' проблематике БН за читаву Марксову мисао. Она постаје још јаснија када се ближе анализирају основне премисе, које Хол налази да их има такође три. Прва премиса је историјска и она је изложена у борби са идеализмом, тзв. инверзијом Хегелове тезе, у историјској премиси тврди се да историјски развој не може бити објашњен развојем идеја/појма, већ развојем стварних материјалних пракси и услова. Део ове премисе је и тврдња да не постоји универзална или вечна историјска форма, већ да су све историјске форме, епохе и начини производње историјски специфични и подређени специфичностима историјског одређења. Друга премиса је структурална и одређена је тврдњом да су основни објекти анализе закони, тенденције и структуре одређеног начина производње. И трећа премиса је материјалистичка према којој људска друштва могу једино да се разумеју као резултат комбинације друштвене организације и њене зависности од начина на који из природе експлоатише средства за своју егзистенцију (исто, 75-6).

Холове три основне тезе и премисе су јасније него што је то оригинални Марксов текст, који као што смо рекли заиста садржи странпутице које нису накнадно произведене погрешним интерпретацијама. Постоје барем три странпутице које су међусобно, унутрашње повезане – монистичка, механицистичка и редукционистичка. Све три странпутице воде према главном путу у погрешном правцу, а то је третирање БН као кључа који отвара све браве. Разуме се, такав кључ мора бити *a priori*, није потребно прво направити браву и испитати њену форму, већ је кључ унапред спреман као да се све браве унапред праве према облику овог свемоћног кључа.

Такав приступ је учинио пуно штете основном моделу БН будући да га је заковао на почетни облик метафоре уместо да га је даље развијао према научном концепту. Катастрофална штета је поготово настала у периоду доминације Друге интернационале, а потом и Стаљина и његовог тумачења дијалектичког кретања историје. Све Енгелсове (Friedrich Engels 1820-1895) самокритике и покушаји да се отклоне главни проблеми БН остали су у дубокој сенци ових доминантних струја које су више од пола века држале монопол над интерпретацијом Маркса и научну мисао заоденуле у идеолошки вео.

На страну сада погрешне интерпретације, шта је прецизно проблем са тиме што је БН остала на нивоу метафоре? Проблем је у томе што метафоре код читаоца изазивају директан учинак стварања слике у глави, због чега се, уосталом, ова метафора може назвати топографском. Читалац може да замисли друштво као зграду која се састоји од спратова и нивоа. Када је зграда довршена, постаје могућа визуелизација друштвених пракси које се могу сврстати на одређене друштвене спратове и нивое. Али слике, како тврди Алтисер, су домен идеологије, а тек појмови су домен науке.

Истина, у Марковом тексту се садрже сви главни појмови историјског материјализма попут начина производње, производних снага, производних односа, али ови појмови су згуснути у текст који их не представља извођењем на логичан начин (само треба упоредити како Маркс изводи појмове попут робе, новца, вредности итд. у „Капиталу“) већ их представља сликом. У томе и почива један од разлога зашто је толико различитих интерпретација - слику је могуће доживети на више начина и сходно томе је на више начина интерпретирати.

Но, овиме не противречимо раније реченом да није проблем само у интерпретацијама, већ и у Марковом представљању БН модела. Наведене странпутице нису замишљене, конструисане на фалсификованим основама, оне су заиста присутне у оригиналном тексту. Најпроблематичнија је економистичка странпутица, она која садржи и монистички и механицистички и редукционистички аспект.

У већ наведеном Холовом осврту на БН, он врло добро примећује спорне стране модела. Стога он наводи да је проблем са моделом тај што он оставља утисак сложености диференцирања нивоа друштвене формације (база, политички и правни облици, облици идеолошке свести), док стварну сложеност различитих одређења овај модел не остварује. Основни проблем је у томе што горњи спратови не само да за своју основу имају базу, већ нужно њој и одговарају. Када се база мења мора је следити и надградња²⁴, дакле модел остварује представу сложености без сложености, он изгледа да је диференциран, али када се посматра кретање он се креће као један (Hall, 2016: 80).

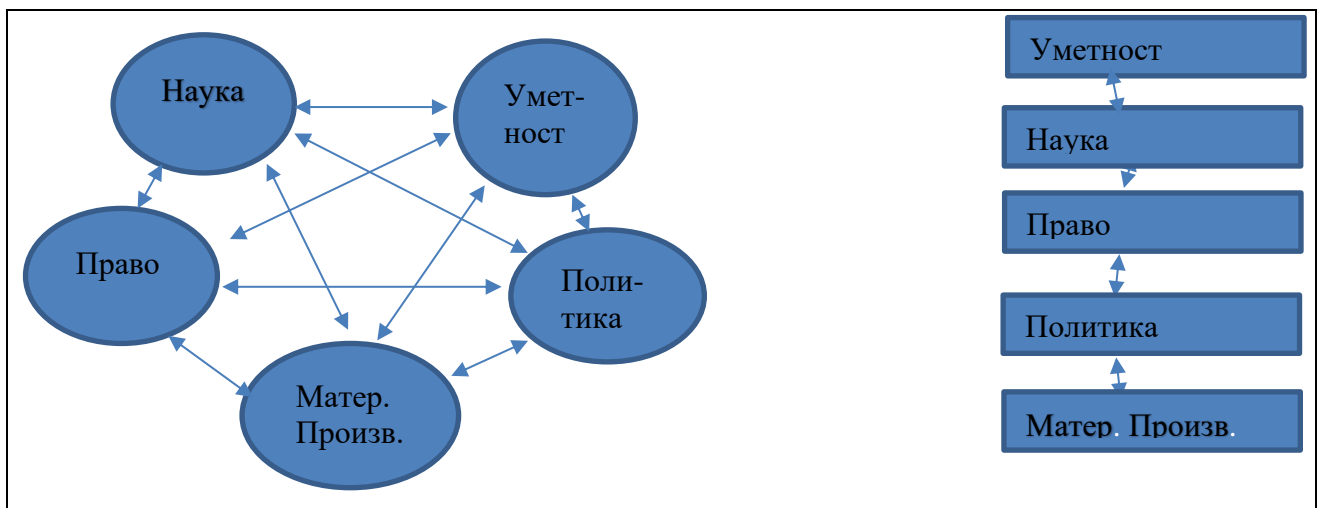
Овај проблем је од суштинског значаја за анализу транзиције историјских начина производње, као и за анализу конјунктуре, односно околности реално постојећих друштвених формација. Ова монолитност модела је омогућила конструисање историјске телеологије, смене начина производње које нужно прате промене у политичкој организацији и идеолошким облицима свести. Основа је чувена тврдња о противречности између производних односа и производних снага где су производне снаге доминантне и крче пут за само-реализацију.

Поред тога, такво разумевање БН од облика надградње ствара само епифеномене базе. Политички и правни облици, као и идеолошки облици немају своје специфично постојање, специфичан развој, механизме, нити у коначници утицај на односе у бази. По таквом разумевању, чак и када би се изашло из Платонове пећине могло би се видети само Сунце (економска база), док би на површини и даље гледали сенке које сунчева светлост производи, а не реално постојеће облике живота.

Дакле, можемо се сложити да је најозбиљнија грешка метафоре БН у тврдњи да економска база механички и унилатерално одређује облике и садржај правно-политичке надградње и облике друштвене свести, чиме се култура постварује као епифеномен економске базе (Jessop, Ngai-Ling, 2018: 9).

Сличног проблема се дотакао и Михаило Поповић, схематским приказивањем вертикалне и хоризонталне друштвене условљености која се може видети на Табели 1.

²⁴ Хол на овом месту примећује да је Маркс видео проблем у оваквом приступу због чега се на истом месту оградио тврдњом да се промене у бази могу увидети много прецизније, готово прецизношћу природних наука, него промене у надградњи (Hall, 2016: 79-80). За разлику од Хола изнећемо мишљење да је ово ограђивање унело додатну забуну на трагу позитивизма. То што се промене у рецимо технолошком развоју могу лакше приметити још увек не даје одговор на питање у каквом односу са тим променама стоје промене у надградњи. То само значи да су те промене доступније за увид постојећем методолошком апарату.

Табела 1: Поповић, 1961: 10

Иако Поповић тврди да је хоризонтални приказ бољи од вертикалног приказа, није јасно одакле је извучена вертикална условљеност која, чини се, указује на тврђи детерминистички приступ који материјалном производњом објашњава остале појаве надградње, али у овом случају индиректно преко првог следећег нивоа. Супротно томе „друштвена стварност се не састоји из делова који би били распоређени по принципу слојева одоздо навише; друштво нема обележје 'социјалне грађевине' која би била састављена из 'базе и надградње'“ (исто, 20). Обе схеме тешко да могу да одговарају ономе што је Маркс покушао да представи БН. Осим тога, не постиже се пуно уколико се каже да се друштво не састоји из делова, јер је овде реч о теоријском моделу, а не моделу који би требало да представља одраз стварности²⁵.

У следећим одељцима овог поглавља биће покушано да се поновно промисли модел БН како би идеологија могла да се 'укорени' у материјалну основу друштва, без потребе да се из те основе директно изводи. Стичемо утисак да је, ако не од самог Маркса, онда сигурно од Енгелсове самокритике па до данашњих дана сваки поновни осврт на модел БН једна врста борбе одступања. У мањим корацима се напушта централна позиција и помера се ка периферним позицијама, али и даље се са тих нових позиција брани она, раније напуштена, позиција центра. Осећамо да смо и сами захваћени судбином ове борбе.

2.1 Марксова концепција базе и надградње

Иако се имплицитно ова концепција провлачи кроз ранија дела, као и кроз каснија, само у „Прилогу критици политичке економије“ она доживљава своју свечану премијеру и прецизније (али не и сасвим прецизно) објашњење. Јасност објашњења је упитна и вероватно ће таквом и остати, јер није реч о непрецизностима различитих интерпретација које су у том тексту нашле основу за често супротне тезе, већ је реч о томе да заиста недоумице остају отворене у самом тексту. Не треба нас ни чудити што ствар тако стоји, јер није могуће на тек неколико страница изнети овако широку и дубоку основу проучавања историјских друштава која је уједно и нешто ново у дотадашњем развоју друштвене теорије. Уосталом, људско сазнање које настоји да дође

²⁵ Могуће је да Поповић ово истиче будући да је у време писања текста теорија одраза још увек имала одјека у марксистичким круговима и да је његов осврт на БН пре обрачун са стаљинистичким интерпретацијама него анализа Марксове мисли.

до истине мора да се задовољи *релативном адекватношћу* увида у објективну стварност (Марковић, 1994 :8).

Због саме густине текста, као и разлика у тумачењу, још једном ћемо погледати кључни део „Прилога“ и упоредити српски превод са немачким оригиналом:

„У друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене (*bestimmte*), нужне односе, независне од њихове воље, односе производње (*Produktionsverhältnisse*) који одговарају (*entsprechen*) одређеном ступњу развитка њихових материјалних производних снага (*Produktivkräfte*)²⁶. Целокупност тих односа производње сачињава економску структуру друштва, реалну основу на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свести (*die ökonomische Struktur der Gesellschaft, die reale Basis, worauf sich ein juristischer und politischer Überbau erhebt, und welcher bestimmte gesellschaftliche Bewußtseinsformen entsprechen*). Начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште (*Die Produktionsweise des materiellen Lebens bedingt den sozialen, politischen und geistigen Lebensprozeß überhaupt*). Не одређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест. На извесном ступњу свога развитка долазе материјалне производне снаге друштва у противречност с постојећим односима производње, или, што је само правни израз за то, с односима својине у чијем су се оквиру дотле кретале... Буржоаски односи производње су последњи антагонистички облик друштвеног процеса производње, антагонистички не у смислу индивидуалног антагонизма него антагонизма који потиче из друштвених животних услова индивидуа, али истовремено производне снаге које се развијају у крилу буржоаског друштва стварају материјалне услове за решење тога антагонизма.“ (Marks, 1985: 22-23; Ehrbar, 2010: XV-XXXV).

На овом месту Маркс уводи основне појмове историјског материјализма (начин производње, производни односи, производне снаге) о којима ћемо детаљније расправити у поглављу 3, а овде се концентрисати на односе који постоје међу њима.

Маркс овде поставља основну тезу, према којој људи у друштвеној производњи свог живота ступају у одређене и нужне односе производње. У овој тези је антиципирана будућа проблематика социолошке теорије у разумевању структуре и делања. Према Марксу, људи могу да делају само кроз ове нужне односе производње који постоје независно од њихове свести – другим речима ово су историјски наслеђени односи који претходе појединцима. Међутим, иако су производни односи ти који одређују односе у које ступају људи, они сами одговарају одређеном ступњу развоја производних снага. Овде је од изузетног значаја истаћи терминолошку разлику између „одређују“ (*bestimmte*) и „одговарају“ (*entsprechen*). „Одређују“ утискује чвршћу узрочну везу – људи улазе у односе независно од њихове воље – док „одговарају“ ипак показује на један нижи ниво узрочности и већу аутономију.

Након што је представио да производни односи одговарају степену развоја производних снага, већ у следећој реченици видимо и да одређени облици друштвене свести одговарају „реалној основи“ (то јест реалној бази). Но, реална основа или како је у нашем језику усвојено економска база, дефинисана је као укупност производних односа који сачињавају економску структуру.

²⁶ Ербар (Hans Ehrbar), следећи Коена, предлаже да се *Produktivkräfte* не преводи како је то уобичајено на енглеском као *productive forces*, већ као *productive powers*. Међутим, треба ипак напоменути да није јасно образложена ова преводилачка интервенција. Ова разлика између *kräft* и *macht*, односно *power* и *force* не може сасвим одговарати смислу појма. Или шта више, водила би ка подужој расправи која би се тичала да ли је нагласак на потенцијалу које могу имати производне моћи или је нагласак на актуелности које имају производне снаге. У првом случају, потенцијал производних моћи може бити спутан производним односима. У другом случају, фокус се налази на материјалистичкој анализи постојећих производних снага. Овде не можемо даље улазити у ово питање које је занимљиво и до сада недовољно испитано.

Овде је корисно подвући да Маркс економску базу не разуме као „збир“ производних односа и производних снага (неретко се може наићи на овакве интерпретације), већ под њом подразумева само ове прве, док производне снаге остају изван - барем према овој дефиницији.

Проблем који се овде може приметити је момент одговарања производних односа производним снагама, што је кључан моменат за Марксово разумевање друштвеног развоја и револуција. Онда када производни односи више не одговарају акумулираном развоју производних снага – на сцену ступају револуције. Ова теза је основа свим економистичким и еволуционистичким тумачењима БН као и историјског кретања и развоја друштва. О овоме ће више речи бити у трећем поглављу, сада се вратимо на други однос „одговарања“ који је битан за разумевање идеологије.

Иако Маркс овде не користи термин идеологије, већ термин одређених облика друштвене свести (или друштвених облика свести што је прецизнији превод), видимо да ови облици одговарају бази. Али ни овде односи нису сасвим јасни. Треба приметити разлику између правне и политичке надградње које се дижу (*erhebt*), док јој одређени облици друштвене свести одговарају (*entsprechen*). Нешто јасније значење добијамо у следећој реченици где Маркс прелази на појам начина производње који условљава (*bedingt*) процесе социјалног, политичког и духовног живота уопште. Али шта сада значи „условљава“? Ово се може тумачити тако да начин производње представља могућности и уједно ограничења за социјални, политички и духовни живот уопште. Но, овде нема строгог детерминизма као када би било речено да их база одређује – постоји релативна аутономија.

Дакле, можемо приметити да Маркс користи три термина за веома слична значења, „условљавање“, „одговарање“ и „одређење“. Но, имамо и четврти - „дижу“ или „издижу“ - када говори о правној и политичкој надградњи. Ако не претпоставимо да Маркс овим различитим терминима покушава да збуну читаоца, можемо претпоставити да користи различите, а сличне термине да би различито изразио односе или степене артикулације између различитих делова који чине једну исту целину.

Чини се да поред различитих термина имамо и различите нивое. Први ниво је начин производње који условљава социјалне, политичке и духовне облике свести, а онда други (или можда боље рећи нулти ниво) према којем друштвено биће одређује свест. Дакле овде изгледа да ипак друштвено биће представља нешто више од начина производње, макар у односу према свести јер оно „одређује“ свест за разлику од првог које само „условљава“. Јасно је да се на том месту Маркс разрачунава са идеалистичком филозофијом, али остаје нејасно како разумети појам друштвеног бића. За овај рад је кључно већ тврђење да друштвено биће одређује свест људи и дубље од тога овде не можемо ићи²⁷.

²⁷ Према ово место није ново, о њему Маркс и Енгелс говоре још у „Немачкој идеологији: „Људи су произвођачи својих представа, идеја итд. — али то су стварни, делотворни људи, онакви какви су условљени одређеним развитком својих производних снага и општења које одговара тим снагама — све до најдаљих формација тог општења. Свест никад не може бити ништа друго до свесно бивствовање, а бивствовање људи је стварни процес њиховог живота. Ако су у целокупној идеологији људи и њихови односи постављени на главу, као у каквој *camera obscura*, овај феномен произлази из историјског процеса њиховог живота, исто тако као што и обрнута слика предмета на мрежњачи ока произлази из непосредног физичког процеса њиховог живота.“ (Marx, Engels, 1974б: 23). И овде видимо да су људи условљени производним снагама и општењем које њима одговара, с тим што се термин општења (*Verkehr* - што се може превести као са-обраћање) у „Прилогу“ губи и мењају га политичка и правна надградња и друштвени облици свести. Али главна теза је овде јасна, друштвено биће је стварни процес живота људи, а по материјалистичкој тези свест не може бити нешто различито од овога – она је укореењена у материјални свет природе и друштва.

Тиме Маркс, по Ербару, закључује структуру друштва коју чине „економска база“ (укупност односа производње), правна и политичка „надградња“ и „друштвени облици свести“ (Ehrbar, 2010: XXVIII). По том схватању, које видели смо има основа, не можемо код Маркса претпоставити једноставан модел БН, јер он има три нивоа од којих сваки има посебне односе - посебне степене артикулације. Ово „трихотомно“ схватање базе и надградње се разликује од уобичајеног схватања које је у самом називу „база и надградња“ не прави разлику између правне²⁸ и политичке надградње са једне стране и одређених облика друштвене свести са друге стране. Ми ћемо у овом раду следити управо трихотомну поделу која нам омогућава да на аналитичком нивоу испитамо артикулацију економске структуре и друштвених облика свести (идеологије), остављајући по страни политичку и правну надградњу. У наставку овог поглавља ћемо се више посветити овом питању.

Вратимо се на односе који постоје унутар БН модела. Постоје одређена места у којима је Маркс знатно јаче нагласио учинке одређења него што је то горе разматрани одељак. То су места која се могу пронаћи у „Беди филозофије“ коју пише као полемику са Прудоном (Pierre-Joseph Proudhon) којег оптужује за не само лошу филозофију него и лошу економију, као и у писму Ањенкову (Павел Васиљевич Анненков) у којем говори о поменутој књизи. Прудону критикује тезу према којој новац произилази из владарске воље, наиме владари су се докопали злата и сребра како би им ударили свој жиг. Супротно томе, Маркс истиче да су се „владари у свим временима морали покоравати економским односима, а не да су они тим односима икад диктовали законе“, додајући да су се пре злато и сребро докопали владара и приморали их да им лупе жиг него што је ствар стајала обрнуто (Marx, Engels, 1974в: 88).

У преписци са Ањенковим 1846. Маркс антиципира увод „Прилогу критици политичке економије“ који ће писати скоро деценију и по касније. И не само да антиципира, него сасвим изгледа да износи исте тезе које и детаљније образлаже у овој приватној преписци него што то чини касније у објављеној књизи. У овом дугачком и значајном писму, ограничићемо се на најважније ствари које се тичу нашег предмета. Маркс поставља опште питање „Шта је друштво, ма

²⁸ Своје последње редове Маркс пише на маргинама Вагнеровог (Adolph Wagner) уџбеника политичке економије где правни поредак директно изводи из економске структуре, али уз термин да се право развија, дакле да има активан елемент а не само пасивно извођење: „Уговори за стјецање добара путем промета. Овдје опскурант (*vir obscurus*) окреће моје и своје наглавце. Код њега је ту најприје право, а затим промет; у стварности се дешава обрнуто: најприје је ту промет, а затим се из њега развија правни поредак. Ја сам при анализи робног промета показао да се код развијене трговине трампом размјењивачи прешутно признају као једнаке особе и власници добара која ће узајамно размијенити; они то чине већ у вријеме док један другом нуде своје робе и погађају се око цијене. Овај фактични однос који настаје размјеном и у размјени касније добија правни облик у уговору итд.; али тај облик не ствара ни свој садржај, размјену, ни у њој дани међусобни однос особа, већ *vice versa*. Код Вагнера супротно: 'То стјецање' (добра прометом) 'нужно претпоставља одређени правни поредак, на основу којег' (!) 'се врши промет' итд.“ (Marx, Engels, 1974г: 317). Исту позицију налазимо и у „Капиталу“: „Да би ове ствари доводили у узајамни однос као робе, морају се њихови чувари држати један према другом као лица чија воља обитава у тим стварима, тако да неко отуђујући своју властиту робу може и да присвоји туђу само вољом другога, дакле и овај и онај могу то учинити само помоћу заједничког акта воље. Тога ради морају један другог признати као приватне власнике. Овај правни однос чији је облик уговор, био овај облик законски развијен или не, јесте однос воља у коме се огледа економски однос. Овом правном односу или односу воља даје садржину сам економски однос. Ту лица постоје једна за друга само као представници роба, дакле као њихови власници. Уопште ћемо у даљем току разлагања наћи да су економске карактерне маске које носе лица само оличења економских односа и да се лица сусрећу као носиоци тих односа.“ (Marx, Engels, 1974г: 85-6).

какав облик оно имало?“, и сам одговара на, може се рећи, економистички начин: „Производ узамне делатности људи. Да ли су људи слободни у избору овог или оног друштвеног облика? Нипошто. Претпоставите одређено стање развитка производних снага људи и добићете одређени облик промета и потрошње. Претпоставите одређени степен развитка производње, промета и потрошње и добићете одговарајући облик друштвеног уређења, одређену организацију породице, сталежа или класа, једном речју — одговарајуће грађанско друштво [*societe civile*]. Претпоставите такво друштво, имаћете одговарајућу политичку државу, која је само официјелни израз грађанског друштва.“ (Marx, Engels, 1974в: 424).

У овим редовима он практично изводи ланац облика који одговарају развоју производних снага. Из датог степена развоја производних снага могуће је дедуковати не само економске моменте попут промета и потрошње, већ и оно што се касније означава као надградња. И то широко схваћена надградња од породице до државе. Притом се подвлачи објективност производних снага које делују попут силе *sui generis*. У основи производних снага је узамна делатност људи, али ова делатност људи је ограничена економском структуром:

„Сувишно је томе додавати да људи нису слободни у избору својих производних снага — које су основа њихове целокупне историје; јер свака производна снага је стечена снага, производ претходне делатности. Производне снаге су, дакле, резултат практичне енергије људи, али саму ту енергију ограничавају услови у којима се људи затичу, услед већ стечених производних снага, услед друштвеног облика који је постојао пре њих, који нису створили они, који је производ ранијих генерација. Захваљујући тој простој чињеници што свака доцнија генерација затиче производне снаге које је стекла претходна генерација, које јој служе као сировина за нову производњу, захваљујући тој чињеници ствара се веза у људској историји, ствара се историја човечанства, која је утолико више историја човечанства уколико више расту производне снаге људи, а услед тога и њихови друштвени односи. Отуд нужен закључак: друштвена историја људи увек је само историја њиховог индивидуалног развитка, били они тога свесни или не. Ти материјални односи само су нужни облици у којима се остварује њихова материјална и индивидуална делатност.“ (исто, 425).

Ово место је „паралелно“ са местом из „Прилога“ у којем се разматра противречни однос између производних односа и снага. Економистичким елементима се сада придружују и еволуционистички, будући да свака генерација даље развија оно што је затекла од претходне. Пошто се кућа не зида из почетка од темеља, њој се само надодају виши спратови, а у овој изградњи спратова ствара се веза са прошлостју, односно настаје историја. Интересантно је да Маркс упркос овим, чини се, круто детерминистичким редовима додаје тезу да је реч ипак о индивидуалном развитку људи, штавише били они тога свесни или не. Дакле, ради се о томе да се овај индивидуални развитак одвија под условима друштвеног облика према којим људи немају апсолутно слободан однос или могућност избора сопственог почетка. Не, они долазе на већ готово, али сила почива у њима самима, а не у друштвеном облику или неком закону историје који лежи изван њих.

Овиме Маркс ублажава економистичко разумевање које се логично намеће из његових редова, а такође ублажава и еволуционистичке елементе одбацујући став да у историји није могућа регресија. Стога људи да не би:

„изгубили плодове цивилизације, присиљени су да мењају све традиционалне друштвене облике чим начин њиховог промета [*commerce*] више не одговара стеченим производним снагама. Реч *commerce* употребљавам овде у најопштијем смислу као што у немачком кажемо *Verkehr*. -На пример: привилегије, установа еснафа и корпорација, средњовековни режим регламентирања, били су друштвени односи који су једини одговарали стеченим производним снагама и претходном друштвеном стању из кога су произишле ове институције. Под заштитом корпоративног режима и

његовог регламентирања нагомилавани су капитали, развила се поморска трговина, основане су колоније — и људи би изгубили саме те плодове да су хтели очувати облике под чијом су заштитом ови плодови сазрели. Зато су и ударила два грома: револуција од 1640, и она од 1688. Сви стари економски облици, друштвени односи који су им одговарали, политичко уређење [*etat politique*] које је било официјелни израз старог друштва, све је то било разбијено у Енглеској. Дакле, економски облици у којима људи производе, троше, размењују, пролазни су и историјски облици. Са стицањем нових производних снага људи мењају и свој начин производње, а с начином производње мењају и све економске односе, који су били нужни односи само тога начина производње“ (исто, 426).

Из овог цитата се може боље разумети важност индивидуалног развоја. Економски развој, ако можемо рећи „по себи“, нема еволуционистичку законитост кретања већ је противречан и на одређеној тачки он постаје само-деструктиван. На том месту ступа свесна људска активност - како људи не би изгубили стечене напретке цивилизације они морају променити друштвени облик. Противречност производних односа и производних снага се не разрешава унутар њих самих, већ споља, људском активношћу – али Маркс неће даље разлагати одакле ова тежња људи за напретком.

Но, у „Беди филозофије“ где је остала записана добро позната тврдња како ручни млин даје феудализам, а парна машина капитализам, изостале су ове ограде које би читаоца удаљиле од технолошког детерминизма:

„Друштвени односи тијесно су повезани с производним снагама. Стичући нове производне снаге, људи мијењају свој начин производње, а мијењајући начин производње, начин на који подмирују своје животне потребе, мијењају и све своје друштвене односе. Ручни млин даје вам друштво с феудалним господарима, парни млин друштво с индустријским капиталистима. Али исти људи који друштвене односе уређују саобразно начину своје материјалне производње, производе и принципе, идеје, категорије, саобразно својим друштвеним односима. Тако су ове идеје, ове категорије, исто тако мало вјечите као и односи које изражавају. Оне су историјски и пролазни производи. У току је стално растење производних снага, разарање друштвених односа, стварање идеја; непокретна је једино апстракција кретања — *mors immortalis*“ (Marx, Engels, 1974д: 104-5).

Дакле, можемо приметити да према овим наводима не само да је очигледан технолошки детерминизам, већ имамо и то да променом начина производње долази и до промене свих друштвених односа! Ово ће изостати из предговора „Прилогу“, али самокритику и разлоге за одбацивање ми никада нећемо добити од Маркса. Штавише, овим пасусом је директно отворен пут свим оним тумачењима које се могу схватити као технолошко-детерминистичка и економистичка. Стога не чуди зашто је та реченица о различитим млиновима остала добро упамћена, она је широко коришћена како од стране економистичких следбеника тако и од стране критичара који су је користили како би показали да је читава концепција БН погрешна. Када Енгелс касније буде признао кривицу, своју и Марксову, за навођење на оваква тумачења, можемо мислити да је ово једно од тих проблематичних места.

Но, пре него што пређемо на Енгелсову самокритику, задржимо се још на Марксу, али из његових познијих радова²⁹. Још једном се он враћа на проблематику БН у „Капиталу“. Врло

²⁹ Наша је оцена да разлика између „младог“ и „старог“ Маркса у овом случају не игра никакву улогу. И сам Алтисер прелом поставља у односу према филозофским појмовима попут „отуђења“, „родног бића“ итд. на чије место долазе „начин производње“, „производне снаге“ и „производни односи“. Ово су проблеми који су повезани управо са тим самим појмовима, а не са неком претходном филозофском предисторијом. Премда изгледа да би било могуће извести и критику која би била заснована на критици филозофије историје која се „увукла“ у Марксове економске/социолошке појмове.

успутно у фусноти он одговара на критику која му је упућена. Без обзира што је ово издвојено у фусноту, важност пасуса је веома значајна и додатно расветљава проблеме о којима на другим местима није писано. Боље речено, не само да није писано, него се из самих дела није ни могло закључити да је из базе и надградње могуће извући овакве импликације, мада смо ми раније овде покушали да укажемо преко три различита термина на различите степене односа артикулације. У следећем цитату се налазе извесна разрешења недоумица:

„Користим ову прилику да с мало речи одбијем замерку коју ми је приликом објављивања мог списа *Zur Kritik der politischen Oikonomie*, 1859, учинио један немачко-амерички лист. Тамо је речено да је моје гледиште да одређен начин производње и односи производње какви му увек одговарају, укратко да 'економска структура друштва чини реалну основицу на којој се диже правна и политичка надградња, и којој одговарају одређени облици друштвене свести', да 'начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште', да је све ово, додуше, правилно за данашњи свет у коме владају материјални интереси, али не и за средњи век, у којем је владао католицизам, нити за Атину и Рим, где је владала политика. Пре свега се морамо зачудити да неко извољева претпоставити да су ове свему свету познате фразе о средњем веку и античком свету макар коме остале непознате. Толико је јасно да средњи век није могао живети од католицизма као ни антички свет од политике. Баш обрнуто, начин на који се тамо привређивало објашњава зашто су у једном случају политика, а у другом католицизам играли главну улогу. Уосталом, довољно је само мало познавати нпр. историју римске републике па знати да историја земљишног поседа чини њену закулисну историју. А с друге стране, већ је дон Кихот испаштао због своје заблуде да се потуцачко витештво слаже са свим економским облицима друштва“ (Marx, Engels, 1974в: 83).

Управо ово место ће постати важно за Алтисеров развој „структурисаног тоталитета“ јер се овде уводи сасвим јасна разлика у одређивању између начина производње и политике, односно католицизма. За разлику од апсолутног одређивања економијом како се може разумети из појединих делова на којима смо се раније задржали, овде се сусрећемо са тиме да начин производње не игра увек главну улогу, али одређује која друштвена област игра главну улогу. Економска структура је одређујућа, али она то није директно или апсолутно, већ одређује посредујући кроз елементе онога што називамо надградњом. Поред тога, начин производње ствара одређене друштвене облике којима одговарају не-економске друштвене праксе због којих дон Кихот у времену развоја капитализма изгледа као риба на сувом и у том смислу облици надградње могу застарети и не одговарати више новој материјалној бази.

Овиме Маркс није ставио тачку на расправу о БН те се у необјављеном трећем тому „Капитала“ у делу о земљишној и радној ренти, он још једном враћа на разматрање односа базе и надградње:

„Специфични економски облик у коме се неплаћени вишак рада црпе из непосредних произвођача одређује однос господства и потчињености какав израста непосредно из саме производње и какав са своје стране обратно реагира на њу као одређујући фактор. А на томе се заснива читаво формирање економске заједнице која израста из самих односа производње, а с тиме уједно и њен специфични политички облик. Најскривенију унутрашњу тајну, скривену основицу читаве друштвене конструкције па стога и политичког облика односа суверености и зависности, укратко, сваког временски датог специфичног државног облика, налазимо сваки пут у непосредном односу власника услова производње према непосредним произвођачима – у односу чији облик увек природно одговара неком одређеном степену развитка начина рада, а стога његовој друштвеној производној снази. То не спречава да иста економска база – иста по главним условима – може услед безбројних различитих емпиричких околности, природних услова, расних односа, историјских услова који делују споља итд. показивати бесконачне варијације и нијансе у појави, а које се могу разумети једино анализом тих емпиријски датих околности.“ (Marx, Engels, 1974ђ: 658-659т).

Два тома касније мисао се надовезује на мисао. „Специфични економски облик“ се овог пута користи уместо „економске структуре“ чиме се ублажава „опште“ важење које налазимо у „економској структури“, а овај специфични облик одређује однос надређености и подређености који могу имати повратну реакцију као одређујући фактор³⁰. Ако изгледа на први поглед као сложено значење, видимо да заправо и није јер ова сложеност збуњује само на аналитичком нивоу. У стварности ови нивои делују узајамно један на другог, разлика је само у томе што се економска структура заснива на вишку рада који се експлоатише, а који је логички основни ниво будући да људи морају прво јести и пити да би могли да раде. Стога Маркс тврди да је управо тај однос између произвођача и власника услова производње „најскривенија унутрашња тајна“. Али овај однос између произвођача и власника услова производње мора имати „специфични економски облик“ будући да није реч о истом облику током читаве историје (овде имамо у виду различите историјске начине производње који се смењују, али смењујући се задржавају овај унутрашњи облик надређености власника услова производње над непосредним произвођачима, то јест мењају се облици експлоатације – уколико је реч о класним друштвима).

Коначно, Маркс експлицира да економска база може садржати бесконачне варијације које се појављују у емпиријском свету. Тиме истиче да је модел базе и надградње апстрактан модел и да једино конкретне анализе које ће узети у обзир материјалне чинећице које нису садржане у економској бази могу дати прецизну анализу која ће испитати разноврсне везе које утичу на настајак и развој конкретне појаве.

Међутим, повратак у „Капиталу“ на ранија места из својих радова није са собом носио и самокритику. Енгелс је био тај који је морао да прихвати своју и Марксову кривицу јер су многи аутори лоше разумели БН модел. Да ли је Маркс ову кривицу осећао ми не можемо знати, али оно што видимо из његових радова јесте да није спроводио експлицитну само-критику, већ је периодично и несистематично уносио допуне које би тај предмет додатно разјасниле. Видели смо да је до тог додатног разјашњења заиста и дошло, но некакво „коначно разјашњење“ није и вероватно га не треба ни очекивати. Ово је уосталом и разлог зашто се преко 150 година после „Прилога“ још увек разматрају редови из његовог предговора.

³⁰ У необјављеној шестој глави „Капитала“ која је накнадно, постхумно објављена под насловом „Резултати непосредног процеса производње“, Маркс говорећи о формалној супсумцији рада под капитал пише и следеће редове: „Ако подређеност настаје, настаје она из одређеног садржаја продаје, а не из њему претпостављене подређености којом би произвођач био стављен у другачији однос него што је новчани однос (однос власника роба према власнику роба) према *Exploiteuru* [експлоататору] његовог рада услед политичких итд. односа; само као власник услова рада купац је овде онај који продавца доводи у економску зависност од себе; а не никакав политички и друштвено фиксирани однос надређености и подређености“ (Marks, 1977: 51) и даље додатно појашњава „и коначно, однос власника услова рада и самог радника постаје чисти однос куповине и продаје или новчани однос а експлоатациони однос одваја се од свих патријархалних и политичких или такође религиозних амалгама. Свакако, сам производни однос производи нови однос надређености и подређености (који производи и политичке итд. изразе себе самог)“ (исто, 52). Из ових редова се потпуно јасно може ишчитати да је однос између купца и продавца радне снаге основа на којој радник постаје завистан од капитала, а не на основу политичких односа или уопште важеће друштвене хијерархије као што је то био случај у претходним начинима производње. Ово Маркса наводи на следећи закључак: „Ако однос надређености и подређености замени ропство, кметство, вазалство, патријархалне итд. облике подређености, догађа се само промена у његовом облику. Облик постаје слободнији, зато што је он само још стварне природе, формално добровољан, чисто економски“ (исто, 54). Друкчије речено, за разлику од претходних облика у којем су политички фактори били значајни за зависност радних класа, у капитализму је она укореењена у саме производне односе.

2.2 Енгелсова само-критика и увођење термина економског као одређујућег у последњој инстанци

Малочас смо видели како је Маркс „дорађивао“ своје делове из „Прилога“, али нисмо видели рефлексију и могуће исправке оних места које читаоце могу навести на погрешан пут³¹ – пут економизма. За разлику од њега, Енгелс је отворено говорио о сопственој и Марксовој кривизи приликом економистичких интерпретација историјског материјализма: „Мора да смо Маркс и ја делимице и сами за то криви што млади марксисте понекад придају економској страни већу важност него што јој припада. Ми смо према противницима морали истицати главни принцип који су они оспоравали (...) чим је требало излагати неки историјски период, чим је дакле требало теорију практично примењивати, ствар се мењала и заблуда ту није била могућа“ (Маркс и Енгелс, 1950а: 477). Разуме се, упућивање на историјска дела у којима се учење практично примењује не може бити довољно, будући да су та дела „млади марксисте“ такође читали и током читања нису нашли разлоге за одбацавање економизма, насупрот томе као што смо видели нашли су аргументе за економистичке тезе.

У писмима пред крај свог живота, а после Марксове смрти, питање о методу који су њих двојица користила било је још увек актуелно и амбивалентно заступано³². Управо се у тим писмима налазе важни редови у којима Енгелс појашњава и ублажава економистичке тенденције на које су се надовезали њихови следбеници, пријатељи, саборци из радничког покрета, итд. Овде ћемо се осврнути на Енгелсова писма економисти Шмиту³³ (Conrad Schmidt 1863-1932) који ће се касније придружити тзв. ревизионистичкој линији немачке социјалдемократије и новинару Блоху (Joseph Bloch) који ће се противити бољшевичкој револуцији. Изгледа да Енгелс њима није деловао убедљиво у својим писмима, будући да обојица нису прихватили или задржали позиције које је он ту заступао.

Било како било, ова писма су остварила већи значај за општу читалачку публику него за првобитне адресате. Енгелс не само да покушава да нагласи посебним спектром претходне радове, већ уводи и термине који се раније нигде нису помињали - ови термини ће послужити каснијим ауторима да их претворе у појмове. Један од термина је термин економије као „одређујуће у последњој инстанци“:

„Према материјалистичком схватању историје, одређујући момент у историји је у последњој инстанци продукција и репродукција стварног живота. Ни Маркс ни ја нисмо никада тврдили нешто више. Ако пак неко то изврће у том смислу како је економски момент једино одређујући момент, онда он претвара ову поставку у апстрактну, апсурдну фразу која ништа не казује. Економско стање је основица, али на ток историјских борби врше свој утицај, и у многим случајевима претежно одређују њихов облик и разни моменти надградње – политички облици класне борбе и њени резултати – уставни које доноси победилачка класа после добивене битке итд. - правни облици, а поготово одрази

³¹ Управо у овим писмима Енгелс цитира Маркса који је једном приликом незадовољан нивоом теоријског развоја марксиста рекао за себе да он није марксиста (Маркс и Енгелс, 1950б: 473).

³² Лараин примењује да за разлику од почетних дела када се историјски материјализам развијао имајући главног противника у немачком идеализму, 1880-их су се околности измениле и главни противници су постали позитивистички настројени аутори попут Дириња и монистички попут Хекела. Обе перспективе су склоне економском редукционизму и механистичком тумачењу надградње као рефлексије базе (Larrain, 1983: 51-2).

³³ Лефевр ће Шмита сврстати у „центрумаше“ Друге интернационале и означити као творца паролe „zurück zu Kant“ чиме се отворило питање синтезе Кантове филозофије и Марксовог економског чиниоца (Lefevr, 1959: 19).

свих ових стварних борби у мозгу учесника, политичке, правне, филозофске теорије, верска схватања и њихов даљи развитак у системе догми“ (Маркс и Енгелс, 1950а: 475).

Дакле, Енгелс прибегава новом термину како би себи отворио пут за истицање повратних учинака историјских борби. Економија, овог пута схваћена не као „економска структура“ како ју је Маркс у „Прилогу“ представио као укупност производних односа, већ као производња и репродукција стварног живота постаје одређујући момент у историји само у „последњој инстанци“. Али, треба приметити да Енгелс овде није термилошки сасвим јасан, јер у првом делу пасуса говори о „одређујућем моменту у историји“, а онда у наставку говори о повратним утицајима (*Wechselwirkung*) надградње на „ток историјских борби“. Покушавајући да разјасни позиције, он уводи и нову дилему, будући да се сада отвара питање јесу ли „историја“ и „ток историјских борби“ исте ствари³⁴? Узмимо да јесу, да их Енгелс користи као синонине како бисмо наставили даље са суштином на коју он указује.

Како би утврдио изнету тезу да су економски услови одлучујући у последњој инстанци Енгелс се позива на историјске примере у којима играју улогу, али не одлучујућу (!) и други фактори:

„Пруска држава је такође настала и развијала се захваљујући историјским, у последњој инстанци економским узроцима. Али тешко да би се без педантерије могло устврдити да је између многих државица Северне Немачке управо Бранденбург био одређен економском нужношћу да постане велика сила у којој се оваплотила економска, језичка, а од Реформације и верска разлика између севера и југа а да притом нису утицали и други моменти (пре свега то што је поседовањем Пруске дошао у додир с Пољском, а тиме и с међународним политичким односима, који су се показали као одлучујући и при образовању аустријске куће). Тешко да би пошло за руком, а да човек не испадне смешан, да се економским узроцима објасни постојање сваке немачке државице у прошлости и садашњости, или преко високонемачког померања гласова, које је географска преграда коју је образовало горје од Судета до Таунуса, проширила до праве поделе Немачке“ (Маркс и Енгелс, 1950а: 476).

Међутим, у овом ширењу фактора који играју историјску улогу Енгелс улази у проблеме којих је Маркс вероватно био свестан и стога опрезнији приликом истицања важности не-економских фактора. Проблем лежи у томе што Енгелс излаже тезу према којој се историја ствара из сукоба многих појединачних воља које настају из посебних услова живота и које међусобним укрштањем стварају „бескрајну групу паралелограма снага“. Са овиме, ипак, не завршава у атомистичком схватању друштва, концепцији коју је Маркс саркастично звао „робинзонадама“, већ у историцизму:

„Та се резултанта, опет, може сматрати производом једне силе, која, узета као целина, делује несвесно и безвољно. Јер, оно што хоће сваки поједини то му спречава сваки други, и што из тога изађе јесте нешто што нико није хтео. Тако је досадашња историја текла слично природном процесу и подвргнута је, углавном, истим законима кретања. Али на основу тога што воље појединаца – од којих свако хоће оно на шта га гоне телесна конституција и спољне, у последњој инстанци економске прилике (његове личне или опште-друштвене) – не постижу оно што хоће, већ се сливају у нешто средње, у заједничку резултанту, - на основу тога се ипак не сме закључивати да су те воље равне нули. Напротив, свака доприноси тој резултанти, и за толико је у њој садржана“ (Маркс и Енгелс, 1950а: 476).

³⁴ Не можемо се овде дубље упуштати у расправу овог питања, формулација из „Манифеста“ да је читава досадашња историја у ствари историја класних борби може да укаже да је реч о истом објекту.

Енгелс је заиста близу номиналистичком схватању³⁵ из којег излази увођењем, назовимо га таквом, „принципа историје“ који делује као нешто иза воље појединаца, који будући да се налазе у међусобној борби морају да праве компромисе и да се задовољавају испод сопствених воља. Притом воље су схваћене у „последњој инстанци“ као вођене економијом што указује на додатне сличности са *homo oeconomicus*. Штавише, остаје веома упитно колико у овом схватању паралелограма сила уопште и остаје економског одређења. Такође је упитно шта остаје и од ових речи из претходног писма: „Међутим наше схватање историје је пре свега руководство при изучавању, а не полуга за конструисање на хегелијански начин. Целокупну историју треба изучавати изнова; треба подробно истраживати услове постојања разних друштвених формација пре него што се покуша да се из њих изведу политичка, приватноправна, естетска, филозофска, верска и друга схватања која им одговарају.“ (Маркс и Енгелс, 1950б: 474). Уколико постоји принцип историје који тече готово као природни закон кретања, није ли то управо блиско хегелијанском начину схватања историје?

Истини за вољу, Енгелс ипак писма завршава на нешто јаснији начин који је у духу ранијих радова, без паралелограма сила или појединачних воља које га чине те Енгелс Шмиту овако одговара на питање о историјском материјализму уопште:

„Ствар се најлакше може схватити с гледишта поделе рада. Друштво ствара одређене заједничке функције без којих не може да буде. Људи који су одређени за те функције чине у оквиру друштва нову грану поделе рада. То доводи до стварања њихових засебних интереса и у односу на оне који су их опуномоћили; они се осамостаљују према њима и држава је готова. И ствар се онда развија слично као у робној и, доцније, у новчаној трговини. Додуше, нова самостална сила има углавном да се покорава кретању производње, али и она са своје стране, услед своје иманентне, тј. једном на њу пренете и постепено даље развијане релативне самосталности, реагује на услове и на ток производње. То је узајамно дејство (*Wechselwirkung*) двеју неједнаких снага: економског кретања с једне стране, и нове политичке силе, која тежи за што већом самосталношћу и која је зато што је једном успостављена обдарена самосталним кретањем, с друге стране; економско кретање углавном пробија себи пут, али оно мора да трпи и противдејство од стране политичког кретања које је оно само успоставило и дало му релативну самосталност, кретања с једне стране државне силе, а с друге стране опозиције која је створена заједно с њом“ (Маркс и Енгелс, 1950б: 480).

У овом делу Енгелс супротно економизму отвара пут за функционализам³⁶, тврдећи да се подела рада одвија на основу тога што је неопходна за друштвену егзистенцију, а наравно ова места настала поделом рада заузимају људи који тиме преузимају партикуларне интересе који се разликују од интереса оних који су их изабрали, а што онда доводи до настанка државе. Дакле, овде нема дилеме, економија схваћена као подела рада је она која одређује ток ствари који доводи до државе. Држава као ентитет који настаје из ове економске поделе наставља да функционише „самосталним кретањем“ односно има могућност да делује не-следећи искључиво економске интересе. Мада, пошто је ипак економија одлучујућа она „углавном пробија себи пут“. И тако долазимо до појашњења које нема везе са раније уведеним паралелограмом сила, а које се не

³⁵ Томпсон тврди да Енгелсов „паралелограм сила“ који је позајмио из физике иде уназад према Смитовом збиру личних интереса и Русоовој општој вољи, а не нуди ново концепцијско решење. Да је Енгелс остао доследан сопственом мишљењу, он би о индивидуалним вољама говорио као условљеним од стране класе, из чега излази да је историјска резултанта борба противречних класних интереса те на тај начин људско делање води неволунтаристичким резултатима (Thompson, 1995: 118).

³⁶ Функционалистички приступ разумевању базе и надградње који ћемо касније видети развијају, између осталих Коен и Алтисер, а критику износи Годелије.

разликује према раније наведеним схватањима које економску базу постављају као примарну, а елементе надградње као секундарне.

Дакле, Енгелсова заслуга је у томе што се јасно успротивио становиштима „младих марксиста“ који су преузели круто детерминистичко схватање кретања историје, а којег су се прихватили и „старији марксиста“. Енгелсова заслуга није само ова „идеолошко-педагошка“, већ је он увео термин економије као „одређујуће у последњој инстанци“ који Маркс није користио. Овим термином ће он отворити пут за концепцију „структурисаног тоталитета“. Међутим, као што је познато и као што ћемо видети у следећем одељку, многи аутори нису уопште узели у обзир ове Енгелсове интервенције у његовим писмима. Наравно, писма су секундарни извор литературе, али не треба их разумети ништа мање озбиљно када су састављени на начин на који их је Енгелс конципирао, говорећи управо о методу историјског материјализма који има суштинску важност за одређене исправке погрешних интерпретација. Нажалост, неколико деценија је без икакве сумње била доминантна управо струја која се оглушила о ове исправке и подигла на пиједестал економистичко схватање историје у којем производне снаге крче пут неминовног следа економских епоха.

2.3 Економистичка тумачења и њихова критика

Економистичка тумачења нису тако јасна као што то изгледа неким ауторима пупут Смита (Steven Smith 1951-) који економистичко тумачење базе и надградње назива фундаменталистичким³⁷ и повезује га са Кауцкијем, Плехановим и Бухарином (Smith, 1984: 941). И Плеханов (Георгиј Валентинович Плеханов 1856-1918) и Бухарин (Николај Иванич Бухарин 1888-1938), а поготово Кауцки (Karl Kautsky 1854-1938) не могу једноставно да се подведу под економистичко тумачење када је у питању схватање односа базе и надградње. Али одређени делови, штавише кључни делови њиховог опуса могу бити означени као економистички у погледу схватања историје, односно историјског законитог кретања³⁸. Прецизније речено, њихово гледиште није економистичко јер базу разуме као узрок облика надградње, већ зато што промене начина производње тумачи првенствено из противречности производних односа и производних снага. У том погледу, овај одељак ће изложити економистичко схватање базе и надградње и историје које је везано за Другу интернационалу као и за Стаљина. Најважнији део ће припасти Коеновом економистичком схватању које хронолошки долази пола века после распада Друге интернационале. Не следимо хронолошки ток развоја економистичке концепције и критике тог гледишта, већ начин излагања прати потребе излагања овог рада.

Колаковски епоху Друге интернационале (1889-1914) означава златном епохом развоја марксизма будући да је доктрина развијена у тој мери да се могла назвати школом мишљења, а да

³⁷ Фундаменталистичка теза се одликује тиме што свако друштво раздваја на различите нивое или спратове који су хијерархијски организовани од производних снага, преко производних односа или економске структуре, до правне и политичке надградње, и на крају облика друштвене свести. Процеси виших подсистема директно су узроковани и зависни од нижих, у коначници од производних снага. И трећа карактеристика је једносмерност узрочног одређења од базе према надградњи и никако обрнуто (Smith, 1984: 941). Овако поједностављена теза, видећемо, не одговара ни главним „економистичким“ ауторима Друге интернационале нити Стаљину.

³⁸ Ла Граса (Gianfranco La Grasa) кратко резимира детерминистичко тумачење Друге интернационале представљањем производних снага као правог покретача друштвеног развитка и централног елемента трансформација. Даље се ово гледиште рачва на два, једно које верује у постепени и континуирани развој и друго које верује у револуционарне промене у тренутку када производни односи више не одговарају развоју производних снага (La Grasa, 1974: 39-40).

притом није било догматских притисака који би спутавали разнолике приступе (Колаковски, 1983: 5-6). Један од слободнијих духова тог периода који није догматски преузимао радове Маркса и Енгелса је Карл Кауцки.

2.3.1 Кауцкијево схватање историје као нужности

Код Кауцког је приметан експлицитан утицај Дарвина те је његова друштвена теорија ограничена натуралистичким схватањима. Ништа у свету људи није различито од природног света, односно света животиња. Људска врста почива на инстинкту самоодржања који се дели на самоодржање јединке и врсте, а то је карактеристика и животињског света. Из самоодржања се даље развија сарадња између људи што је само други назив за морална осећања. Такође, подела рада је само продужетак процеса који су почели још у животињском свету, а на поделу рада се надовезује класна подела. Ове промене, то јест развој, који је природан и економски, прате и промене у сфери морала (исто, 45-9).

Оно што се суштински може окарактерисати као економистичко схватање историје се налази у Кауцкијевом схватању револуције као нужности. Прелазак из капиталистичког у социјалистичко друштво је историјска нужност, али не историјска нужност коју је могуће извршити политичким путем, већ последица економске зрелости капитализма и класне поларизације³⁹ која га прати (исто: 55). Он се враћа на Марксов део из „Прилога“ и тврди да ће до пропасти капитализма доћи због противречности производних односа и производних снага, односно зато што приватно власништво над средствима на производњу не може бити усклађено са развојем технологије (исто, 56).

Ова идеја о неминовности револуције је заснована на његовом општем схватању кретања историје према законима. Од примитивне историје је приметно да њен развој не иде засновано на случајностима већ се континуирано развија према закону. Историјски материјал се дели са једне стране на технички аспект и са друге на обичаје, законе, религију. Ова два аспекта у однос доводи закон који технику поставља у узрочну везу са правним, моралним и религијским концепцијама (Kautsky, 1918: 111). У разумевању овог узрочног односа Кауцки одлази прилично далеко тврдећи да је одређујући елемент у људском делању увек материјални и најчешће економски. Тако се пораст или пад криминала, бракова, самоубиства показује зависним о цени пшенице. Он се ограђује да економија није једини узрок склапања бракова, будући да се сексуални мотив не може свести на економски, но промене у склапању бракова, њихове годишње варијације су у зависности од економских кретања (исто, 112-3).

Да ствари код економистичких аутора нису сасвим једноставне као што се наизглед чине можемо видети у следећем случају код Кауцког. Тако он износи тезу да ако би материјалистичко схватање историје држало само до економских или материјалних интереса онда оно не би било вредно било какве расправе. Економија је фундаментални/основни мотив силе историје, али Маркс и Енгелс нису на тај начин хтели да објасне „универзално људско“, већ „партикуларно историјско“. У том смислу они нису тражили одговор зашто људи мисле нешто или зашто нешто раде или који су њихови идеали, већ зашто је све ово различито у различитом историјском времену. У тој анализи се у последњој инстанци економски фактор јавља као одлучујући (Kautsky, 1988: 3-4). Стога, ако неко хоће историју да истражује на материјалистички начин он не сме

³⁹ Правио је разлику између апсолутне пауперизације за коју није држао да је битна будући да класна борба може да се заострава у време када се класни положај радника побољшава, и са друге стране класне поларизације која услед концентрације капитала неумитно води нестанку средњих класа и заостравању борбе између капиталиста и радника (Колаковски, 1983: 55).

бесконачан број различитости сводити на један фактор – економски. Никаква симплификација не сме бити коришћена, већ богата историјска грађа мора да се поставља у широке, сложене везе унутар целине. Чим се напусти површинско посматрање друштвеног феномена утицај производних снага на људске воље и услове живота постаје све више и више компликован. У томе се огледа тежина новог бављења историјом наспрам традиционалистичког приступа (исто, 233-4).

Приликом разматрања предговора из „Прилога“ Кауцки указује на погрешно разумевање према којем се економска база своди на сирови материјализам, а надградња на нематеријалне идеје. Грешка таквог схватања почива у томе што производне снаге чине и ментални рад који је посебно важан у управљању материјалним развојем који се историјски наслеђује и развија. Штавише друштвено богатство је у већој мери одређено нивоом људског знања него квантитетом ствари које човек може да користи. Са друге стране, идеолошка надградња није чисто ментална, она није заснована искључиво на људским жељама, потребама или погледима које се индивидуално развијају у изолацији у људској глави. Оне су такође и материјалне будући да је за комуникацију и образовање неопходна материјална подлога у папиру, оловкама, штампарској машини итд. (исто, 228-9). На тај начин Кауцки ублажава своје економистичко гледиште, али суштински оно остаје на снази те из његовог приступа ми не можемо видети зашто је потребно истраживати све ове бескрајне различитости и како до њих долази уколико *a priori* знамо да је основни фактор који их одређује економски. У том смислу Кауцки не само да није отишао даље од Енгелсових интервенција у поменутим писмима, већ је направио корак уназад.

2.3.2 Економија као увек одређујућа - Плеханов

Ствар слично стоји и код Плеханова. Попут Кауцког⁴⁰ и он је сматрао да социјализму у Русији морају претходити либерална реформа, капиталистички развој као и то да главна социјалистичка снага не могу бити сељаци већ то мора бити индустријски пролетаријат (Колаковски, 1983: 396). Иако је Плеханов био убеђен да Русија мора проћи прво капиталистички развој да би дошла до социјалистичког⁴¹, он је приметио да због историјске закаснелости процес развоја капитализма у Русији може трајати краће због могућности присвајања са Запада већ развијене технологије, идеја итд. (исто, 399).

Наравно, овакво разумевање следа економских епоха засновано је на тумачењу везе производних снага и односа производње. Ниво развоја производних снага је основа на којој се учвршћују односи производње који потом утичу на формирање политичких институција, психологије друштва, идеолошких облика. Оне затим врше повратни утицај чиме се губи једностраност разумевања историјских кретања и утицаја (исто, 404-5). Колаковски добро примећује да ни Плеханов није успео да објасни однос ових повратних утицаја према производним снагама које у последњој инстанци одређују историјски развој (исто, 408).

Ниво који је достигао развој производних снага условљава унутрашње и међу-друштвене, данас бисмо рекли међународне односе. Тако сваком ступњу развитка производних снага

⁴⁰ Такође је Маркса поредио са Дарвином који је еволуцију објашњавао прилагођавањем врста на спољашње промене околине, тако је и Маркс историјске промене у крајњој линији објашњавао променама у развоју средстава за производњу (Колаковски, 1983: 404).

⁴¹ На политичком плану ово место чини вододелницу између мењшевика и бољшевика. Овај „мењшевички економизам“ критикује Лењин: „пошто производне снаге одређују друштвене односе и политичке надградње, пустимо их да то чине“, односно револуција долази сама од себе па онда и нема потребе за политичком организацијом и акцијом – развој производних снага води право према социјализму преко капитализма (Lefevr, 1959: 20).

одговара одређени систем наоружања, ратна тактика, дипломатија и међународно право, али Плеханов додаје: „Наравно, може се указати на много случајева у којима међународни сукоби немају директне везе са економијом. И никоме од Марксових следбеника неће пасти на памет да оспорава постојање таквих случајева. Они само говоре: не заустављајте се на површини појава, спуштајте се дубље, питајте себе на каквом је тлу поникло дато међународно право? Шта је створило могућност за дати облик међународних сукоба? — и ви ћете, на крају крајева, доћи до економије. Истина, разматрање појединих случајева отежано је тиме што у борбу често ступају друштва која проживљавају *неједнаке фазе економског развитка*“ (Плеханов, 1948). С обзиром да је ове редове писао 1894. Плеханов није успео даље да развије једну теорију империјализма која је заснована на неједнаком развоју, али сасвим сигурно видимо да је он био на том трагу. Управо зато што Плеханов нема теорију империјализма, он може једноставно међународне односе да подведе до крајњег узрока економије, притом не слутећи на који начин ће економски развој друштва утицати на равнотежу моћи и међународни поредак.

Без обзира на опрезност коју смо видели у претходном цитату, на следећем месту се може уочити разлог због којег Плеханова дефинитивно можемо сврстати у економистички приступ:

„Политичке установе утичу на привредни живот. Оне *или доприносе* развоју тог живота *или му сметају*. Први случај није нимало чудноват са гледишта Марксовог, јер се дати политички систем зато и ствара *да би доприносио даљем развоју производних снага* (ствара ли се он свесно или несвесно — за нас је то у овом случају сасвим свеједно). Други случај нимало не противречи том гледишту, јер историско искуство показује: чим дати политички систем престане једном да одговара стању производних снага, чим се он претвори у препреку за њихов даљи развитак, он онда почиње да пропада, и најзад бива отстрањен. И не само да овај случај не противречи Марксову учењу: он га на најбољи начин потврђује, управо он показује у ком смислу економија доминира над политиком, на који начин развитак производних снага иде испред политичког развитка народа“ (исто).

На овом месту Плеханов иде „испод“ Марксових речи из „Капитала“ како економија одређује да је рецимо у антици политика била доминантна, а у средњем веку католицизам. У тези коју поставља Плеханов политика представља тек функцију економије и она је условљена тиме што је сужена на две функције, потпору или сметњу. Дакле, према његовом мишљењу, економија је увек доминантна. Овај став се додатно утврђује у разумевању настанка морала директно из економије: „Најзад, на бази друштвених односа, условљених постојећим стањем производних снага, израста обични *морал*, тј. онај морал којим се људи руководе у својој обичној свакодневној пракси. На тај начин, право, државни поредак и морал сваког датог народа *непосредно су и директно* условљени економским односима који су својствени том народу. Исти ти односи условљавају - али већ *индиректно и посредно* - и све творевине мисли и маште: уметност, науку итд.“ (Плеханов, 1946).

У том смислу он Марксово схватање базе резимира на следећи начин којим мисли да отклања проблеме између повратног утицаја надградње на базу, будући да тај повратни утицај ништа не говори о питању њиховог настанка⁴², чиме монистичка формула остаје важећа:

⁴² Разматрајући историјску расправу на примеру Рима о томе да ли друштвени обичаји условљавају државна уређења или државна уређења условаљавају обичаје, Плеханов говори о узајамним утицајима и њиховим границама: „*Узајамно деловање између свих страна друштвеног живота неоспорно постоји*. Али, *нажалост*, ово правилно гледиште објашњава нешто врло мало, из простог разлога што оно ништа не говори о *пореклу снага које делују једна на другу*. Ако само државно уређење претпоставља оне обичаје на које оно утиче, онда је очевидно да ти обичаји нису настали захваљујући уређењу. То исто важи и за саме обичаје; ако они већ претпостављају оно државно уређење на које утичу, онда је јасно да га нису они

- „1) стање производних снага;
- 2) економски односи који су њима увјетовани;
- 3) социјално-политичко уређење, настало на даној економској основи;
- 4) психика друштвеног човјека коју дијелом одређује економика, а дијелом на овој настало социјално-политичко уређење;
- 5) различите идеологије, које одражавају својства те психике“ (Враницки, 1987: 275).

Враницки добро примећује да ова схема не објашњава односе између базе и надградње, али јој одаје признање јер је реч само о „формули“ која на општем нивоу указује на посредованости које треба имати у виду приликом анализе друштвене стварности (исто).

У додатном развијању не-економских фактора Плеханов говори о географским утицајима који су изразито важни за формирање људске свести. У темпераменту народа се задржавају утицаји који су настали деловањем спољашње околине - природе, будући да су они отпорни на човеково стварање вештачке средине у којој живи. Особине које су настале у овом деловању природе на човека сачињавају расу, а раса врши утицај на историју идеологија попут уметности, што додатно отежава већ тешку природу њиховог објашњења (Враницки, 1987: 271). Но, код Плеханова ипак доминира гледиште да је економија доминантна и да увек одређује, и то не само у последњој инстанци. Зато и није веровао у могућност успеха бољшевичке револуције у Русији.

2.3.3 Примат производних снага код Бухарина

Код Бухарина је економизам нешто јаснији и истакнутији него код претходних аутора. Он следи идеју да у друштву постоје фиксни, природни закони попут оних који функционишу у природи. Као што после дана долази ноћ, тако знамо да развојем капитализма долази до пораста радничке класе, а тиме до развоја социјалистичког покрета и марксистичке теорије. Са развојем производње долази до развоја менталне културе, велики проналасци у технологији великом брзином револуционису и делове друштвеног живота. Према томе, у друштву постоје објективни узрочни закони које треба открити (Bukharin, 2021: 30-1).

Разуме се, истраживање ових закона почиње од производних снага, односно како Бухарин каже „техничке базе друштва“ (исто, 144). Тако он бележи да од развоја производних снага зависи и пораст становништва. Основни услов пораста становништва јесте могућност да се оно прехрани и задовољи своје потребе. Ипак, он примећује да поред овог општег или основног закона постоје и специјални закони у свакој епохи (француска дама која неће да поквари своју фигуру, материјална ограничења радничке класе, подела земље код сељака која ограничава на двоје деце итд.). Према томе, начини производње садрже специјалне законе који се односе на различите друштвене групе и класе, а производне снаге су основна детерминанта која усмерава раст или пад становништва. Овиме он покушава да докаже да за разлику од животиња и биљака, људи не подлежу природним законима према којим би се они више размножавали у оним природним срединама

створили. Да бисмо изишли из те збрке, ми морамо наћи онај историски фактор који је створио и обичаје датог народа, и његово државно уређење, *и тиме створио и саму могућност за њихово узајамно деловање*. Ако нађемо такав фактор, ми ћемо открити правилно гледиште које тражимо, и онда ћемо без икаквих тешкоћа решити противречност која нас збуњује“ (Плеханов, 1948).

које би представљале већи извор хране и осталих средстава за живот (исто, 145-8). Код Бухарина се не може наћи натуралистичко објашњење, већ економистичко блиско позитивизму.

Што се тиче схватања самог модела БН, он надградњи приписује веома широк дијапазон. Сваки друштвени феномен укључујући социјалну психологију, друштвено-политички поредак, организацију и хијерархију људи, мисао и језик - сви то спада у друштвену надградњу (исто, 242). У осврту на економистичке критике БН модела, Бухарин одговара одбацивањем теорије фактора која тражи главни фактор и у економији налази једини стварни фактор. Он се позива на тезу према којој без капиталистичке државе не би могло бити ни капиталистичке економије (лењинистичка теза која је противна Плехановљевој коју смо раније изложили), користећи пример пушке за коју је тешко одредити да ли је важнији окидач или бачва. Оба дела су важна за укупан механизам без којих он не може функционисати. У том смислу он суштинску разлику између базе и надградње не поставља према теорији фактора, већ према различитим функцијама које оне имају у друштву. Међутим, он примећује да ово није довољно, те ипак тврди да се не сме заборавити основа Марксове мисли – на сваком одређеном ступњу структура друштва је одређена односом између природе и стања материјалних производних снага, а стање материјалних производних снага је одређено кретањем производних снага (исто, 262-5). Тако и код Бухарина видимо сличну развојну путању као код Плеханова, обојица примећују да економија није довољна да би објаснила надградњу, те покушавају да изврше одређена прилагођавања теорије која на крају ипак своје исходиште налази у свом извору – развоју производних снага.

2.3.4 Стаљинов дијалектички натурализам и изолација језика

Овај део који је испуњен руским марксистима ћемо укратко допунити и завршити са Стаљином (Иосиф Виссарионович Джугашвили Сталин 1878-1953). Укратко јер Стаљин ипак није оставио теоријски значајне радове, будући, да парафразирамо Волтера (Voltaire 1694-1778), његов марксизам-лењинизам није ни марксизам ни лењинизам.

Ипак, да не бисмо реторички и хумористички претерали, погледајмо и Стаљинова гледишта. У свом главном теоријском делу „Дијалектички и историјски материјализам“ Стаљин износи натуралистичку тезу према којој закони дијалектике, који су закони кретања, управљају и природом и друштвом. Спознаја ових закона је могућа на објективан начин, као рефлексивна материјалног бића, а рефлексивну о друштвеним законима омогућава историјски материјализам: „Материја, природа, биће, представља објективну реалност која постоји изван свијести и независно од свијести“⁴³ (Staljin, 1981: 591). Ово се такође односи и на друштвену реалност која престаје да буде случајност и постаје законити развој друштва који проучава наука – историјски материјализам.

Овде се налазимо на добро познатом терену, те је сасвим логично да Стаљин тврди да историјски материјализам не треба примарно да се бави идејама или политичким установама, већ „условима материјалног живота друштва у различитим периодима друштвеног развоја“ (исто, 595). У том смислу Стаљин прихвата географске и демографске утицаје, али одбацује их као главне. Оно што је главно одређујуће јесте „начин прибављања средстава за живот потребних за опстанак људи, начин производње материјалних добара“ (исто, 600). На том месту он са обе ноге крочи на економистичко стајалиште наглашавањем производних снага спрам производних

⁴³ Овај дуализам се преноси и на свест, односно свест је секундарна будући да је она само одраз објективне реалности која постоји независно од људске свести (Staljin, 1981: 595). У том смислу је теорија одраза позитивистичка и њен задатак је само прецизно одржавање стварности каква она заиста јесте, а она јесте како је одређена дијалектичким законима кретања природе и друштва.

односа, јер промене и развој производње „почињу увијек с промјенама и развојем производних снага, прије свега – с промјенама и развојем оруђа за производњу“ (исто, 602), док производни односи утичу на производне снаге али само толико да их убрзавају или ограничавају (исто, 603). У складу са тиме он разликује пет основних типова производних односа: првобитне заједнице, робовласничке, феудалне, капиталистичке и социјалистичке.

У првобитној заједници доминирају камена оруђа, лук и стрела који су били још увек инфериорни у односу на природне силе и животиње те су људи морали да раде заједнички и да имају заједничку својину над средствима за производњу. У робовласништву се појављују метална оруђа, сточарство, пољопривреда и занати чиме се створила могућност гомилања средстава за производњу у рукама мањине, која већину чланова друштва претвара у средства за производњу – робове. Стаљин не даје јасне разлоге преласка у феудализам, већ истиче да је овде карактеристично да феудалци имају власништво над средствима за производњу, али само непотпуну својину над произвођачем којег не може убити, али га може продати. Упоредо са тим, сељак има право на индивидуалну својину, као и занатлије. Све већа употреба челика и појава мануфактуре гурају напред развој производних снага. У капитализму је основа производње својина над средствима за производњу и непостојање својине над произвођачима. Појава машина доводи до настанка великих фабрика, племићка имања нестају и замењује их капиталистичка економија заснована на агротехници и пољопривредним машинама. И наравно, овај набујали развој производних снага улази у противречност са постојећим тесним производним односима - настају кризе хиперпродукције и наступају социјалистичке револуције које постављају као темељ производње друштвену својину над средствима за производњу, укидање експлоатације и успостављање социјалистичке узајамне помоћи произвођача. Ишчезавају противречности производних снага и односа (исто, 606-8).

Поред овог боље познатог општег аспекта теорије следа начина производње, Стаљин наводи још један мање познат аспект БН који је знатно занимљивији. За разлику од Бухарина, он строго раздваја језик не само од надградње него га уопште издваја из модела БН. Тиме поставиља тезу која се код ранијих аутора није налазила. У тексту у којем се бави проблемима лингвистике он базу дефинише као економску структуру друштва на датом нивоу развоја, док надградњу чине политичка, правна, уметничка и филозофска гледишта и њима одговарајуће политичке, правне и друге институције. Са уништењем базе њена надградња се или мења или нестаје, али не и језик. За то он даје пример Русије где је капиталистичка база уништена заједно са институцијама надградње, а језик је у основи остао исти као пре Октобарске револуције. Упркос одређеним променама у речима или изразима који долазе са социјалистичком производњом, граматика, речник и значења речи остали су суштински непромењени (исто, 665-6).

Такође, придајући значај утицајима надградње на базу и тврдећи да је ипак надградња створена како би служила бази, Стаљин управо у томе види кључну дистинкцију у односу на језик. Језик није производ неке базе, већ читавог тока историје и историје разних база. Њега није створила нека класа, већ све класе прожете стотинама генерација. И одатле потиче његова инструментална улога у међусобном споразумевању између људи. Осим тога, надградња није директно повезана са људском производном активношћу, већ индиректно кроз економију, тј. кроз базу, стога она само рефлектује промене у развоју производних снага. Супротно томе, језик је директна производна активност човека, како у домену базе тако и у домену надградње. Стога он непосредно и директно рефлектује промене у бази, и то је разлог његових сталних промена које прате развој у пољопривреди, индустрији, технологији, науци, итд. (исто, 666-7). На том основу он примећује код марксиста две грешке. Бркање језика са надградњом које се дешава због тезе да пошто је надградња класна онда и језик мора имати класни карактер, и друго је мишљење да када се

друштво распада на класе онда се губи потреба за националним језиком и остаје потреба само за класним језиком (исто, 674).

2.3.5 Коенова одбрана производних снага

Иако код Стаљина можемо пронаћи интересантан и изненађујућ елемент схватања језика као производне активности која не потпада под утицаје БН, знатно развијеније тезе од Стаљина али и претходних аутора износи Коен (Gerald Allan Cohen 1941-2009), пре свега у „Одбрани Марксове теорије“. Он на самом почетку излаже сопствени циљ, односно спецификује коју Маркову теорију брани, следећим речима: „Овде стајемо у одбрану историјског материјализма старог кова, традиционалне концепције, у којој се историја појављује, у суштини, као развитак људске производне моћи⁴⁴, док облици друштва настају и пропадају сходно томе да ли омогућавају или ометају тај развитак“ (Cohen, 1987: 4). Како и сам каже, ничег новог у овој тези нема што раније нисмо видели, реч је о традиционалној концепцији чији смо развој испратили од Маркса до Бухарина и Стаљина, премда се Коенова одбрана ограничава на Маркса и не прелази на касније ауторе.

Расправљајући концепцију БН, Коен се дотиче проблема односа између производних снага и производних односа. Посебно излаже проблем формулације да односи производње „одговарају“ производним снагама на ступњу њиховог развитка. Он заузима „тврђи“ став према којем „одговарати“ значи да производне снаге имају одређујућу улогу над односима производње, чиме он експлицитно себе сврстава у ону групу аутора која се залаже за технолошки примат (исто, 23).

Ово становиште он поткрепљује „развојном тезом“ која значи да производне снаге показују тенденцију према развоју у историји, и тезом о „одређујућој улози производних снага“ која значи да су производни односи једног друштва одређени развојем његових производних снага (исто, 88). Према развојној тези у историји постоји универзална тенденција према развоју производних снага, мада ова тенденција не значи и нужно остварење будући да околности могу утицати на њихово опадање. Слична ствар је и са другом тезом. Иако промене у производним снагама условљавају промене у односима производње, ови други садрже одређени опсег у којем је омогућен развој производних снага што значи да није могуће одредити прецизну тачку у којој долази до пуцања производних односа (исто, 89).

У капитализму окивање производних снага нема значење само у томе да капиталистички производни односи спутавају њихов даљи развој, већ и у кризама када производне снаге пропадају или остају неискоришћене (исто, 116). Улога капитализма је да својим развојем производних снага омогући вишак производа који ће преузети социјализам као бескласно друштво. У том смислу је он близак Плехановљевом гледишту које социјализам види као логични прелаз који настаје из противречности производних односа и производних снага.

Што се тиче његовог схватања БН, Коен је вероватно међу првим марксистичким ауторима који отворено заговарају функционалистичко објашњење. Такву тврдњу он брани тиме „да је карактер онога што је објашњено одређен његовим учинком на оно што тај карактер објашњава“ (исто, 177), а за пример служе производни односи који у многоме утичу на производне снаге и облици надградње који утичу на економску основу. Дакле, оно што Маркс објашњава утиче на оно што га објашњава. Ради се о Коеновој варијацији повратног утицаја.

⁴⁴ Раније смо указали на разликовање у преводу између „производне моћи“ и „производне снаге“. Коен је прихватио у свом раду овај први превод, али реч је о истом појму.

Коен наводи још примера функционалног објашњења као што је постојање тенденције да надвлада она класа чије руковођење најбоље задовољава потребе производње. Тако прет-капиталистичка класа земљопоседника у процесу развоја трговине финансијску подршку тражи у буржоазији. Уколико не могу да исплате своје обавезе они губе своје поседе или на време схватају нове услове производње и постављају своју делатност на капиталистичке основе. По сличном принципу, елементи надградње из претходне епохе губе свој ауторитет и коначно се руше када више не одговарају порасту производње (исто, 185-6).

Такође, правну надградњу Коен једноставно изводи из економске структуре тезом да је садржај правног система објашњен његовом функцијом, а функција је подршка одржању специфичног економског система. Стога капиталиста ужива одређена права јер припада структури права, структури која одржава структуру економске моћи (Cohen, 1988: 9). Овакав закључак је логичан с обзиром на сложену схему коју износи према којој: 1) ниво развоја производних снага објашњава зашто одређени односи, а не неки други, помажу напредак производних снага. Затим, 2) односи који помажу развој производних снага опстају зато што помажу овај развој, из чега следи 3) да ниво развоја производних снага објашњава природу економске структуре. На ове три тезе се сада надовезују: 4) доминантна идеологија, која није објашњена нивоом развоја производних снага, одређује који односи ће даље помагати развој производних снага, 5) економска структура објашњава природу надградње, 6) промовише развој производних снага, што води последњој тези, 7) надградња стабилизује економску структуру (исто, 10-2).

Тако је Коен „затворио“ читаву конструкцију на функционалистички начин. Целокупан систем је заснован на примату технологије, односно на примату производних снага које су главни фактор развоја друштва. У таквој концепцији, надградња има место у извршењу функција које су јој унапред задате – напредак производних снага и стабилизација противречне економске структуре. И заиста, ово је најразвијенија економистичка концепција која остаје доследна елементима на које се позива, пре свега из Марксових дела, али видимо да постоје сличности и са Кауцким, Плехановом и Бухарином. Те сличности са собом ипак носе нерешене теоријске проблеме, али овог пута у развијеном облику са којим је лакше полемисати него што је то био случај са мање систематичним теоријама Коенових претходника, укључујући Маркса и Енгелса.

2.3.6 Лабриолина рехабилитација „последње инстанце“

Након што су представљене главне економистичке теоријске позиције, сада би требало да се окренемо критици економистичких схватања која су долазила са различитих страна и у различитом обиму, те ћемо морати да их сузимо тек на неколико значајнијих критика – немогуће је ову проблематику исцрпети на овом месту. Једна од првих критика која је боље заснована дошла је од стране Лабриоле (Antonio Labriola 1843-1904), додуше уз пратњу економистичких увида због којих га и не можемо јасно раздвојити од претходних аутора који су такође показивали одређену усмереност према критици економистичких схватања. Другачије речено, код Лабриоле се може уочити прелом у односу на економистичка схватања, али тај прелом још увек није потпун.

Лабриола је један од првих аутора који је озбиљније схватио Енгелсова упозорења у писмима о историјском материјализму и надовезујући се на њих покушао да изнесе своју критику материјалистичког схватања историје. Своју критику је засновао на редукацији значаја економске базе и на разматрању утицаја политике и идеологије, дакле на критици и усвајању одређених елемената тзв. теорије фактора. Лабриола критикује теорију фактора која претерано истиче утицај државе и права приписујући им позицију независних и одлучујућих фактора историје, одвајајући оба од економске основе. Но, не можемо овде дубље ући у то питање стога га само *en passant* помињемо јер није без значаја за разумевање његовог приступа.

Иако критикује такав приступ схватању историје, он показује висок ниво опреза код олаког извођења појава надградње из економске базе. Он упозорава да је тачно да база одређује надградњу, али она „није једноставан строј из којег, као тренутачни аутоматски и струјни учинци, настају закони, обичаји, мисли, осјећаји и идеологије. Процес извођења и посредовања свега осталог из ове подлоге врло је сложен, често танковит и кривудава, и не може га се увијек одгонетнути“ (Labriola, 1980: 96). Нити ми можемо одгонетнути шта је тачно Лабриола мислио под тиме да се процес извођења и посредовања не може увек одгонетнути. Да ли то упућује на мистицизам или скептицизам или нешто треће не можемо бити сигурни. Сигурни смо једино у то да између базе и надградње постоје процеси извођења и посредовања, што јесте важно сазнање, али још увек недовољно за битније искорак.

На том сазнању се Лабриола и неће задржати, већ ће дефинисати два нивоа одређења која потичу из базе. Економска структура друштва, коју он схвата као облик производње најнеопходнијих људских животних потрепштина, одређује „у првом реду и директно“ читаву практичну делатност људи као и њихове промене, а то је за Лабриолу – историја. Облик производње одређује класе и њихову борбу, право, морал, узроке и начине владања и потчињавања. Док на другом нивоу, посредним путем одређује предмете маште и мишљења у уметничкој, религиозној и научној производњи. Управо у овој разлици између два нивоа почива његова критика економизма коју можемо видети у следећој мисли: „Производи првог и другог ступња, у вези с интересима које стварају, у вези с обичајима које рађају, у вези с особама које усклађују, специфирајући им расположења и склоности – теже ка томе да се учврсте и издвоје као самостојни. Управо се овде рађа емпиријски назор према којему би различити независни фактори, с властитом дјелотворношћу и с властитом динамиком кретања, судјеловали у обликовању повијесног процеса и одговарајућих друштвених творби које из њега суслједно произлазе“ (исто, 124).

Лабриола додаје и следећу потпору изнетој идеји: „Малоприје сам, излажући формуле, рекао да економска структура у другом реду одређује смер, а добрим дијелом и посредно предмете маште и мишљења, у производима умјетности, религије и знаности. Говорити другачије, или више од тога, значило би као да свјесно крећемо путем бесмисла“ (исто, 132). На тај начин он прави разлику између директног и посредног одређења, с тиме да у посредном одређењу може бити говора само о смеру који економија одређује идеолошким облицима. Лабриолина је заслуга истицање да ови облици надградње, и правно-политичка и идеолошка, имају одређену тежњу према аутономији, чиме је назначио повратак према Енгелсовој само-критици. Да једном након што су стављене у дело оне теже независности и осамостаљивању од економије. Другим речима, он се отворено успротивио крутом економском детерминизму које је тада било доминантно гледиште и омогућио схватање историје које отвара пут за емпиријска истраживања која нису имала за задатак испуњење догме да економија мора одредити надградњу, као и за политичку акцију која неће чекати да револуција дође као последица економских противречних кретања. Лабриола неће отићи даље од овога, јер као што видимо он не даје објашњење зашто економија директно одређује политику, али не и облике свести. Осим тога, он још увек остаје на терену економизма зато што класну борбу разуме као економску борбу, односно као борбу која је одређена економском структуром. У том питању се он не разликује од претходних аутора које смо сврстали у економистичке, али верујемо да ипак отвара пут млађим ауторима, јер као што знамо политички борци попут Сорела, Лењина и Грамшија нису скривали утицај Лабриоле на њихова гледишта.

2.3.7 Коршово и Томпсоново одбацавање БН модела

Карла Корша (Karl Korsch 1886-1961) и Томпсона (Edward Palmer Thompson 1924-1993) можемо означити као радикалне критичаре БН модела који су у својој критици отишли толико далеко да су сам модел одбацили. Корш је, колико је нама познато, први аутор који је озбиљније

преиспитао БН модел и донео суд да би га требало одбацити. То је учинио у периоду када није било доминантно тумачење Друге интернационале, већ још тврђе стаљинистичко тумачење.

Корш у БН моделу разликује „статични“ и „динамички“ момент. Статични је структура друштва и она се огледа у повезаности различитих слојева друштвене формације, а ови слојеви су поређани један преко другог полазећи од базе према надградњи. Ти односи су само привидно статични, јер представљају динамичну повезаност која се историјски мења - кретањем заснованим на противречностима. Али ни статични ни динамички момент нису кључни за материјалистичко разумевање историје, већ они треба да послуже као „нит водила“ за разумевање објективног историјског тока. И око тога се код Корша ломи „статичан и динамичан момент“ БН модела, јер да би се историја разумела она се мора истраживати, те је важно да се „апстрактне формулације допуне ближим одређењима“ (Korš, 1984: 158-9).

Надовезујући се на исту проблематику он раздваја објективне факторе попут противречности између производних снага и односа производње, који се морају допунити субјективним факторима, односно класном борбом, да би се ток историје могао разумети (исто, 160). У том смислу се он надовезује на пут којим је већ крочио Лабриола, објективни момент не може бити довољан да би се разумео ток историје.

Дубљу критику модела Корш износи тврдећи да БН модел није могуће користити као модел проучавања свих историјски насталих начина производње, већ да он има своју примену искључиво у савременом буржоаском друштву: „Стога и општи искази материјалистичке теорије о друштву о таквим везама као што је веза економије и политике или економије и идеологије, и такви општи појмови као што су класе и класне борбе, па чак и закони развика који одређују прелаз из једне у другу економску друштвену формацију, имају различит значај за разне епохе и у одређеном облику, у коме их је изрекао Маркс, важе у строгом смислу само за одређени друштвени облик савременог (грађанског) друштва“ (исто, 162).

Специфичност грађанског друштва је формална раздвојеност политике и економије која омогућава да радници буду слободни и равноправни као грађани модерне државе, и истовремено неслободни у постојећим економским облицима. „Специфични политички облик“ израста непосредно из саме производње која је одређујући фактор, те радници могу увидети да њихова неслобода не потиче из политике већ из економије. У средњем веку овај модел не функционише јер постоји директна повезаност политике и економије. Однос господства и потчињености није прикривен неком привидном слободом, већ је материјална основа директно представљена у политичким односима господара и кмета (исто, 162-3). На тај начин он одбацује модел БН као универзално важећи и поставља га искључиво на ниво капиталистичке друштвене формације. У првом кораку одбацује објективни момент као довољан разлог историјског развоја, а потом и односе између слојева као важеће за све историјске епохе начина производње. Тиме је сасвим извесно постао један од првих марксистичких аутора који је озбиљније преиспитао читаву проблематику базе и надградње и држећи се Марксових текстова извршио критику и одбацио елементе које је нашао погрешним и штетним за истраживање историје – друкчије речено он је понудио једну истористичку критику унутар марксистичке проблематике.

Као историчар, Томпсон ће се надовезати на Коршове филозофске увиде и из своје перспективе изнети разлоге због којих треба напустити БН модел. У тексту у којем је покушао да приближи позиције историје и антропологије, или боље речено позиције историјског материјализма и марксистичке антропологије, Томпсон је као свој главни циљ поставио напад на модел БН.

Слично Коршу, Томпсон тврди да је потребно одбацити статични модел БН према којем економске потребе и понашања имају већу важност од норми и вредносних система. Уско разумевање економије је погрешно, али оно што је још горе јесте читава метафора БН која истраживаче наводи да начин производње опишу економским терминима, остављајући тек секундарну важност нормама и култури које организују сам начин производње. Томпсон истиче да ово раздвајање норми, културе и економије може да се изведе само у глави и да може изгледати у реду на папиру, неко време. Чим се буде започело истраживање стварног друштва брзо ће се увидети немогућност спровођења те поделе, што га наводи на закључак да је модел БН радикално погрешан и да га није могуће поправити због унутрашње тенденције према редукционизму – економском детерминизму (Thompson, 1979: 17-8).

Пошто Томпсон не жели да се одрекне материјалистичке тезе према којој „друштвено биће одређује друштвену свест“, он покушава да одбаци момент према којем искључиво економска база одређује друштвену свест. Тај покушај врши повратком термину начина производње који је шири од економског разумевања и који укључује у себе односе производње, који су уједно односи доминације и подређености. С обзиром да су савремени односи производње места борбе класа, требало би њих узети али не као статичку категорију каква се налази у социологији и која се квантитативно изражава, већ као историјску категорију. Класа као историјска категорија једино може описати људе и њихове односе кроз време, као и начине на који су постали свесни својих односа, уједињавали се или се раздвајали, како су улазили у борбе и обликовали институције на класни начин (исто, 20).

Притиске којим друштвено биће врши на друштвену свест он излаже на следећи начин који је дистинктиван према БН моделу. Он разликује три типа притисака друштвеног бића на друштвену свест:

- 1) *Подударности (congruities)* које означавају нужна правила, очекивања и вредности људи који живе у одређеним односима производње. Будући да људи не могу стално протестовати, они морају с времена на време прихватити *status quo* и конформирати се према постојећим правилима.
- 2) *Противречност* која означава сукобе између начина живота и норми локалне и струковне заједнице према доминантном „спољном“ друштву и суштински експлоататорским производним односима које су искусили.
- 3) *Невољна промена (involuntary change)* која означава оно што Бродел назива материјалним животом – нови трговачки правци, откриће резерви злата, механичка открића итд. Ове промене чине невољне последице и утичу на начин производње и промену односа снага у односима производње, али иако врше промене у „бази“ оне не могу спонтано реструктурирати цео начин производње већ само унети нове снаге на сцену или променити односе међу класама (исто, 22)

Преко ова три различита типа утицаја друштвеног бића на друштвену свест Томпсон изводи свој емпиристички закључак да не може бити говора о било каквим директним утицајима економске базе на историјске промене који су засновани на непходности да надградња одговара економској бази. Промене које се дешавају у материјалном животу људи одређују услове борбе, али једино сама борба може одредити исходе историјске промене, борба која је заснована на искуству које људи стичу у друштвеном и културном животу и које изражавају кроз своје идеје, вредности, изборе и веровања (исто).

Томпсон излаз из „рационализма“ апстрактног БН модела покушава да нађе у „емпиризму“ искустава које људи стичу у својим животима. Али колико год он покушавао да одбаци модел БН, критикујући га он остаје унутар његових координата. Искуства нису ништа друго него одговор из емпиристичке перспективе на проблематику материјалног живота и односа производње.

2.3.8 Политика као одређујућа инстанца

Истицање класне борбе као одлучујуће за кретање историје наспрам економистичких теза утицаће на позицију „политичког марксизма“ чији су водећи представници такође историчари – Бренер (Robert Brenner 1943-) и Мејксинс-Вуд (Ellen Meiksins-Wood 1942-2016).

Бренер је своје ставове који се противе економистичком схватању историје изнео у ономе што ће касније добити назив „Бренер дебата“ (*Brenner debate*), а која се бави предметом преласка из феудализма у капитализам са фокусом на економски и демографски развој током феудалног периода. Своју позицију он супротставља економистичкој која транзицију разуме пре свега као промене у економској сфери; и демографској позицији која прелаз разуме као пораст броја европских становника.

Бренер указује на сличан проблем који смо малочас видели код Томпсона, односно он се противи разумевању класе које је изводи из објективних економских снага и мења у складу са променама тих снага. Конкретније речено, он се противи схватању према којем демографске и трговинске промене одређују дугорочни економски раст и расподелу дохотка. Према његовом мишљењу ствар стоји сасвим супротно. Стога и не чуди што класу не дефинише на економистички начин, већ као 1) међусобне односе између директних произвођача, 2) као њихове односе према оруђима за рад и према земљи у непосредном процесу производње (овај део анализе назива „радним процесом“ или „друштвеним производним снагама“). У другом делу анализе класе види као инхерентно конфликтне односе својине које увек у последњој линији гарантује директно или индиректно сила помоћу које се присваја неплаћени део производа непосредних произвођача (овај део анализе назива „својинским односима“ или „односи присвајања вишка“). Дакле, у самој дефиницији класе овом првом делу који се може схватити као уже економским он додаје други део који се може схватити као уже политичким (Brenner, 1985: 11).

Овакво дефинисање класе му омогућава да изнесе тврдњу да су класне структуре изразито отпорне према утицајима економских снага и да оне нису обликоване нити изменљиве од стране економских или трговинских трендова. Штавише, могуће је очекивати различите исходе који прозилазе из наизглед сличних економских услова. Да би се разумео дугорочни економски развој, раст или регресија током касног средњег века или раног новог века, неопходно је анализирати релативно аутономне процесе у којима су остварени односи класних структура – пре свега присвајање вишка. Ово је важно учинити из тог разлога што исходи тих класних борби представљају поновно утврђивање старих односа својине или њихово уништење и постављање нових структура⁴⁵. Ово питање налази кључним за разумевање преласка из феудализма у капитализам (исто, 12).

⁴⁵ Тврдњу подупиरे догађајима у Енглеској након „Црне смрти“ 1349. када су земљопоседници, односно лордови/господари, ограничили покретљивост сељака (прецизније речено ограничили слободу кретања како би везали сељаке за земљу) захтевајући немогуће таксе, као и контролом надница и дизањем цена ренти. До 1400. је постало јасно да је њихов покушај пропао услед побуна које су наставиле да се подижу и током XV века и коначно довеле до краја кметства. Сличан след налази и у Каталонији где су сељаци побунама остварили пуне личне слободе и право на својину 1486. Али у источној Европи (источно од реке Елбе) господари су у потпуности савладали сељаштво, постепено им смањивали личне слободе и

Класна борба која се првенствено водила између феудалних господара и сељака поставила је одређене границе развоју производње који су водили економској стагнацији. Стратегије сопствене репродукције које су ове класе водиле нису биле компатибилне са условима раста. Ту Бренер пре свега мисли на репродукцију господара кроз присвајање вишка путем ван-економске присиле (*extra-economic compulsion*) и производње сељака за сопствене потребе што је спречило реинвестирање вишкова и технолошке иновације. Тек када је у Европи оборен систем присвајања вишкова од стране господара и након што је поткопано власништво сељака или спречен тренд пуног власништва сељака над земљом, створени су услови за нове друштвено-својинске односе. Дошло је до могућности да организатори производње и непосредни произвођачи репродукују себе кроз економске праксе које су биле наклоњене континуираном развоју производних снага. Пошто нису имали власништво над земљом нису имали другог избора осим да изађу на тржиште на којем су продавали и куповали добра. На тај начин Бренер описује настанак земљопоседника, капиталисте и радника, основне класе које ће преко односа производње у пољопривреди читав систем покренути према капитализму (Brenner, 1985a: 214-5).

Бренерова интервенција у расправи која се дуго водила око одређујућег утицаја економије на историјска кретања је прилично занимљива. Иако она нема циљеве стварања новог модела или његове битне реструктурирације, његова критика је заснована на историјској грађи што је важан искорак у односу на претходна гледишта која смо анализирали. Проблем са овом перспективом ћемо изнети након што погледамо ставове и другог истакнутог представника „политичког марксизма“.

Вудова се експлицитно ослања на анализе које су већ започели Бренер и Томпсон, те је и њена перспектива укорењена у историјску грађу. Но, она је покушала у својој књизи „Демократија против капитализма“ да изнесе нешто детаљнију теоријску критику модела БН, стога можемо њен подухват разумети као теоријски потпунији.

Основа њене критике је иста као и код претходника, дакле реч је о „политичком марксизму“. Разлика у односу на претходне ауторе јесте оно што бисмо могли назвати „борбом за Марксово наслеђе“. Она се не задовољава само критиком БН модела, већ одлази корак даље и покушава да покаже да је заправо већ сам Маркс наглашавао утицај политичког. Прецизније речено, Маркс критиком класичне политичке економије која је раздвајала политику и економију долази до одређене синтезе, односно Маркс економију посматра као сет одређених друштвених односа па самим тиме је и не раздваја од политике. Али не само да се он у томе разликује од класичне политичке економије, већ се разликује и од марксиста који дуго времена правну, политичку и идеолошку структуру посматрају као „рефлексију“ или „одговарање“ бази⁴⁶ (Meiksins-Wood, 1995: 21).

По ауторкином мишљењу грешка буржоаске политичке економије и грешка одређених марксиста, коју је Маркс избегао, заснива се на универзализовању капиталистичких односа

конфисковали велике делове земље. Дакле, овакви различити исходи класне борбе су допринели утврђивању кметства на источним деловима и до укидања кметства у западним, а не економски развој који јесте условио њихову побуну и источно и западно, али не и нешто више од тога. Ово указује на елемент неодређености (*indeterminacy*) који упућује на историјске специфичности класне борбе, у овом случају нивое унутрашње солидарности, политичке ресурсе (савезништва са урбаним класама), ниво самосвести и организације итд. (Brenner, 1985: 35-6).

⁴⁶ Ову критику економистичког приступа бази и надградњи допуњује и критиком структурисаног тоталитета зато што инсистира на економији као „одређујућој у последњој инстанци“. Ово сада само напомињемо будући да тек у следећем одељку треба да представимо ову важну интервенцију у БН модел.

производње који се изводе апстраховањем од специфичних друштвених одређења. Марксов приступ се разликује по томе што производни систем разуме као изграђен од специфичних друштвених одређења – специфичних друштвених односа, начина својине и доминације, правних и политичких форми. Стога база није „рефлектована“ и „подржана“ (*maintained*) од стране институција надградње, већ сама база постоји у облику ових друштвених, правних и политичких форми. У овоме је разлика између „органиског“ и „случајног“ или „чисто рефлексивног“ типа базе. Рефлексивни тип који је у основи принцип буржоаске економије је тако поставио замку у коју су упали сви они марксисти који као основни принцип историјског материјализма постављају примат производње⁴⁷ (исто, 22-3). Осим тога, схватање базе и надградње на органски начин подразумева и критику претходних увида који су истицали интеракцију „фактора“. Разлог је јасан, анализа фактора такође полази од структурне раздвојености, то јест од одвојених регија или нивоа друштвене формације (исто, 25-6).

Органски тип базе и надградње о којем говори Вудова се огледа у томе што сами односи производње узимају облике правних и политичких односа, то јест начин доминације и присиле, својинске облике и друштвене организације. Ови облици се не смеју посматрати као „секундарни рефлексии“ или спољашња потпора, већ као конституенти производних односа. Стога производња није доминантна у смислу у којем стоји одвојено од ових облика, претходи им и обликује их, већ у смислу што су ови облици управо облици производње. Из овога изводи закључак да „начин производње није једноставно технологија, већ друштвена организација производне активности - начин експлоатације је однос моћи. Штавише, однос моћи који условљава природу и обим експлоатације је ствар политичке организације унутар и између супротстављених класа. У последњој анализи однос између присвајача и произвођача почива на релативној снази класа и увелико је одређен унутрашњом организацијом и политичким снагама са којим свака улази у класну борбу“ (исто, 26-7).

Дакле, Вудова покушава да развије перспективу коју, видели смо, постоји још од Корша који је инсистирао на специфичној примени БН модела, дакле на историчности. Стога није изненађење да су управо историчари „политичког марксизма“ били они који су вероватно и најдаље развили Коршову филозофску основу. Њихова је заслуга инсистирање на практичној употреби модела БН на конкретну историјску грађу. Главни проблем са овом перспективом је у томе што критиком економистичког схватања она није успела да заснује нову позицију која би јасно почивала на другим основама. Уколико се инсистира на „органиском“ схватању базе чему онда истицање „политичког марксизма“? Такву стратегију можемо разумети као реторичку, да би се истакла супротна позиција економистичкој. Али на теоријском нивоу ми не можемо видети јасне основе које би политику поставиле као одређујућу. Позивање на Маркса у том смислу је заправо теоријски корак уназад, ако имамо у виду делове из „Капитала“ у коме он разликује периоде у којима је доминантна политика од периода у којима је доминантна економија, уз задржавање тезе да економија одређује доминацију.

Уколико су економистички приступи били ригидни, апстрактни и догматски, они су ипак у себи садржали клице самокритике. Те клице су отвориле простор за перспективу „политичког марксизма“. Упитно је колико је ова перспектива допринела реконцептуализацији модела БН. Поред проблема који смо већ поменули, постоји и проблем сувише широког дефинисања „економије“ као друштвеног односа. Економистичким марксистима се не може пребацити како ово нису

⁴⁷ Вудова се пажљиво ограђује да тврдња како је економија друштвено конституисана не значи да не постоје начин производње, економски закони, закони развоја начина производње или закон капиталистичке акумулације (Meiksins-Wood, 1995: 25).

разумели. Њихове теорије јесу друштвене и јесу историчне. Њихов проблем није у неразумевању економије као друштвено конституисане, већ разумевање да до промене начина производње долази из противречности производних снага и производних односа. На том плану политички марксисти нису понудили адекватно алтернативно решење. Један од разлога може бити коришћење појмова начина производње и друштвене формације⁴⁸, односно специфичне историјске анализе су *per se* усмерене на анализе конкретних друштвених формација. У складу са тиме је Бренер могао да покаже како исходи класних борби доводе до различитих резултата источно и западно од Елбе. Али у дугом року, кључно питање је зашто је и источно од Елбе, додуше временски касније, дошло до укидања кметства и преласка у капитализам са сличним економско-политичким односима као на западној обали.

Проблематика концепције базе и надградње је нужно проблематика која се мора разматрати у „дугом трајању“⁴⁹. У краткорочним кретањима исходи класних борби могу спутати одређене економске развоје и ту се појављују најмање два питања. Ако се исходи класне борбе појављују „реактивно“ онда су они одређени економским кретањем, то јест класна борба се одвија укорењено у економске односе. Према томе, исходи класне борбе који су одређени политичким факторима су ступили у игру тек након што их је економија „послала на сцену“. Дакле, питање је, зашто бисмо исходе борби разумели као одређујуће уколико су они сами првенствено одређени економијом (у том смислу је важно разликовање доминатног и одређујућег)? Друго питање је питање темпоралности, како ћемо помоћу ове перспективе поделити различите историјске епохе? Прецизније речено, шта разумемо као кључну карактеристику капитализма и динамику преласка из феудализма у капитализам; да ли је покретач политички схваћена класна борба или економски интереси класа које су у борби? Политички марксисти тешко могу своје одговоре на ова питања засновати на Марксу. Наравно, то није проблем по себи, осим у случају Вудове где постоји експлицитна намера - засновати своје становиште на Марксовим тезама. Јер, ипак, Марксово схватање историјских начина производње је пре економистичко него политичко, историјске епохе се разликују као различите економске епохе, као след различитих начина производње.

Према томе, ови аутори су се нашли у проблему како показати верност према Марксовом учењу, а истовремено напасти економистички правац. Видели смо и сами, Маркс не само што је

⁴⁸ На овом месту не можемо дубље ући у анализу овог питања коју ћемо извршити у поглављу које буде разматрало појмове начина производње и друштвене формације. Проблем, који овде само назначавам, може бити у коришћењу појма друштвене формације који се спушта на ниво који апстрахује од светске историје. Он испушта из вида светски систем и Волерстинову тврдњу да унутар светског система постоје различити начини производње који због неједнаког развоја сачињавају светски систем не идентично, већ кроз разлике.

⁴⁹ Потпуно слагање налазимо са Броделом у следећој тврдњи: „Марксизам је учење с великим бројем модела. Сартр протестује у име појединачног и индивидуалног против крутости, шематичности и недовољности модела. И ја ћу протестовати као и он (наше становиште разликује се само у неким нијансама), али не против модела, него против начина на који се он користи – а неки су поверовали да су овлашћени да га на тај начин користе. Марксова генијалност, тајна моћи коју и дан данас има састоји се у томе што је први конструисао праве друштвене моделе, и то полазећи од дугог трајања у историји. Те једноставне моделе марксисти су конзервирани у њиховом једноставном виду приписавши им вредност закона, претходног аутоматског објашњења које се може применити свуда, на сва друштва, док би се, да су их они поново уклопили у променљиве токове времена, њихова потка јасно показала, јер је чврста и добро саткана, и непрестано би се поново указивала, али изнијансирана; неке друге структуре које се и саме могу дефинисати помоћу неких других правила, па, према томе, и помоћу неких других модела, час би је мало затамњивале, а час још јаче осветљавале. Тако су марксисти ограничили стваралачку моћ најснажније друштвене анализе из прошлог века“ (Бродел, 1992: 135-6).

поставио тезе које воде овом усмерењу већ се од њих није ни ограђивао. Помирење обе стране није могуће. Овога је врло вероватно био свестан Алтисер који је ипак отишао најдаље у покушају реконцептуализације БН модела и први извршио „теоријску револуцију“ унутар овог модела.

2.4 Структурисани тоталитет

Алтисерова критика и покушај реконцептуализације БН је такође покушај да се пронађе начин како се одмаћи од модела, али му ипак остати веран. У Алтисеровом случају ствар је постављена тако да за недостатке овог модела кривицу треба приписати Хегелу, а доследност доказати позивањем на Енгелсов термин „економије као одређујуће у последњој инстанци“. Такође, док говоримо о структурисаном тоталитету како га представља Алтисер, не треба да испустимо из вида да се током представљања модела указује на утицаје који се уједно и критикују – структура схваћена у значењу које јој придаје структурализам и тоталитет у Хегеловом значењу⁵⁰. Посредно, али имплицитно, критикује се и Марксова позиција, ако не у оштријем смислу, онда макар за то што није довољно јасно конципирана. Донекле, овај став се огледа у „симптомалном читању“ које тражи и објашњава празнине, недоследности итсл. у самом тексту.

Основна идеја изложена је у књизи „За Маркса“, али ова тема се појављује и у другим Алтисеровим делима и делима његових „ученика“, стога се не може превидети значај који се придаје овом питању у тзв. алтисеријанизму. Најсистематичније се о теми говори у поменутој књизи стога ћемо највећи део посветити управо редовима које у њој налазимо⁵¹.

Као једног од експлицитних извора своје критике, Алтисер узима Лењина критикујући тезу према којој је противречност између производних снага и производних односа довољна да доведе до тријумфа револуције. Наиме, ова противречност може само да одреди ситуацију у којој је револуција на дневном реду (револуционарна ситуација), али не и нешто више од тога. Да би ова противречност могла да доведе до револуције потребно је „нагомилавање околности и струја“ које се спајају у јединство прелома. Стога, економија одређује тек у последњој инстанци, крчећи себи пут кроз међународне околности, локалне традиције, итд. У том споју, комбинацији, долази се до кључног термина над-одређености: „Чим признамо стварно постојање великим делом специфично и аутономно, дакле несводиво на чист феномен, форми суперструктуре и националног и интернационалног стицаја прилика – ова надодређеност постаје неизбежна: мислива“ (Altiser, 1973: 110-1).

Дакле, Алтисер у првом реду напада економистичка схватања базе и надградње која одбијају да прихвате специфичност и аутономност облика надградње, али он не остаје на критикама које су већ добро познате већ одлази корак даље и уводи појам над-одређености. Усвајањем овог појма у концепцију базе и надградње, сасвим јасно можемо приметити - у целини се мења тежиште значења које оно има, односно веома практично се онемогућава мишљење на економистички начин. Штавише, он одлази, ако још увек не појмовно онда само реторички, корак даље у

⁵⁰ Ми овде нећемо улазити у исправност Алтисерове критике да је код Хегела реч о „експресивном тоталитету“ у којем постоје само једноставне противречности, али можемо, успут и необавезно, предложити могућност једног хегелијанског читања концепта над-одређености. Управо на Хегеловом трагу концепт над-одређености говори о посредности, односно да не постоје непосредни односи унутар тоталитета. Према томе, мислимо да је могуће понудити не само критику Хегела, већ и читање Алтисера помоћу Хегела. Ово би се свакако могло разумети као „јерес“ од стране Алтисерове школе и није нам познато да је неко покушао ову јерес и да практикује.

⁵¹ Према нашој оцени, „допуна“ коју је Алтисер покушао да изврши у „Како читати Капитал“ није унела битна разјашњења нити промене у моделу који је изложен у „За Маркса“.

критици економије тврђом „да се никада у Историји не види како се те инстанце, нпр. суперструктуре итд. послушно удаљују када су свој посао обавиле, или нестају као њен чисти феномен, - да би пустиле да на краљевском путу дијалектике наступи њено величанство Економија, пошто је настало време за то. Ни у првом, ни у задњем тренутку, самотни час 'крајње инстанце' никада не откуцава“ (исто, 111).

Алтисер је врло добро знао за проблематичност метафора у теоријском дискурсу, али је оставио ове добро запамћене речи о самотном часу крајње инстанце који никада не откуцава без теоријске конкретизације. Ипак, могуће је наслутити шта је тиме хтео да каже и у којим границама је извршена критика економије као одређујуће инстанце.

Утврђујући концепт над-одређености он се хвата историјског примера Октобарске револуције тврдећи да се показало да револуција не мења *ipso facto* попут муње постојеће надградње и посебно идеологије, јер она би то чинила када би економија била једина одређујућа. Супротно томе показало се да идеологије „имају потребну конзистенцију да се надживе ван непосредног контекста свог живота“ (исто, 114). Поред тога, ново друштво проистекло из револуције може у својим новим облицима надградње да изазове реактивирање старих елемената⁵². На овај начин Алтисер наглашава оно што се појављивало код претходних аутора као „релативна аутономија“ коју уживају надградње. Али утврдити одређено чињенично стање још увек не значи направити важне теоријске пробоје, чега је Алтисер свестан и стога сам поставља питање како мислити јединство учинковитости надградње и економије као одређујуће у поседној инстанци.

Како би додатно расветлио овај проблем, Алтисер се позива на Маов (Máo Zédōng 1893-1976) рад о противречности где је најважнија теза та да не постоје „једноставне противречности“ већ да су оне увек сложене и да међу њима постоје односи хијерархије, као и да се оне не могу редуковати на просте принципе. Ово становиште је битна основа за разумевање структурисаног тоталитета⁵³.

Како се економска инстанца не би изгубила у „самотном часу који никада не откуцава“ она добија своју улогу у структури овог тоталитета коју Алтисер изражава на следећи начин: „Једна противречност може да доминира над другима под претпоставком да сложеност у којој она постоји буде структурисано јединство и да ова структура имплицира већ најављени однос доминације-субординације међу противречностима. За марксизам доминација једне противречности над другима не може бити ствар контингентне расподеле разнородних противречности у једном скупу који би се могао узети као предмет“ (исто, 181). Јасно је да иако у овим редовима још увек нема експлицитног говора о економској структури, управо о њој је овде реч. Односно, ради се о истом проблему на који је Енгелс покушао да да одговор – како умањити неприкосновену

⁵² За овај случај наводи следеће питање чија актуелност се може наћи у тадашњој Хрушчовљевој политици дестаљинизације: „како је руски народ, тако племенит и поносан, могао да трпи тако крупне злочине стаљинистичке репресије; односно како је бољшевичка партија могла да их толерише; а да не говоримо о крајњем питању: како је један комунистички вођа могао да их нареди“ (Altiser, 1973: 114). Питања су наизглед једноставна, али одговорити на њих а избећи једноставан одговор „оријенталне деспотије“ представља огроман задатак који се ми не усуђујемо овде ни загревати.

⁵³ Маова појава је у овом периоду у Француској била у успону, Културна револуција је оставила дубок утицај на француске интелектуалце, наравно пре свега на „леве“ интелектуалце који су раскид са стаљинизмом допунили и раскидом са СССР уопште. У том смислу је Маова појава нешто више од развоја дијалектичке мисли у теорији, она са собом носи и политички печат.

позицију економске базе, а уједно не завршити у општој произвољности и свођењу општих теорија на посебне?

Израз из ове загонетке Алтисер нуди моделом структурисаног тоталитета у оквиру којег постоји доминантна структура, али под важним наглашавањем да је реч о сложеним односима између противречности: „У овој сложеној целини 'што садржи цео низ противречности' не 'налази се' противречност која над другима доминира, као што на трибини неког стадиона највиши гледалац доминира над другима. Доминација није проста индиферентна чињеница, она је суштинска за саму комплексност. Стога комплексност имплицира доминацију као битну по себи: она је уписана у њену структуру... То значи тврдити да сложена целина поседује јединство једне структуре артикулисане доминантом“ (исто, 181-2). На овом месту се треба осврнути на најмање две важне ствари. Структурисани тоталитет не садржи односе хијерархије који су случајни и спољашњи (попут тог навијача који случајно има карту за највише седиште и његова доминација над осталим навијачима није попут доминације вође навијача над осталим), већ „по себи“ садржи структуру у којој се појављује доминанта. Иако овиме Алтисер успева да развије БН модел на смислен начин, недостаје почетан одговор – зашто структура има уписану комплексност односа противречности? Алтисерово решење би било плаузибилно ако бисмо имали посла са *a priori* структурама које не треба објаснити, већ их узети као дате, као аксиоме.

Покушајмо да увидимо да ли одговор на ово питање можемо пронаћи у следећим веома битним редовима:

„Ако је свака противречност противречност једне комплексне целине структурисане доминантом, ми не можемо ту комплексну целину посматрати изван њених противречности, изван њиховог односа фундаменталне неједнакости. Другачије речено, свака противречност, свака битна артикулација структуре, и општи однос артикулација у структури са доминантом исто толико сачињавају егзистенцијалне услове саме комплексне целине. Ова претпоставка је од првенственог значаја. Јер она значи да је структура целине, дакле 'разлика' битних противречности и њихова структура са доминантом сама егзистенција целине; да 'разлика' противречности (да постоји једна главна противречност итд.; и да свака противречност има главни аспект) чини целину са егзистенцијалним условима комплексне целине. Јасно речено, ова претпоставка имплицира то да 'секундарне противречности' нису чист феномен 'главне' противречности, да главна није суштина којој би секундарне биле само феномени, у том смислу само феномени да би, практично, главна противречност могла постојати без секундарне, или без ове или оне од њих, да би могла постојати пре њих или после. Напротив, она имплицира да су секундарне противречности битне за само постојање главне, да оне стварно чине њен егзистенцијални предуслов, исто као што главна чини њихов егзистенцијални предуслов“ (исто, 184-5).

Дакле, Алтисер покушава да уведе међузависност противречности која би онда објаснила њихове међусобне односе уводећи термин „егзистенцијалних предуслова“. Када се ово примени на БН модел добија се тврдња да не само да идеологија није феномен економске базе, већ је она егзистенцијални предуслов економије. Ово је важна теоријска интервенција која помера даље разумевање релативне аутономије од стања на којем га затиче код Енгелса и других аутора. Овиме је омогућено проучавање елемената надградње које ће избећи редукционистичке замке и које ће моћи да додатно расветли проблематику условљавања.

Поред тога, враћајући се на Маово схватање противречности⁵⁴, Алтисер даље развија разумевање односа између противречности у оквиру структуре са доминантом, тј. доминантне

⁵⁴ У одређеном смислу, Алтисер концептуализује идеје које се код Маоа налазе у „сировој“ форми: „У процесу развитка сваке значајније појаве постоји читав низ противречности, на пример, у процесу

структуре. Битно је приметити да међу противречностима влада „идентитет супротности“ који подразумева процесе „премештања“ и процесе „кондензације“. „Премештање“ означава процесе у којима долази до промене улога међу противречностима и њиховим аспектима, док „кондензација“ значи стварно јединство или фузију супротности. Ове карактеристике имају важну импликацију за доминантну структуру: „Ако доминантна структура остаје константна, место улога се мења: главна противречност постаје секундарна, секундарна заузима њено место, главни аспект постаје секундаран, секундаран постаје главни. Свакако да увек постоји главна и секундарна противречност, али оне замењују своју улогу у структури артикулисаном доминантом, која, међутим, остаје стабилна“ (исто, 191).

„Премештање“ и „кондензација“ Алтисеру дају основу да изведе експлицитну критику економизма на следећи начин: „'Економизам' (механизам), а не истинска марксистичка традиција успоставља једном заувек хијерархију инстанци, одређује свакој њену суштину и улогу и заједнички смисао њихових односа; он заувек идентификује улоге и актере, не схватајући да се нужност процеса састоји у размени улога 'према околностима'. Економизам управо унапред и заувек идентификује противречност-одређујућу-у-крајњој-инстанци са улогом доминантне противречности, која пак заувек изједначаје тај и тај 'вид' (производне снаге, економија, пракса...) са главном

кинеске буржоаско-демократске револуције постоји противуречност између различитих угњетених класа у кинеском друштву и империјализма, противуречност између народних маса и феудалног уређења, противуречност између пролетаријата и буржоазије, противуречност између сељаштва и градске ситне буржоазије, с једне стране, и буржоазије, с друге, противуречности између разних реакционарних владајућих клика итд., - овде је стање изванредно сложено“ (Мао Се Тунг, 1968: 149). Схватање противречности које је извршило утицај на Алтисера се може пронаћи у следећим редовима: „У сваком сложеном процесу развита појава има читав низ противуречности, међу којима увек постоји главна противуречност: њено постојање и развита одређују постојање и развита осталих противуречности и утиче на њих. На пример, у капиталистичком друштву две супротстављене снаге -пролетаријат и буржоазија – чине главну противуречност. Остале противуречности, на пример, противуречност између остатака класе феудалаца и буржоазије, противуречност између сељака – ситних сопственика, и буржоазије, противуречности између пролетаријата и сељака - ситних сопственика, противуречност између немонополистичке и монополистичке буржоазије, противуречност између буржоаске демократије и фашизма, противуречности између капиталистичких земаља, противуречности између империјализма и колонија и друге противуречности, - све њих одређује та главна противуречност и оне се налазе под њеним утицајем. У полуколонијалним земљама, на пример у Кини, однос између главне противуречности и осталих противуречности даје врло сложено слику. У случају агресивног рата империјалиста против једне такве земље, разне класе те земље, изузев шачице националних издајника, могу се привремено сложити ради вођења националног рата против империјализма. У томе случају противуречност између империјализма и те земље постаје главна противуречност, а све противуречности између различитих класа у тој земљи (укључујући ту и главну противуречност између феудалног уређења и народних маса) привремено се повлаче у позадину и заузимају подређено место. Таква ситуација била је карактеристична за опијумски рат 1840. године у Кини, кинеско-јапански рат 1894. године, за рат који су водили 'боксери' 1900. године и карактеристична је за данашњи кинеско-јапански рат. Али у другој ситуацији противуречности мењају своја места. Када империјализам не прибегава оружаном угњетавању, него употребљава умереније облике угњетавања: притисак у политичкој, економској, културној области и других, - владајућа класа полуколонијалне земље може капитулирати пред империјализмом, и онда они стварају савез ради заједничког угњетавања народних маса. У том случају, народне масе често прибегавају грађанском рату као облику борбе против блока империјалиста и класе феудалаца, а империјализам не прибегавајући непосредним акцијама, угњетавајући народ, користи често индиректне путеве ради подршке реакционарних снага полуколонијалне земље. У тим случајевима јако се заостравају унутрашње противуречности“ (исто, 158-9). Из овога, Мао ће извући следећи закључак који ће такође преузети Алтисер: „У сваком случају потпуно изван сумње је то да у свакој етапи у развоју процеса имамо само једну главну противуречност, која игра главну улогу“ (исто, 160).

улогом, а тај и тај други 'вид' (продукциони односи, политика, идеологија, теорија...) са секундарном улогом – док се детерминисаност у крајњој инстанци економијом збива управо, у стварној историји, заменом прве улоге између економије, политике, теорије итд.“ (исто, 193).

Дакле, проблем са економизмом је у ономе што смо видели да још Енгелс критикује - догматизам. Модел је постављен тако да унапред и увек ствара исте учинке. У овом делу видимо код Алтисера покушај да нападне такав приступ, чак и схватање према којем је економија „одређујућа у последњој инстанци“, тако што ће се коначно прихватити принцип примарне и секундарне улоге, као и њихово мењање позиција. Такође, можемо видети и Алтисеров покушај, који је ипак неубудљив, да чак и теорији отвори могућност да заузме главну улогу⁵⁵. Такав покушај можемо оставити на Платоновом трагу филозофа краљева, да улепшава простор између бруталне политике и економије. Но, главна идеја је сасвим јасна – економија је одређујућа структура само зато што одређује која ће структура бити главна. Другим речима, економска структура, према Алтисеру, не би смела више да се разуме нити као структура из које се изводе феномени надградње, нити као структура којој припада увек по дефиницији ствари главна улога у оквиру друштвених противречности. Њена важност је на нивоу друштвене структуре, али стварна историја, конјунктура и сплетови околности не дозвољавају да „откуца њен самотни час“⁵⁶. Према томе, није довољно само утврдити модел који ће на различита питања увек давати исте одговоре, јер тако структура модела налаже.

Уколико се Алтисерово представљање структурисаног тоталитета у „За Маркса“ може разумети као првенствено синхронијско – односи између структура економије, идеологије и политике, уз главне и секундарне противречности - у „Како читати Капитал“ налазимо дијакхронијски развој. Релативна аутономија се даље развија у погледу специфичних темпоралности кроз критику Хегеловог тоталитета:

„Коегзистенција разних структурираних разина, економске, политичке, идеолошке итд. дакле економске инфраструктуре, правне и политичке надградње, идеолошких и теоријских формација (филозофија, знаности) не може више бити мишљена у коегзистенцији хегеловске садашњости,

⁵⁵ У истом Маовом тексту се налази и критика економизма и истицање могућности да теорија има главну улогу: „Када по речима Лењина, 'без револуционарне теорије не може бити ни револуционарне праксе', тада стварање и ширење револуционарне теорије почиње играти главну, одлучујућу улогу... Када политичка, културна или било која друга надградња омета развита економске базе, тада политички, културни преображај постаје главни, одлучујући“ (Мао Се Тунг, 1968: 164).

⁵⁶ Прецизности и истине ради, осећамо дужност да наведемо и део из позних Алтисерових радова, тачније из првог текста „Подземни ток материјализма сусрета“ који пише након хоспитализације и трагичног убиства своје жене у којем је покушао да изнесе тезу алеаторног материјализма: „Сваки сусрет је алеаторан, не само по свом пореклу (никада ништа не гарантује сусрет), већ и у својим учинцима. Другим речима, сваки сусрет се могао и не догодити, иако се јесте одиграо; али његово могуће непостојање баца светло на његов алеаторни битак. И сваки сусрет је алеаторан у својим учинцима, по томе што ништа у елементима сусрета не префигурише, пре стварног сусрета, контуре и одређења битка који ће из њега произаћи“ (Althusser, 2006: 193). Остаје питање колико филозофија (алеаторни материјализам) може да се „подудар“ са науком (историјски материјализам) и да ли је наука уопште могућа уколико се читава стварност подведе под Хераклитов *panta rei* и Епикуров *klinamen*. Друкчије речено, ако наука више не може да предвиђа и говори о будућности, онда би она морала ретроактивно и историјски да долази до истина или би постала сувишна. Нешто слично овоме Алтисер пише у истом тексту: „Такође је и чињеница, *Faktum*, да постоји и поредак у овом свету и да сазнање овог света долази из сазнања његових 'закона' (Њутн) и услова могућности, не постојања ових закона, већ само сазнања о њима“ (исто, 195). У том виду је Алтисер знатно скептичнији ако се вратимо на питање зашто постоји структура са доминантом, будући да је за њега могуће само одговорити о могућностима да спознамо такву структуру.

те идеолошке садашњости где коинцидирају временска присуство и присуство бити у њезиним појавама. И, досљедно томе, модел континуираног и хомогеног времена који заузима мјесто непосредне егзистенције који је мјесто непосредне егзистенције те континуиране присутности, не може се више прихватити као вријеме историје... Тип повијесне егзистенције тих разних 'разина' није исти. Свакој разини морамо напротив приписати властито, релативно аутономно вријеме, дакле у самој својој зависности релативно независно од 'времена' других разина. Морамо и можемо рећи: за сваки начин производње постоје, на специфичан начин ритмизирани, властито вријеме и властита повијест развитка производних снага, властито вријеме и властита повијест односа производње, ритмизирани на специфичан начин, властита повијест политичке надградње... властито вријеме и властита повијест филозофије... властито вријеме и властита повијест естетичких творби... вријеме и властита повијест знанствених формација итд.“ (Althusser i Balibar, 1975: 104-5).

Овиме се проширује релативна аутономија сваке појединачне области која функционише према сопственим правилима и развојем који је везан за њих. Али и даље је реч о „релативној аутономији“, Алтисер не допушта могућност да се ове области анализирају као независне, јер оне на нивоу друштвеног битка нису самодоволне: „Повијест филозофије, на примјер, није независна повијест божанског права, право те повијести да постоји као специфична повијест, одређено је релативним односима артикулације, дакле дјелотворности, која постоји унутар цјелине. Специфичност је тих времена и тих повијести дакле диференцијална јер је утемељена на диференцијалним односима што постоје у цјелини између различитих разина: начин и ступањ независности сваког времена и сваке повијести нужно су према томе одређени начином и ступњем зависности сваке разине у укупности артикулација цјелине“ (исто, 106).

Овиме, мислимо да се може рећи, структурисани тоталитет добија свој најразвијенији облик који је успео да постигне Алтисер. Нити он нити његови „ученици“ неће успети касније да учине битне продоре и даље разраде овај модел. Али пре него што посветимо простор и за покушаје разјашњења од стране његових ученика и за критику од стране не-алтисеријанских аутора, покушајмо кратко да изнесемо критику Алтисеровог модела.

Несумњиво је да Алтисер успева битно да реконцептуализује БН модел, пре свега увођењем појма над-одређености, а потом и развијањем Маових идеја о главним и секундарним противречностима. Оно што изостаје јесте јасан и убедљив одговор зашто је економска структура одређујућа структура која одређује главну улогу и како то она чини, као и питање зашто је друштвени тоталитет структурисан на начин на који је описан. Приликом првог питања Алтисер избегава да преузме аргументацију коју су поставили Маркс и Енгелс, а многи је после следили, према којој је потребно да људи прво једу, пију, обуку се да би тек онда мислили и стварали историју. Њега не интересује овај „хронолошки“ или „физиолошки“ аргумент који покушава да заснује поредак према једноставности, од простих и основних до сложенијих и изведених потреба. Јасно је и зашто - субјекти историјских друштава створени су у оквиру структуре која се не бави овим проблемима на хронолошки начин. Нити је могуће овом питању приступити на начин да ли је старија кокошка или јаје. Алтисер покушава на ово питање да одговори допуном коју врши у „Како читати Капитал“ тврдњом која се враћа на „почетне позиције“ и оно што ће Годелије (Marxice Godelier 1934-) назвати функционалистичким објашњењем, а то је да „одређени односи производње, као увјет властите егзистенције, претпостављају правно-политичке и идеолошке надградње, те зашто је та надградња нужно специфична (будући да је функција специфичних производних односа који је захтевају)“ (исто, 183).

На истом месту се Алтисер осврће и покушава да понуди објашњење зашто је економска структура одређујућа, захтевајући нову дефиницију економског која се неће задржати на „непосредној датости“ економског већ ће узимати у обзир делотворност економског и његовог спајања

са осталим инстанцама друштвеног тоталитета: „Створити појам економског значи одредити га строго као разину, инстанцију или подручје структуре начина производње, наиме одредити његово мјесто, ширину и границе у тој структури... Бити економског могуће је приступити тек изградњом њена појма, тј. утврђивањем мјеста економског у цјелокупној структури, дакле указивањем на везу која постоји између тог подручја и других (правно-политичке и идеолошке надградње), ступњем присутности (или дјелотворности) других подручја у подручју самог економског“ (исто, 184-5). У том смислу Алтисер покушава да теоријски заснује ново схватање економског, које ће као структура у оквиру структурисаног тоталитета имати такво место које је чини одређујућом структуром пре свега зато што су производни односи кључни елемент економске структуре: „Не само да је економско нека структурирана област која има властито мјесто у глобалној структури друштвене цјелине, него оно функционира и у самом својем мјесту, у својој регионалној (релативној) аутономији као регионална структура и као таква одређује своје елементе. Ми се ту сусрећемо с резултатима других истраживања тога дјела: наиме да структура односа и производње одређује мјеста и функције покретача производње који увијек само запремају та мјеста, утолико, уколико су 'носиоци' (*Träger*) тих функција“ (исто, 185). Као што се може видети, Алтисер је објаснио зашто економска структура на свом регионалном нивоу одређује своје елементе, али не и зашто економска структура на нивоу читавог тоталитета одређује елементе, односно зашто заузима место одређујуће структуре.

Друго питање је „онтолошке“ природе и ова проблематика остаје изван експлицитног разматрања. Говорити и критиковати БН модел подразумева да је тај појам већ ушао у научни дискурс, стога се не захтева као неопходност размотрити његове основе, још једном проћи кроз генезу појма. Та ствар је јасна, али када се врши измена модела, онда је потребно објаснити основе на којима тај модел функционише до најситнијих појединости које је могуће обухватити у анализи. У овом случају, остаје нејасно зашто структурисани тоталитет мора да има доминантну структуру⁵⁷. Да ли је то условљено класним друштвом? Осим тога, како се доводе у везу ефекти

⁵⁷ Овај проблем је такође покренуо Бретон (Stanislaus Breton), теолог и католички свештеник, доживотни Алтисеров пријатељ, на конференцији на којој је Дерида представио своје излагање „Генеза и структура“. Бретон је тврдио да дуалност структуре може да се интерпретира у хоризонталном смислу (систем корелација) и вертикалном смислу где је, према Хусерлу, корелацијама увек потребно вертикално усидрење – трансцендентално ја. Дерида тада није одговорио на питање да ли се слаже да је трансцендентално ја управо то усидрење на које се све структуре позивају (Montag, 2013: 35). Одговор је уследио неколико година касније у „Структура, знак, игра“ где је Дерида тврдио да се у западној науци и филозофији структуралност структуре неутралише или редукује постојањем центра који не само да оријентише, уравнотежава и организује структуру, већ у исто време ограничава „игру“ структура и омогућава игру елементата унутар тоталне форме. Притом, центар је по дефиницији јединствен и не подлеже структурирању - центар је у центру тоталитета, али с обзиром да центар не припада тоталитету јер он није део тоталитета, центар тоталитета се налази другде. Центар узима називе суштине, егзистенције, супстанце, субјекта, свети, Бога, човека итд. (Derrida, 2005: 351-3). Тек са догађајем који он поставља у тадашњу савременост и назива „преломом“ почиње да се мисли да центар не постоји, да нема природни положај, да није фиксно место већ функција, не-место са бесконачним бројем знакова-супститута који улазе у игру. Овај прелом је „моменат у којем је језик извршио инвазију на универзалну проблематику, момент у којем је, у одсуству центра или порекла, све постало дискурс – у случају да се слажемо са овом речи – то значи рећи, систем у којем централно означено, оригинално или трансцендентално означено, никада није присутно изван система разлика. Одсутност трансценденталног означеног проширује домен и игру означавања у бесконачност“ (исто, 353-4). Ово „решење“ очигледно није страном Алтисеру, али остаје питање да ли га је и прихватио и у којој мери. Измештеност и децентрираност несумњиво јесте још и пре ове Деридине интервенције, али да ли је прихватио продор дискурса који је свеобухватан тешко је рећи. Оно што је извесно јесте да економија као одређујућа у последњој инстанци не подлеже бесконачности означавања као ни

над-одређености и доминантне структуре остаје такође нејасно. За разлику од „кондензације и измештања“ које врло прецизно објашњавају учинке над-одређености и на апстрактно-теоријском и конкретно-историјском нивоу, чини се да не постоји довољно јасна веза између доминантне структуре и над-одређености. Штавише, доминантна структура као да је изолована од утицаја над-одређења. Као једини одговор се намеће ипак једна неубудљива Маова тврдња да увек мора постојати само једна главна противречност, те стога мора увек постојати и једна доминантна структура.

Могуће је, не и извесно, да одговор на ово питање лежи у појму структурне узрочности. Разлог за неизвесност је то што Алтисер није успео јасније да развије појам структурне узрочности. У „Како читати Капитал“ он овај појам покушава да пронађе још код Маркса који користи термин *Darstellung* и њиме, по Алтисеровом мишљењу, изражава структурне односе тоталитета:

„У том се тексту (прим.аут. *Grundrisse*) ради о одређивању одређених структура производње која је подређена оној вишој, дакле о одређивању једне структуре с помоћу друге, и елемената једне структуре којом управља виша, дакле она која одређује. Малоприје сам говорио о том феномену кроз појам наддетерминације, који сам посудио од психоанализе, па се може претпоставити како тај пријелаз једног аналитичког појма према марксистичкој теорији није био произвољан, већ нужен, јер је у ова случаја у питању сам теоријски проблем, наиме, којим појмом ваља разматрати одређење како елемената, тако и структуре помоћу структуре? ... У појму *Darstellung*, показао нам је (прим.аут. Маркс) претходно епистемолошки кључ цјелокупне марксистичке теорије вриједности чији је циљ одредити начин постојања структуре у њеним учинцима, дакле саму структуралну каузалност.“ (исто, 193-4).

И у следећим редовима, чини нам се, долази кључна одредница која је блиска одговору на наше питање:

„Структура није бит извањска економским феноменима која ће промијенити њихов лик и облике и односе, те на њих дјеловати као одустан узрок, одсутан, будући је њима стран. Одсутност узрока у 'метонимијском каузалитету' структуре, с обзиром на њене последице, није резултат извањскости структуре у односу на економске феномене, него је то напротив облик унутарњости структуре као структуре, у њеним последицама. То дакле значи да последице нису изван структуре, нису предмет или елеменат, један простор који постоји прије и на који би структура утиснула свој печат, супротно, то значи да је структура иманентна својим последицама у спинозистичком значењу тог термина, да је сав смисао структуре у њеним последицама, укратко, да је структура само посебна комбинација њених властитих елемената и није ништа изван својих појава“ (исто, 194-5).

Раније наведена метафора економске инстанце као „самотног часа који никада не откуцава“ постаје јаснија приликом разјашњења појма „метонимијске узрочности“. На том месту се Алтисер позива на Милера (Jacques-Alain Miller) који у свом тексту говори о виртуалности структуришућег као одсутности, чиме је ова одсутност уписана у реалан поредак структуре те је само делање структуре (*action de la structure*) подржано једним мањком/недостатком. Стога структуришуће не бивањем присутним (бивањем не-присутним) управља реалним (Miller, 2012: 96). Премда ова теза има битнију улогу за Алтисерову теорију идеологије, што ћемо видети касније, она баца другачије светло на „не-откуцавање самотног часа економије“. Али да ли је ту реч само о поретку унутар дискурса, односно да смо у дискурсу базе и надградње осуђени да нужно говоримо о економији управо онда када критикујемо њен пренаглашен утицај, као и то да ли када хоћемо да умањимо њену улогу и у таквој критици у метонимијском значењу економија игра

потпуној замени центра за дискурс. Али чини се да економија као центар код Алтисер заиста није место већ пре функција.

главну улогу јер она управља правцем дискурса; или се може говорити и на конкретно-историјском нивоу да и у оним феноменима где економија не игра директно главну улогу као непосредно присутна, она заправо из свог одсуства управља овим реалним феноменима? Потврдан одговор на прво питање нам делује уверљивије него и на друго.

Ово сложено питање метонимијске узрочности, односно структурне узрочности Алтисер није успео да доврши на јасан начин, штавише овај степен који је достигнут у „Како читати Капитал“ је остао и последњи. Још једном Алтисерово експлицитно бављење овим проблемом налазимо у за живота необјављеном спису од тек неколико страна под називом „О генези“ где се разматра појам структуралне узрочности: „Шта значи концепт структурне узрочности? Он означава (у веома грубим цртама) да учинак Б (схваћен као елемент) није учинак узрока А (други елемент), већ учинак елемента А будући да је овај елемент А убачен у односе који конституишу структуру у коју је А 'захваћено' и позиционирано. Једноставно речено, ово значи да би се разумела производња учинка Б, није довољно размотрити узрок А (непосредно претходећи, или видљиво повезан са Б) у изолацији, већ разумети узрок А као елемент структуре у којој он заузима место, дакле као субјект у односима, специфичним структурним односима, који дефинишу структуру у питању“ (Althusser, 2020a: 34-5).

Овај кратак исечак у великој мери помаже да се боље разјасне делови које смо раније видели из „Како читати Капитал“, те можемо само изразити жаљење што се ови редови нису раније појавили. У складу са овим разјашњењем могуће је рећи у вези проблема економске структуре да разумевање структурне узрочности подразумева да се не може мислити економска структура као узрок А који онда као нешто споља утиче на Б, рецимо идеолошку инстанцу. Већ је потребно њих разумети као део једне целине – структурисаног тоталитета⁵⁸. У оквиру односа и места које заузимају и свих специфичности које су везане за њихову структуру долази до односа одређења. Још једном, овако схваћена узрочност је врло убедљива у критици економизма, али и даље не успевамо у њој да пронађемо одговор због чега је неопходна хијерархија структура и постојање доминантне и одређујуће структуре у последњој инстанци, као и због чега је то баш економска структура у последњој инстанци. Ако структура постоји само у својим учинцима, чини нам се да је увек потребно спроводити конкретне анализе учинака и онда тек донети коначан суд, за сваку конјунктуру посебно, која противречност је главна и која је структура доминантна⁵⁹.

На основу ових разлога се може закључити да и код Алтисера постоји исти проблем као и код других аутора који су покушали да реформишу БН модел – критиковати овај модел

⁵⁸ У вези са тим Монтаг примећује да структурна узрочност заправо Алтисеру омогућава да одбаци проблем односа између целине и делова и терен премести на узроке и учинке, чиме за собом оставља Декарта, Лајбница, Хегела, Маркса и тежи ка циљу којем се одувек кретала његова филозофија – према Спинози (Montag, 2013: 86).

⁵⁹ Слично схватање Алтисера налазимо и код Мишчевића који се осврће на исти проблем односа надодређења и структура: „У том смислу ваља читати Алтисерове примјере о дјеловању надградње на базу. Не ради се уопће о изузетним случајевима, о статистички ријетким појавама. Алтисер одбацује такав начин мишљења у знанственој пракси. Ради се о тому да је увијек могуће да једна инстанца буде надодређена оној која је, по првобитној раздиоби, одређује: увијек је могуће да политика игра улогу доминантног чимбеника, или пак идеологија. Оно битно јест, да је сустав одређења сложен, несиметричан и рашчлањен, артикулиран. Нема нити једне инстанце која би самостално и без надодређености неком другом инстанцом детерминирала остале. Исто тако, детерминација се не креће у круг: на свакој разини дјелују специфични помаци, удаљавања, чак преокрети који потпунома или скоро потпунома трансформирају утјецај. Детерминацију такозваном базом, појам који Алтисер сматра жалосним остатком хегеловства, замијењује сложен, помичан, то значи метонимички каузалитет цјелокупне рашчламбе“ (Мишчевић, 1975: 30-1).

превасходно на питању економске базе, а остати му веран показује се као тежак или готово немогућ задатак. А исход је вероватно „песимистичан“, ако и успемо да се разрачунамо са догматским учинцима доминације економије, она ће нас увек пратити, кроз „метонимијско значење“ и ишчекивање откуцаја њеног самотног часа. Но, када се узме у обзир мисао коју смо изложили у претходном одељку као економистичку, а са којом Алтисер имплицитно и експлицитно полемише, врло јасно можемо видети да схватање структурисаног тоталитета упркос економији као одређујућој у последњој инстанци више нема додирних тачака са економистичким схватањем историје и закона који њоме управљају. Сада се друштвене формације имају размести као сложене структуре које чине јединство реципрочних учинковитости различитих елемената структуре – у првом реду економије, идеологије и политике, али и уметности, теорије итд. где свака има посебну темпоралност⁶⁰.

Разумљиво, ни Балибар у „Како читати Капитал“ није одлазио даље од постављених теза које налазимо у Алтисеровом делу. Стога се на једном месту и он осврће на питање економије као одређујуће у последњој инстанци на следећи, већ познати начин: „У различитим структурама економија је одређујућа, јер одређује инстанције друштвене структуре која има одређујуће мјесто. Не обичан однос, него однос односа; не пријелазни каузалитет, него структурални каузалитет. У капиталистичком начину производње показује се да то мјесто заузима сама економија; али у сваком начину производње ваља подузети анализу 'преобразбе'“ (Althusser i Balibar, 1975: 289). Дакле и у овим редовима се сусрећемо са *circulus vitiosus* који додуше није експлицитан код Алтисера јер он све време инсистира на децентравању док је код Балибара економија одређујућа јер одређује инстанцу која има одређујуће место, а одређује места зато што је одређујућа инстанца⁶¹.

У одговору на критике које су се јавиле на његово разматрање периодизације начина производње у „Како читати Капитал“, Балибар се осврће и на питање друштвене структуре. Он

⁶⁰ Овако ширим разумевањем инстанци као и њихових различитих темпоралности се може негирати критика Елиота (Gregory Elliott) који је тврдио да се код Алтисера и Балибара може пронаћи инваријантна друштвена структура која је последица утицаја структурализма и функционализма, односно да постојање инстанци економије, идеологије и политике представља трансисторијску суштину кроз коју се онда изражавају одређене праксе (Elliot, 2006: 152). Чудно је да тако добар познавалац Алтисеровог опуса није ово приметио, будући да ову нашу оцену такође налазимо и код Реша (Robert Paul Resch) који друштвене формације дефинише као 'структуре структура' које су интегрисане или артикулисане у смислену целину, али тако да свака појединачна структура има различиту егзистенцију и да је уписана унутар хијерархије одређења која им додељује место и функцију, уз поседовање релативне аутономије и начина одређења (Resch, 1992: 36-7).

⁶¹ Још једном код Реша налазимо јасније објашњење. Он одбацује да је одређење у последњој инстанци унилатералног типа, већ тврди да је реч о томе да је начин производње „дубока структура или база друштвене формације у смислу да потпуно дефинише економску инстанцу чак и у друштвеним формацијама где су снаге и односи производње институционално раздвојене. Одређење у последњој инстанци од стране економије значи примат успостављања одређених граница или ограничења аутономији политичких и идеолошких функција. Економија не бира посебне политичке или идеолошке институције; она искључује институције које су некомпатибилне са постојећим снагама и односима производње“ (Resch, 1992: 54-5). Али и ово јасније објашњење има проблем, јер начин производње није могуће дефинисати као једноставно економију, што онда води даље томе да и политика може ограничити економију. Није ли ово управо ситуација с почетка Октобарске револуције када се Новом економском политиком одлучује да се дозволи ограничени обим капитализма, а потом и политичком одлуком Стаљина да се ова економска политика скине са дневног реда и започне колективизација? Држимо важним термин економске политике и не треба да заборавимо да Маркс пише критику политичке економије! Зашто се политичко изгубило код каснијих аутора, и остало до данас заборављено, можемо једино објаснити идеолошким утицајима који су хтели политику да обришу и оставе „чисту и неутралну“ економију. Не би требало упасти у такву замку.

одбацује критику према којој је на структуралистички начин поставио схватање друштвене структуре које означава друштвене инстанце као елементе инваријантне суштине: „Јасно говорећи, то би значило да постоји једна јединствена суштина како 'економских', тако и 'политичких' и 'идеолошких' појава, суштина која би постојала пре процеса њиховог историјског преображавања. Друкчије речено, та суштина би постојала пре уобличавања ових појава под дејством класне борбе... То значи да би на једном довољно општем нивоу... израз 'економски' имао исти смисао у феудалном, капиталистичком или било ком другом начину производње“ (Balibar, 1975: 200). Овде видимо да иако је Балибар одбацио критику према којој је његов приступ „исувише“ структуралистички, он разјашњава оно што је раније било нејасно. Разјашњење се одвија на линији повратка историчности у анализу, као и на линији повратка класне борбе (строго говорећи, историчности и нема без класне борбе према Марксу). Међутим, уколико економско не можемо разумети као исто у различитим начинима производње, како је онда могуће да га разумемо као одређујуће у свим начинима производње? Поред тога и даље остаје питање „помирења“ апстрактног теоријског модела и конкретних историјских анализа, односно није се пуно одмакло од давне Енгелсове тврдње да модел треба користити само као оријентир за истраживања. Другим речима, то су општи научни појмови који постављају истраживачки терен, терен на коме ће наступити историјска теоријска пракса.

Даљу теоријску разраду налазимо код Пуланцаса (Nicos Poulantzas 1936-1979) који је за разлику од филозофског приступа нешто више окренут према социолошком, односно у фокусу је синтеза ових теоријских поставки са истраживањима класе, политике⁶², државе итд. По питању структурисаног тоталитета он инсистира на неједнаком развоју и одступањима чиме додатно потцртава различите темпоралности елемената друштвене структуре: „Исто као што се одступања могу констатовати и између економских, политичких, идеолошких структура једне формације, тако се одступања могу констатовати између практичног и организационог нивоа – економског, политичког, идеолошког – једне класе у њеним односима, на разним нивоима борбе, од нивоа других класа: политичка борба једне класе која одступа у односу на економску борбу, идеолошка борба која одступа у односу на њену политичку борбу, итд.“ (Poulantzas, 1978a: 85).

У том погледу се он придржава основних поставки структурисаног тоталитета који назива другачије као „глобално јединство“ (*global unity*) које у једном историјском моменту чини неколико скупова (*ensembles*) који према својим специфичностима формирају структурисану целину:

„У овом глобалном дијалектичком јединству можемо разликовати два посебна скупа: базу и надградњу. База – материјалне структуре друштвене и историјске праксе – сама је састављена од посебних скупова: начина производње – економско у строгом смислу - и друштвених односа производње – класне борбе, друштвено у строгом смислу термина. Почевши од базе, посебни, специфични скупови који су у домену надградње се подижу, укључујући државу и закон – који ни у ком смислу нису „рефлексција“ базе као што је случај у вулгарном марксизму. Нивои структурације, ови степени тотализације – да искористимо Сартрове термине – могу бити дешифровани само у генези и специфичној учинковитости унутар глобалног типа историјски одређеног друштва, 'типа' – на пример, капиталистичког – чије јединство је у последњој инстанци доминирано научно дефинисаним начином производње“ (Poulantzas, 2008: 54-55).

⁶² Вредно помена је Пуланцасово разликовање политичког од политике. Политичко он разуме као правно-политичку надградњу државе, док политику разуме као класне политичке борбе (Poulantzas, 1978a: 29). Ово разликовање је логична последица његовог покушаја да развије регионалну теорију политичког унутар опште теорије историјског материјализма. Ова подела је нека врста равнотеже између структуралистичког приступа и 'историјског' приступа у којем главно улогу имају класне борбе.

Оно што се код Алтисера и Балибара називало артикулацијом код Пуланцаса је добило други термин „структурирање“ који указује на генезу и специфичне учинковитости чиме је нешто експлицитније изражен историјски значај анализе. Далеко од тога да је раније тај елемент заповијешан, ово истичемо ради праћења одређеног правца који одговара на критике за претерани структурализам у методи. Стога, чини се да Пуланцас истиче не само генезу већ и инсистирање на појединачности кроз истраживање специфичних учинака који настају у свакој посебној глобалној целини или друштвеној формацији.

Иако је Пуланцас покушавао да изврши мање измене модела, тек Годелије је упутио систематичнију критику и понудио сопствено објашњење зашто је економија одређујућа у последњој инстанци. За разлику од филозофа Балибара и социолога Пуланцаса, Годелије је на основу знања антропологије и терена ове науке понудио важне увиде и критику. Годелије такође одбија хронолошко објашњење према којем би економија морала да буде одређујућа и прихвата логичко попут Алтисера, али за разлику од њега он тврди „да нека друштвена дјелатност и друштвени односи који је организирају изричито превладавају у неком друштву (дакле и свијешћу и преодбама његових чланова) само ако и искључиво ако та дјелатност, ти друштвени односи функционирају као производни односи. Та дјелатност не влада свијешћу јер влада друштвом и функционира као производни однос. Напротив, зато што функционира као производни однос за дјелатност заузима превладавајући положај у друштву и у свијести његових чланова“ (Godelier, 1982: 18-9).

Дакле, кључна разлика је у томе што економска структура не одређује инстанцу која ће бити доминантна, већ је она одређујућа из тог разлога што друштвени односи или делатности бивају доминантни ако сами постају производни однос. Размишљање о овоме је прилично тешко ако се одвија у капиталистичком друштву, стога и пример долази из ранијих, пре-модерних племена⁶³:

„Може се са правом заступати мишљење да изричите функције сродства, уобичајене и свеобухватне, друштвено уређују репродукцију живота, но уређујући брак и поријекло, оне нису довољне да сродство превладава тамо гдје то уређује. Када владају репродукцијом друштва, исто би се могло рећи о политици и вјери. Потребно је, дакле, још нешто, још једна функција. Сматрамо да је то само онда када ти различити друштвени односи, поврх својих изричитих функција, у неку руку чине друштвени оквир присвајања природе, окосницу производних односа којима владају“ (исто)⁶⁴. Стога не чуди да он одлази корак даље и одбацује термине „инстанца“ и „ниво“ и уопште ставља под сумњу БН модел јер ови термини „двосмислено и непрекидно, али истодобно, упућују на један ред узрочности, један

⁶³ Један од примера је афричко племе Мбути, номадско племе чији живот зависи од промене временских услова који утичу на биљне и животињске врсте. Сходно томе да је акумулација добара у таквим условима готово немогућа, ово племе је живело у једнакости, али је примећено да се као неједнакост појављују односи између мушкараца и жена. Но, ово није случај код Пигмеја и неких домородаца Аустралије који су живели у сличним условима, што указује, тврди Годелије, на веома изражену сложеност друштвених структура (Godelier, 1982: 14). Ипак, аустралијска племена у којима сродство одређује присвајање земљишта, сарадњу у лову, израду алата, итд. навело је Годелијеа на поменути закључак зашто је економија доминантна структура. Још, код Мбутија је занимљив податак да млади мушкарац добија мрежу за лов тек након што ступи у брак, а мрежу му плету мајка и ујак (исто, 95).

⁶⁴ Нешто другачију дефиницију истог појма Годелије износи овако: „Сродство влада друштвеном организацијом кад не уређује само односе поријекла и везе које постоје између група и појединаца, већ одређује и њихова односна права на средства за производњу и производе рада, одређује односе власти и послуша, дакле политичке односе, унутар група или између њих, и евентуално служи као шифра, као симболички језик да би се истодобно изразили односи и међу људима и с природом“ (Godelier, 1982: 69-70). У овој дефиницији сродство бива доминантно када поред производних односа оно служи и као идеологија, приметно је да у предговору другом издању, одакле је прва дефиниција, позиција постаје ублажена.

логични ред и један кат у конструкцији, у згради, односно један ред у конструкцији те зграде, један генетички, хронолошки ред“ (исто).

Иако критичан према Алтисеру, у разумевању економије као доминантне структуре он не уноси битне ревизије, штавише можда само додатно разјашњава структурну узрочност и одлучујућу улогу економије: „Неко збивање, дошло оно изнутра или извана, увијек дјелује на читаву структуру док дјелује на један њезин елемент. Између неког узрока и његових послједица увијек се укључује свеукупност познатих или непознатих својстава једне или више структура. Та узрочност даје збивању све своје свјесне или несвјесне димензије, откривајући своје намјерне или ненамјерне послједице“ (исто, 252-3).

Дакле, Годелијерова главна разлика је прихватање функционалистичког становишта које одбацује термин инстанце, али задржава структуру и различите функције које различите структуре врше. С обзиром да нема термина инстанце, онда нема ни економије као одређујуће у последњој инстанци, то јест нема додељивања доминантних функција структурама. Различито томе, економија је одређујућа структура зато што било која друга структура мора имати функцију производног односа. Иако овакав приступ делује заводљиво, кључни његов недостатак у односу на Алтисера јесте занемаривање над-одређености и самим тиме губитак из вида да политика може бити доминантна структура на датом примеру Октобарске револуције, а да сама политика није постала и производни однос. Без обзира што термини инстанце као и термини нивоа/спратова базе и надградње нису најбоље решење, бољих решења још увек нема.

За разлику од Годелијеа који није превише пажње посветио самом концепту структурне узрочности, Бадју (Alain Badiou 1937-) је показао намеру да разјасни овај појам. Можемо слободно рећи да се тиме сврстао међу ретке, будући да је заиста ово посао за *rara avis*. Бадју тврди да се инстанца друштвене формације треба разумети као пракса која је артикулисана у односу на све остале. Друкчије речено „одређење различитих аутономија инстанци које имају једна према другој, то значи, само конструисање њиховог појма (што објашњава зашто можемо говорити о историји науке, историји религије, о 'политичком', итд.), у исто време је одређење њихове артикулације и њихове хијерархије у датом друштву“ (Badiou, 2012: 154). Он даље наставља, указујући на унутрашњу повезаност релативне аутономије инстанци и структурне узрочности: „Инстанца је у потпуности дефинисана специфичним односом који одржава са свим осталима: оно што 'постоји' јесте артикулисана структура инстанци“ (исто).

Код Бадјуа нема никакве двосмислености, разумети друштвену формацију и посебне инстанце значи разумети начин на које су оне артикулисане унутар структуре. Али као што можемо видети, не постоји унапред познат формалан начин њихове артикулације, већ постоји специфичан однос који инстанца одржава са свим осталим инстанцама.

Међутим, ни код Бадјуа не постоји потпуна контингентност, већ конјунктура коју разуме као „систем инстанци коју је могуће мислити према трајекторијама које су уписане у хијерархију учинака“, а ова хијерархија учинака се једино може разумети уколико рационална анализа започне од доминантне инстанце (исто, 155). На овом месту он отвара битно питање схватања конјунктуре која се сасвим очигледно мења кроз историју упозоравајући да „веровати да једна инстанца целине одређује конјунктуру неизбежно значи побркати одређење (закон измештања доминанте) са доминацијом (хијерархизујућа функција учинака у датом конјунктурном типу)“ (исто, 156). Наравно, овде он указује на економизам и представља убедљив аргумент према којем је економска инстанца и сама захваћена одређењем у том смислу да ли је доминантна или подређена, а што је одређено корелацијом инстанци и учинцима конјунктуре (исто, 157). Дакле, не би

требало да ћемо погрешити ако донесемо закључак да Бадју не држи до „одређења у последњој инстанци“, већ искључиво до поретка инстанци унутар конјунктурног типа.

На крају сегмента у коме се бави питањем структурне узрочности Бадју признаје да је ово Марксово научно откриће – структурна узрочност и одређење подређене структуре доминантном структуром – још увек далеко од тога да буде решено, па чак је упитно и то да ли смо способни да га теоретски поставимо, те је у овом тренутку могуће само указати на њега (исто, 158). Тешко је не сложити се са овом оценом, како у погледу важности овог појма, тако и у погледу његовог прецизног одређења. Заслуга која припада Алтисеру и осталим њему блиским ауторима лежи пре свега у томе што су указали на овај појам код Маркса, који ни сам није успео детаљније да га разради, већ је он скоро читав век остао да лежи испод слојева доминантних економистичких схватања. Ако ни данас не можемо наћи решење, онда је свакако вредно поново оживети ову проблематику и ми се на овом месту тим малим кораком морамо задовољити.

Но, нису се сви тиме задовољили, већ су изложили структурисани тоталитет беспштеднеј критици. Не можемо се осврнути на све критике него само на оне ауторе које смо до сада разматрали, а то су у првом реду Мејксинс-Вуд и Томпсон.

Интересантно је да Томпсон своју критику Алтисеровог структурализма започиње поређењем Стаљина и Смелсера (Neil Smelser), тј. Стаљиновог схватања БН и Смелсеровог разумевања вредносног система. За обојицу вредносни систем, односно идеологија служе као интеграциони систем у функционисању друштва, односно економске базе. Но, тек ће Алтисер овој двојци помоћи пружањем схватања историје као процеса без субјекта и уопште структуралистичким разумевањем друштвених формација⁶⁵.

Основни проблем који Томпсон истиче, и код структуралистичког функционализма и Алтисера, јесте то што се свако кретање може одиграти искључиво унутар једног затвореног система. Колико год систем био издиференциран, колико год да постоје реципрочни односи елемената, кретање је ограђено унутар укупних ограничења и одређења унапред дате структуре. Свако разумевање историје као отвореног процеса, као неодређене догађајности, као променљиве (*protean*) форме а не унапред дате, онемогућено је унутар артикулација структуралистичког система (Thompson, 1995: 113).

На истом трагу он критикује Алтисерово схватање различитих историјских времена, будући да је свако време ипак зависно од синхронијског, то јест од односа које једна инстанца има са другим инстанцама у оквиру једне конјунктуре. У томе се огледа оно против чега у основи Томпсон протестује, а то је против структуре која је прогутала дијахронијско (исто, 124-5). Према томе, Томпсон код Алтисера не види заиста 'историјско' у његовом истицању конјунктуре, већ конјунктуре служе само временској одредници која одређује 'сада', а то 'сада' је 'онда' био период

⁶⁵ Томпсон врло експлицитно критикује Алтисера као унапређену верзију, ако не самог Стаљина, онда макар стаљинизма: „Решили смо се Стаљиновог дединог сата, који је почињао све више да личи на ружни антиквитет. Али оно што нам је остало је једноставно ново-стилизовани, компликованији сат, са више покретних делова и ови делови нису супстанцијалне компоненте, изведене из историјских истраживања (монетарни системи, уставни, норми, својинска права), већ интерполирани неологизми (Thompson, 1995: 113). Поређење са сатом је метафора за филозофски механизам чиме Томпсон наглашава да ни Стаљин ни Алтисер немају заиста историјску анализу, већ само филозофски механизам, сат који откуцава онако како га је часовничар наштеловао.

Хладног рата. Друкчије речено, Алтисерова теорија је де-историзована⁶⁶, чини се да Томпсон хоће да каже да је она непоправљиво де-историзована и да је стога у суштини анти-марксистичка.

Осим тога, Томпсон критички указује да се сасвим арбитарно појављују категорије попут економије, политике и идеологије без разговара о принципима селекције нити ширег истраживања ових категорија. Држава и класе су изостављене, а моћ се уопште и не помиње, као ни вредности нити системи вредности. (исто, 129). Према томе, Томпсон критикује и избор ових категорија као и њихову садржину или мањак садржине, примећујући и мањак осталих термина до којих он држи попут класне свести и свести уопште. Мада своју критикује објављује 1975. године он се концентрише на „Како читати Капитал“ и „За Маркса“, јер је у другим делима прилично јасно да се појављују неки од термина које он помиње, као и да се експлицира зашто се неки не појављују. Но, ово није сада предмет нашег разматрања. Оно што је овде важно јесте да Томпсон ипак одлази предалеко тврдећи да је то што се ретко чују термини класе и државе разлог због којег код Алтисера нема говора о посебним друштвеним формацијама, о посебним класама или конфликтним вредностима унутар идеологије. У делу о идеологији ћемо јасно показати колико је овде Томпсон погрешно. Ако оставимо по страни овај промашај, склони смо оцени да је Томпсон у праву када примећује и указује на одређене проблеме са селекцијом категорија као и њиховом садржином. Али зар није ствар у томе да се ове категорије искористе и да им се садржај који им, можда, недостаје? Ако се Маркс и Алтисер критикују у вези БН модела због њиховог идеализма и тога што се чини као *a priori*, онда ни критика није пуно боља од тога ако се задржава на критици апстрактног модела, остајући у његовој апстрактности. Право побијање овог модела може доћи путем конкретне анализе која ће изнедрити нови апстрактан модел и својим емпиријским необоривим доказима поставити пут за ново научно доказивање новог модела БН или неког другог модела. Таквог подухвата још увек нема.

Друга критика од стране Елен Мејксинс-Вуд се у великој мери надовезује на Томпсонову критику и стога нећемо овде износити тачке у којима се слажу и које су већ изнете као део критике структурисаног тоталитета. Мејксинс-Вуд такође Алтисера доводи у везу са стаљинизмом и тада актуелним расправама БН модела, с тим што је Алтисер омогућио да марксиста „имају тарту и такође је поједу“ тиме што је груби економизам или вулгарни редукционизам напуштен али се задржао механички модел БН (Meiksins-Wood, 1995: 51). Прецизније речено, Алтисер је задржао дуализам структуре и историје, апсолутног детерминизма и нередуктивне контингенције.

Према њеном мишљењу механички приступ БН се може видети у нивоима који се разумеју као само-затворени, просторно одвојени и дисконтинуетни спратови. Из тога произлазе две могућности, редукционизам економског спрата који се једноставно рефлектује у спратовима надградње, или избегавање сировог економизма и одлагање одређења економског у неку бесконачно далеку последњу инстанцу. За Мејксинс-Вуд су обе могућности неприхватљиве јер не омогућавају пун опсег историјске сложености и специфичности. Стога она замера Алтисеру, у складу са њеним већ изнетим ставовима о БН, да економско не може да буде изоловано и само-затворено, већ да мора укључити у себе правно-политичке и идеолошке облике који се не могу посматрати као просторно одвојена надградња (исто, 60-1).

⁶⁶ „Алтисерове категорије су одвећ де-социјализоване и де-историзоване пре него што се са њима и отпочне. Оне отпочињу свој живот као категорије стања (*categories of stasis*); то јест, колико год орбите око којих се ротирају биле елабориране, пермутације између орбита и дисторзије у којима су представљене према другим различитим пољима гравитације других орбиталних категорија и великој сили привлачења *La dominante*, колико год да се комплексност симулира речима, категорије остају посебне, изоловане једне од других, исте (Thompson, 1995: 128-9).

Међутим, она наводи одбрану Перија Андерсона који истиче да је разликовање базе и надградње само аналитичка дистинкција различитих нивоа или инстанци и да код Алтисера постоји врло јасна дистинкција између објекта сазнања и стварног објекта. Ову одбрану одбацује тврђом да алтисеријанци стално инстанце и нивое мешају у онтолошке категорије физички одвојене једне од других у стварном свету, док односи између нивоа остају у домену чисте теорије као објекти сазнања који имају мало везе за онтолошким категоријама (исто, 74-5). Овде се може поставити питање зашто би грешке разних „алтисеријанаца“ биле важне за само теоријско разликовање и модел структурисаног тоталитета. Јасно је да оваква одбрана коју је Пери Андерсон изнео не успева да буде пробијена овим покушајем Мејксинс-Вудове јер она не напада саму теоријску поставку модела, већ разне примене неких аутора који су блиски Алтисеровом схватању. Непобитна је чињеница да теоријски модел управо јесте теоријски модел - покушај поједностављења сложене стварности мисаоном апстракцијом. Стога, ова критика не погађа право место које треба критиковати, а то је питање самог теоријског модела и његових логичких, унутрашњих веза. Другим речима, није проблем у томе да ли је економско одвојено од идеолошког у стварности (а одвише је поједностављено такво тумачење инпутирати Алтисеру), већ зашто је економско у последњој инстанци одређујуће у свим класним друштвима и зашто сва друштва имају подељености на поменуте инстанце. Ово питање ћемо покушати да осветлимо у следећем одељку о улози дијалектичког метода у заснивању БН модела.

2.5 Улога дијалектичког метода у конституисању модела базе и надградње

У досадашњој историји теорије о дијалектичком методу и његовој улози унутар БН модела постоји пуно различитих мишљења која су често супротна. Рајхелт (Helmut Reichelt 1939-) тврди да исто важи уопште за Марксов дијалектички метод у критици политичке економије за који једни говоре да је превазиђени филозофски реликт, а други да је основа за разумевање предмета научног приступа изучавању политичке економије (Reichelt, 1996: 73). У једном писму Енгелсу из 1861. Маркс говори како сама ствар захтева спори теоријски развој и како то утиче на отежаност „популарног“ приступа и чини да сам метод буде скривен. Стога, у „Капиталу“ метод заиста остаје скривен (*versteckt*) и оставља утисак да ни код Маркса није јасно откривено шта је „рационално језгро“ у Хегеловој дијалектици (исто, 73-4).

Енгелс у „Развитку социјализма од утопије до науке“ даје кратак преглед развоја дијалектичког мишљења које код Грка потпун развој задобија у Аристотелу, да би се након дуге паузе појавило код Декарта, Спинозе а онда „заглибљује у метафизички начин мишљења“ (Marx i Engels, 1974e: 167). На следећи начин Енгелс илустративно представља нешто што би се можда могло разумети као заједнички елемент свих досадашњих дијалектичких мишљења:

„Ако посматрамо природу, или историју човјечанства, или нашу властиту духовну дјелатност, најприје нам се указује слика бескрајног сплета веза и узајамних дјеловања у којем ништа не остаје оно што је било, ондје гдје је било и онакво какво је било, него се све креће, мијења, постаје и пролази. Ми видимо, дакле, најприје опћу слику у којој појединости још остају, више или мање, у позадини, ми више пазимо на кретање, пријелазе, везе, него на оно што се креће, прелази, стоји у вези. Овај првобитни, наиван али у ствари тачан поглед на свијет својствен је старој грчкој филозофији, а најприје га је јасно изразио Хераклит: све јест и у исто вријеме није, јер све тече, стално се мијења, стално постаје и пролази“ (исто).

Наивност коју Енгелс помиње састоји се из тога што су занемарене појединости које даље треба аналитички разложити и које „морамо раздвојити из њихове природне или историјске везе и истраживати их, сваку за себе, према њиховим својствима, њиховим посебним узроцима и последицама итд.“ (исто). Ово је било запостављено код Грка све до александријског периода,

потом се развија у средњем веку код Арапа и коначно у савременим наукама које су по Енгелсовом мишљењу овим открићем уједно застраниле тиме што су читаве природне процесе посматрале изоловано губећи тако опште везе и њихово кретање (исто, 168).

Још једна мањкавост тадашње метафизичке мисли коју запажа Енгелс је то што она није умела да размишља у супротностима и да разуме да у зависности од случаја до случаја може доћи до промене шта је позитивно, а шта негативно, као и до онога што је важније за предмет овог рада, а то су узрок и последица: „Исто тако налазимо да су узрок и последица представе које као такве важе само кад се примијене на појединачан случај, а чим тај појединачан случај посматрамо у његовој опћој вези са свјетском цјелином, ове се представе поклапају и преплећу у представи универзалног узајамног дјеловања гдје узроци и последице стално мијењају своја мјеста, гдје оно што је сад или овдје последица, тамо или тада постаје узрок, и обрнуто“ (исто, 169).

За разлику од Маркса који је метод „сакрио“, чини се да ипак ни ови Енгелсови редови не откривају пуно тога. Они могу послужити да се економистичко схватање БН означи као метафизичко, односно као мишљење које представља један супстанцијалистички приступ у којем економија чини увек супстанцу целог друштва и *a fortiori* свих облика надградње. Самим тиме она увек мора бити доминантна и одређујућа. Супротно томе, Енгелс антиципира будуће термине измештања, премештања, децентрирања, па самим тиме и структурне узрочности у којој нема јасних узрочних веза које се успостављају линеарно.

Но, супротстављање које се своди на коришћење дијалектике, по Хајнриховим (Michael Heinrich 1957-) речима, као „чаробног оружја“, није довољно јер најчешће дијалектика означава само то да је ствар веома сложена и да „све на неки начин овиси о свему другом“ (Heinrich, 2015: 45-6). И заиста, ако би се дијалектика тражила на експлицитном нивоу код Маркса и Енгелса не би се нашло више од демаркационих линија у односу на Хегела, метафизичко или позитивистичко научно мишљење. Према томе, дијалектичкој методи је једино могуће приступити уколико се она разуме као да је „скривена“.

Но, кратки делови у којима Маркс експлицитно говори о методи остали су на други начин скривени тако што за његова живота нису објављени – наравно реч је о деловима из Увода „Основа критике политичке економије“. Овде Маркс директно говори да је полазишна тачка у истраживању „друштвено одређена производња индивидуа“, односно у самом почетку се налази критика класичне политичке економије и „робинзонада“ где су полазишне тачке апстрактне индивидуе, дакле својеврсни натурализам политичких економиста (Marx i Engels, 1974ж: 5). Њихов натурализам, према Марксовом мишљењу, није ништа више од уобразиље која настаје развојем производних снага од XVI до XVIII века и која ствара утисак да су тада историјски настали друштвени услови у ствари дати од стране природе – својеврсни фетишки карактер се овде појављује као епистемолошка препрека класичне политичке економије. Супротно томе, Маркс ће тврдити да истраживања историјских услова производње показују да што се даље одлази у историју то су појединци више зависни од породице или племена у којем живе, а да тек у „грађанском друштву иступају различити облици друштвене везе према појединцу као пуко средство за његове приватне сврхе, као вањска нужност“ (исто, 6).

У складу са овиме, грађански економисти говоре о вечним законима економске производње који су независни од стварних историјских развоја „којом приликом се онда сасвим испод жита потурају грађански односи као необориви природни закони друштва *in abstracto*“ (исто, 8). Према томе, ако се вратимо на претходне одељке, управо Маркс критикује грађанске економисте за оно што је касније приписано њему као строго историцистички приступ историји као следу развоја начина производње. Овде не помаже много ако се констатује да код Маркса не постоји

унапред постављени природни закон историје. Такође је упитно колико је друга алтернатива плаузибилнија, а то је алтернатива историзма, односно тврдња да је развој искључиво последица конкретних историјских ситуација које немају никакве законе следа из једне у другу. Односно, будући да је свака историјска фаза специфична и функционише по сопственим правилима које је могуће разумети само „унутар“ саме историјске фазе, немогуће је мислити да ове својствене фазе могу имати нешто заједничко што би их водило правилностима историјских следова.

Ако је упитно у анализи методе какав је Марксов став у погледу историјских следова, ипак нема сумње да Маркс наглашава оно што се касније назива „синхроним“ приступом анализи историје. Ово се може видети по томе што он привредни живот посматра као тоталитет, али не као идентитет, или како Алтисер тврди, не као „хегеловски експресивни тоталитет“, већ је економија тоталитет у којем доминира моменат производње: „Производња доминира како над самом собом у супротном одређењу производње, тако и над осталим моментима“ (исто, 17). Под супротним одређењем се мисли на производну потрошњу, а цео тоталитет се тиче онога што се до данас схвата структуром економије – производња, циркулација, расподела, потрошња. Наравно, ово је део који Алтисер такође издваја будући да је то место на којем Марксова метода заиста може бити темељ „структурисаног тоталитета“. Дијалектика овде не би била нејасно узајамно деловање свих поменутих момената једних на друге, већ ово узајамно деловање може да се догоди тек унутар једног тоталитета у којем је доминантна структура производња. У том смислу, дијалектика може бити јасније схваћена, не као нешто сасвим флуидно и неодређено, већ као одређени поредак који није „сасвим затворен“ будући да постоје утицаји више различитих момената, али ипак поредак који је у великој мери ограничен једним доминантним моментом.

Ако је ово једна страна дијалектичког метода, друга страна је питање апстрактног и конкретног. Овде такође Маркс повлачи дистинкцију према грађанским економистима који своју анализу започињу од конкретног, држећи да је правилно почети од становништва као основе производње. Према његовом мишљењу, ово је погрешно јер оно што се чинило конкретним у ствари остаје само апстракција уколико се не узме у разматрање да је становништво подељено на класе, а класе су такође апстракција ако се не конкретизују елементи на којима су засновани попут рада, капитала и земље: „Почнем ли, дакле, са становништвом, била би то хаотична представа цјелине и ја бих ближим одређивањем долазио аналитичким путем на све једноставније појмове; од мишљеног конкретног на све мршавије апстракције, док не бих доспио до најједноставнијих одређења. Одатле бих морао кренути натраг, док поново не бих стигао до становништва, али овај пут не као хаотичне представе цјелине, већ као богатог тоталитета многих одређења и односа“ (исто, 18).

Дакле, док још увек наука није заснована на стабилним основама, она може кретати са арбитрарно узетих места, али ако хоће да заиста буде научно мишљење она мора преиспитивати свој предмет све док не стигне до оних најосновнијих елемената. Тек кад се стигне, путем апстракције, до ових основних елемената (у „Капиталу“ је то роба, преко које се прелази на новац па тек онда на капитал, да би се на концу стигло до конкретне историјске стварности и главе о првобитној акумулацији капитала) може се даље наставити према све конкретнијим појмовима: „Конкретно је конкретно зато што је оно сједињење многих одређења, дакле јединство многоструког. Због тога се оно у мишљењу појављује као процес сједињења, као резултат, не као полазна тачка, мада оно јест збиљска полазна тачка, па стога и полазна тачка опажаја и представе“ (исто). Тек када се стигне до конкретних одређења заправо може да се тврди да „апстрактна одређења доводе до репродукције конкретног путем мишљења“ (исто).

Приликом трагања за најједноставнијим облицима поново важи примат односа унутар тоталитета. Односно, Маркс наводи да нпр. новац постоји пре капитала или најамног рада, али да то не значи да апстрактно мишљење које се пење од апстрактног према конкретном заправо прецизно изражава стварни историјски ток развоја (исто, 19). Тако он наводи други пример у којем постоји развијена кооперација а да скоро уопште нема новца као у Перуу и словенским општинама. Или то да новац иако је постојао у ранијим друштвима тек добија значајну улогу у грађанској епохи – његов закључак је да једноставни елементи добијају потпун облик тек у развијенијим друштвима, док су конкретнији елементи били развијени у мање развијеним друштвима (исто). Поново се може искористити та „магична реч“ дијалектике, да је овде дијалектика умешала своје прсте у противречности која има дуг историјски развој који никако не прати „апстрактно мишљење“ већ је изразито контраинтуитивно.

Осим тога, он такође истиче да управо због вишег нивоа развоја у новијим друштвима, знање о последњим нивоима развоја омогућава боље разумевање тих елемената када су биле у неразвијенијем ступњу – „У анатомији човека кључ је за анатомију мајмуна“ (исто, 22). Но, и овде се налази опомена по питању следова начина производње: „Такозвани хисторијски развитак почива уопће на томе што посљедњи облик сматра прошле облике као степенице ка самом себи“ (исто). Опомена је упућена са обзиром на поменути „доминантну структуру“, односно како овде Маркс наводи, у односу на етар који утиче на различите односе који не прате једноставни историјски развој: „У свима друштвеним облицима постоји одређена производња која одређује ранг и утјецај свима осталим и чији односи због тога одређују ранг и утјецај свима осталим. Ово је опће освјетљење, у које се утапају све остале боје и које их модифицира у њиховој посебности. То је нарочити етар који одређује специфичну тежину свакој егзистенцији која се у њему истакне“ (исто, 23). Наравно, у капиталистичком друштву тај етар је капитал, а у античком и феудалном је то земљиште, а с обзиром да је „капитал економска сила грађанског друштва која свиме влада“ било би погрешно у капитализму пратити овај историјски развој и полазити у анализи од земљорадње јер је она била доминантна у претходна два миленијума. Данас је ово лако разумети јер је и површном погледу јасно видљиво да је земљиште подређено капиталу, али ово није било тако јасно у почетним фазама развоја капитализма док још увек тутњи борба између буржоазије и аристократије. А још је мање јасно ако се следе формално-логички начини анализе.

У вези са наведеним, чини се да ипак остаје отворена Рајхелтова тврдња да Марксова метода није метода која се може научити одвојено и спровести одвојено од њеног садржаја, односно да „Маркс инсистира на томе – и ту се показује као прави ученик Хегела - да се о методи, независно од садржаја, не може баш ништа рећи“ (Reichelt, 1976: 125). Ова тврдња остаје отворена будући да је тешко доћи до јасног, недвосмисленог закључка, јер као што смо видели постоје Марксови експлицитни увиди о методу политичке економије, односно о дијалектичком методу, а који су остали „скривени“ у каснијим радовима. Осим тога, можда и још важније, ако у потпуности одбацимо „релативну аутономију“ метода и сведемо га на историјски садржај, како онда можемо знати да преузимање емпирије нисмо извршили на начин који репродукује све оне заблуде на које наводи непосредна чињеничност? У методолошком смислу, Маркс није ни рационалиста ни емпириста, свако ко би га сврстао у један од ових табора довео би ствар у заблуду.

Па ипак остаје тачно да сам Маркс штуро говори о дијалектичком методу на начин који би се схватио да метод стоји одвојено од садржаја. У једном од предговора „Капиталу“ Маркс ће се на сопствени метод осврнути тако што ће изложити дуги цитат једног од својих критичара. И ни реч више! Стога у наставку се морамо окренути новијим мислицима дијалектичког метода.

Један од аутора који се бавио проблемом дијалектичког метода је совјетски филозоф Иљенков (Эвалд Васильевич Ильенков 1924-1979). Његови увиди могу бити корисни када је у питању разјашњење значења конкретног и апстрактног у оквиру дијалектичког мишљења. У том смислу он наводи да је у дугом историјском развоју термин конкретног изведен из латинског значења које би требало да укаже на нешто што је сложено, састављено, помешано (Иљенков, 2019: 32). Током даљег историјског развоја, термин конкретног под утицајем схоластичке филозофије поприма црте нечега што је смртно и пролазно те нема значајну филозофску вредност. Томе је уследило супротстављање апстрактног као нечега што је вечно и бесмртно, конкретном као нечему пролазном и смртном (исто). Оно што је Енгелс видео као дужу паузу између антике и Декарта, Иљенков разрађује не само као застој већ као један тип анти-дијалектичког мишљења.

Након ове „реhabилитације“ коју дијалектика доживљава у модерној мисли, Иљенков примећује нови проблем, а то је емпиризам и његов утицај на тадашњи развој филозофске мисли. У одређеном смислу овде долази до обртања схоластичке филозофије, те сада конкретно добија приоритет у односу на апстрактно. Наиме, с обзиром да основна теза емпиризма гласи да човек путем својих чула спознаје ствари онаквим какве оне јесу, тежиште се помера на оно што је конкретно. Критика коју Иљенков овде износи састоји се у томе да материјализам ако хоће да буде стварна пракса сазнања не сме да буде механистички материјализам, тј. не сме се ослањати искључиво на „чулно сазнање које сазнаје објективне квалитете околног света (*значение объективного качества явлений окружающего мира*)“ (исто, 33).

Иљенков је ближи повратку схоластичарима, али не једноставном повратку, већ узимајући у обзир и синтетишући одређене елементе емпиристичке мисли. Прецизније речено, он покушава да нагласи важност апстрактног, као нечега што је умно, а не тек само чулно. Тако он наводи да мишљење као способност спознаје није преношење онога што човек види, слуша итд., већ се мишљењем може назвати тек онда када он чулним спознајама придодаје апстрактне изразе: „Способност мишљења, способност одражавања појава у појмовима настаје тамо где човек почиње да раздваја од предмета све спољно и несуштинско (*внешнее и несущественное*) и служећи се Хегеловим изразом 'поставља предмет у његову суштину'“ (исто, 83).

На сличном, ако не и истом трагу налазио се Блох (Ernest Bloch) приликом анализе Марксових теза о Фојербаху. Блох такође наглашава Маркову критику старог материјализма истичући да је Марксова критика тада гађала Фојербаха, али уједно и погодила касније вулгарне марксисте. Наиме, ради се о томе да наглашавање чулног света води томе да се чулна спознаја разуме као опажање датости, опажање онога што непосредно окружује човека (Bloch, 1976: 26). Блох истиче да Маркс тиме не критикује само друштвене науке, већ је критичка оштрица усмерена према природним наукама које природне датости не виде као нешто што је одређено, дакле посредовано управо људским субјектом што постаје видљиво развојем трговине и индустрије. У том смислу „предмет наше нормалне околине показује се као податак који уопште није чист. Напротив, он се показује као коначни резултат претходних процеса рада, и још је сировина“ (исто, 27).

Другу критику Блох налази у односу према материјалистичком примату бића над свешћу који подразумева да спољни свет постоји независно од свести, а да у историји материјална база има примат на духом. Као грешку он идентификује то што се губи људска делатност и што се испушта из вида да радна делатност посредује спољном свету чиме се укида раздјељеност спољног света од свести: „И овај спољњи свет постоји независно од свести, будући да се и он сам јавља не у облику субјекта, али свакако, ни само у облику објекта, него управо представља узајамно дејствујуће посредовање субјекта и објекта“ (исто, 27-8).

Лукач (György Lukács 1885-1971) такође упозорава на грешку пренаглашавања утицаја материјалне базе. Наиме, он истиче оно што смо малочас поменули код Маркса, да тоталитет не треба разумети као моменте који губе своје разлике у идентитету. Међутим, овде са једне стране постоји могућност да се западне у „привид појавног облика“ који се чини као да различити momenti грађанског друштва имају посебне законитости. Овај привид појавности се губи чим се различити momenti доведу у „дијалектичко-динамички однос“ и када се разумеју као део једне целине. Са друге стране, не сме се изгубити из вида да постоји узајамно деловање различитих момената па тако не треба ни мислити да су појавности само изрази дубљих односа тоталитета (Lukacs, 1970: 66-7).

Лукач упозорава да узајамно деловање не сме да се разуме као кретање које настаје након удара једне билијарске кугле у другу, где се рачуна да постоји утицај између непроменљивих предмета. Реч је о томе да узајамни однос постоји унутар целине, односно „однос спрам целине постаје одређење које одређује предметни облик сваког објекта спознаје“ (исто, 67). Јасније речено, одређени предмет се не може разумети просто као по себи, већ је њега могуће разумети тек онда када се постави у један шири тоталитет или како Лукач каже „из његове функције у одређеном тоталитету у којем он фунгира“ (исто, 68). Као примере којим поткрепљује тврдњу он се хвата Марксових теза да је црнац црнац, он није роб све док се не постави у одређене друштвене односе. Исто као што stroj за предење памука није капитал већ то постаје у одређеним капиталистичким производним односима. Дакле, само по себи тумачење датости губи из вида да појединачне чињенице не постоје саме за себе, већ оне постоје тек спрам функције или позиције које оне имају унутар целине. Враћајући се на Иљенкова, конкретно нам не може указати на своју бит, тек апстрактним путем и довођењем конкретног у везу са појмовима, а појмове у везу са друштвеном целином, могуће је дијалектичким путем доћи до стварних сазнања о друштву и околном свету уопште.

Говорећи о истом проблему, проблему сазнања, Алтисер заузима блиска становишта – блиска у смислу наглашавања важности теорије – али он одлучује да не користи као главне термине апстрактно и конкретно или субјект и објект. Његова намера је да јединство теорије и праксе изложи управо термином који их спаја – теоријском праксом. До овог појма Алтисер долази на основу дефиниције праксе уопште као преображаја материје који се изводи под утицајем људског рада уз помоћ оруђа за производњу (Altiser, 1971: 145). Према томе он разликује првобитну материју, материју која је дата од саме природе и методичку производњу која ствара одређене употребне вредности. Када се ова општа дефиниција спусти на ниво специфичних пракси онда се може говорити о политичкој пракси која постојеће друштвене односе мења и ствара нове друштвене односе; о идеолошкој пракси која преображава постојеће односе свести; и теоријској пракси (исто).

Теоријска пракса полази такође од првобитне материје коју на њеном терену чине појмови, излагања и чињенице (исто, 146). У том смислу њен терен није само научна пракса, већ и идеолошка пракса будући да она оперише „пренаучним“ односно идеолошким облицима који су претходили настанку науке – а ту Алтисер пре свега мисли на филозофију и техничке науке. Позивајући се на Башларов (Gaston Bachelard) појам епистемолошког прелома, теоријска пракса постаје научна тек онда када изврши прелом, када оствари квалитативну разлику у односу на претходни теоријски развој⁶⁷. Епистемолошки прелом значи да теорија која је научна не може бити сведена

⁶⁷ Алтисер ће у самокритици признати „теоретистичку“ тенденцију која није била заблуда, али јесте била застрањивање, будући да је инсистирао на теоријском прелому који раздваја младог од зрелог Маркса, уместо да је инсистирао на Марковом прелому у односу на буржоаску идеологију укључујући

на чињенице, на емпирију: „Теорија праксе уопште, која је развијана полазећи од Теорије постојећих теоријских пракси (научних), које претварају у 'сознања' (научне истине), идеолошких производа постојећих 'емпиријских' (конкретна активност људи) пракси. Ова Теорија је материјалистичка дијалектика, која је исто што и дијалектички материјализам“ (исто, 146-7).

Када се ово поједностави долази се до јаснијег приказа којим се тврди да је теорија „специфична пракса која се обавља на одређеном објекту“ и да је циљ ове праксе да она доведе до научне истине, тј. до сазнања. Како би се ово постигло, потребно је да постоје научни појмови и метод, односно употреба ових научних појмова (исто, 152). У даљој разради овог питања Алтисер ће додатно прецизирати процес теоријске праксе. Наиме, постојећи појмови попут рада, производње или размене су првобитна материја и предуслов за производе научног рада, али они нису непосредно производи научног рада – првобитну материју он означава као Општост I. Говорећи о Општости I, он се приближава раније наведеним критикама других аутора које су упућене емпиризму и сензуализму. Прецизније, наука никада не ради на непосредним чињеницама, већ она мора да уопштава и то тако да не ради на „једној чистој, објективној, 'датој' чистих и објективних чињеница“ (исто, 163). Супротно томе, тврди Алтисер, наука мора критиковати ове чињенице и створити своје специфичне чињенице како би могла да Општост I преради и створи ново сазнање - Општост III⁶⁸ (исто).

Преображавање Општости I у Општост III наводи Алтисера да се кратко осврне на термине апстрактног и конкретног. Позивајући се на Марксове делове које смо раније изложили, он упозорава да не треба олако помислити да Општост I која се може назвати апстракцијом од које се полази, преображавањем води у Општост III која би одговарала конкретној стварности. За разлику од тога, конкретно је конкретно-мислено, оно се и даље налази у мислима, али оно не производи идентитет мисли и стварности што приписује заблуди Хегелове дијалектике (исто, 167). На тај начин се Алтисер сврстава међу оне који истичу да је активан момент теорије одлучујући у производњи сазнања, а да је чисто емпиријско и сензуалистичко читање чињеница на нивоу идеолошког, пре-научног знања. Мада се овде Алтисер не ослања на појам тоталитета попут Лукача, сам термин Општости III као конкретног-мисленог ипак указује да и он има у виду повезивање појмова и чињеница у једном ширем теоријском оквиру.

Сада је питање како би се ове апстрактне тезе примениле на историјски развој. Мада Алтисер никада није писао историјске анализе, он се у „Одговору Џону Луису“ осврнуо на питања која су повезана са историјом – са историјским материјализмом. У овој расправи је главна Алтисерова мета „хуманистичко“ схватање историје чија главна теза гласи да је човек онај који ствара историју. Алтисер мења ову тезу тврдећи да су масе оне које стварају историју (Althusser, 1975: 109).

Мада се на први поглед чини да су ово разлике у нијансама, у даљој теоријској анализи се долази до тога да су разлике значајне у теоријском смислу. Алтисер ће то показати тиме што ће сувише општи, и на концу нејасан појам човека заменити појмом маса које ће редуковати на експлоатисане класе и друштвене слојеве који се уједињују у борби против владајућих класа које

друштвене, политичке, идеолошке и теоријске импликације тог прелома (Altiser, 1975: 5). Теоретицизам он означава као рационалистичко-спекулативну методу „свођења и тумачења“ у којој класна борба није имала неопходну присутност (исто, 6).

⁶⁸ Када је у питању Општост II, Алтисер не посвећује превише редова овом питању, али он покушава у складу са тадашњим (пост)структурализмом да апстрахује човека или научника, тј. субјекта, као некога ко ради на производњи сазнања. По његовом мишљењу, средства за производњу или Општост II чини збир противречних појмова који конституишу јединство теорије и који одређују на које поље ће бити постављени теоријски проблеми (Altiser, 1971: 164).

заузимају положаје државне власти (исто). Сходно томе, тврдња да човек ствара историју је историјски повезана са борбом буржоазије која се тада противила аристократском виђењу историје по којем је Бог онај који ствара историју и самим тиме за Алтисера је она историјски превладана, она је историјски истрошена у борби буржоаског хуманизма против феудалне идеологије (исто).

Настављајући даље са извођењем консеквенци претходне тезе, Алтисер се враћа на Марксову тезу да су класне борбе покретачи историје. Другим речима, човек није субјект историје, већ су масе субјекти историје. Али масе као „више класа, слојева и друштвених категорија окупљених у целину, истодобно комплексну и покретну“ и те масе су покренуте класном борбом што води закључку да је историја ипак процес без субјекта⁶⁹ (исто, 110-1). Нешто прецизније речено, за Алтисера је питање „стварања“ историје погрешно питање које он приписује грађанској идеологији. За њега стварање историје уопште није мисливо јер „повијест је огроман 'природно-људски' сустав угибању, којег је покретач класна борба. Повијест је процес и то процес без субјекта“ (исто, 113).

Такође треба напоменути да је за Алтисера хуманизам само други пар рукава економизму будући да оба чине део доминантне буржоаске идеологије чији учинак је то да апстрактне категорије човека бацају у други план класну борбу (Althusser, 1976: 84). Али не само класну борбу већ односи производње и експлоатације се онда представљају као „људски“ односи и њима управљају грађански закони. Као резултат се добија да буржоаски економисти када размишљају о капитализму не успевају да превазиђу економистичко гледиште, они не успевају да виде дубље класне односе⁷⁰ (исто, 85-6).

На филозофском нивоу, или како тада још увек Алтисер каже, на нивоу дијалектичког материјализма, хуманизам и економизам су погрешни и у односу на њих треба направити прелом као уопште са категоријама субјекта, порекла, суштине и узрока. Њима ће дописати још категорије апсолутног центра, радикалног порекла и јединственог узрока (исто, 97). Тиме се враћамо на оно што је био предмет претходног одељка, а то је тврдња да не постоји центар па тако не може постојати ни децентрирање или ексцентрирање, већ постоје одређења односима,

⁶⁹ Алтисер примећује да је теза историје као процеса без субјекта или циља противна здравом разуму јер свако може тврдити да су после свега масе и класе ипак сачињене од људи. Па ако човек као апстрактна категорија не може стварати историју, то ипак могу људи као конкретни, живи људи. То пак за Алтисера суштински не мења ствар, јер људи у множини могу бити субјекти историје као они који делају у историји, али они делају као делатници (агенти) друштвених пракса које су одређене процесима производње и репродукције (Althusser, 1976: 95-6). На ово питање ћемо се још једном вратити у одељку о идеологији јер управо идеолошки апарати по Алтисеровом мишљењу стварају субјекте као одређене историјски настале делатнике који ступају у различите друштвене праксе. У том смислу је могуће говорити о субјектима у историји, али не и о субјектима историје.

⁷⁰ На истом трагу Годелије износи тврдњу да је противречност између рада и капитала, па самим тим капиталистичке и радничке класе у ствари противречност унутар структуре, јер оно се налази унутар капиталистичких производних односа. Како он додаје, ово је противречност која је присутна од самог почетка и остаће до нестанка капитализма, али оно није било присутно у ранијим економским системима (Godelier, 1982: 238). Ако ово применимо на тезу историје као процеса без субјекта, код Годелијеа можемо приметити одређену блискост тези да су структуре оне које су заиста делатне у историји, а да се дијалектика одвија „унутар“ и између структура. Ово се може јасно уочити на његовој тврдњи да је противречност производних снага и производних односа противречност између структура, а не тек противречност између неких појединаца или група, то је „протурјечје између структуре производних снага, њихова све изразитијег подруштвљења, и структуре производних односа, власништва лишеног средстава за производњу“ (исто, 239).

противречностима, одређење у последњој инстанци⁷¹ (исто). Но, то не значи да се губи могућност активности у историји, иако се често такав утисак може стећи из Алтисерових редова. Штавише, можда управо јаче инстистирање на одређењима која обичне, конкретне људе представља као унапред произведене оставља више простора за историјску акцију. Наиме, ако не постоји центар, порекло и циљ, а тоталитет је сложен и одређен у последњој инстанци, онда то значи да економија не одређује смер кретања историје већ је она подложна класној борби – Алтисер другачије то каже овим речима: „Ето зашто нисам говорио о тоталитету, зато што је марксистичка цјелина сложена и неједнака, и означена неједнакошћу одређењем у посљедњој инстанци. И управо та игра, та неједнакост допушта да се помисли како се може догодити нешто стварно у некој друштвеној формацији, и да она, преко политичке класне борбе, има утјецаја на стварну повијест“ (Althusser, 1982: 132-3).

Овај простор за дијалектику ипак није задовољио једног од теоретичара Франкфуртске школе Алфреда Шмита (Alfred Schmidt 1931-2012) који је одређене Алтисерове тезе уважио и усвојио, али се ипак борио против „крутог“ структурализма који у историји не оставља пуно простора за активан, дијалектички потенцијал. Наиме, он не прихвата да је Алтисерова позиција структуралистичка у грубом смислу порицања постојања сваке историје, што би било и бесмислено с обзиром на Балибаров удео у „Како читати Капитал“, али он примећује да је могуће говорити о примату синхронije над дијахронијом која умањује или чак потпуно обезвређује питања садржаја, а субјект историје одбацује као идеологију (Schmidt, 1976: 36).

Према Шмитовом мишљењу код Маркса и Енгелса ипак постоји историјски процес „као закономеран след економских друштвених формација“ приликом којег нису производни односи ти који одређују кретање, већ су они „структуран појам“ помоћу којег се може одредити неко конкретно историјско раздобље (исто, 45-6). Ово је изузетно важна напомена којом Шмит није сасвим удаљен од Алтисера, а то се поготово може видети у даљој разради његове позиције где он тврди да постоји неразумевање Маркса у „уобичајеним приручницима и уџбеницима“ када се тврди да за њега постоји универзална, светска историја. Сасвим супротно томе – Шмит се позива на редове из „Увода“ – Маркс експлицитно говори да светска историја настаје тек као резултат историјског развоја, и да она може бити само апстракција уколико се покуша пронаћи њен напредак. Штавише, ово је разлика у односу на грађанску историографију јер Маркс уводи термин историзације историје (*Vergeschichtlichung der Geschichte*) до којег долази са развојем капиталистичке производње (исто, 49-50).

Ово је тачка до које се може приметити сагласност између Шмита и Алтисера, али ова тачка је ослонац на којем ће Шмит изнети једну различиту тврдњу. Историзација историје значи да људи себе „ослобађају самородности предграђанских удруга и заједница и живе у односима који нису затечени, него произведени“ (исто, 50-1). Овде је згодан пример Индије као друштва без историје у смислу вечног друштва које нема потребе за променама, већ оно постоји кроз репродукцију традиције. Угрубо схваћено, такво друштво нема субјекта историје нити историју, јер оно и не производи своје односе – оно није дијалектично. Међутим, са настанком капитализма

⁷¹ Сотирис (Panagiotis Sotiris), са правом, примећује да је код Алтисера увек важан термин над-одређености и да је то један од разлога зашто Алтисера „општа теорија историје“ занима само у појединачним случајевима, односно како се општа кретања остварују у конјунктури. Као што смо видели, код Алтисера противречност између рада и капитала нема довољну снагу да створи револуционарну ситуацију, већ је потребан читав сплет околности које над-одређују настанак револуционарне ситуације и у том смислу не постоји опште кретање историје нити централна борба. Сотирис такође примећује да ово значи одбијање старе поделе на „дубље друштвене тенденције“ и „површинске феномене“ јер обе категорије имају своје специфичне учинке у оквиру јединствене конјунктуре (Sotiris, 2014: 8-12).

сви претходни односи бивају преиспитани, „све што је чврсто претвара се у дим“, капитал се показује као сила која мења и ствара историју. То је оно што Шмит према Марксу назива историзацијом историје.

На конто тога, Маркс ће у буржоаској епохи видети огромни потенцијал људске делатности која улази у противречност са постојећим производним односима која чини да нужност капитализма није апсолутна него само историјска – односно да се појединци репродукују као друштвени појединци чији појединачни рад у капитализму наступа као друштвени рад (исто, 52). За Шмита је ово специфичност филозофског и историјског Марксовог гледишта које „измиче сцијентистички сужену погледу структуралиста“ будући да Маркс никада није одбацио идеју слободне друштвене индивидуе (исто). Ово ће Шмита навести на закључак да се Марксово историјско мишљење „састоји више у радикално хуманистичком импулсу који надахњује садржајна истраживања него у доктринарној развојној схематици“ (исто, 53).

Шмит на истом трагу упозорава да дијалектички метод „захтијева непрестани контакт са – у себи динамичном – објективном реалношћу“ што значи да категорије овог метода не могу да се разумеју као „безвремене битности (онтолошке структуре)“ већ се оне односе на неко историјски одређено друштво (исто, 64-5). Стога дијалектичка метода није спољна предмету, него „репродуцира њезин 'ток у себи', она смјера на то да цјелокупан капиталистички процес тако обради да изиђе на видјело његова објективна логика без случајних и идеолошких примјеса“ (исто, 76). Међутим, важно је нагласити да је Шмит овде близак Алтисеру, будући да експлицитно тврди да је он у праву када се противи истористичким интерпретацијама Марксовог метода које изједначавају сазнање и хронолошки след догађаја. Без дубљег улажења у разлоге, Шмит наводи да није случајно што Маркс пише *критику* политичке економије. Тиме он показује да одбија да буде „регистратор постварених, псеудо-објективних структура капиталистичке свакодневице“ већ он тражи дубља историјска кретања и укидање постварених односа што не може бити знанствена норма (исто, 94-5). Ово је битно место у којем се Шмит противи сцијентизму и Алтисеровом импутирању сцијентизма у Марксову мисао.

Притом, Шмит и Алтисер се слажу да појам попут „разменске вредности“ једино може да се разуме као апстрактан однос који, наравно, постоји у конкретној целини, али се не слажу до краја будући да Шмит критикује Алтисера због одношења према овим апстрактним појмовима као „надвременском методолошком канону“. По Шмитовом мишљењу, појам разменске вредности иако је апстракција представља економску структуру грађанског друштва и као такав није „модел готово лишен непосредне емпирије“ иако је тачно да је он мислено-конкретно и као такав различит од реално-конкретног (исто, 98-9). Он се додатно позива на део у којем Маркс тврди да се апстрактно мишљење пење од једноставнијег ка сложеном и тако доспева до збиљског историјског процеса што значи да мисаони процес не сме остати теоријска конструкција која није објективно везана за материјал – она не сме да се „окошта у празан систем“, већ мора тежити критичкој историографији (исто, 99-100). Па у том смислу, са аспекта предмета/материјала, дијалектика се може огледати у томе што „оба аспекта: релативна неовисност и овисност мисаоног процеса о повијесној основи иду, међутим, скупа“ (исто, 100).

Последња тачка спорења Шмита и Алтисера која ће овде бити изложена је питање антихуманизма. Као и у претходном случају, Шмит не одбацује у потпуности Алтисерово гледиште већ упозорава на неке крајње консеквенце његових теза. Шмит се слаже са Алтисеровом тврђом да код Маркса друштво не бива састављено од индивидуа већ од суме односа и веза у којима индивидуе стоје, међутим он не иде тако далеко да се повинује „структуралистичком објективитету“ према којем индивидуе нису ништа више него носиоци класних односа и интереса (Schmidt,

1969: 206-7). Разлог одбијања ове тезе је што Маркс ипак то питање посматра дијалектички те индивидуе нису само производи, већ су и произвођачи – поред објективног аспекта где друштво настаје као процес којег индивидуе нису свесне, ипак постоји и део у којем индивидуе постижу неку свест о друштву и у међусобним односима стварају услове које у коначници треба да доведу до слободне друштвене индивидуе (*freies gesellschaftliches Individuum*), дакле до индивидуа које ће бити слободне од друштвених принуда (исто).

Анализа која остаје на објективном и научном нивоу по Шмиту нема могућност да утиче на промену постојећих, објективних односа – за то је потребна етичка норма и оштра критика постојеће реалности (исто). То је место на којем Шмит критикује структурални приступ који често завршава у „једнодимензионалности“ будући да Марксова анализа није огледавање (*Widerspiegelungen*) нити феномен, па чак ни део саме реалности на начин на који то структурална анализа постаје (исто, 208-9).

Према томе, дијалектички метод је донекле и сам захваћен дијалектиком, различитим гледиштима и различитим покушајима интерпретације, али и покушајима даљег развијања. Нејасноће које постоје у вези са њим су без сумње изазвале и друге нејасноће које су настале у вези БН модела. Без дубљег улажења у даљу проблематику везану за овај проблем, можемо само назначити да се у овом раду држимо покушаја синтезе поменутих супротних гледишта. А степен до којег та синтеза долази мора такође остати „скривен“ и своје лице показати заобилазним путем у самој анализи која даље следи. Само у вези са даљим садржајем метода функционише, односно није могуће унапред говорити о методи и најавити резултате истраживања, без да ти резултати истраживања прво не буду представљени.

3. Капитализам и империјализам

Након сегмента који се може окарактерисати као виши ниво апстракције, у овом поглављу се наставља кретање даље према конкретном. Но, на самом почетку треба напоменути да разматрања о капитализму и империјализму држимо на теоријском нивоу, уз ту разлику у односу на претходно поглавље што сада историја постаје незаобилазна - у смислу чињеничне историје. То још увек не значи да на овом месту можемо опширније улазити у питање настанка и развоја капитализма и империјализма.

Већ барем два века уназад постоји отворена дебата у погледу временског одређења настанка капитализма⁷². Грађански економисти, вршећи дедукцију из модела *homo oeconomicus*,

⁷² „Робни промет је полазна тачка капитала. Производња роба и развијени робни промет, трговина, сачињавају историјске претпоставке из којих он израста. Светска трговина и светско тржиште отварају у 16. столећу модерну историју капитала“ (Marx i Engels, 1974г: 137). Поред овог Маркс говори о могућности настанка капитала у ранијим друштвеним облицима где он није могао бити доминантан: „Ово повећање нивоа ствара и реалну основу на којој настаје специфично капиталистички начин производње у иначе повољним историјским односима, као што су нпр. они у 16. веку, иако се он, наравно, као начин који није владајући у друштву, може појавити на појединим тачкама унутар ранијих друштвених облика“ (Marks, 1977: 48-9), и о зачетку капитализма у медитеранским градовима 14. века: „Полазна тачка развитка који је створио и најамног радника и капиталисту било је ропство радника. Напредак се састојао у промени облика тог ропства, у претварању феудалне експлоатације у капиталистичку. Да бисмо разумели како је он текао, није потребно да захватимо далеко у прошлост. Мада прве почетке капиталистичке производње затичемо спорадично још у 14. и 15. столећу у неким градовима око Средоземног мора, капиталистичка ера датира

настанак капитализма повлаче толико далеко уназад да капитализам изједначују са људском природом, али не само са људском природом, већ и уопште, трансисторијским односом између човека и економских добара. Такав приступ одређењу капитализма је потпуно бескористан за потребе нашег рада.

Капитализам се мора разумети као историјски систем који није одувек постојао нити ће постојати заувек док год је *homo oeconomicus* и његове грамзиве природе и урођене диспозиције према размени, траспи, итд. Притом, схватити капитализам као историјски систем још увек није довољно дистинктивно према схватању капитализма као учинка људске природе. Потребно је даље разумети капитализам као друштвени систем – друштвено-историјски систем. Другим речима, разумети да он настаје по Волерстиновом мишљењу током дугог XVI века, односно по Марксу да тек када радна снага поприми облик робе, општи економски систем (НП) може попримити доминантан облик робне производње. У том смислу је битна комодификација радне снаге, те специфичне робе која производи вишак вредности и која будући да је сама вредност остварује услов да се њеном продајом могу прибавити на тржишту друге робе, у првом реду егзистенцијална средства за живот. Тек са ове позиције постаје могуће разумети не само настанак капитализма, већ и различите фазе кроз које он пролази.

Још од Маркса је познато да је капитализам револуционаран систем *par excellence*. Систем који је у само почетних неколико деценија довео до таквих промена које столећима људска друштва нису могла ни замислити. Према томе, потребно је осветлити како су капиталистички односи производње омогућили такав скок производних снага, дакле супротно од тезе према којој би требало испитати како су производне снаге створиле и одржавају капиталистичке односе, *a fortiori* зашто њихов развој није превладао капитализам.

Ипак, не треба заобићи ни термилошке разлике које имају утицај на појмовни ниво. Иако ће у нашем раду главни фокус бити на КНП. Термин капитализма користимо као нешто општији термин и свакако флексибилнији од појма капиталистичког начина производње (КНП). Главни разлог је у томе што је КНП појам који је уско везан за марксистички теоријски дискурс, те капитализам као термин који се користи, наравно у различитим значењима, резонује са ширим дискурсом друштвених наука. Осим тога, нешто је чешће прихваћено да капитализам означава шире схваћено друштвени систем, а не само економски, као што је то случај са начином производње који се држи уже економског нивоа.

Мишљења смо да теорија КНП омогућава да се империјализам представи као инхерентан део капиталистичког система – империјалистички капитализам је плеоназам. То значи да

тек од 16. века. Тамо где се она појављује већ је одавно било извршено укидање кметства, а најсветлија тачка средњег века, суверени градови, већ се дуже време гасила“ (Marx i Engels, 1974г: 632).

Сличног мишљења је и Доб који примећује да 'младеначки' капитализам постоји још у 14. веку међу имућним сељацима, месним трговцима и занатлијама који запошљавају најамни рад, али је то још увек веома мали број и далеко од доминантног НП који почиње да се развија у другој половини 16. и почетком 17. века, тј. у последњим деценијама владавине Тјудора након чега долази до два кључна догађаја – Кромвелова револуција, потом индустријска револуција која је коначно производњу засновала на фабрици (Dobb, 1961: 30-2).

Волерстин је такође близак овим становиштима са својом тезом да капитализам почиње у дугом XVI веку (1450-1640) када је просторно ограничен на Европу, а да се проширио на читаву планету у XIX веку и да од тада до данас функционише као светски систем (Wallerstein, 1996: 19).

империјализам није пука контингенција, нити још мање да је могуће измислити некаквог *homo imperialisticusa* тврдњом да је попут капитализма увек постојао и империјализам. Наравно да није могуће негирати империјалистичке тенденције Александра Македонског или Римске републике потом и царства⁷³, али исто тако није могуће ни изједначити ове тенденције са оним које настају тек са развојем капитализма – капиталистички империјализам може бити термин који указује на разлику. Реч је о квалитативно различитим појавама које не дозвољавају сразмерност⁷⁴. Но, наш приступ није истористички јер наша позиција не тврди да се ту ради о различитим историјским духовима, о непоновљивим, јединственим феноменима. Наша позиција јесте та да је реч о различитим историјским структурама које, упркос наизглед појавно сличним аспектима, садрже битне разлике. Наравно, упадљива разлика је сама чињеница да постоји разлика у доминантним начинима производње, као и облицима политичке и идеолошке надградње, но то је још увек само банална констатација коју у следећим редовима треба конкретизовати.

Дакле о империјализму се не говори као о спољашњој појави која стоји изван капитализма, већ као појави која је иманентна акумулацији капитала и хегемонији и доминацији коју је неопходно успоставити над различитим државама и народима у оквиру светског капиталистичког система. У том смислу, империјализам није могуће отклонити реформама и променама свести јер он почива у самој структури капитализма. С обзиром да је капитализам револуционаран систем који стално мора мењати облике свог постојања како би се могао изнова репродуковати, такође се мењају и појавни облици империјализма. А са појавним облицима и структура.

Инсистирање на тези различитих облика империјализма је посебно важно како би могле да се разликују и две фазе империјализма – она с краја XIX⁷⁵ и средине XX века, од прелазног периода у којима избијају борбе против колонијализма, до империјалног периода како су га Негри и Харт одредили - од Заливског рата до данашњих дана. Нунен (Murphy Noonan) примећује да постоји општи консензус да су постојале две или три фазе империјализма: прва је фаза класичног империјализма која почиње 1870-их и траје до краја 1945. када на сцену ступа фаза империјализма суперсила и обухвата период тзв. Хладног рата, док трећа носи назив пост-хладноратовског империјализма⁷⁶. Други приступ не држи до фазе империјализма суперсила већ дели империјализам на пре и после Другог светског рата (Noonan, 2017: 4-5). У овом раду је извршена подела на

⁷³ Само успутно се може назначити једна разлика идеолошке природе. Данашњи империјализам подстиче „космополитског грађанина“ и правну једнакост свих људи с обзиром да је капитал „левелер“ који изједначава све разлике. Јасно је да би Рим пропао истог часа када би укинуо робове и учинио све потлачене народе једнаким грађанима Рима. У том смислу је Рим држао до једне врсте ексклузивности која данашњем империјализму, који је једини истински глобалан, није могућа.

⁷⁴ Примера ради, Андерсон напомиње да се у античком свету мануфактура никада није увећавала концентрацијом, већ распршивањем (Anderson, 1974: 19-20). У капитализму је управо концентрација један од главних механизма империјализма. Наравно, ово није једина разлика, будући да су у античком свету земљопоседничке класе управљале империјалним ширењем како би повећале своју количину земљишта, док у капитализму капиталистичке класе не теже у ужем смислу за земљом, већ за капиталом. Нешто опширније о овоме касније.

⁷⁵ Полањи (Karl Polanyi) иде толико далеко да одлучно тврди да се цивилизација 19. века распала. Она је почивала на четири установе које су пропале, 1) систем равнотеже моћи који је спречавао ратове великих сила, 2) међународни златни стандард, 3) саморегулативно тржиште, 4) либерална држава. Кључним стубом се показао златни стандард чијом је пропању уследила друштвена катастрофа, а остали стубови су били спремни да се жртвују како би се он одржао - згодан аргумент за истицање примата базе над надградњом (Polanyi, 2003: 17-8).

⁷⁶ Проблем са овом периодизацијом је што изостаје почетни период колонијализма који се онда може разумети као нешто страна империјализму.

класичне и савремене теорије империјализма које могу створити утисак као да постоје две фазе, но држимо се „прелазне фазе“ за коју немамо добар термин, али као главну одредницу узимамо историјску новину која је специфичност одређеног периода – анти-колонијалне борбе које се не дешавају у историјском вакууму нити се могу разумети као једноставно анти-империјалистичке борбе за слободу и независност поробљених народа. Данас знамо да су ове борбе вођене у интересу са једне стране САД и са друге стране СССР, а противно интересима старих европских империјалистичких сила.

Колонијална царства европских сила су достигла свој врхунац на почетку XX века и у теорији не постоји двоумљење око одређења прве фазе империјализма. У току трајања ове фазе настају „класичне теорије империјализма“ које примећују убрзање централизације капитала и успон финансијског капитала. САД и Немачка су кључне силе у овом периоду које у оштрој конкуренцији са Великом Британијом улазе у борбу за светску хегемонију. Као одговор на британску хегемонију се уводе протекционистичке економске политике. У САД још Линколн уводи током грађанског рата царине од 44%, Француска забрањује увоз енглеског гвожђа, машинерије и производа од тканине, Бизмарк подиже царине на челик и житарице у интересу растуће немачке индустрије и јункерске аристократије. За то време Британија окупира Египат 1882. и до краја 80-их се шири Африком до кулминације Бурског рата 1899. године (Day, Gaido, 2012: 6-8). Из данашње перспективе ово се чини само загревањем, увертиром за Први светски рат и велико финале Другог светског рата.

У следећим одељцима ће главни задатак бити разматрање производних снага и производних односа у склопу теорије КНП и друштвене формације. Затим извођење империјализма из КНП, као и разликовање поменуте две главне фазе империјализма које на теоријском нивоу разликујемо као класичне и савремене марксистичке теорије империјализма.

3.1 Капиталистички начин производње и капиталистичка друштвена формација

У одређеном смислу се може рећи да с обзиром на различита разумевања БН модела, није никакво изненађење да исто важи и за разумевање начина производње (НП) и друштвене формације (ДФ). Према томе, било би погрешно тврдити да је до сада дата последња реч на ову тему, нити настојимо овде ставити тачку. Основни циљ овог одељка је да се додатно осветле различите позиције дефинисања ових појмова, како би могла да се изведе веза између економске базе и у првом реду идеолошке надградње, а тек секундарно правно-политичке. Додатно томе, као надозивање на претходно поглавље о БН, биће извршен осврт на теорију историје, уз уверење да је овде реч о најбитнијим појмовима историјског материјализма. С тиме што је основни објект сведен на капиталистички начин производње (КНП) и капиталистичке друштвене формације (КДФ), а општија теорија се може само загревати, као и могући разлози због којих општа теорија, на првом месту, и није могућа када су у питању НП и ДФ. Ово нас само ограничава, али не спречава да размотримо разумевање улоге коју имају производне снаге и производни односи у историјској динамици, настанку капитализма и могућности његовог развоја/пропасти, али и уопште значења материјалистичког схватања историје – историјског материјализма.

Као логичан почетак се намеће Марксова мисао, растегнута кроз више различитих дела. Поново без сасвим јасних одређења која остављају многе позиције амбивалентним и *a fortiori* отварају пут за различите интерпретације и дефиниције које су често у противречним односима. Но, упркос амбиваленцијама, настојимо да покажемо кроз сам Марксов текст да је могуће добити увид у то шта је КНП, иако се исто не може рећи за општу теорију НП.

„Беда филозофије“ је једно од првих објављених⁷⁷ дела у којима Маркс експлицитно говори о производним снагама, производним односима и њиховој улози у стварању историје. Упоредо са њом, тачније нешто раније, у „Немачкој идеологији“ такође налазимо сличне редове, тј. исту проблематику која је нешто темељније представљена будући да није полемичког карактера попут „Беде филозофије“. Стога ћемо почети са упоредним представљањем ова два текста, уз мишљење да између њих не постоје битне противречности и да могу да се надопуњују.

Маркс тврди да су друштвени односи произведени као и нпр. платно и да су они блиско повезани са производним снагама: „Стичући нове производне снаге, људи мијењају свој начин производње, а мијењајући начин производње, начин на који подмирују своје животне потребе, мијењају и своје друштвене односе (Marx i Engels, 1974д: 104). Са овим редовима почињемо излагање, подсећајући на раније разматрање БН модела за које више нећемо подсећати и трошити простор на већ изречене ставове. У овом цитату се сасвим јасно може приметити слагање са позицијом из „Предговора“, односно очигледан је примат производних снага, њихово историјско акумулирање које постаје доминантан фактор у промени начина производње. У овом узрочном низу даље производња бива надређена потрошњи и коначно укупним друштвеним односима. На овом месту настаје већ помињани део о ручном и парном млину и њима одговарајућим друштвима која повратно стварају принципе, идеје као историјски настале и пролазне производе (исто, 105).

На истом трагу Маркс наставља тврдећи да се рад организује и дели различито према оруђима којима располаже, односно ручни млин претпоставља различиту поделу рада него парни млин. Штавише, он истиче да је погрешно почети од поделе рада уопште и онда из ње извести оруђа за производњу, јер „то значи ићи уз нос историји“ (исто, 119). Тек овде он даје опис дистинкције између производних снага коју чине машине или волови који вуку плуг, и модерне фабрике која је друштвени однос производње. Требало би да нећемо погрешити уколико кажемо да су друштвени односи производње различити термин за исти појам који ће се касније конституисати као односи производње⁷⁸. Дакле, модерна фабрика је однос производње који одговара развоју производних снага, односно настанку парне машине.

Овај технолошки детерминизам се може уочити и приликом разумевања класних супротности и револуције. Угњетена класа може да се ослободи тек када друштво достигне ниво стечених производних снага у којима постојећи односи више не могу да наставе даље постојање. Ова позиција која је позната из „Предговора“ допуњена је и овиме: „Од свих оруђа за производњу, највећа је производна снага сама револуционарна класа. Организација револуционарних елемената као класе претпоставља готову егзистенцију свих оних производних снага које су се у крилу старог друштва уопште могле да развију“ (исто, 144). Дакле, иако још увек нема детаљнијих описа, видимо да у раној фази Марксове мисли производне снаге не чини само технологија него и револуционарна, тј. радничка класа – касније ће нешто неутралније бити представљена као радна снага. Видећемо да је у „Капиталу“ овај став знатно ублажен, а неће се претерати ако се каже и одбачен. Но, позиционирање радничке класе у производне снаге може бити кључан елемент због којих се даје предност производним снагама наспрам односа производње – детаљнија анализа је ипак изостала.

⁷⁷ Пре тога анализе изводи у „Економско-филозофским рукописима“ и „Немачкој идеологији“, али тек у „Беде филозофије“ се одважује да изнесе ове појмове пред критички суд јавности. Још увек без БН модела који ће бити представљен скоро читаву деценију касније, али несумњиво са његовим постојањем као идеје која још није конципирана као теоријски модел.

⁷⁸ Опрезност је због тога што код Маркса могу да се нађу елементи природних односа производње, те би збир природних и друштвених односа производње могао чинити односе производње.

Нешто детаљнији покушаји дефинисања ових појмова налазе се у „Немачкој идеологији“. Овде се могу наћи следеће одреднице:

„Начин на који људи производе своја средства за живот зависи пре свега од својства самих средстава за живот која они затичу и која треба репродуковати. Овај начин производње не треба посматрати само једнострано, као репродукцију физичке егзистенције индивидуа. Он је, напротив, већ одређен начин делатности тих индивидуа, одређен начин на који оне манифестују свој живот, њихов одређени начин живота. Каква је манифестација живота тих индивидуа, такве су и оне саме. Према томе, то што оне јесу поклапа се са њиховом производњом, како са оним што оне производе, тако и са оним како оне производе. Дакле, од материјалних услова производње индивидуа зависи то шта оне јесу“ (Marx i Engels, 1974a: 19).

Разлика због које смо рекли да се ова два дела надопуњују јесте нешто „филозофскији“ дискурс „Немачке идеологије“ и покушај заснивања једне опште науке о историји. Начин производње, као друштвено биће, јесте и сам начин живота.

То је основна теза, кључ за разумевање важности производних снага на светско-историјском нивоу:

„Међусобни односи разних нација зависе од тога колико је свака од њих развила своје производне снаге, поделу рада и унутрашње општење. Тај став је општепризнат. Али не само однос једне нације према другој већ и читав унутрашњи склоп саме нације зависи од ступња развитка њене производње и њеног унутрашњег и спољашњег општења. У којој су мери развијене производне снаге једне нације најбоље показује степен до кога је развијена подела рада (...) Подела рада у оквиру једне нације доводи најпре до одвајања индустријског и комерцијалног од земљорадничког рада а тиме и до одвајања града од села и до супротности њихових интереса. Њен даљи развитак доводи до одвајања комерцијалног⁷⁹ рада од индустријског (...) Различити развојни ступњеви поделе рада представљају исто тако и различите облике својине, тј. сваки ступањ поделе рада одређује и узајамне односе индивидуа у односу на материјал, оруђе и производ рада“ (исто, 19-20).

Речено нешто савременијим емпиријским речником, производне снаге су независна варијабла, док су подела рада, индустрија, пољопривреда, настанак градова и облика својине зависна варијабла.

Али ова зависност производних односа од развоја производних снага не стоји изоловано од осталих друштвених односа, те „друштвена структура и држава стално поничу из животног процеса одређених индивидуа (...) онаквих какве оне стварно јесу, тј. како делују, материјално производе (...) Производња идеја, представа, свести је најпре непосредно уткана у материјалну делатност и материјално општење људи, језик стварног живота (...) Људи су произвођачи својих представа, идеја, итд. али то су стварни, делотворни људи, онакви какви су условљени одређеним развитком својих производних снага и општења које одговара тим снагама“ (исто, 22-3). Не треба овде видети само ово што смо назначили као примат производних снага, већ и покушај објашњења историје као људске праксе. С једне стране друштвена структура и држава настају као производ историјски одређених људи („стварних људи) који производе у границама доминантног начина производње. Нису производне снаге оне које стварају друштвену структуру, државу и идеје, већ ови делатни људи који стварају историју ограничени постојећим материјалним развитком. Али овде се онда отвара питање улоге „човека“ за коју нећемо пронаћи решење у овом делу.

У каснијим делима се термин „људи“ губи и мењају га класе. Да се овај термин није касније изгубио, овде бисмо имали проблем одређења човека и историје, проблем чије ће место касније

⁷⁹ Прецизнији превод би био „трговачког рада“.

заузети однос између структуре и историје. Директно говорећи, проблем је место човека у одређењу производних односа и производних снага. Уколико поред ова два појма постоји и појам човека, онда се поставља питање како одредити човека изоловано од ових појмова. Наше мишљење је управо то да Маркс са отпочињањем истраживања историје као материјалне стварности човека одређује управо овим материјалним појмовима производних снага и односа, изван којих је човек празна апстракција. Управо ово Маркс истиче нешто другачије речено: „Тај начин посматрања није без претпоставки. Он полази од стварних претпоставки, он их ни за тренутак не напушта. Његове претпоставке су људи, узети не у некаквој фантастичној изолованости и фиксирани, већ у њиховом стварном, емпиријски опажајном процесу развитка под одређеним условима. Чим се почне приказивати овај активни процес живота, историја престаје да буде скуп мртвих факата, као код емпиричара који су сами још апстрактни или замишљена акција замишљених субјеката, као код идеалиста“ (исто, 23).

Оставићемо по страни епистемолошко питање Марксовог емпиризма које се огледа у могућности да се размотре стварни, емпиријски људи. Склони смо да ово припишемо теоријској борби са идеализмом који у историји не види стварне људе, већ идеје. Јер ни Маркс не види „стварне људе“ већ људе види кроз њихове делатности, пре свега одређене начином производње, дакле види их теоријски, појмовно. Ово становиште поткрепљујемо самим Марксовим речима:

„Ово схватање историје заснива се, дакле, на томе да се, управо полазећи од материјалне производње непосредног живота, развије стварни процес производње, и да се облик општења који је повезан с тим начином производње и чији је она творац, дакле грађанско друштво на његовим различитим ступњевима, схвати као основа читаве историје, да се оно у својој акцији прикаже као држава, као и да се сви различити теоријски производи и облици свести, религија, филозофија, морал итд. итд. објасне на основу њега, и да се прати како оно, са своје стране, развија њих – и тада је наравно могуће ствар приказати у целини (а стога и узајамно дејство тих разних снага) (...) Оно показује да историја не завршава тако што се разрешава у 'самосвест' као 'дух од духа', већ да се у њој на сваком ступњу затиче неки материјални резултат, изван збир производних снага, историјски саздан однос према природи и однос међу индивидуама, — збир који свакој генерацији оставља претходна генерација, маса производних снага, капитала и околности, коју, с једне стране, нова генерација, истина, модификује, али која, с друге стране, тој генерацији прописује њене сопствене услове живота и даје јој одређени ток развитка, посебан карактер, — (дакле, да околности стварају људе исто онолико колико и људи околности, овај збир производних снага, капитала и друштвених облика општења, који свака индивидуа и свака генерација затиче као нешто дато, представља реалну основу онога што филозофи замишљају као 'супстанцију' и 'суштину човека', што су обојавали и против чега су се борили, — реалну основу чија дејства и утицаји на развитак људи ни најмање нису ометани тиме што ти филозофи у виду 'самосвести' и 'Јединственог' устају против ње“ (исто, 38-40).

Овим дугим пасусом завршавамо са „Бедом филозофије“ и „Немачком идеологијом“, будући да је ово сажета основа Марксовог материјалистичког схватања историје. Видели смо да још увек не знамо прецизно шта су производни односи и производне снаге, стога морамо наставити ка другим важним Марксовим делима у којима се њихово значење обогаћује, прецизира, приближава дефиницији, али никада до „опасне тачке“ заиста једног покушаја потпуног дефинисања ових појмова који би њихову историјску динамику окоштао у облик који би сметао њиховом разумевању и још више њиховом даљем развоју.

У „Манифесту“ се може пронаћи нешто конкретније историјско излагање ових поменутих ставова који су раније били још апстрактни. Сада се чини као историјска специфичност то да револуционарна класа у КНП нису само радници, већ и буржоазија, односно сам КНП:

„Буржоазија не може да постоји а да непрекидно не револуционише оруђа за производњу (*Produktionsinstrumente*), дакле односе производње, па према томе, и цјелокупне друштвене односе. А свима ранијим индустријским класама био је, напротив, први услов егзистенције задржавање старог начина производње. Буржоаска епоха се разликује од свих ранијих епоха по сталном револуционисању производње, по непрекидном потресању свих друштвених слојева, по вјечној несигурности и сталном кретању. Она растаче све чврсте, зарђале односе са свим старинским представама и схватањима који их прате; сви нови односи застаријевају прије но што очврсну. Све што је чврсто и устаљено претвара се у дим; све што је свето скрнави се; људи најзад бивају присиљени да на свој животни положај, на своје међусобне односе погледају трезвеним очима“ (Marx i Engels, 1974з: 383; Marx i Engels, 1974и).

Најпре, овде постоји и једна термилошка разлика због које смо консултовали оригинални немачки текст. Оруђа за производњу нису исто што и средства за производњу, будући да Маркс и Енгелс ту користе термин *Produktionsinstrumente*, док су средства за производњу *Produktionsmittel* и њих чине предмети/објекти рада (*Arbeitsgegenstände*) и средства за рад (*Arbeitsmittel*). Додуше, нема разлога да верујемо да постоји велика, битна разлика, пре је реч о томе да тада још увек није развијен појам средстава за производњу који би био чврсто повезан за термин *Produktionsmittel*. Битне разлике нема јер поново су производне снаге главне за читаво кретање друштва. Претходне епохе су могле да се задовоље са простом репродукцијом, али капитал захтева проширену репродукцију која се не задржава само на нивоу економског, већ „све што је чврсто претвара у дим“. Консеквенце овог исказа су данас актуелније него у време писања „Манифеста“, али не можемо се у ово питање дубље упуштати⁸⁰.

Овај диктат ширења производних снага представља главни разлог због којег капитализам постаје први истински светски систем под доминацијом једног НП, будући да се буржоазија:

„свугдје мора угнијездити, свугдје населити, свугдје успоставити везе. Буржоазија је експлоатацијом свјетског тржишта дала космополитски карактер производњи и потрошњи свих земаља. На велику жалост реакционара, она је извукла национално тло испод ногу индустрије (...) на мјесто старих потреба, задовољаваних домаћим производима, ступају нове, које за своје задовољење траже производе најдаљих земаља и поднебља. На мјесто старе локалне и националне самодовољности ступа свестрани саобраћај, свестрана узајамна зависност нација (...) Брзим побољшањем свих оруђа за производњу, бескрајно олакшаним саобраћајем, буржоазија увлачи у цивилизацију све, па и најварварскије нације. Ниске цијене њених роба јесу тешка артиљерија којом она руши све кинеске зидове (...) Она присиљава све нације да прихвате буржоаски начин производње, ако неће да пропадну; она их присиљава да саме код себе уведу такозвану цивилизацију, то јест да постану буржуји. Једном ријечи она ствара свој свијет по сопственом лику“ (исто, 383).

Овиме је Маркс најавио теорију империјализма, иако је сам није успео створити, али је дао клице растуће хегемоније западног капитала. Ови редови су важан елемент због којег сматрамо империјализам инхерентним капитализму. Буржоазија је принуђена да револуционише своја средства за производњу, да обара цене својих производа како би победила конкуренцију и да шири КНП широм планете, дајући му космополитски карактер. Овај процес прати и идеологија,

⁸⁰ Нешто више о овоме је могуће видети у: Žižek, 1998: 53-9, где се између осталог тврди да су постмодерни начини живота само одговори на убрзану модернизацију коју је Маркс још у „Манифесту“ описао тим речима да се све што је чврсто претвара у дим. У складу са тиме модерни секуларни идентитети и различите склоности савршено одговарају флуидности савременог глобалног капитализма – у том смислу данашња друштвена реалност одлази можда и даље него што је сам Маркс то могао замислити када је написао поменути речи.

односно стварање света по сопственом лику, које ће од сваке „најварварскије нације“ направити модерну или данас постмодерну грађанску нацију.

У средишту овог процеса су, поново, производне снаге које овог пута добијају нешто дужи низ набрајања: „Буржоазија је у својој једва стогодишњој класној владавини створила масовније и колосалније производне снаге него све прошле генерације заједно. Потчињавање природних сила, машинска производња, примјена хемије у индустрији и земљорадњи, паробродарство, железнице, електрични телеграфи, привођење пољопривреди читавих дијелова свијета, претварање ријека у пловне, читаве масе људи као да су никле из земље; — које раније стољеће је слутило да су такве производне снаге дријемале у крилу друштвеног рада!“ (исто, 384-5).

Када се погледа овај заиста дугачак низ појава које немају пуно тога заједничког осим да су производне снаге, може се схватити зашто недостаје њихова дефиниција. Али на овом месту се Марксу може упутити питање зашто се овај невероватно убрзани развој догодио у „једва стогодишњој владавини буржоазије“, односно другим речима, зашто су капиталистички производни односи омогућили такав развој производних снага? Ово питање је од кључне важности јер може представити обрт - који ћемо видети касније код других аутора - да су заправо производни односи доминантни, а не производне снаге.

У овом питању лежи проблематика опште теорије НП и опште теорије историје. Уколико заиста изгледа тако да су производне снаге главна сила која диктира динамику развоја друштва до капитализма, у самом капитализму ово не изгледа тачним. С једне стране, производне снаге су наставиле толико да се развијају да је човек одлетео у космос, а производни односи нису постали уски за њихов даљи развој. Штавише, Маркс је потценио флексибилност КНП, његову револуционарност коју је и сам истакао⁸¹. Стога се може обрнути Марксова теза, КНП није револуционаран зато што мора стално револуционисати средства за производњу, већ зато што његови производни односи диктирају и омогућавају готово бескрајан развој производних снага, и то је његова специфичност у односу на претходне епохе⁸².

Ако „Беду филозофије“ и „Немачку идеологију“ схватимо као прве радове у којима Маркс покушава да заснује материјалистичко схватање историје, а „Манифест“ као дело у којем се оно разумљивим језиком представља јавности на политички, револуционаран начин, онда је

⁸¹ И сам ће на једном месту признати да су он и Енгелс побркали порођајне болове капитализма са смртним роптајем.

⁸² Револуције су спроведене у земљама које не да нису достигле врхунац развоја производних снага, него су далеко заостале у сопственом развоју, делимично као последица остатака феудалног начина производње (Русија, Кина) делимично као капиталистичке земље у (полу)колонијалном положају (Југославија, Куба, Вијетнам). Дакле, земље у којима је дошло до обарања КНП су оно што се назива земљама периферије, земље у којем капиталистички производни односи имају такав облик да производне снаге имају неравномеран развитак - оне заостају. Али то још не значи да су производни односи окупи ових снага. Разлог због којег Маркс то не види јесте тај што још увек не види развој КНП као нужно неравномерним, већ га посматра као пролажење кроз исте фазе где једни само касне за другим али ће стићи до исте тачке – Ахил ће престићи корњачу, али ће и корњача проћи кроз сваки део Ахиловог пута под претпоставком бесконачног живота. Иако је у предговору „Капитала“ приметио неравномеран развитак он није успео да га инкорпорира у теорију КНП него га је приписао старим НП: „У свим осталим областима, и ми и сав остали запад европског континента патимо не само од развитка капиталистичке производње, него и од њеног недовољног развитка. Поред модерних невоља, притискује нас и читав низ наслеђених невоља, које потичу отуда што још увек вегетирају старински, преживели начини производње, праћени несавременим друштвеним и политичким односима. Не патимо само од живих, него и од мртвих“ (Marx i Engels, 1974г: 14).

„Капитал“ дело у којем ови појмови имају даљи научни развој, ближа одређења и уосталом највишу тачку развоја до које их је Маркс довео за свога живота и оставио даљим „теоријским производним снагама“.

Штавише, „Капитал“ је дело у којем Маркс говори специфично о КНП⁸³, повезујући апстрактно-логички и конкретно-историјски ниво. Посебно је интересантна димензија која је била дуго запостављена⁸⁴, а то је „филозофија сусрета“ између различитих појава попут радне снаге и средстава за производњу, слободног радника и капиталисте, итд. Ово је сасвим извесно стари утицај Демокритове и Епикурове атомистичке филозофије - Марксове докторске тезе.

Поред различитих сусрета, у „Капиталу“ долазимо и до прецизнијих дефиниција па можемо пронаћи следећу дефиницију радне снаге: „Под радном снагом или радном способношћу разумемо целокупност физичких и духовних способности које постоје у телесној, живој личности човековој, и које он ставља у покрет кад год производи употребне вредности ма које врсте (Marx i Engels, 1974a: 154).

Затим сазнајемо да се „економске епохе не разликују по ономе шта се прави, него по томе како се прави, којим средствима за рад. Средства за рад не само да су мерило за ступњеве развитка човекове радне снаге, већ нам откривају и друштвене односе у којима се ради“ (исто, 165) на шта се надовезује и дефиниција средстава за производњу: „Ако читав процес посматрамо са становишта његовог резултата, производа, онда се обоје, и средство за рад и предмет рада, испољавају као средства за производњу, а сам рад као производан рад“ (исто, 166). Дакле, „како“ се нешто прави упућује на начин производње, али овде „како“ бива одређено пре свега средствима за рад, а не производним односима, дакле „како“ се нешто прави Маркс разуме, макар у овим редовима, као учинак производних снага.

Што се тиче дефиниције производних снага, Маркс користи различите термине „производна снага рада“, „производна снага капитала“, „друштвене производне снаге“, „природне производне снаге“. Погледајмо како су представљене и зашто мислимо да производне снаге као општи појам садрже у себи производне снаге рада и капитала (које се уопштавају у друштвене производне снаге), и представљају збир друштвених и природних производних снага. Најпре производна снага рада: „Производну снагу рада одређују разне околности, између осталог просечни ступањ умешности радника, ступањ развитка науке и њезине технолошке применљивости, друштвена комбинација процеса производње, обим и делотворности средстава за производњу и природни услови“ (исто, 47-8). Оно што је неопходно истаћи јесте да производне снаге рада у КНП бивају потчињене капиталу: „Као и историјски развијене, друштвене производне снаге рада, тако

⁸³ „Оно што ја у овом делу имам да истражим јесу капиталистички начин производње и односи производње и промета који му одговарају“ (исто, 14). Нећемо улазити дубље у расправу да ли Маркс на почетним странама говори о КНП или НП уопште, наше мишљење је да говори о КНП. Овде додатно наглашавамо да производни односи и односи размене одговарају КНП!

⁸⁴ Милиос (John Milios 1952-) управо заступа тезу алеаторног објашњења настанка капитализма и демонстрира ову димензију Марксове теорије коју ћемо нешто касније овде изложити. За настанак капитализма Милиос налази као неопходан услов да власници новца затекну слободне раднике и свој акумулирани новац претворе у капитал (Milios, 2018: 24-5). Према томе, нема унутрашњег развоја који историју води нужно према капитализму, нити капитализам постоји у свим друштвима. Акумулирање новца је услов настанка капитализма, али оно није исто што и стварање капитала. За стварање капитала је неопходно постојање посебне робе која ствара вишак вредности - слободна радна снага.

се и оне производне снаге рада које су условљене природом испољавају као производне снаге капитала коме је рад припојен“ (исто, 453).

Нећемо се задржати на добро познатој тези о расту фиксног капитала према променљивом, односно пада удела радне снаге у органском саставу капитала, већ ћемо се осврнути на разлоге унутар самог развоја производних снага које доводе до овог учинка. Почетна дистинкција се налази између мануфактуре и индустрије: „Револуционисање начина производње полази у мануфактури од радне снаге, у крупној индустрији од средства за рад. Прво, дакле, треба да испитамо којим се путем средство за рад претвара од алата у машину, или чиме се машина разликује од занатлијина алата. Овде се ради само о крупним, општим карактерним цртама; јер ни епохе друштвене историје, ни епохе Земљине историје не можемо оделити апстрактним оштрим граничним линијама“ (исто, 329), ова дистинкција између мануфактуре и индустрије намеће да се повећање производне снаге рада постиже развојем машинске производње која смањује број радника који капитал запошљава (исто, 360).

Ова теза омогућава Марксу да касније изведе следећу, супротну тезу оној из „Беде филозофије“ коју смо напоменули да ће бити одбачена:

„У оквиру капиталистичког система сви методи за увећавање друштвене производне снаге рада изводе се на рачун индивидуалног радника; сва средства за развијање производње изопачавају се у средства за експлоатацију произвођача и господарење над њима, претварају радника у богаља, делимичног човека, свде га на обичан додатак машине, уништавају садржину његовог рада претварајући му рад у право мучење, чине раднику духовне снаге процеса рада туђим у истој мери у којој се наука присаједињује томе процесу као самостална снага; унакажавају услове у чијем оквиру он ради, подвргавају га за време процеса рада одвратној и ситничавој деспотији, претварају сав његов живот у радно време и бацају му жену и дете под Цагернатов точак капитала... Из овога излази да радников положај мора бивати све гори што више капитал акумулира, ма како радник био плаћен, високо или ниско“ (исто, 571).

У необјевљеној VI глави „Капитала“ која је код нас преведена под називом „Непосредни процес производње“ Маркс разликује формално и реално потчињавање рада капиталу. Формални процес потчињавања рада капиталу је општи облик капиталистичке производње: „Процес рада се супсумира под капитал (то је његов сопствени процес) а капиталиста ступа у процес као диригент, водаца; то је за њега истовремено непосредно процес експлоатације туђег рада. Ово називам формалном супсумпцијом рада под капитал. То је општи облик сваког капиталистичког процеса производње; али то је истовремено посебан облик поред развијеног специфично-капиталистичког начина производње, јер последњи укључује први, али први нипошто не укључује нужно последњи“ (Marks, 1977: 46). Јасније речено, када постојећи начини рада попут самосталног сељачког газдинства или занатског рада буду потчињени под капитал, наступиће промене под управљањем капитала, рад се револуционира и окреће према производњи вишка вредности (исто, 47-8).

Поред формалног потчињавања рада капиталу, оно што је специфично за сам развој капитализма јесте реално потчињавање производних снага производњи капитала:

„Друштвене производне снаге рада, или производне снаге непосредно друштвеног, подруштвеног (заједничког) рада, кооперацијом, поделом рада у радионици, применом машинерије, и уопште претварањем процеса рада у свесну примену природних наука, механике, хемије итд., за одређене сврхе, технологије итд., исто као и сви радови на вишем нивоу, који свему томе одговарају, итд. (само је овај подруштвљени рад тај који може да на непосредни процес производње примени опште производе људског развоја, као што је математика итд., као што, с друге стране, развој ових наука претпоставља одређен степен материјалног процеса производње), тај развој производне снаге

подруштвљеног рада у супротности према више или мање изолираном раду појединаца итд. те с њиме примена науке, тог општег производа друштвеног развоја, на непосредни процес производње — све то се показује као производна снага капитала, а не као производна снага рада или само као производна снага рада уколико је она истоветна с капиталом, а свакако не ни као производна снага појединог радника ни као производна снага радника комбинованих у процесу производње“ (исто, 50).

Сада се може извести питање односа између производних снага и производних односа. Начин на који Маркс излаже тезу потчињавања рада под капитал нас усмерава да производне односе схватимо као доминантне, тј. да они одређују развој производних снага. Уколико са једне стране формално потчињавање можемо да разумемо као супериорност КНП претходним, мање ефикасним НП, реално потчињавање не можемо једнако разумети. Читав широки спектар производних снага се у овом случају доводи у реалну потчињеност под капитал. Али шта је овде капитал ако не капитал-однос, дакле друштвени однос производње? Производне снаге рада могу даље да наставе да постоје, да наставе да се развијају само ако постану производне снаге капитала. Другим речима, њихово постојање зависи од потчињавања капиталистичким производним односима као нужном облику без којег ће оне пропасти у случају покушаја настављања унутар других, инфериорних НП. Такође, производна снага рада не само да више није највећа снага, већ своје постојање дугује искључиво односу са производном снагом капитала. Радник може производити само дотле док ствара вишак вредности, док капиталиста остварује профит. Уколико овај процес акумулације капитала није испуњен, капиталиста пропада на тржишту, а радник остаје без посла, дакле када капитал више није производна снага, није ни радник⁸⁵.

Још једном ћемо се вратити на ово питање, али прво се морамо упутити према условима, претпоставкама постојања КНП и акумулације капитала. У овом сегменту долази до изражаја „филозофија сусрета“, односно како је уопште спајањем различитих елемената дошло до настанка капитализма. Овакво разумевање увелико иде против тезе о историјским законима еволуције НП.

Процес акумулације капитала има одређене претпоставке које су историјски настале. Једна од претпоставки јесте продаја робе која се разликује од радне снаге, односно коришћење радне снаге као робе која ствара нове робе и размењује се за већи новац од оне суме која је утрошена за сам процес производње. Али да би уопште дошло до овог капиталистичког начина производње и стварања вишка вредности потребно је следеће:

„Да би свој новац претворио у капитал, мора власник новца да затекне на робном тржишту слободног радника, слободног у двоструком смислу: да као слободна личност располаже својом радном снагом као својом робом, а да, с друге стране, нема на продају других роба, да је лишен свега, да је слободан од свих ствари потребних за реализовање своје радне снаге (...) Природа не ствара на једној страни власнике новца или роба, а на другој људе који су власници својих радних снага. Овај однос нити је природно-историјски, нити је такав друштвени однос који би био заједнички свима историјским периодима. Очигледно је он сам резултат претходног историјског развика, производ многих економских

⁸⁵ На више места у „Капиталу“ Маркс говори о само-оплодњи капитала, о капиталу као аутоматском субјекту, итсл. Из перспективе капитала, сви остали елементи производње морају бити потчињени њему како би могао наставити акумулацију. Сваки радни закон, деловање синдиката, интервенција државе, итд. се сматрају спољним факторима који негативно утичу на акумулацију капитала јер ефективно умањују експлоатацију радне снаге. Дакле, мешање у односе производње противно интересима капитала је, из перспективе капитала, удар на производне снаге и на концу удар на опште интересе друштва – пораст незапослености, извоз капитала, итд.

преврата, пропасти читавог низа старијих формација друштвене производње“ (Marx i Engels, 1974a: 156).

Дакле, двострука слобода радника је одлика капиталистичког односа производње, она није одлика претходних НП па тако није могла бити изведена из њих – ово је важно нагласити. Тек историјским развојем и услед пропасти претходних НП долази до могућности да капиталиста као власник новца затекне на тржишту радника као власника радне снаге који не поседује сопствена средства за производњу. Оно што је кључно у овоме јесте историјски развитак ове логичке претпоставке:

„Историјски услови његове егзистенције никако нису дати ако је дат сам робни и новчани промет. Он постаје само тамо где власник средстава за производњу и животних средстава затиче на тржишту слободног радника као продавца своје радне снаге, а овај један историјски услов обухвата цели један период светске историје. Због тога капитал од самог почетка оглашава посебну епоху друштвене производње. Дакле, оно што је карактеристично за капиталистичку епоху јесте да радна снага узима за самог радника облик робе која њему припада, дакле да његов рад добија облик најамног рада. С друге стране, робни облик тек од тог момента постаје општим обликом производа рада“ (исто, 157).

На овом месту је истакнута разлика у схватању капитализма између Маркса и дотадашње, а и садашње, доминантне политичке економије. Маркс не спори постојање робе и капитала у претходним НП, али *differentia specifica* КНП је то што сама радна снага узима облик робе, дакле што се она продаје на тржишту радне снаге као роба. С обзиром да се робе производе радом, робни облик постаје општим обликом производа рада, из тог разлога што радна снага као роба производи друге робе које се продају као употребне вредности за друге. Нешто јасније речено, с обзиром да радник продаје своју радну снагу као робу и производи најчешће само један тип производа или само елемент једног производа, да би он дошао до средстава за живот он мора на тржишту наћи ове производе других радника. Дакле, мора наићи на читав низ роба будући да више људи не производе сами унутар свог племена или мање сеоске заједнице неопходна средства за егзистенцију. Претходни НП су садржали производњу робе будући да су и робови и кметови производили за друге, али њихова радна снага није била продата као најамни рад, те ови НП нису узимали робни облик као општи облик рада. Зато капиталу није неопходан роб него слободна личност, слободан радник, иако у одређеним мање раширеним деловима светског система он може користити и робовску снагу, али никако као доминантан облик производње капитала. Из сличног разлога њему није потребан кмет, нити још мање слободан сељак, јер овај има сопствена средства за производњу и тек политичком везом он може бити приморан да производи за свог феудалног господара. Радника у КНП није потребно политички приморати да ради за капиталисту, он је на то структурно условљен – он нема куд осим да прода своју радну снагу како би и сутрадан угледао излазак Сунца.

Када се ствари овако поставе, онда је јасно зашто настанак КНП није природно-историјски производ. Штавише, он није последица унутрашњег развоја претходних НП, јер видимо да он у њима не садржи своје претпоставке, нити је тим НП он неопходан. Из тог разлога је доминантно тумачење Марксове мисли као историјски еволуционистичко било катастрофално погрешно⁸⁶.

⁸⁶ Посебно се тужном може разумети чињеница да је сам Енгелс у еулогији на Марксовој сахрани ово истакао као Марксово највеће научно достигнуће: „Као што је Дарвин открио закон развитака органске природе, тако је Маркс открио закон развитака људске историје: једноставну чињеницу, која је дотад била скривена под идеолошким наслагама - да људи прије свега морају јести, пити, становати, одијевати се, прије него што ће моћи да се баве политиком, науком, умјетношћу, религијом итд.; да, према томе, производња непосредних материјалних средстава за живот, а тиме и сваки ступањ економског развитака једног

Марксово схватање првобитне акумулације капитала не само да противречи таквом схватању него представља један радикално историјски приступ објашњања настанка КНП који иде против мишљења доминантне политичке економије која капитализам види као вечни однос који је одувек постојао и постепено се развијао кроз историју:

„Капиталистички однос има за претпоставку да су радници одвојени од својине на услове за остварење рада. А чим капиталистичка производња стане једном на сопствене ноге, она не само што одржава ову подвојеност, већ је и репродукује у све већем размеру. Процес који ствара капиталистички однос не може, дакле, бити друго него процес одвајања радника од својине на услове његова рада, процес који с једне стране претвара друштвена животна средства и средства за производњу у капитал, а с друге стране непосредне произвођаче у најамне раднике. Такозвана првобитна акумулација није, дакле, ништа друго до историјски процес одвајања произвођача од средстава за производњу. Он је 'првобитан' зато што сачињава предисторију капитала и начина производње који му одговара“ (исто, 631).

КНП сам репродукује своје услове егзистенције, једном када је овај процес отпочео он се према сопственој логици даље наставља у бесконачност. Њему није неопходна политичка интервенција у смислу одржања саме економске структуре друштва, она је у одређеном смислу самодовољна. Али то исто значи да ако КНП сам репродукује сопствене услове егзистенције, да он не може настати из НП који не садрже њему неопходне услове. Стога је за настанак КНП потребна интервенција изван тада постојећег доминантног начина производње – стога можда није претерано рећи да феудализам у строгом смислу као НП не ствара услове за прелазак у капитализам⁸⁷. Управо овај процес Маркс детаљно испитује у одељку о првобитној акумулацији капитала на који ми упућујемо сваког заинтересованог читаоца за све оне елементе који улазе у једну ширу „игру“ настанка капитала, односно за капиталистичку револуцију. Издвојићемо овај, за наше излагање важан, део из поменутог одељка:

„На шта се своди првобитна акумулација капитала, тј. његов историјски постанак? Уколико она није непосредно претварање робова и кметова у најамне раднике, дакле гола промена облика, она значи само експропријацију непосредних произвођача, тј. распад приватне својине засноване на сопственом раду. Приватна својина, као супротност према друштвеној, колективној својини, постоји само онде где средства за рад и други спољашњи услови рада припадају приватним људима. Али, према томе да ли су ти приватници радници или не-радници, и приватна својина има други карактер. Безбројне нијансе које нам она на први поглед пружа одражавају само прелазна стања између те две крајности. Радникова приватна својина на његова средства за производњу јесте основа ситне радиности, а ситна радиност нужан је услов за развитак друштвене производње и слободне

народа или једне епохе, чини основу из које су се развиле државне институције, правне концепције, умјетничке и чак религиозне представе дотичних људи, и да се оне стога морају објашњавати из те основе, а не, као што се досад догађало, обрнуто. Али то није све. Маркс је открио и специјални закон кретања данашњег капиталистичког начина производње и буржоаског друштва, које је тај начин производње створио. Открићем вишка вриједности овдје је одједном унесена свјетлост, док су сва ранија истраживања, како буржоаских економиста тако и социјалистичких критичара, лутала у тами“ (Engels, Sahrana Karla Marxa, dela 30, 280). Да се Енгелс задржао на специјалном закону кретања КНП то би било сасвим довољно, но увођене закона развитка људске историје у великој мери квари слику, поготово када се оно представи на тако поједностављен начин онтолошке приоритетности.

⁸⁷ Када је у питању прелазак из феудализма у капитализам, овде заиста феудализам пре делује као препрека производним снагама које воде према капитализму него као историјски друштвени облик који ствара претпоставке за развој капитализма – наравно то што је феудализам препрека јесте разлог зашто га је капитализам негирао, али оно није унутрашња препрека већ спољашња. Слично се чини и када је у питању погрешна теза Друге интернационале да ће капитализам нужно на одређеном ступњу свог развоја створити претпоставке и одвести друштво у социјализам.

индивидуалности самог радника. Свакако, овај начин производње постоји и у оквиру ропства, кметства и других односа зависности. Али он цвета, развија сву своју енергију и долази до саобразног класичног облика само кад је радник слободан приватан власник услова рада којима сам рукује: сељак њиве коју обрађује, занатлија алата којим влада као виртуоз“ (исто, 671).

Из овога произилази следећи нужан услов постојања КНП: „Дакле, док год радник може да акумулише за себе, а може то док год је власник својих средстава за производњу, капиталистичка акумулација и капиталистички начин производње немогући су. Недостаје класа најамних радника, која је за то неопходна“ (исто, 676). У овоме се састоји разлог због којег је првобитна акумулација неопходно насилан процес који нема своју еволутивну логику која се само цивилизованим путем развија и оставља за собом старе љуштуре примитивних начина живота.

Сада је још остало да се након овог излагања укратко вратимо на Марксово схватање историје. Обично се као доказ еволуционистичког разумевања историје наводи тврдња да је „анатомија човјека кључ за анатомију мајмуна“ (Marx i Engels, 1974ж: 22), али готово на истом месту постоје аргументи и за супротну тврдњу, односно аргументи за једно структурално, синхронно разумевање историје: „У свима друштвеним облицима постоји одређена производња која одређује ранг и утјецај свима осталим и чији односи због тога одређују ранг и утјецај свима осталим. Ово је опће освјетљење, у које се утапају све остале боје и које их модифицира у њиховој посебности. То је нарочити етар који одређује специфичну тежину свакој егзистенцији која се у њему истакне“ (исто, 23). Маркс у овом кључу наставља даље, са још јаснијим истицањем синхроног у односу на дијахроно: „Било би, дакле, недопуштено и погрешно износити економске категорије оним редом у коме су хисторијски биле одређујуће. Напротив, њихов редослијед одређен је односом које оне имају, једна према другој, у модерном грађанском друштву и који је управо обрнут од онога што се појављује као њихов природни однос или што одговара реду хисторијског развитка. Не ради се о мјесту које економски односи хисторијски заузимају у узастопном слиједовању различитих друштвених облика. Још мање о њиховом редослиједу 'у идеји' (једној нејасној представи хисторијског кретања). Ради се о њиховој структури у модерном грађанском друштву“ (исто, 23).

Ово су суштински редови који упућују на истраживање структура, на структуралистички начин. Оправдано је из овог извући питање колико је у складу са Марксовом методом тражити опште историјске законе, универзалан историјски развитак друштва, уколико је потребно првенствено пронаћи односе који постоје у оквиру једног друштвеног облика. Али, такође је оправдано поставити питање да ли уопште између једног више генеалогског приступа и структуралног приступа постоји непремостива противречност? Истраживање које је Маркс спровео у „Капиталу“ показује да је могуће комбиновати оба приступа, али потребно је увек имати на уму ове посебне односе у специфичном друштвеном облику који се истражује. Стога Маркс може да се осврне на оно што је о економији говорио Аристотел, али не и да тражи историјски развој појма нпр. новца од Аристотела до данас. Јер новац који постоји у робовском НП не може бити идентичан новцу у КНП.

Притом, овде није реч само о методолошком приступу, већ о једном питању од општег значаја за историју и социологију. Уколико ови „теоријски“ редови можда изгледају сувише апстрактно и из њих није могуће извести консеквенце за конкретну историју, онда се можемо окренути према позним Марксовим разматрањима руске општине. Тако ово питање добија посебно место у предговору руског издања „Манифеста“ из 1882. где Маркс примећује да се више од половине Русије налази у рукама сељака, кроз заједнички земљишни посед: „Сад је питање: може ли руска обштина, тај макар и јако поткопани облик прастарог заједничког земљишног посједа, прећи непосредно у виши облик комунистичке заједничке својине? Или, мора ли она, напротив, прије тога проћи исти процес распадања који сачињава историјски развитак Запада? Једини

одговор који је данас могуће дати на то јесте овај: постане ли руска револуција сигнал за пролетерску револуцију на Западу, тако да једна другу допуњују, садашња руска заједничка земљишна својина може послужити као полазна тачка комунистичког развитака“ (Marx i Engels, 1974з: 480).

Да ово није само један гест добре воље руској револуционарној читалачкој публици показује и писмо⁸⁸ које је Маркс упутио Вери Засуљич (Вѣра Ива́новна Засу́лич). У овом писму Маркс истиче следеће: „Анализа дана у 'Капиталу' не пружа дакле разлоге ни за ни против виталности сеоске опћине, али моје специјално проучавање те опћине за које сам потражио материјале у оригиналним изворима, увјерило ме је да је та опћина ослонац обнове у Русији“ (Marks i Engels, 1974ј: 199-200). Пре него што наставимо даље, можемо одмах поставити питање, уколико је „Капитал“ књига која изучава КНП и у његовим противречним односима налази ослонац њиховог укидања, како се онда уклапа у еволуционистичко тумачење могућност да сасвим други НП буде ослонац револуције у Русији? Истицање које је тако често код многих аутора да је азијски НП један од тих против-примера еволуционистичком схватању историје није важније од ове тврдње⁸⁹. Овде не само да постоји „паралелно“ историјско кретање, већ један стари НП представља могућност за прескакање читаве капиталистичке епохе и прелаз у комунистичку!

Разлог за такву могућност лежи у следећем: „Захваљујући управо томе што је она савременик капиталистичке производње, руска сеоска заједница може да присвоји све њене позитивне тековине, не пролазећи кроз њене страховите перипетије“ (исто, 323). Другим речима, није неопходно да сви пролазе кроз исте фазе! У случају да су производне снаге развијене на другом историјском месту, њих је могуће преузети, дакле не треба изнова истраживати парну машину итд., већ производне снаге могу да се „увезу“. Но то још није најважнија теза. Иако Маркс примећује слабост руске општине у њеној изолованости, што је последица величине њене територије као и монголског освајања, он тврди да *волост* треба заменити скупштином сељака као економским и политичким органом. Дакле он ту види и економски и политички основ за изградњу комунистичког друштва, разуме се без потребе да општина пролази са једне стране кроз КНП и са друге стране кроз парламентарну демократију. Но, примећује он да сеоска комуна бива притиснута од стране индустрије, да је сиромаштво раширено међу сељацима и да попут Енглеске треба од сељака направити пролетере и да је револуција једино решење за спас комуне: „С једне стране сеоска комуна је доведена готово до пропасти, а с друге стране моћна завјера чека у засједи да јој зада смртни ударац. Да би се спасила руска комуна, потребна је руска револуција. Уосталом, они који у својим рукама држе политичке и друштвене снаге чине све што могу да масе припреме за такву катастрофу (...) овдје се више не ради о проблему који треба решити; овдје се посве једноставно ради о непријатељу којег треба тући (...) Ако до револуције дође у погодно вријеме, ако она концентрира све своје снаге да би осигурала слободан размах сеоске комуне, она ће се ускоро развити као елемент препорода руског друштва и као елемент супериорности над земљама које је подјармио капиталистички режим“ (исто, 330-1).

Враћајући се на однос између производних снага и производних односа, није ли руска сеоска комуна још један пример да се а) не може говорити о еволуционистичком линеарном историјском развоју, б) да производни односи не смеју да се поставе као подређени производним

⁸⁸ Као што ни Енгелсова писма нису успела да изврше утицај на Блоха и Шмита, тако је и Засуљич остала на позицијама социјалдемократа и противила се Октобарској револуцији под претпоставком да Русија мора проћи прво кроз капиталистичку револуцију.

⁸⁹ Хобсбаум примећује да након Стаљинових теоријских интервенција азијски НП престаје да се помиње као и чињеница да ропско друштво није универзалан елемент у историји човечанства. Ово је урађено како би се представила јасна једнолинеарна универзална историја (Hobsbawm, 1964: 60-2). Али „руско питање“ остаје изван Хобсбаумовог интересовања.

снагама. Тачно је да Маркс говори о „преузимању“ производних снага са нивоа који је развијао КНП, то је наравна ствар коју није могуће испустити из вида, али је овде значајно већи терет на производним односима. На заједничкој својини, на потенцијалу политичке организације, док су производне снаге само спољни фактор који треба инкорпорирати као својеврсни „катализатор“. Унутрашња логика једног старог НП представља овде основу за прелажење у виши НП који ће бити супериоран КНП. Но, ако наше излагање оставља утисак да смо ми претерано истакли производне односе, то није да бисмо се вратили линеарној узрочности и само уместо производних снага издигли на пиједестал производне односе, већ да бисмо нагласили структурну узрочност и вратили производне односе у главни план. Овиме ћемо завршити са Марксовим доприносом као основном разумевања КНП и КДФ и наставити даље према новијим ауторима и њиховим покушајима да ове појмове дефинишу и уклопе у општу теорију НП или специфичну теорију КНП.

Најпре ћемо се упутити теорији која истиче производне снаге. Овде се надовезујемо на Коеново разумевање БН које смо окарактерисали као економистичко. Према његовом мишљењу економску структуру чине само односи производње, не и производне снаге. Производне снаге одређује као „производне моћи“, што нису односи, већ својства објеката (Cohen, 1987: 23). Људи и производне снаге повезане су производним односима, а производне снаге чине средства за производњу (оруђа за производњу и сировине) и радна снага (вештина, знање, инвентивност, итд.) (исто, 25). Док производни односи представљају односе власништва⁹⁰, али не само као правне односе већ односе ефективне контроле (исто, 27). Раније смо изложили Коеново разумевање примата производних снага те ћемо овде само додати да према његовом мишљењу најважнији елемент производних снага чини субјективна димензија а не објективна димензија тј. средства за производњу. Посебно истиче значај знања тврдећи да у касним стадијумима развоја производних снага њихов развој зависи од развоја науке (Cohen, 1988: 4).

Корш дели ово становиште тврдећи да су производне снаге основни појам Марксовог материјалистичког схватања историје. Она је пре свега радна снага стварних људи који производе да би измирили своје потребе, али осим радне снаге ту спадају још природа, техника, наука итд., али и друштвена организација рада. С обзиром да је материјална производња људи са једне стране природни однос, а са друге стране друштвени однос, они се стапају у појам начина производње, али уз предност које имају производне снаге будући да оне настају из самих производних односа. Сходно овоме, радничка класа која је носилац развоја производних снага улази у сукоб са капиталистичким односима производње и тежи подруштвљавању рада (Korš, 1984: 192-4).

Дакле и Коен и Корш за своја становишта имају утемељење у самим Марксовим деловима теорије, пре свега у оним које смо видели у „Беди филозофије“ и наравно „Предговору“. Производне снаге су носилац историјске динамике. Супротно становиште износи Алтисер који поставља производне односе као доминантне.

За разлику од претходних аутора који своје ставове утемељују у Марксовим, Алтисер критикује Маркса да је коришћењем термина „одговарају“ однос између производних снага и производних односа остао само дескриптиван и да тек предстоји конструисање теорије јединства производних снага и производних односа. С једне стране тврдња да је главна снага иза сваке друштвене револуције неодговарање производних односа производним снагама пренебрегава чињеницу да је увек реч о друштвеној формацији и да се, према томе, ради о противречностима између

⁹⁰ Иако фаворизује производне снаге, Коен разликује друштвене облике према односима производње. Ово разликовање изводи из економске моћи која представља контролу над сопственом радном снагом и контролу над средствима за производњу коју користи у распону од „никакве“, „делимичне“ и „потпуне“ (Cohen, 1988: 5-6).

производних снага читавих серија начина производње и односа производње доминантног начина производње у тој друштвеној формацији. С друге стране, када се тврди да су производне снаге материјална основа производних односа, Алтисер истиче да се онда испушта из вида да ове снаге могу бити оперативне само под подршком односа производње што води закључку да производни односи постављају границе и према томе имају одређујућу улогу (Althusser, 2014: 19-22).

Поред критике Маркса, Алтисер тврди да он ипак своје становиште заснива на основи која се може „свуда“ наћи у Марксовом „Капиталу“ и да се она може представити на врло јасан начин. Односи производње радикално одређују „техничке“ односе поделе и организације рада. Затим, односи производње су односи капиталистичке експлоатације који радикално одређују „техничке“ односе који ступају у игру у самој материјалној производњи, на тај начин што не само да експлоатација има примарни учинак на плате радника, већ се и сама производња одиграва под окриљем поделе рада (исто, 34).

Ипак, Алтисеров битан допринос није овај покушај истицања првенства производних односа, већ довођење у везу НП и ДФ што оставља консеквенце како на конкретне анализе постојећих друштава, тако и на разумевање историје или друкчије речено чини још један корак против универзалног схватања историје као следа начина производње. Иако је Балибар у „Како читати Капитал“ изнео један покушај представљања елемената који су присутни у сваком начину производње⁹¹, он је овај став ипак ревидирао чиме је оставио могућност за постојање једног обриса разумевања НП као општег појма који се протеже кроз историју, али са битним променама и историјским специфичностима. Ову измену претходне позиције он истиче тезом да се стварна историјска дијалектика одвија као процес преображаја конкретних ДФ који подразумевају и међузависност различитих ДФ у које је укључена надодређеност процеса преображаја. У том смислу, ДФ није само историјско место унутар којег се одвија апстрактни процес дијалектике НП, тј. није могућ прелаз из капитализма уопште у социјализам уопште, већ се ради о динамици која је упућена на односе различитих конкретних ДФ (Balibar, 1975: 198).

Исту позицију на нешто другачији начин брани и Пуланцас тврдећи да историјски материјализам садржи општу теорију која дефинише појмове који управљају пољем истраживања (начин производње, друштвена формација, стварно присвајање и власништво, комбинације, идеологија, политика, историјска ситуација, прелази). Помоћу ових појмова је могуће проучавање структура и пракси различитих друштвених инстанци чија комбинација сачињава НП и ДФ - таква теорија је регионална теорија. Посебне или специјалне теорије се баве законитостима НП које су засноване на разним комбинацијама структура и пракси које одређују различите НП и ДФ (Pulancas, 1978a: 4). У том смислу, наставља Пуланцас, НП је апстрактно-формални предмет који не постоји у стварности. У стварности постоје само историјски одређене ДФ. Пример који он наводи је Бизмаркова Немачка која има специфичну комбинацију капиталистичког, феудалног и патријархалног НП, а с обзиром да је у тој комбинацији КНП доминантан, онда се Немачка може назвати КДФ, а за сваку КДФ се може извести једна општа одредница: „У једној ДФ којом доминира КНП, доминантну улогу ће по правилу имати економски моменат, што је само последица доминације, у тој формацији, управо тог начина који је у свом 'чистом' облику и сам обележен доминантном улогом економског“ (исто, 7-8). Овиме Пуланцас покушава да прикаже пажљиву диференцијацију нивоа истраживања и укаже на разлике које се морају узимати у обзир када се

⁹¹ Он назначавача пет основних елемената који постоје у сваком историјском облику начина производње: радник, средства за производњу, не-радник, однос власништва, однос стварног или материјалног присвајања (Althusser, Balibar, 1975: 221).

прелази са једног нивоа на други, и уједно се покушава одржати теоријско јединство ових појмова.

У овој „дебати“ где аутори попут Коена и Корша истичу производне снаге, а Алтисер производне односе, где се притом оба табора позивају на Маркса и то чине на поткрепљен начин, остаје утисак да није дошло до битног пробоја који би постигао учинак теоријске револуције, па чак ни да је додатно осветљен постојећи проблем амбиваленција у Марковом делу и указано на могуће решење. Иако хронолошки долази пре обе представљене перспективе⁹², идеја Рубина (Исаак Ильич Рубин 1886-1937) је не само у већем складу са Марксом, него и теоријски плодоноснија. Стога ћемо овде указати на нешто дужи цитат:

„Капиталистичка је привреда јединство материјално-техничког процеса производње и њеног друштвеног облика, тј. укупност производних односа људи. Одређено дјеловање људи у материјално-техничком процесу производње претпоставља одређене производне односе међу људима, и обрнуто. Крајњи је циљ знаности да схвати капиталистичку привреду као јединство или одређени систем производних снага и производних односа људи. Али да би до тог крајњег циља дошла, знаност прије тога треба из јединствене капиталистичке привреде, апстрактно издвојити њене двије различите стране: техничку и друштвено-економску, материјално-технички процес производње и њен друштвени облик, материјалне производне снаге и друштвене производне односе. Свака од тих двију страна јединственог процеса привреде постаје предмет посебне знаности. Знаност о друштвеној техници — која је још у заметку — треба да предметом свога проучавања учини производне снаге друштва у њихову узајамном дјеловању с производним односима међу људима. С друге стране, политичка економија проучава капиталистичкој привреди својствене производне односе у њихову узајамном дјеловању с производним снагама друштва. Свака од двију споменутих знаности, иако проучава само једну страну јединственог процеса производње, узима у обзир постојање његове друге стране као претпоставке свога истраживања. Другим ријечима, премда политичка економија проучава производне односе људи, она увијек претпоставља њихову нераскидиву везу с материјално-техничким процесом производње те као претпоставку свога истраживања има одређено стање и процес развоја материјалних производних снага“ (Rubin, 1978: 7-8).

У само једном пасусу Рубин унапред у великој мери обесмишљава расправу „производне снаге против производних односа“. То јест, у овим редовима се може увидети због чега је тај проблем постављен на погрешним основама. С једне стране, потребно је раздвојити „науке“ које треба да се баве одвојеним деловима друштва (или прецизније појмовима о друштву), односно једна наука која ће се бавити производним снагама као материјално-техничким процесом производње и друга наука која ће проучавати друштвене односе производње. Тек након што се овако поставе два одвојена корпуса знања могуће је доћи до њиховог јединства и објаснити који су услови егзистенције које један елемент омогућује другом. Према томе, свако истицање једног или другог елемента мора бити резултат, а не почетак истраживања, штавише до истицања и не мора доћи, а поготово не ако се жели извући теза која ће се односити на општи развој историје. Једино овај приступ упућује на генеалогiju као испитивање развоја производних снага и производних односа, као и на структуру као испитивање њиховог јединства. Иако се ово може чинити самоочигледним, да ли заиста можемо рећи да је ово пут којим се кретала наука после Маркса и после Рубина?

⁹² Рубинов рад је остао дуго непознаница на Западу где је преведен тек 70-их година (у Југославији 1978.), док је у СССР веома брзо након Стаљиновог доласка на власт послат у затвор где је провео преко десет година све док у „Великој чистки“ није убијен, што је сасвим извесно утицало и на рецепцију његовог рада у СССР и на концу на прерано окончање физичког и теоријског живота и више него талентованог совјетског правника-економисте.

Тај захтев је презахтеван да бисмо ми могли у овом раду да га задовољимо. Но, овде смо макар толико поставили његову основу као одређени теоријски идеал који треба следити. У наставку ће у том кључу бити покушано проналажење јединства производних снага и производних односа у историјском кретању капитализма у фази империјализма. Грубо речено, овде је питање зашто капитализам на одређеном нивоу развоја преузима облик империјализма, као свој општи друштвени облик – дакле као однос производње⁹³.

3.2 Класичне марксистичке теорије империјализма

Најпре термилошко појашњење - класичним марксистичким теоријама⁹⁴ означавамо прве теорије о империјализму које настају из пера водећих аутора тог периода. Ту се мисли на Розу Луксембург (Rosa Luxemburg 1871-1921), Рудолфа Хилфердинга (Rudolf Hilferding 1877-1941), Лењина и Бухарина⁹⁵. Тим редом ћемо изложити мисао која се развијала уочи и током до тада најстрашнијег империјалистичког рата - између 1900. и 1920⁹⁶. У овом релативно кратком

⁹³ Да би се отклонила и најмања могућност забуне, империјализам не разумемо као НП, јер је реч још увек о КНП. Али, као што ћемо видети у следећим одељцима, о империјализму више није могуће говорити као искључиво политици или идеологији, јер је он постао друштвени однос производње. Отуда различити термини попут империјалне ренте, односа зависности, центра и периферије, компрадора, итд. Сви ови термини експлицитно или имплицитно указују на империјализам као друштвени однос производње. У Годелијеовом смислу, империјализам је постао део самих производних односа и као такав битно одређује све друштвене односе.

⁹⁴ Термин преузимамо од Бруера (Anthony Brewer), али списак допуњујемо и Розом Луксембург. Бруер истиче тројицу поменутих аутора, а њу неоправдано изоставља. Иако је тачно да ова тројица аутора чине једну целину будући да се надовезују један на другог, чудно је да он Хилфердинга означава као првог аутора, с обзиром да неколико година пре њега (мада је Хилфердинг своју књигу објавио 1910. Луксембург је своју објавила три године касније, али је она производ њених предавања у партијској школи од 1907. до 1914. и у читавој деценији је означена као водећи говорник против империјализма у партији) Луксембург пише своје редове о империјализму који, као што ћемо видети, такође представљају део исте слагалице (Brewer, 2002: 88). Са правом су изостављени претходни аутори међу којима су Маркс и Енгелс, мада је стари Енгелс успео са застрашујућом прецизношћу да предвиди Први светски рат управо према империјалистичком кључу. Он је тврдио да једини рат који је преостао Прусској-Немачкој да води јесте светски рат, таквог степена насиља који је до тада незамислив. Између 8 и 10 милиона војника ће се „хватати за гушу“ што ће незапамћено исцрпети ресурсе Европе, као Тридесетогодишњи рат компресован у 3 или 4 године. Глад, болести и општи пад у варварство ће срушити старе политичке системе, а победника ће бити тешко одредити - осим коначне победе радничке класе (Engels, 1887).

⁹⁵ Испустити из низа важног аутора захтева објашњење. Хобсонову позицију, која је несумњиво извршила велики утицај на ауторе које ћемо овде обрадити, изостављамо због ограничења теме на марксистичке ауторе. Хобсон је радикални либерал, одређених социјалистичких схватања. Без обзира на његова политичка гледишта, његово схватање империјализма је ближе комунистима његовог времена него либералним колегама. Његове основне тезе су да је конкурентни капитализам замењен монополним капитализмом, да капитализам карактерише противречност раста производње коју прати пад прихода што узрокује кризе недовољне потрошње (*underconsumption*), ове кризе капитал решава извозом капитала који резултује у империјалистичким политикама. Такође у кризама настају паразитски рентијери који претварају штедњу у финансијску активу (Milios, Sotiropoulos, 2009: 10-1).

⁹⁶ Деј (Robert Day) и Гаидо (Daniel Gaido) зачетке теорије империјализма налазе у периоду између Шпанско-америчког рата и Бурских ратова (1898-1902) стављајући под питање периодизацију и категоријацију стандардне историографије која тумачи као осниваче теорија империјализма Луксембург, Хилфердинга, Хобсона и Лењина (Day i Gaido, 2012: 1-3). Премда читаоцима нуде мање познате чланке о империјализму, ипак треба рећи да је реч о чланцима. Према томе, они могу бити извори - и јесу извори - за теорију која ће ипак настати из пера ова четири аутора који доносе прве систематичније студије империјализма.

периоду се брзо, али и квалитетно развила критика империјализма која после 1920. готово у потпуности замире све до периода после Другог светског рата. Један од разлога је сасвим извесно и распад Друге интернационале који се одвијао управо по том питању, будући да су у то време најјаче европске радничке партије биле у Немачкој и Аустрији, а обе су подржале почетак рата, што су онда учиниле и све остале партије осим руских бољшевика и српских социјалдемократа⁹⁷. Након таквог распада теорија империјализма представља директан напад на интересе социјалдемократа који узимају учешће у владама водећих империјалистичких земаља и у томе се може наћи објашњење зашто у европским земљама не само да не постоје нове теорије империјализма, већ се ни постојеће не покушавају даље развијати. Стога, „пионирски“ посао не само да је у том периоду припао поменутиим ауторима, већ се на том „пионирском“ нивоу развој теорије задржао неколико деценија.

Разумевање империјализма од стране ових аутора је дубоко утиснуто у тадашњи друштвено-историјски контекст. За разлику од данашњег разумевања империјализма које се у највећој мери разуме као доминација развијенијих земаља над неразвијенијим, за њих је империјализам представљао ривалитет водећих капиталистичких земаља који је изражен у конфликту за територије, а вођен у економском, политичком и војном облику. У овој борби између најјачих слабије земље се посматрају као пасивна борбена поља, а не као активни учесници, што је једна од критика која је упућена на рачун ових аутора (Brewer, 2002: 88-9). Ова критика донекле стоји, али само док анализа не дође до тачке класне борбе, односно до Лењинове теоријске и политичке интервенције. Пре тога, важно је рећи да је главна одлика ових аутора, а која се често испушта из вида, то што империјализам посматрају као фазу капитализма – Луксембург и Лењин као последњу фазу капитализма! Ово је кључна одлика због које ове ауторе узимамо као водеће представнике класичне марксистичке теорије империјализма. Штавише, то је кључна карактеристика због које смо раније истакли да наш приступ империјализму истиче схватање империјализма као друштвеног односа производње.

3.2.1 Империјализам и акумулација капитала – Роза Луксембург

Луксембург се питањем империјализма експлицитно бави при крају своје студије о „Акумулацији капитала“, па је тачно да она није написала посебну студију која би изоловано испитивала питање империјализма. Но, исто важи и за Хилфердинга који такође при крају своје књиге „Финансијски капитал“ пише о империјализму. Обоје империјализам разумеју као логичан развој капитализма, односно као логичну последицу економског развоја КНП,

⁹⁷ Наравно, наивно би било помислити да је реч о догађају који се одиграо *ad hoc*, лутања, неодређености али и подршка империјализму под другим терминима има своју историју. Као пример се може навести Бернштајнов чланак из 1896. у којем дословце тврди да постоји расна и културна супериорност европске цивилизације и да се никакве симпатије не смеју гајити према расама које су непријатељске и које дижу побуне против цивилизације. Штавише, Бернштајн тврди да се морају осудити одређене методе овладавања дивљацима, али никако и сама идеја да се дивљацима овлада и да се конформирају законима цивилизације (Day i Gaido, 2012: 11). Другим речима, Бернштајн можда није „имао стомак“ за сајмове и вашаре конгоанских робова у Бриселу, али није имао ништа против да се експлоатишу њихово злато и дијаманти, коришћењем робовске радне снаге, јер ваљда су ово „закони цивилизације“. Но мање је битна личност попут Бернштајна, читава партија немачких социјалдемократа се нашла пред изазовима поготово након слабијих резултата на изборима који су превагу однели на страну немачког патриотизма, шовинизма и империјализма - под сенком масакра који су немачки војници починили над 65 000 Херера у Намибији 1904-1908 (исто, 23).

У Луксембургкином фокусу је однос између развијених капиталистичких и неразвијених прет-капиталистичких земаља⁹⁸. Капитал има тенденцију према обезбеђивању нових сировинских области у неограниченим количинама како не би дошло до прекида у достављању сировина. Такав прекид у ланцима снабдевања се догодио за време Сецесионог рата када је амерички памук престао да доспева у Енглеску и довео до „памучне глади“. Тада је у изузетно кратком року на „чудесан начин, као чинима дочаран“ капитал створио огромне плантаже памука у прет-капиталистичкој „оријенталној деспотији“ – Египту и тако избегао кризу (Luxemburg, 1955: 271-2).

Осим ових хитних услуга прекинутим ланцима капитала, преткапиталистички системи капиталу служе и на пољу радне снаге. Прогресивни пораст акумулације капитала и променљивог капитала поставља захтев повећања квантитета радне снаге. Од самог настанка „у свом нагону присвајања производних снага за циљеве експлоатације, капитал претражује цео свет, он себи прибавља средства за производњу из свих углова земље, отима их, или прибавља их од свих степена културе и од свих друштвених облика“ (исто, 275). На тој нити Луксембург допуњује Марксово схватање првобитне акумулације капитала када је капитал да би створио радничку класу морао уништити преткапиталистичке НП, то јест превасходно је морао сељачке претворити у пролетере. У фази империјализма се више не ради само о пропасти европске сеоске и занатске привреде, већ о пропасти читавог спектра „примитивних“ привредних облика ваневропских земаља (исто). Управо из овога следи сво системско насиље империјалистичких земаља.

Из чињенице да капитал мора да се шири по читавој планети да не би пропао произилази његова потреба или „необуздани нагон да завлада тим крајевима земље и друштвима“, али он се шири на економском нивоу уводећи КНП и користећи „примитивни“ ниво развоја друштвених односа тих земаља који му омогућује тако брз и бруталан развитак акумулације капитала (исто, 278). Али уједно ти „примитивни“ друштвени односи представљају препреку развоју капитала зато што огромну количину производних снага оне уопште не стављају на продају капиталу - примитивне ДФ у потпуности искључују могућност продаје одређених добара као робе. У то спадају минерална богатства, шуме, ливаде, воде, сточна стада примитивних племена, итд. С обзиром да капитализам нема времена да чека процесе развоја који би се могли отегнути вековима док ове примитивне заједнице не увиде благодети капитала за њихове животе, капитал се одлучује на коришћење насилних средстава. Капитал као „уводни метод врши систематско и планско уништење некапиталистичких социјалних односа на које он у свом ширењу наиђе. Ту се не ради више о првобитној акумулацији, тај процес траје без прекида све до у данашње дане. Свако ново колонијално ширење бива према томе праћено тим упорним ратом капитала против социјалних и економских повезаности урођеника као и ужасном и насилном пљачком њихових средстава за производњу и њихове радне снаге. Нада да ће капитализам моћи бити упућен на 'мирољубиву утакмицу', то јест на урођену трговину робом као што она постоји међу земљама које капиталистички производе, као на једину основицу своје акумулације, почива на доктринарној обмани која верује да акумулација капитала може да опстане без производних снага и потражње примитивних

⁹⁸ Место које заузима у њеној широј теорији слома капиталистичког система у оном моменту када његове границе више не буду могле да се шире на простор прет-капитализма. Реч је о проширеној репродукцији капитала која према Луксембурговој мора да се одвија преко граница капиталистичких земаља. Дакле, када капитализам више не буде имао где да се шири, он наилази на објективну препреку и у томе се огледа нужност његове пропасти - зато је империјализам његова последња фаза. Касније ће ово разумевање империјализма као највишег стадијума капитализма преузети и популаризовати Лењин. Ова напомена долази из разлога што је широко прихваћено да је Лењин први сковао термин империјализма као највише фазе капитализма, но то није посве тачно.

формација, и да се може ослонити на спори процес унутрашњег распадања натуралне привреде“ (исто, 282).

Дакле, не-капиталистичка друштва имају макар један велики грех – она нису капиталистичка, а то морају постати. Пошто ствар тако стоји примитивна друштва се налазе у позицији „бити или не бити“, они немају другог избора осим борбе на живот и смрт због чега и постоје сталне војне окупације од стране колонијалних сила које гуше устанке, а што даље води перпетуалном порасту милитаризма за шта Луксембург наводи примере Енглеске у Индији и Француске у Алжиру (исто, 283). Али укупно гледано, место милитаризма у њеној теорији је недовољно развијено.

Важан елемент овог ширења капитала у фази империјализма чине њему специфичне методе попут интернационалних зајмова, грађења железница, револуција и ратова – дакле империјализам као друштвени однос производње. Револуције које има у виду јесу руска, турска и кинеска (исто, 325-6), међутим најдетаљније размотрени аспект Луксембург је понудила на плану зајмова и грађења железнице. Спољни зајмови имају улогу као средства осамостаљења младих капиталистичких држава. Међутим, на овом путу осамостаљења долази до развоја односа зависности, односно младе капиталистичке земље су принуђене да узимају зајмове од старих⁹⁹. Зајмови су неопходни за њихов развој, а уједно су „најсигурније средство за старе капиталистичке земље да младим наметну своје старатељство, врше контролу њихових финансија и притисак на њихову спољну, царинску и трговинску политику“ (исто, 327).

Руку под руку интернационалне зајмове прати и изградња железнице, разуме се такође интернационална. Изградњу железница у Турској је пратио сијасет „чудних околности“ које, помислио би наиван и добродушан човек, немају никакве везе са изградњом железнице. Прве градње је започео енглески капитал, да би му се придружио француски, потом и немачки који је званично основао Анадолско железничко друштво коме се турска влада обавезала за исплату од 10 до 15 000 франака по километру пруге. Како би ове уговорне обавезе испунили, влада је препустила Управи јавних отоманских дугова да директно прикупља текуће приходе и закупљене десетке на територијама неколико санцака. Компликације почињу када се влада одлучила на изградњу

⁹⁹ Колико следећа ситуација подсећа на данашње нека читалац сам процени: „Године 1875. Енглеска је купила 172 000 акција Суецког Канала за 80 милиона марака, за шта јој Египат још и сада мора да плаћа 394 000 египатских фунти као камату. Енглеске комисије за „сређивање“ египатских финансија ступиле су у акцију. Чудновато је да се европски капитал понудио да ради „спасавања“ одобрава све нове циновске зајмове, нимало се не плашећи ужасног стања банкротираних земље.... Али уколико је финансијска ситуација била очајнија и безнаднија, утолико је ближи и неизбежнији био час када је цела земља, са свима својим производним снагама, морала да падне у канџе европског капитала. Октобра 1878. заступници европских поверилаца искрцали су се у Александрији. Од стране енглеског и француског капитала заведена је двострука контрола над египатским финансијама. У име двоструке контроле пронађени су сада нови порези, сељаци батинани и притиснути, тако да су плаћања камата, која су 1876. године привремено била обустављена, 1877. поново отпочела да теку... Године 1878. су чифлуци, земље вицекраљевог породице у опсегу од 431 000 екера претворени у државне домене и дати европским капиталистима као залог за државни дуг (...) Велики део осталог земљишта дошао је у руке капиталистичких друштава, нарочито Суецке компаније. Имање духовних заједница, као цамија и школа запленила је Енглеска на име окупационих трошкова. Побуна египатске војске, коју је европска финансијска контрола осудила на гладовање, док су европски чиновници вукли масне плате, и провоцирани устанак до последње капи искрвављених маса у Александрији, дали су жељени изговор за одлучујући ударац. Године 1882. ушле су у Египат енглеске трупе, да га више не напусте, да би спровеле потчињење земље (исто, 342-3). Енглеске трупе ће Египат напустити више од пола века касније, након Суецке кризе 1956.

багдадске пруге¹⁰⁰ дуге 2400 километара која се већ надовезала на акумулирана претходна дуговања. А потом су акционарском друштву предали радове око исушења језера Каравиран и наводњавања Кониске равнице и обавезали се на отплату у трајању од 36 година уз камату 5% али и вишкове приноса десетака који се постигну на наводњеним земљиштима у поређењу са претходним просеком, као и све чисте приходе који се покажу као последица рада уређаја за наводњавање и коначно приход од продаје исушених и наводњених земљишта. Тако је немачки капитал под плаштом изградње железнице присвојио нов вишак вредности и турску радну снагу¹⁰¹ (исто, 345-7). Дакле, од прве замисли да Турска повеже своје највеће градове железничком пругом воз је некако ипак стигао пун новца до Немачке. Изградња железнице се у свом исходу не разликује превише од интернационалног зајма.

Последњи, али не и најмање важан сегмент теорије империјализма код Розе Луксембург јесте питање милитаризма, које како смо рекли ипак није довољно развијено. Према њеном мишљењу, милитаризам је доживео одређене промене које су пратиле промене у акумулацији капитала. У току првобитне акумулације капитала милитаризам игра битну улогу у освајању Новог света и Индије, а касније је важан приликом освајања нових колонија, уништавања примитивних ДФ, насилне пролетаризације староседелачког становништва итд. Након што је ова фаза доведена до краја, милитаризам постаје важан за реализацију вишка вредности и тако сам постаје област акумулације капитала (исто, 357). Уједно, борећи се на спољном плану против не-капиталистичких друштвених облика, он се унутар земље бори против не-капиталистичких остатака јер увећавајући акумулацију капитала производњом за војску он умањује производњу животних средстава и смањује куповну моћ радничке класе. У томе се огледа још једна од противречности капитализма (исто, 368-9). На тај начин Луксембург завршава своју књигу, без разматрања империјалистичких ратова између водећих сила¹⁰². Могли бисмо рећи да је завршетак ипак економистички и

¹⁰⁰ О Багдадској прузи пише и Полањи, тврдећи да је у том случају постојала помешаност финансијских и политичких утицаја, али су политички били доминантни. Аргумент је тај да немачка пруга, упркос споразуму са Британцима, није могла да се прошири даље од Басре, док су договори о економским зонама ипак водили сукобу у будућности (Polanji, 2003: 25-6).

¹⁰¹ Детаљније последице Луксембург објашњава и описује на следећи начин: „Економска размена материја између малоазијског, сиријског и месопотамског сељаштва и немачког капитала одвија се, дакле, овим путевима. Житарице пристужу са пољана конијског, багдадског, басерског итд. вилајета као једноставни употребни производ примитивне сељачке привреде и прелазе одмах у руке пореског закушца као државна дажбина. Тек у његовој руци зрно постаје роба, а као роба новац, који одлази у државне руке. Тај новац, који је само преображени облик сељачког жита које уопште није ни произведено као роба, служи сада само као државна гаранција за делимично плаћање градње железница и њиховог погона, то јест за реализацију вредности у њих утрошених средстава за производњу, као и за реализацију вишка вредности при градњи и погону железница, исцеђеног из азијског сељака и пролетера. Како су, осим тога, за градњу железница коришћена средства за производњу произведен у Немачкој, то сељачко жито из Мале Азије, претворено у новац, служи позлаћењу вишка вредности који је исцеђен из немачких радника при изради тих средстава за производњу. У овој функцији новац из руку турске државе прелази у касе Немачке банке, да би ту био акумулисан као капиталистички вишак вредности у виду оснивачких добити, тантијема, дивиденди и камата у ценовима господe Gwinnera, Siemensa, њихових директора, акционара и муштерија Немачке банке, као и целог разгранатог система њихових филијалних друштава (исто, 349)

¹⁰² Милитаризам је запостављен једино у теоријском смислу (али са важним консеквенцама попут пренебрегавања важности војне моћи), Луксембургова се још 1900. на конгресу немачких социјалдемократа истакла као главни критичар империјализма. Тадашњи рат који се водио у Кини је она видела као прекретницу у светској историји, окарактерисала га је као рат уједињених капиталиста Европе против Азије, то је први рат „уједињене Свете Алијансе“ којем мора да се супротстави читав европски пролетаријат (Day i Gaido, 2012: 19). Да подсетимо, реч је о рату у којем су учествовале заиста све европске силе укључујући и Русију против Кине. Овај рат је вероватно утицао на схватање империјализма као свеобухватног

да изоставља политичке и идеолошке факторе. Притом је и сама економистичка теорија била критикована, а сам развој капитализма је оповргнуо, али ипак оставио њену теорију и даље интересантном за све заинтересоване да размишљају о границама капитализма и његовом ширењу на некапиталистичке области.

У сваком случају, не треба због постојећих недостатака занемарити њен допринос развоју теорије империјализма. Поготово имајући у виду да је у књизи империјализам тек од секундарног значаја, то јест он је последица акумулације капитала који је примарни интерес у њеној истоименој књизи. Штавише, повезивање империјализма са акумулацијом капитала је од непроцењиве важности за разумевање империјализма као логичне последице унутрашњег развоја КНП – додуше код Луксембург је ово још увек близу економистичким схватањима која запостављају политичко и идеолошко.

3.2.2 Улога финансијског капитала у развоју империјализма - Хилфердинг

Други аутор (или по некима први) који империјализам посматра у склопу развоја капитала је Хилфердинг који у својој књизи „Финансијски капитал“ отвара важно питање улоге коју имају банке током империјалистичке фазе. Тај подухват је заиста пионирски и његове анализе финансијског капитала ће преузети Лењин у својој анализи империјализма, као и каснији аутори који неће заобилазити одређена места његове теорије. Нажалост, сам Хилфердинг се после Првог светског рата, у којем је учествовао као аустроугарски лекар, није примарно бавио овом темом будући да је кренуо путем социјалдемократа и био министар финансија у два наврата у току највећих економских и инфлаторних криза Вајмарске републике, но овај његов компромис нацисти нису високо вредновали те су више држали до његовог социјалистичког и јеврејског порекла. Гестапо га је убио у Паризу 1941.

Како смо већ рекли, и код Хилфердинга је доминантан економски аспект империјализма¹⁰³. Тако он говори о првобитној акумулацији капитала која се одвија након што се земља уступи освајачима, односно након што освајачи експропришу староседеоце са њихове земље. Премда, земља се не уступа досељеницима, већ превасходно великим акционарским друштвима што је поготово заступљено приликом експлоатације рудног богатства. На тај начин долази до концентрације огромних богатстава у рукама великих друштава – али малих група људи – која експлоатишу руднике злата и дијаманата (Hilferding, 1971: 366). Ту се Хилфердинг надовезује на Марксову тезу о првобитној акумулацији капитала те даље говори о настанку пролетаријата и утицају пореског система у том процесу, као и о насиљу које достиже невероватне нивое у Конгу што су све интересантне теме али их овде не можемо опширније обрадити осим успутно поменути.

Важнија тема је извоз капитала, о чему смо већ неке делове видели код Луксембургове. Хилфердинг такође истиче важност ове теме, јер нова тржишта која настају на колонијализованим територијама нису само тржишта на којима се трговином размењује роба, већ су то простори за нова инвестирања капитала која нужно покрећу и политичка питања земаља одакле је капитал дошао. Разуме се, нико не улаже капитал и не брине о свом интересу, а да га не занима политичка

процеса који је карактеристика капитализма као система, а не последица изоловано посебних позиција националних држава и њихових међусобних ривалитета.

¹⁰³ Треба напоменути да и Хилфердинг не користи прецизно дефинисан појам империјализма, већ га често користи као синоним за „протекционистичку политику“, „колонијалну политику“ или „спољну политику финансијског капитала“. Бруер ову чињеницу приписује централној проблематици његове књиге која је примарно повезана са финансијским капиталом и његовим развојем унутар водећих капиталистичких држава (Brewer, 2002: 107).

ситуација, односно сигурност и ризици његовог пословања. Стога, Хилфердинг примећује да у оним деловима где колонизација подразумева само размену роба довољно је да се одрже стари правни и политички системи које онда прати непосредна доминација војне силе, али:

„С преовлађивањем извоза капитала то се мења. Тада се ради о много већим интересима. Ризик је много већи ако се у страниј земљи граде железнице, стиче земља, подижу лучка постројења, оснивају и експлоатишу рудници, него ако се само купује и продаје роба. На тај начин, заосталост правних односа постаје препрека, чије савлађивање, па и принудним средствима, финансијски капитал све силовитије захтева. То води све оштријим сукобима између развијених капиталистичких држава и државне власти заосталих подручја, до све упорнијих покушаја да се тим подручјима наметну правни односи одговарајући капитализму, било то уз поштеду или пак уз уништење дотадашње власти. Конкуренција око овако новоотворених сфера пласмана доноси собом и нове супротности и сукобе између самих развијених капиталистичких држава. А у самим новоотвореним земљама увезени капитализам повећава супротности и изазива против уљеза све већи отпор народа, код којих се буди национална свест; отпор који се лако може појачати до опасних мера против страног капитала. Стари друштвени односи се потпуно револуционишу, кида се аграрна, хиљадугодишња везаност 'нација без историје', оне се увлаче у капиталистички вртлог. Капитализам сам даје покоренима постепено средства и пут за њихово ослобођење. Стварање јединствене националне државе као средства за економску и културну слободу, некада највиши циљ европских народа, постаје и њихов циљ“ (исто, 369-70).

На овом месту се код Хилфердинга види разрађенији политички аспект него код Розе Луксембург. Интереси финансијског капитала доводе до потребе за политичком хегемонијом, али ова хегемонија није једноставна као што је била једноставна проста доминација војном силом. Наметање правног система који би требало да легализује страну силу доводи до оштрих сукоба. Следећи Маркса и у случају колонијалних, империјалних сила оне ширећи капитализам стварају своје гробаре, те стара друштва разједињена у мноштво племена сада стичу националну свест, и управо преко свог ропства стижу до могућности еманципације. Разуме се, финансијски капитал се по сваку цену мора против тога борити: „Отуда вапај свих капиталиста заинтересованих у страним земљама за јаком државном влашћу, чији ауторитет штити њихове интересе и у најудаљенијем кутку света, вапај за ратном заставом, која се свугде мора видети, да би се трговачка застава свугде могла побости. Али извозни се капитал најбоље осећа кад државна власт његове земље потпуно доминира над новим подручјем. Јер тада је искључен извоз капитала других земаља, он ужива повлашћени положај и његови профити добијају можда још и гаранцију државе. Тако и извоз капитала делује у правцу империјалистичке политике“ (исто, 370).

Даље по питању извоза капитала Хилфердинг износи веома занимљиве тезе, које смо додуше видели и код Луксембург. Он тврди да конкуренција великих капиталистичких удружења тржиште робом допуњује тржиштем капитала. Јасније речено, куповину робе прати понуда зајмовног капитала: „Сада извоз капитала постаје средство да се земљи која извози капитал обезбеди индустријске испоруке. Купац сада нема избора; он постаје дужник и тиме постаје зависан, те мора да прихвати услове повериоца; Србија добија од Аустрије, Немачке или Француске зајам само онда ако се обавезе да ће своје топове или свој железнички материјал набављати од Шкоде, Крупа или Шнајдера. Борба за прођу робе постаје борба око сфера за пласирање зајмовног капитала између националних банковних група, и пошто је овде услед међународног изједначења каматних стопа, економска конкуренција спутана у релативно уским границама, то економска борба убрзо постаје борба за власт која се води политичким оружјем“ (исто, 372).

Пример Србије је неупитно нама интересантан, али је он посебно користан јер можемо јасније да видимо да у империјалистичкој политици не сме бити речи искључиво о колонијалној политици, већ се морају имати у виду односи између признатих националних држава. Хилфердинг

индиректно о томе говори и тврди да постојање националних држава и њихова могућност увођења царина, и самим тиме додатно заоштравање већ жестоке конкуренције, директно води сукобима између држава. Док је у колонијалним срединама слободна трговина била могућа, сада постоји тежња за присаједињењем делова светског тржишта (исто, 373). Националне државе су битне и због сировина које могу ограничити царином за разлику од јединствених економских подручја, а као пример Хилфердинг наводи САД:

„Различни природни услови, који у оквиру једног економског подручја, као што су то Сједињене Државе, постају врело наглог економског развитка, задржавају, обратно, економски развитак у Европи, где су они на разноврстан, с гледишта економије на случајан и зато на ирационалан начин подељени на велики број малих економских подручја, и диференцирају тај развитак у корист већих а на штету мањих економских подручја тим више што слободна трговина не веже та подручја у једну вишу економску целину. А та економска неједнакост значи за државе исто оно што у оквиру држава за поједине слојеве: зависност економски јачих од економски слабијих. Економско средство је и овде извоз капитала. Земља богата у капиталу извози капитал у виду зајмовног капитала: она постаје поверилац дужничке земље“ (исто, 380).

У овом делу он антиципира теорију зависности која ће се развити пола века касније и на врло једноставан начин објашњава како путем извоза капитала долази до утврђивања неједнаких позиција између економски јачих и слабијих земаља. Оно што треба још једном напоменути јесте опрезно избегавање економистичких објашњења и истицање важности политичког фактора:

„Уколико мање државе још нису у 'чврстој руци', оне постају поприште конкуренције иностраног капитала. Али и овде се настоји довести до одлуке политичким мерама. На пример, за испоруку топова за Србију везује се уједно и политичка одлука, да ли да изабере француско-руску или немачко-аустријску подршку. Према томе, политичка моћ постаје у економској конкурентској борби одлучујућа и профит финансиског капитала непосредно се доводи у везу с политичком моћи државе. Дипломатија сада добија као најважнију функцију заступање финансиског капитала. Чисто политичком оружју придолази трговинско-политичко, и ставове једног трговинског уговора не одређују више само интереси робне размене него и већа или мања спремност мање државе да финансиском капиталу веће државе да предност пред конкуренцијом“ (исто, 381-2).

На овај начин он демонстрира важност политичких фактора. Мале земље које имају малу политичку моћ потпадају „под канце“ моћнијих које се боре око њеног дела колача. На економском нивоу, читамо из Хилфердингове анализе, мале земље су већ унапред изгубљене, али политика одлучује на чију страну су оне изгубљене. То је са стране малих земаља, док са стране већих земаља онда постаје од суштинске важности да што више увећавају своју политичку моћ како би могле да шире и своју економску моћ. Јер економске моћи нема без политичке. И за то он наводи пример Немачке која је нагло развила своју индустрију, али уједно тиме сужава своје конкурентско подручје, јер највећи конкуренти Енглеска и САД, али и мање силе попут Француске, Белгије и Холандије располажу знатно већим колонијалним поседом, као што и растући конкурент Русија има знатно веће економско подручје. И у томе Хилфердинг види главни разлог за заоштравање односа између Немачке и Енглеске „заједно са њиховим трабантима“ која читаву ствар изводи на пут насилног решавања (исто, 383). Врло јасно се може видети да империјалистичка политика води не само доминацији јачих над слабијима, него сталним сукобима које најјачи морају водити међу собом како не би изгубили трку за већим профитима и већом снагом. На том пољу је Хилфердинг изнео знатно развијенију аргументацију него Луксембург и уједно најавио избијање Првог светског рата.

Додатно, у овој акумулацији моћи је морала да се измени позиција коју је до тада имала национална држава у идеји либерализма. Буржоазија је морала да одустане од слабљења државне

власти, те се она претворила „из кочнице у точак њеног сопственог развика“. Руку под руку са тиме иде протекционистичка политика индустријског капитала Европе након Енглеске победе у борби за водећу позицију на светском тржишту. Тиме је финансијски капитал добио ослонац у европским државама, будући да је „идеологија финансијског капитала супротна идеји либерализма; финансијски капитал неће слободу већ господство; он нема смисла за самосталност појединачног капиталисте, него тражи његово спутавање; њему је мрска анархија конкуренције и он хоће организацију“ (исто, 385-6). Тај ослонац који је задобио у заштитним царинама националних држава је био неопходан за освајање иностраних тржишта, а такву политику може одржати искључиво унутар бедема снажне националне државе. Односно, освајање колонија и њихово анектирање није могуће у случају да не постоји заштита од утицаја других сила.

Ово питање је повезано са питањем милитаризма, али и са самом идеологијом буржоазије коју Хилфердинг врло оштроумно примећује у подужем, али важном пасусу:

„Ако је либерализам био противник државне политике силе, ако је он своје господство хтео да обезбеди од старе власти аристократије и бирократије на тај начин што им је допуштао средства државне Власти у најмање могућем обиму, то захтев финансиског капитализма постаје политика силе без икакве границе, ово и у случају ако издаци за војску и морнарицу и не би непосредно обезбедили управо најмоћнијим капиталистичким слојевима важну прођу с претежно монополистичким профитима. Али захтев за политиком експанзије револуционише и целокупно буржоаско схватање света. Буржоазија престаје бити мирољубива и хуманитарна. Стари поборници слободне трговине веровали су у слободну трговину не само као у најправилнију економску политику него и као у полазну тачку ере мира. Финансиски капитал је одавно изгубио ту веру. Он ништа не држи до хармоније капиталистичких интереса, он зна да конкурентска борба све више постаје политичка борба за власт. Идеал мира бледи, на место идеје хуманости долази идеал величине и моћи државе. Модерна држава је настала као остварење тежње нација за јединством. Национална мисао која је нашла своју природну границу у конституисању нације као основе државе, пошто је признала право свакој нацији на сопствено државно уређење и стога границе државе видела у природним границама нације, претвара се сада у мисао уздицања сопствене нације изнад других нација. Сада је идеал да се сопственој нацији обезбеди господство над светом: тежња исто тако неограничена као и тежња капитала за профитом из које је поникла. Капитал постаје освајач света и са сваком новом земљом он осваја нову границу коју ваља прекорачити. Ова тежња постаје економска нужност, пошто свако заостајање смањује профит финансиског капитала, умањује његову конкурентску способност и напослетку може мање економско подручје обавезати да плаћа данак већем економском подручју. Економски заснована, она се идеолошки оправдава оним значајним искривљавањима националне мисли, која више не признаје право свакој нацији на политичко самоопредељење и независност и која није више израз демократског начела о једнакости у националним размерама свега онога што носи људски лик. Напротив, економско повлашћивање монопола одражава се у повлашћеном положају који мора припасти сопственој нацији. Ова се појављује као изабрана над свима осталима. Пошто се потчињавање туђих нација врши силом, дакле веома природним путем, изгледа да владајућа нација то господство има да захвали својим нарочитим природним својствима, дакле својим расним својствима. Тако се у расној идеологији појављује, прерушено у природну науку, образложење тежње за влашћу финансиског капитала, који на тај начин доказује природно-научну условљеност и нужност својих поступака. Наместо демократског идеала једнакости ступио је олигархиски идеал господства.“ (исто, 387-8).

На овом месту је Хилфердинг отишао даље него дотадашња марксистичка теорија империјализма и поставио основу за даљи развој теорије. Њему припада заслуга што се о империјализму може говорити као о идеологији која је извршила утицај на дотадашњу теорију либерализма. Иако се ова промена дешава као економска нужност новог развика финансијског капитала у условима националне државе, приметно је код Хилфердинга да се она не може разумети само као економска нужност. Она постаје и политичка и идеолошка снага, она се мора обрачунати са

старим „наивним и добрим“ идејама либерализма о свету који ће слободно трговати и живети у миру, који заиста и јесте уз мање прекиде постојао од Наполеонових ратова до тог страшног крвопролића Првог светског рата које ће тадашњим генерацијама на бруталан начин показати наивност идеје мира под окриљем капитализма слободне трговине. Наивност се огледа у занемаривању конкуренције која приликом акумулације капитала доводи различите представнике, различите носиоце капитала у оштре сукобе који нису израз њихове агресивности или лудости, већ су засновани на унутрашњој логици акумулације капитала која мора бити бесконачна. У том контексту је улога националне државе противречна, она је ослонац политичке моћи буржоазије (финансијске буржоазије у првом реду по Хилфердингу) али уједно и ограничење ширењу капитала. На овој противречности је заснован полет империјализма раног XX века, а склони смо да кажемо да је на политичком плану управо ова противречност она која надодређује друге противречности и која диктира политичке односе великих/старих и малих/младих земаља и која на концу доводи до опредељења немачке социјалдемократије за империјалистичку политику и опредељења руске и српске социјалдемократије за анти-империјалистичку политику.

Ево и како још једном Хилфердинг описује свог савременика империјалисту:

„Империјалист неће ништа за себе; но он није илузионист и сањалица, који неразмршљиву збрку раса на свима ступњевима развитка и са свима развојним могућностима своди на бескрвни појам човечанства уместо на раскошну шароликост стварности. Са хладним јасним очима гледа он на мешавину народа и изнад свих њих види сопствену нацију. Она је стварна, она живи у моћној држави која постаје све моћнија и већа, и на увећање њене снаге усмерена је сва његова тежња. Тиме је постигнуто жртвовање интереса појединаца једном вишем општем интересу, што сачињава услов сваке друштвене идеологије способне за живот, народу туђа држава и сама нација спојени су у једну целину, а национална идеја као покретачка снага стављена у службу политике. Класне супротности су ишчезле и укинута у интересу целине. Наместо класне борбе, опасне и безизлазне за имућне, ступила је заједничка акција нације, удружене ради националне величине. Овај идеал, који као да ставља нов обруч око напрелог буржоаског друштва, морао је наићи на одушевљен одјек утолико више, што је у међувремену процес распадања буржоаског друштва учинио корак даље“ (исто, 388-9).

Након овако убедљивог представљања империјалисте који се из понора Првог светског рата креће ка још већем понору Другог светског рата и нацистичке идеологије, остаје питање зашто се у свом практичном раду Хилфердинг није конзистентно држао својих теоријских увида. Но, за нас је то мање важно од чињенице да смо код Хилфердинга први пут сусрели клице развоја идеолошког аспекта империјализма који није само економска појава, већ има своје врло јасне идеолошке и политичке учинке. Његова је заслуга довођење у везу, на не-економистички начин, акумулације капитала, доминације финансијског капитала и улоге државе као тврђаве политичке моћи која има своју унутрашњу логику ширења, али која је такође повезана са интересима финансијског капитала и опште конкуренције између капиталиста. У вези са тиме је Хилфердинг могао јасније да сагледа улогу милитаризма као и идеолошке промене које су нужне у таквим околностима, попут тежње да једна нација доминира над свима осталима чиме се ставља тачка на национално самоодређење и слободну трговину. На овим основама које је он поставио стајаће Лењин и Бухарин.

3.2.3 Империјализам као последња фаза капитализма - Лењин

Иако је упитно да ли је у теоријском смислу Лењиново дело о империјализму развијеније од Луксембургиног или Хилфердинговог, оно је ипак у историју ушло као најпопуларније¹⁰⁴. Оно је тако и писано – као политички памфлет који би требало да, ако не објасни, онда да опише светску политичко-економску ситуацију. У том контексту треба рећи и да се Лењиново дело заснива на увидима које смо видели код Луксембургове и Хилфердинга, као и на увидима Хобсона. Супротно томе, оно се пре свега супротставља схватању „ултра-империјализма“¹⁰⁵ које је представио Кауцки, као и гледиштима позне Друге интернационале¹⁰⁶, али и „конвертитским“

¹⁰⁴ У потпуности се слажемо са Лукачевом оценом за коју сам каже да је „привидно парадоксални суд“ да је Лењинова теорија значајно теоријско достигнуће и уједно не доноси ништа ново јер је економска теорија заснована на већ изнетим тезама од стране Хилфердинга и Луксембургове. Лењинова надмоћ почива у томе што је он успео да „економску теорију империјализма потпуно конкретно повеже са свим политичким питањима садашњости“ (Лукаш, 1977: 53). У том смислу се огледа Лењинов искорак из чисто економске теорије, још увек не према политичкој теорији, у конкретну стварност – и отуда Лењиново разматрање важности борбе нација за самоодређење.

¹⁰⁵ Кауцки није развио сопствену теорију империјализма, али јесте покушао да прикаже сопствено, аутентично становиште у чланку о „ултра-империјализму“. Према његовом мишљењу, након Првог светског рата више не постоји економска нужност да се настави трка у наоружавању будући да противречности између националних држава доводе у питање опстанак самог капитализма. Алудирајући на „Манифест Комунистичке партије“, он тврди да гледиште сваког капиталисте визионара мора бити „капиталисти свих земаља уједините се“. Пролетаријат се такође налази као противречан моменат будући да широм света устаје у протесте због пореских оптерећења која су настала као последица подизања ратних кредита и уопште финансирања рата. Стога, Кауцки закључује да империјална политика мора да се оконча како би капитализам могао даље да се развије, дакле империјализам није последња фаза капитализма. Штавише, сматра да ће доћи до деловања „свете алијансе империјалиста“ која ће омогућити функционисање капитализма у трајању мира, без великих сукоба (Kautsky, 1914). Иако интересантно, ово гледиште се показало, еуфемистички речено, погрешним. Оно је деловало пријемчивим поново након пропасти СССР, али морамо рећи, поново се испоставило погрешним. Проблем са овим гледиштем је у томе што занемарује механизме који воде до сукоба између фракција капиталистичке класе, односно што класну борбу види искључиво између капиталиста и радника, без слуха за борбе фракција које су неминовне у целини класних борби које прожимају капиталистички систем. На страну политички проблем који у тренутку најоштријих сукоба империјалних сила отупљује оштрицу борбе пролетаријата и своја надања окреће према разуму капиталиста. Узгред буди речено, Нунен проницљиво примећује, „ултра-империјализам“ би био заборављен да се није нашао на мети Лењинове критике као и да није поново реактуелизован по завршетку Хладног рата (Noonan, 2017: 49).

¹⁰⁶ И доиста „скретање“ Друге интернационале од предратне борбе против империјалистичког рата заслужило је најоштрију критику. Вредан помена је Базелски манифест из 1912. године у којем је заиста представљена анти-империјалистичка политика. Наиме, сматра се у овом манифесту да ако буде постојала претња избијања рата, дужност је радничке класе и народних посланика да уложи напор и користе најефектнија средства како би се рат спречио. Затим, у случају да се покаже да је рат неминован, након његовог избијања треба искористити политичку и економску кризу како би се народи ујединили и убрзали окончање власти капиталиста. Посебан осврт је посвећен „Балканској кризи“ која се разуме као последица притисака великих сила на Турску и спречавања било каквих реформи, а што је довело до неподношљивих последица по балканске народе и коначно до рата. С друге стране, као обавезу виде да социјалдемократе Аустрије, Мађарске, Хрватске и Славоније, Босне и Херцеговине спрече напад на Србију. Напад на Србију је део плана да се њој одузме оно што је изборила у рату против Турске и да се од ње направи колонија. Поред тога, аустроугарске социјалдемократе треба да се боре да Јужни Словени добију право на демократско самоуправљање, додуше унутар Хабзбуршке монархије. Такође, у манифесту се заложило за аутономију албанског народа, али уз противљење доминацији Аустроугарске и Италије које ту аутономију хоће да искористе за сопствене империјалне интересе. Коначно, као најважнији задатак истиче се акција

деловањима једног од наведених утицајних извора – позног Хилфердинга, министра у немачкој Влади.

Сам Лењин напомиње да се у „Империјализму као највишем стадију капитализма“ бави претежно економском страном империјализма (Lenjin, 1973: 17). У том смислу он експлицитно своју теорију проглашава нецеловитом. Видели смо, корени марксистичке теорије империјализма се налазе у делима која се првенствено баве економским питањима – о акумулацији капитала и финансијском капиталу. Лењин се надовезује на њих, али вероватно би се могло са сигурношћу рећи да је економски аспект капитализма прикладнији за „позитивне“ анализе које могу користити статистичке податке и квантитативно представити последице империјалног владања. Но, Лењин у свом предговору који пише неколико година након што је брошура објављена додаје и политичке аспекте.

Он се осврће на Брестлитовски мир који је диктирала монархистичка Немачка и касније „много бруталнији и подлији Версајски мир које су диктирале 'демократске' републике Америка и Француска, а тако исто и 'слободна' Енглеска“ (Lenjin, 1973: 13). Ова два мира „учинили су велику услугу човјечанству раскринкавши како плаћена пискарала империјализма тако и реакционарне малограђане, иако они себе називају пацифистима и социјалистима, који су хвалили 'вилсонизам', доказивали могућности мира и реформи под империјализмом“ (исто). Лењинова оштрица је у овим редовима пре свега окренута према бившим „друговима“ из Друге интернационале, у првом реду на Кауцкијев „ултра-империјализам“¹⁰⁷. Супротно гледишту које је полагало наде да ће империјализам обезбедити светски мир, Лењин није прижељкивао мир, већ револуционарне ратове који ће настати као последица деструктивних империјалистичких ратова. Историјски посматрано, његова оцена је више одговарала стварности која се развијала неколико деценија након ових процена.

Како је раније речено, у Лењиновом фокусу ипак није политички аспект, већ економски. Тако се као *differentia specifica* империјалистичке фазе појављује то да је капитализам прерастао у светски систем колонијалног управљања и финансијског гушења огромне већине становништва Земљине кугле од стране шачице напредних земаља (исто). Ову дефиницију треба имати у виду када Лењин истиче да је империјализам „највиши стадиј“ капитализма, јер према његовом мишљењу тада је дошло до новог развоја капитализма који је добио квалитативне разлике у

Интернационале којом би се спречила интервенција Немачке, Француске и Енглеске и подршка Аустроугарској или Русији у сукобу са Србијом. Превазилажење сукоба између Немачке и Енглеске и Француске би онемогућило аустроугарски напад на Србију и тиме би се успоставило стање мира, а тај задатак једино могу извршити пролетери ових земаља (Manifesto of the International Socialist Congress at Basel, 1912). Такође је важно подвући да анти-империјалистички манифести никада нису лако усаглашавани, претходни 1907. на конгресу у Штутгарту је усвојен са тесном већином 128 наспрам 106 делегата. Лењин је заслугу приписао делегатима мањих нација, јер не само да су партијски представници већих нација „инфицирани појудом за освајањем“ већ је то и њихов сам пролетаријат (Day i Gaido, 2012: 29).

¹⁰⁷ Контра Кауцком Лењин подвлачи тезу да империјализам нужно води насиљу и анексијама: „Није случајност што је у Француској баш нарочито брзи развитак финансијског капитала, уз слабљење индустријског, изазвао осамдесетих година прошлог вијека крајње заоштравање анексионистичке (колонијалне) политике. За империјализам је баш карактеристична тенденција к анектирању не само аграрних области него чак и најиндустријскијих (њемачки апетити на Белгију, француски на Лотарингију), јер, прво, завршена подјела свијета приморава да се, при поновној подјели, пружају руке на свакојак земље; друго, за империјализам је битна утакмица неколико великих држава у тежњи за хегемонијом, тј. за освајањем земаља не толико директно ради себе колико ради слабљења противника и подривања његове хегемоније (за Њемачку је Белгија нарочито важна као упориште против Енглеске; за Енглеску Багдад као упориште против Њемачке итд.)“ (Lenjin, 1973: 89).

односу на претходну фазу или фазе. Зашто ово није последња фаза и у чему лежи Лењина грешка више речи ће бити касније. Сада је важно представити саму дефиницију империјализма која се код Лењина налази у експлицитнијој форми него што је био случај код осталих аутора класичне марксистичке теорије империјализма. За Лењина је важно да је реч о светском систему унутар којег се неколико најнапреднијих земаља бори око поделе плена, а ова подела плена се не врши договорима, већ ратовима који увлаче читаве народе у борбу за тај плен.

У оквиру ове поделе плена посебно се издваја место финансијском капиталу који функционише у богатим државама које чине мање од десетог дела становништва Земље а које „пљачкају једноставним 'резањем купона' цео свијет“ (исто, 15). Један део овог екстра-профита који се више не осваја само на домаћем тржишту већ на светском, користи се и за поткупљивање радничких вођа и горњих слојева радничке аристократије (исто, 16). На тај начин Лењин отвара, али не развија даље, питање утицаја империјализма на радничке класе империјалистичких земаља, као и шире утицаје империјализма на радничку класу којој је омогућен приступ већем делу колача без поткупљивања вођа, већ посредним „корумпирањем“ целине радничке класе уљуљкане у потрошачки живот тзв. државе благостања¹⁰⁸.

Врло важна карактеристика империјалистичке фазе јесте концентрација производње и последична концентрација капитала. Лењин овај део подупире многим статистичким подацима¹⁰⁹. Овај процес није нов, о њему је писао још и Маркс, али оно што је ново у империјалистичкој фази јесте стварање монопола које се од монопола унутар националних држава шири на монополе на светском тржишту. Концентрација производње је прво водила до стварања картела и то је процес који је трајао 1860-1903, након овог периода картели деле тржишта међу собом и одређују количину робе која ће се произвести и тако одређују и цене и профите (исто, 23-4). На тај начин се картели који у зачетку функционишу унутар локалних тржишта постају међународни картели који сада у свој састав укључују и колоније, али не на начин мирних споразума између капиталиста водећих земаља, већ уз сталне сукобе савеза у који они улазе ради поделе плена.

То је кратак преглед историје развоја монопола који произилази из договора између картела. Као други крак империјалистичке фазе се појављује процес концентрације финансијског капитала под вођством банака: „С развојем банкарства и његовом концентрацијом у малом броју установа банке прерастају из скромне улоге посредника у свемоћне монополисте који располажу готово читавим новчаним капиталом свих капиталиста и ситних подузетника, а тако исто и већим дијелом средстава за производњу и извора сировина у даној земљи и у читавом низу земаља. То претварање многобројних скромних посредника у шачицу монополиста представља један од основних процеса прерастања капитализма у капиталистички империјализам“ (исто, 31-2). Под

¹⁰⁸ При самом крају брошуре он цитира Енгелса који је приметио још у писму Марксу из 1858. да се енглески пролетаријат све више „буржоазира“ што је готово законита последица за нацију која експлоатише цео свет, а у каснијем писму Кауцком 1882. тврди да у Енглеској нема радничке партије и да радници о колонијализму мисле исто што и о политици уопште - они су или либерални или конзервативни радикали (Lenjin, 1973: 103-4).

¹⁰⁹ Лењин наглашава да у Немачкој крупна предузећа чине 30.588 од укупног броја од 3,265.623, односно мање од 1% - 0.9%. У тим крупним предузећима ради 5,7 милиона радника од 14,4 милиона, то јест више од трећине укупне радне снаге. Док се у оквиру ових предузећа троши чак 75,3% укупне потрошње електричне енергије, односно на 91% укупног броја предузећа одлази само 7% парне и електричне енергије (исто, 18). Разуме се да Немачка није специфична у односу на остале водеће земље, но њихову статистику он излаже вероватно због доступности. Нешто оштрија слика је у САД где 2 милиона радника од 6,6 милиона ради у крупним предузећима и где скоро половина читаве производње припада стотом делу укупног број предузећа (исто, 19).

малим бројем банака Лењин посебно издваја две најкрупније америчке банке, Рокфелер и Морган, које у то време поседују капитал од 11 милијарди марака (исто, 41). Кључна ствар у развоју капитализма у којем фракција финансијског капитала постаје водећа заснована је на томе што индустријски капиталисти постају зависни од банака. Овај процес прати и стапање најкрупнијих индустријских и трговачких предузећа са банкама, преко куповине деоница и улажења директора банака у управне одборе тих предузећа¹¹⁰ (исто, 42).

Због тога Лењин не само да одбацује изједначавање колонијалне политике и империјализма „великог Рима са Великом Британијом“ већ и изједначавање колонијалне политике раног капитализма са тадашњим актуелним капитализмом за који је Лењин мислио да је у последњој фази. Једино у тој фази постоји владавина монополистичких савеза најкрупнијих предузетника који теже узимању свих извора сировина и онемогућавању конкуренције (исто, 81).

Релативно потпуну дефиницију, релативно јер како је раније речено узима у обзир првенствено економске елементе (остаје отворено питање да ли је економистичка), али и зато што сам Лењин пре него што ће дефинисати империјализам прави ограду од покушаја кратких дефиниција које нужно мора изоставити битне црте свестране повезаности¹¹¹, Лењин представља на следећи начин. Постоји пет основних карактеристика империјалистичке фазе капитализма: 1) концентрација производње и капитала која је створила монополе, који играју одлучујућу улогу у привредном животу; 2) стапање банковног капитала с индустријским и стварање финансијске олигархије; 3) извоз капитала; 4) стварају се међународни монополистички савези капиталиста који деле свет и 5) завршена је територијална подела Земље од стране најкрупнијих капиталистичких држава (исто, 86-7).

На практичном нивоу, а Лењин спада у оне „ретке птице“ које нису раздвајале теорију од праксе, теорија империјализма и борба против империјализма су нашле своју синтезу у праву нација на самоодређење. Лењин критикује позицију Розе Луксембург која је сматрала илузорним право малих нација на самоодређење (Црногораца, Бугара, Срба, Румуна, Грка и Швајцараца) будући да је њихова формална независност увек производ политичке борбе и дипломатских игара великих држава. Лењинова критика ове позиције је усмерена на питање „минијатурности“, јер наводи он да и велике земље попут Русије економски зависе од финансијске буржоазије Европе, као и то да је Америка била колонија Европе у XIX веку. На том месту до изражаја долази Лењинова критика економистичких схватања империјализма, а могло би се рећи и друштва уопште. Основна грешка коју чини Луксембург је што она брка економску самосталност и независност са политичким самоодређењем нација и државном самосталности¹¹² (Lenjin, 1953: 135-6).

Стога је за Лењина право нација на самоодређење главна полука борбе против империјализма¹¹³. Треба приметити, оно што се често превиђа, да онда и сама револуционарна борба више

¹¹⁰ У Немачкој шест најкрупнијих берлинских банака је било заступано преко својих директора у 344 индустријска друштва, а преко чланова управних одбора у додатних 407 (Lenjin, 1973: 42).

¹¹¹ Потребно је додати да Лењин тврди да се империјализам може и другачије дефинисати уколико се у фокусу не држе само економске основе, већ и историјско место дате фазе капитализма у односу према капитализму уопште, као и у односу према два основна правца у радничком покрету (исто, 87).

¹¹² На истом месту Лењин тврди да је прошло време „држава са шареним националним саставом“ које су или изузетак или заосталост, а да следи период националних држава које представљају најбољу основу за развој капитализма. Као пример користи Јапан и управо балканске државе.

¹¹³ Кључни политички догађај који најављује постављање у фокус анти-империјалистичке борбе, а не „чисте“ борбе пролетаријата против буржоазије је Конгрес народа Истока у Бакуу 1920. године. Како се наводи, овај конгрес представља кључни прелом у односу на политику Друге интернационале у

нема исти облик борбе који се могао водити у XIX веку, већ да класна борба радничке класе нужно мора да се води под конјунктуром империјалистичке фазе капитализма – то јест обликом који намеће ова фаза. И погледајмо у следећим Лењиновим редовима где он врло експлицитно износи ову тезу која је или занемарена (забашурена) или заборављена: „Побједоносни социјализам неминуовно мора остварити потпуну демократију и, према томе, не само провести потпуну равноправност нација него и остварити право на самоодређење угњетених нација, тј. право на слободно политичко одвојење. Социјалистичке партије које читавом својом дјелатношћу и сада, и за вријеме револуције, и послје њене побједе не докажу да ће ослободити поробљене нације и изградити свој однос према њима на бази слободног савеза – а слободан савез без слободе одвојења је лажна фраза, - такве партије би извршиле издају према социјализму“ (исто, 220). На овај начин Лењин повезује своју теорију империјализма са анти-империјалистичком политиком и тако заступа нову позицију револуционарне борбе светског пролетаријата која није добро схваћена или заборављена или намерно заборављена. Можда је управо у тој тези највећи Лењинов допринос, поред популаризације, теорији империјализма. За разлику од Луксембургове и Хилфердинга он је довео у везу теоријски развој империјалистичке теорије са конкретним политичким борбама на светском нивоу. Довести у везу теорију са праксом није значило остати на XIX-вековној политичкој борби која у први план ставља пролетаријат и капиталисте, већ довести у везу империјализам као друштвени однос производње који се намеће старим НП кроз колонијализам и политичку хегемонију. Тек кроз ову надодређеност Лењин успоставља нову политику, анти-империјалистичку политику која је класна, али не на евроцентричан начин, већ која узима у обзир конкретне политичке борбе постојећег „светског система“. У овоме почива Лењинова оригиналност политичке мисли, као и њена револуционарност.

3.2.4 Бухаринова антиципација светско-системске теорије

Као последњи представник класичне марксистичке теорије империјализма појављује се Бухарин за кога се не може рећи да је засновао сопствену, аутономну теорију империјализма већ је покушао даље развијати на Лењиновим основама. За разлику од Лењина који је пишући економске основе империјализма увео и политичке елементе које је и наглашавао, Бухаринова теорија империјализма је економистичка.

Следећи Лењина, Бухарин инсистира на важности извоза капитала за империјализам. У тадашњој актуелној ситуацији он примећује немогућност капитала да послује „код куће“, стога трка за већим профитним стопама усмерава капитал према светском капитализму који у том тренутку нема никаквих граница. Ово удаљавање капитала од националне економије доводи до сукоба између конкурената који је интензивнији што су производне снаге развијеније. Овај процес, примећује Бухарин, добио је нове карактеристике у периоду у којем он пише. Масовна производња се екстремно убрзала и обим робе која тражи страна тржишта се повећао; слободна

третирању националног и колонијалног питања које је она тумачила искључиво у европском кључу. Конгресу су присуствовали делегати из Турске, Кине, Индије, Персије, Сирије, Јапана, бивших руских царских колонија и других колонијалних народа. Британска флота је покушавала да спречи долазак турских делегата који су искористили олују која је приморала флоту да се повуче у луку, а потом су британски бомбардери напали њихов брод и убили двоје људи. То је довољно да илуструје колика је претња овај конгрес био за западни империјализам, пре свега за Британију али и уопште за Антанту. Зиновјев, председавајући конгреса, јасно је у свом говору назначио савез између западног пролетаријата и источног сељаштва као основну политичку стратегију у тадашњој борби руских радника и сељака против капиталистичког света, у првом реду британског капитала. Атмосфера конгреса је обележена и актуелним нападом Пољске на Русију, а Зиновјев као финансијера и налогодавца ове агресије означава управо Британију (Congress of the Peoples of the East, 1977).

тржишта, тј. она тржишта која нису заузета од монопола великих сила, постају све ужа с обзиром на убрзани темпо колонизације од 1870. (Bukharin, 1972: 84-5).

Стога извоз капитала представља економски покретач сукоба између великих сила. Овај сукоб се одвија око прилика да се инвестира капитал, око концесија и он је увек подржан војном снагом. Владе држава које су подређене финансијерима великих сила, најчешће се предају у руке оне силе која се тада чини војно најјачом. На том трагу Бухарин закључује да чак и у периодима мира војна сила игра улогу као средство притиска, као претња војном снагом (исто, 100-1). Штавише он додаје следећу тезу која превазилази актуелност тренутка у којем је писао: „Где је експлоатисана земља такође војно слаба, 'мирна пенетрација' капитала се врло брзо претвара у 'мирну окупацију' или поделу“ (исто, 102). Према томе, извоз капитала је најприкладнији метод економске политике финансијских група јер оно подређује нове територије са највећом лакоћом. И то је уједно разлог заоштравања конкуренције између многих држава које се на крају решава „мачем и огњем“ (исто, 103). Дакле, неизбежни сукоби између водећих модерних капиталистичких држава настају као последица три фундаментална мотива: повећане конкуренције на продајним тржиштима (*sales markets*), тржиштима сировина, и сферама инвестиција капитала. За Бухариново економистичко схватање, ово су три принципа једног истог феномена - сукоба између производних снага са једне стране и националних граница организације производње са друге стране (исто, 104).

На овим елементима Бухарин се примиче дискурсу који ће касније бити формиран у теорији светског система. Наиме, када се ствар посматра на општем нивоу може се приметити све већи несклад између основе друштвене економије која постаје светска и специфичне класне структуре друштва. Класна структура је подељена на националне групе владајуће класе које су супротстављене светском пролетаријату, али се уједно боре и између себе за поделу вишка вредности на светском нивоу. Међународна подела рада је од националних економија направила делове „гигантског свеобухватног радног процеса“ који се шири преко скоро целог човечанства. Сходно томе, развој производних снага се одвија унутар уских ограничења државног оквира иако је ове границе он превазишао. Таква ситуација неизбежно води сукобима између држава које теже проширивању својих граница. Носилац ових сукоба је финансијска олигархија а њихов коначни аргумент су сила и моћ државне организације, у првом реду војске и морнарице. Идеја финансијског капитала која се крије на крају овог процеса јесте постизање светске империје, самодоволне националне државе и економске јединице која ће неограничено ширити своју моћ (исто, 106-109). Тако је Бухарин градећи своје гледиште на Лењиновим основама¹¹⁴ поставио проблематику на глобалан, односно светски ниво чиме је успео да постигне одређени напредак у теорији империјализма који ће остати присутан у савременим теоријама империјализма које су пред својим очима не само апстрактно већ и чулним опажајем могле угледати широко раширена крила америчког јастреба која надлећу своје светско царство. Такође, Бухарин је приближио гледишта класичне империјалистичке теорије са гледиштима аутора који наступају из перспективе светског система. Ако је ова веза његова заслуга, недостатак је свакако уско посматрање противречности између производних снага и националних граница организације производње. Овом противречношћу се испушта из вида да није реч само о производним снагама, већ о империјализму као производном односу који разбија националну организацију производње ма ког НП и намеће сопствене односе производње – у случају империјалистичке фазе ово наметање се врши под доминацијом финансијског капитала и оно захвата, како Бухарин исправно примећује, глобално читав светски систем.

¹¹⁴ Уз опаску да Лењин примећује интернационализацију картела, док је Бухаринова теорија још увек уроњена у разумевање финансијске олигархије као националне групе и у том погледу одлази корак уназад у односу на Лењина.

Основни закључци који се могу донети у вези класичне марксистичке теорије империјализма се могу представити на следећи начин. Заслуга ових аутора почива у томе што су поставили основе за проучавање конкретне историјске фазе капитализма која је у датом периоду пролазила кроз интензивну промену појавног облика. Наравно, не само појавног облика, већ и суштинске промене механизма функционисања капитализма који су радикално изменили функционисање капитализма као историјског система – они су изменили сам КНП. У покушају поштовања јединства теорије и праксе, њихова теорија је била и део актуелних политичких борби која се одвијала како унутар Друге интернационале тако и широм европских народних скупштина.

Тезом да је империјализам неминовна последица развоја капитализма, као и тезом да је реч о специфичном капитализму који функционише према механизмима који су део КНП, али који нису истоветни са претходно затеченим КНП из XIX века, ови аутори су пружили важан допринос друштвеној теорији и разумевању друштвених сукоба који су ескалирали Првим и Другим светским ратом. Без претеривања, разумевање ових ратова је у великој мери сужено без узимања у обзир ових елемената теорије, али још важније, читаве промене у светском систему тог времена остају неопажене.

Недостаци ове теорије у првом реду леже у схватању империјализма као последње фазе капитализма која ће неминовно због силине сукоба или структурне немогућности даљег развоја водити слому система и социјализму. Извоз капитала који је у том периоду постао релативна новина у односу на претходни развој капитализма који није показивао тако високе стопе извоза капитала није довео до пада у производњи водећих капиталистичких земаља. Како Бруер примећује, управо је једна од примедби које можемо чути из савремених подразвијених земаља то да их је заобишао развој индустрије, те да се страни капитал у њиховим земљама шири на сировине које се онда извозе назад у земље центра. Критика се односи на Лењина, будући да су Хилфердинг и Бухарин предвидели ове токове (Brewer, 2002: 121-2).

Развијањем економске стране теорија империјализма је изоставила важан део целине – политички и идеолошки аспект. Лењин је ово експлицитно наводио као проблем и покушавао да своју примарно економску теорију допуни политичким аспектима, али обухватнији посао није успео да заврши¹¹⁵. О идеолошком аспекту са изузетком Хилфердинга готово да и нема речи. Ту чињеницу морамо приписати негативном утицају економистички схваћене концепције „базе и надградње“ која је у том периоду, како смо већ раније представили, инсистирала на доминантним утицајима економије. Да не остане забуна, не истиче се као проблем ове теорије доминантан утицај економије, будући да за такву интерпретацију постоји убедљива аргументација, већ нецеловитост теорије те занемаривање идеолошког фактора. Оно што је изостављено у овој теорији јесте

¹¹⁵ На овом трагу налазимо у Панекоевом (Anton Pannekoek) чланку „Преисторија Светског рата“ кратку анализу у којој се тврди да економску експанзију империјалистичких сила прати политичка доминација. Правни концепти и облици примитивних народа не одговарају капиталистичком предузетништву стога се морају заменити европским законима; њихови слободнији ставови и начини живота не одговарају капиталистичкој експлоатацији па њихов отпор морају згазити војне интервенције; а у случају нешто напреднијих земаља где владају монарси, њима се намећу позајмице које се потом враћају преузимањем великог дела пореза као колатерала (Pannekoek, 2012: 886-7). Делови попут овог више говоре о могућности и потреби за развијањем политичког аспекта империјализма, него што сами описи могу да се означе као теоријски елементи.

јасна критика „културног рата“ и осећања надмоћи европске цивилизације које се ширило и по дубини и по ширини европских друштава.

Недостатак који је у блиској вези са претходним и који се на њега надовезује у одсуству бољег термина назваћемо евроцентричношћу империјалистичке теорије. Без обзира што је реч о критици империјализма, ова критика долази са позиције, односно из перспективе империјалистичких земаља. Према Нунену, критика која се упућивала Хилфердингу јесте да је у својој теорији универзализовао специфичности развоја немачког капитализма (Noonan, 2017: 40). Зар не можемо ово проширити и на остале ауторе као и на уопште водеће империјалистичке земље? Анализа је заснована на економском развоју капитализма којег карактерише извоз капитала, сједињавање трустова у монополе, и доминација финансијског капитала. Да се вратимо на место из увода овог поглавља, у овом контексту мале земље су само бојишта на којима се води „борба слонова“. Али ми видимо у историји да мале земље нису пасивни, неми посматрачи, као што је то видео Лењин због чега је критиковао Розу Луксембург. Насиље војних снага европских земаља је често вршено као последица побуна колонизованих народа. Класична марксистичка теорија империјализма нам не даје објашњење зашто су се уопште ове побуне подизале. Да ли су ове побуне „дивљака“ против „цивилизације“ део процеса негације капитализма и да ли су клица борбе за социјализам? У том погледу је ова теорија „дупло једнострана“ – она је фокусирана на економску инстанцу и на пол водећих империјалистичких земаља.

Но, критика ових теорија у контексту свог времена овде нас не може дубље интересовати, јер се од тада империјализам променио те нас не занима толико шта су ове теорије испустиле да приметите у своје време, већ шта нам говоре о нашем, садашњем времену. Осим тога, оне су битне и као елемент процеса теоријског развоја. А што се тога тиче, видели смо да код Бухарина постоји антиципација теорија зависности и светско-системске теорије. Наравно, ове теорије нису једини утицај, али неравномерни развој као карактеристика капиталистичког развоја је без сумње један од стубова ових теорија којима се сада окрећемо.

3.3 Капитализам као светски систем

Још једном је потребно разјашњење шта се и зашто налази у овом одељку и зашто ће поново доћи до хронолошких прекида. Овде ће бити изложене теорије Франка (Andre Gunder Frank 1929-2005) и Волерстина, обојица у ужем смислу немају теорије империјализма, али обојица испитују проблематику која нас интересује у овом раду. Између њих двојице несумњиво постоје разлике, поготово у каснијим Франковим радовима, но основне тезе су на линији разумевања капитализма као светске економије/светског система. Осим Франка и Волерстина овде ћемо уврстити и Самира Амина, уз уверење да и његово теоријско дело припада духу светског система. Када је у питању оно што ће овде изостати иако хронолошки претходи, Франк је отворено признавао утицај који је на његову теорију оставио Баран (Paul Baran), али о Барану ћемо више рећи у следећем одељку зато што он јесте имао теорију империјализма и зато што се његов и Свизијев (Paul Sweezy) рад могу схватити као зачетак савремених марксистичких теорија империјализма које имају одређени континуитет од Другог светског рата до данас. Коначно, раздвајање „уже“ марксистичких теорија империјализма и светско-системских је тежак или готово немогућ задатак. Наш покушај је пресецање Гордијевог чвора и третирање овог одељка као места у којем треба додатно нагласити капитализам као светски систем.

Кључна карактеристика светско-системске теорије коју преузимамо у овом раду јесте перспектива према којој се друштво не посматра „апстрактно“, већ као одређена просторно-временска целина која је заснована на подели рада и из које се даље изводи разлика између центра,

полупериферије и периферије, а која се развија од дугог XVI века (Hopkins, Wallerstein, 1982: 42). Овиме се постиже теоријски аргументован раскид са теоријама које друштвени развој разумеју као једнолинеаран и које подразумевају да сва друштва пролазе кроз исте фазе, односно да неки само касне у свом развоју за другима, било због каснијег почетка било због споријег процеса развоја. Супротно томе, оно што смо у претходном одељку представили као класичну теорију империјализма показало нам је да не само да не постоје исте фазе кроз које пролазе сви народи, већ да постоје односи надређености и подређености, да постоје империјалистичке силе и потлачени, колонијализовани народи. Те да ови народи свој пролазак кроз развој КНП не доживљају типичним проблемима првобитне акумулације капитала, чак не ни онако насилно као што је Маркс то показао на примеру Енглеске, већ да они ступају у КНП под директном војном окупацијом или претњом окупације, односно под политичком присилом. Разлика између овог приступа класичних марксистичких теорија империјализма и светско-системске теорије јесте што ова друга више не инсистира на појму, па чак ни на термину империјализма¹¹⁶, већ односе неједнакости објашњава из односа производње, то јест поделе рада, односно акумулацијом капитала. Стављањем фокуса на економске односе, империјализам се измешта и у ретким случајевима када се потеже за овим термином он се појављује на нивоу политике. Но, то не значи да империјализам – како су га представили класични теоретичари империјализма - за светско-системске теоретичаре не постоји, већ да они користе друге појмове за своју анализу.

3.3.1 Марксова антиципација светско-системске теорије

Сличност ових теорија долази из отвореног утицаја који обе теорије црпе од Маркса. Међутим, Маркс није успео да произведе једну теорију империјализма, штавише у томе лежи и један од разлога због којег су и класичне марксистичке теорије и светско-системске теорије морале да признају Марксов утицај, али и да развију теорију предмета који Маркс није успео да укључи у своју теорију. Кључно место у којем долази до „прелома“ јесте то што код Маркса још увек постоји посматрање КНП као начина кроз који ће проћи све капиталистичке земље које усвоје овај НП, тј. један поглед који је близак теоријама модернизације. Отуд амбиваленције у Марковој оцени утицаја британске владавине у Индији која са једне стране врши стравичне злочине, али са друге стране увођењем капитализма ствара претпоставке за његово превладавање и прелазак у комунизам. Ово је кључна разлика између Маркса и поменутих теорија, будући да овакво посматрање односа не оставља пуно простора за теорију империјализма, односно структурне разлике између центра и периферије и односе подравијености¹¹⁷.

¹¹⁶ У склопу истраживања међудржавног система, они примећују две матрице доминације и у том кључу стидљиво помињу империјализам и хегемонију/ривалство. Империјализам виде онако како су га Хобсон и Лењин дефинисали као примарно извоз капитала, али се надовезују и на своје савременике који почињу да говоре о неформалној империји која влада без наметања директне колонијалне владавине. Хегемонија се одвија у стању равнотеже моћи која се може успоставити склапањем јаких савеза где ни један нема превагу над другим или тако што једна сила економским путем постиже релативну надмоћ коју друге силе не могу угрозити. Према томе, хегемонија је првенствено учинковита преко тржишта, а тек секундарно кроз политику, војску и културу (Hopkins, Wallerstein, 1982: 51-2).

¹¹⁷ Упркос томе што се код нас користи термин неразвијености у овом раду ћемо *underdevelopment* и *unterentwicklung* превести као подравијеност на шта указују и енглески и немачки термин. Разлог је у томе што неразвијеност не указује на овај префикс који је кључан - „под“. Он са једне стране указује на подређеност, на то да се развој одвија под односима зависности од центра, а са друге стране на то да је испод нивоа развоја у центру. Неразвијеност не истиче ове две стране, а поред тога и погрешно указује да постоји неразвијеност као да је потребно тек нешто развити што још увек не постоји. Супротно томе, не ради се о некаквој пукој неразвијености већ о развоју који је нужно, структурно условљен да заостаје и да се одиграва под доминацијом напредних (*advanced*) капиталистичких земаља – земаља центра.

Без обзира, или управо са обзиром на овај „прелом“, код Маркса се ипак налазе елементи који служе као основ за развој ових теорија. У предговору „Капитала“ Маркс истиче да се не може говорити о вишем или нижем развоју друштвених антагонизама који проистичу из закона КНП, већ да је реч о самим законима, тенденцијама које се остварују гвозденом нужношћу, те да развијеније земље показују мање развијеној „слику њене сопствене будућности“ (Marx i Engels, 1974a: 14). У истој реченици говорећи о Немачкој и западу Европе он примећује да за разлику од Енглеске која је донела фабричке законе и кудикамо подигла услове рада, овамо се пати „не само од развоја капиталистичке производње, него и од њеног недовољног развоја. Поред модерних невоља, притискује нас и читав низ наслеђених невоља, које потичу отуда што још увек вегетирају старински, преживели начини производње, праћени несавременим друштвеним и политичким односима. Не патимо само од живих, него и од мртвих“ (исто). Дакле, сасвим је очигледно да Марксова теорија ове муке види као само привремене и узроковане не неједнаким развојем КНП већ старим НП, те да ће ови стари облици препустити своје позиције новим, те да ће у некој будућности прећи Ламанш и стићи у немачке фабрике и закони из Енглеске. На том нивоу препозната је тенденција која је тачна, услови рада су временом и достигли ниво из Енглеске, али постоји и погрешна тенденција која не допушта паралелно постојање старинских и модерних НП, као ни одговарајућа проблематизација недовољног развоја производње који има своју структурну условљеност и тенденцију према одржању неравномерног развоја.

Када Маркс о овоме говори он вероватно у виду има једну општу линију развоја у дугом трајању. У ранијим делима је он приметио могућност постојања више НП, штавише у „Беди филозофије“ он изводи следећу дедукцију: „Непосредно ропство исто је толико стожер буржоаске индустрије колико и машине, кредит, итд. Без ропства нема памука; без памука нема модерне индустрије. Ропство је дало вриједност колонијама; колоније су створиле свјетску трговину, а свјетска трговина услов за велику индустрију. Ропство је, дакле, економска категорија од највеће важности. Без ропства би се Сјеверна Америка, најнапреднија земља, претворила у патријархалну земљу“ (Marx i Engels, 1974d: 106). Наравно, у то време око две деценије пре почетка грађанског рата у САД добро је била позната важност ропства за економију САД и посредно за остатак капиталистичког света. Маркс није могао ово да не примети, али је по његовом мишљењу ропство одиграло улогу у настанку и развоју КНП, чиме је оно практично радило на сопственој пропасти. С обзиром да „Капитал“ излази две године после грађанског рата у САД, вероватно је исход овог рата додатно утврдио становиште да је са ропством завршено, макар са његовом битном улогом у капитализму.

Нећемо се даље задржавати на овом питању, намера нам је била да укратко покажемо ограничења Марксове мисли и да према тим ограничењима погледамо шта ново доноси теоретичари које ћемо овде обрадити и који се позивају на Маркса, али се не надовезују просто већ надограђују теорију неједнаких односа у капитализму. У том погледу, градећи на одређеним темељима које је поставио Маркс, они ипак успевају да направе одређени прелом који ће омогућити да се сагледају односи између ДФ који садрже историјски сложене односе и различите НП који између осталог диктирају односе надређености и подређености.

3.3.2 Франкова теорија подрзвијености

Први међу њима је Франк који је почео из марксистичке перспективе, али временом се од ње померао као и уопште од целе европске мисли преиспитујући евроцентричне основе¹¹⁸.

¹¹⁸ Нунен тврди да је Франково напуштање марксизма и разочарење у западну друштвену теорију засновано на разумевању порекла капитализма које је евроцентрично (Noonan, 2017: 125). Критиковао је

Независно од каснијег развика, несумњиво је да у почетку Франк црпи утицај из марксистичке теоријске традиције, пре свега класичне теорије империјализма и Марксове теорије вишка вредности, док са друге стране црпи утицај из CEPAL (The Economic Commission for Latin America) у којем су водеће личности Пребиш (Raul Prebisch) и Фуртадо (Celso Furtado). Ови аутори су се супротставили доминантној парадигми која је тврдила, још од Рикардове теорије компаративних предности, да трговина доноси користи обема странама, како напредним тако и оним мање напредним. Насупрот томе, они су поставили теоријску основу коју ће развијати све теорије зависности, као и теорије светског система, а то је постојање центра и периферије где приликом трговине центар напредује на штету периферних земаља (Noonan, 2017: 126). Имајући у виду каснији Франков развој теорије, ми ћемо се задржати на његовој почетној фази која у већој мери одражава дух ова два наведена утицаја – на књизи „Капитализам и подразвијеност у Латинској Америци“ објављеној 1967. године.

Франкова главна теза, уједно и теза коју ми прихватамо у овом општем одређењу, јесте то да капитализам на светском и националном нивоу производи подразвијеност у оквиру које долази до структурне разлике између метрополе и сателита (Frank, 1969: XI). Иако Франк говори о карактеристици која важи за капитализам уопште, његова студија је одређена континентом Јужне Америке и додатно спецификована Чилеом и Бразилом. Ми нећемо улазити у специфичности које садрже ове земље, већ ћемо их посматрати пре као случајеве који потврђују општу теорију, уз уверење да је то и Франкова намера. Но, неке од карактеристика ових земаља морамо и овде споменути како бисмо одржали везу између теорије и историје. Тако Франк истиче карактеристику чилеанске подразвијености као губитак и неприсвајање (*misappropriation*) економског вишка. Другим речима, економски вишак који се произведе у Чилеу бива експроприсан како од стране других регионалних центара тако и од стране колонијалних сила¹¹⁹. У студији Бразила истиче се неједнак развој међународног, националног и регионалног нивоа који прати поларизација. Монополистичка структура капитализма је посебно изражена у бразилској пољопривреди (исто). Стога, важност Франкове анализе коју препознајемо као релевантну за нашу тезу коју смо истакли у претходном поглављу – империјализам као производни однос – огледа се као структурна карактеристика самог капитализма¹²⁰. Не као контингентност система, као политичко искривљавање економских закона који раде у интересу друштва као светског система или као деловање ирационалних идеологија које за циљ имају саморепродукцију моћи и доминације. Сама логика унутрашњег развоја капитализма заснована је на структурним односима асиметрије.

Ова системска асиметрија заснована је, према Франку, на три главне противречности које он развија из марксистичке теорије под утицајем Маркса и Барана. Прва противречност је експропријација и присвајање економског вишка. У основи ове противречности је Марксов увид да непосредни произвођач у капитализму бива експроприсан од стране капиталиста који присвајају

теорију НП као једнолинеарну, симплистичку, док је уопште западну теорију критиковао што је занемарила улогу коју је Азија имала приликом развоја светске економије и светске историје (исто, 139).

¹¹⁹ Ови односи су другог трајања, Франк налази да они у Чилеу трају четири века и да су засновани на противречностима експроприсања економског вишка многих од стране неколицине, на поларизацији на центар метрополе и периферне сателите, и на континуитету, дакле репродукцији, фундаменталне структуре капитализма која кроз читаву историју експанзијом и трансформацијом репродукује ове односе кроз читав свет (Frank, 1969: 3).

¹²⁰ Франк додаје да његова истраживања воде ка једном закључку од првокласне важности „национални капитализам и национална буржоазија неће и не могу да понуде било какав излаз из подразвијености Латинске Америке“ (исто: XV).

вишак вредности. На ову тезу се надовезује Баранова теза према којој економски вишак¹²¹ има главну улогу у развоју економске развијености и подразвијености, јер од њега зависе производња и даље инвестиције. У случају постојања монополне структуре овај вишак бива присвојен од стране монопола и тако друштво губи могућност његовог даљег инвестирања – штавише ово је противречност која је распрострањена по читавом капиталистичком систему. На тај начин постојање монопола директно учествује у развоју подразвијености. У Чилеу Франк налази унутрашње и спољашње монополе истичући да независно од тога колико је конкурентна економска структура метрополе она увек постаје високо монополизована што последично води експроприсању чилеанског економског вишка и његово присвајање од стране других делова светског капиталистичког система (исто, 6-7).

Друга противречност, коју он наглашава као најважнију за његово истраживање, такође је заснована на Марксовој теорији, а односи се на централизацију капиталистичког система која узима облик поларизације на центар и периферне сателите (исто, 8). Како смо раније навели, Марксова теорија садржи основу из које је било могуће извући ову тезу, но сам Маркс то није учинио. Франк је развија тврдњом да метропола експроприше економски вишак из својих сателита и присваја га за сопствени економски развој. Из тог разлога сателити остају подразвијени и приде све више оснажују процесе развоја метрополе и сопствену зависност и подразвијеност. У том смислу иду руку под руку развијеност и подразвијеност, једно условљава друго. Такође, Франк тврди да постоје релативност и квантитативност у овим односима које омогућавају да се помоћу једне стране изрази економски развој друге, будући да без обзира на структурне разлике једна страна узрокује другу. Овај процес он види као бесконачан, односно он се одвија све док једна од страна или обе стране не напусте капитализам¹²² (исто, 9).

Међутим, Франк се не задржава на односу метрополе и сателита као израза ове противречности, већ наставља даље према разликама између региона унутар земаља, разликама између индустријских центара и градова и пољопривредних области. Ово ширење противречности дубином читавог друштва ступа као реалност оног тренутка када земље и народи бивају инкорпорирани у капиталистички систем као сателити. Од тог тренутка се унутар те земље „пресликавају“ противречности капиталистичког система, те на домаћем нивоу настаје национална метропола која свој развој црпи на подразвијености националног сателита. Ови односи се не задржавају само на економији већ организују и доминирају политичким и друштвеним животом. Но, Франк примећује да се ови унутрашњи односи не смеју изједначити са међународним будући да је развој националне метрополе увелико ограничен тиме што је он на овом вишем нивоу, макро нивоу, још увек сателит, односно он се суочава са ограничењима које метрополама нису познате. Док са друге стране национални сателит још више умножава сопствена ограничења и подразвијеност

¹²¹ Кратка напомена: Марксово схватање вишка вредности и Бараново схватање економског вишка нису идентични, дакле није реч о синонимима. Више речи о овој разлици ће бити током представљања Баранове теорије.

¹²² Друга могућност раскидања односа између две конкретне метрополе и сателита је онај који се десио Шпанији и Португалу, а то је да метрополе саме постану сателити другим земљама и на тај начин изгубе предности присвајања економског вишка (Frank, 1969: 11). Према томе, појединачни односи између историјски специфичних земаља могу бити промењени услед различитих конјунктурних кретања, но опште посматрано на нивоу читавог капиталистичког система апстрактан однос између метрополе и сателита остаје све док функционише КНП.

будући да је завистан од националне метрополе као и међународне, односно од читавог ланца метропола који њиме доминира¹²³ (исто, 10-1).

И трећа противречност коју Франк проналази почива у истовременом континуитету и све-присутности структурних неопходности (*essentials*) економске развијености и подразвијености која се одржава помоћу експанзије и развоја капиталистичког система на свим местима кроз све време. Док ова структурна стабилност и континуитет нису били карактеристика „класичног“ развоја капитализма у Европи, чим се капитализам проширио и постао светски систем он је своју експанзију и развој на светском нивоу засновао на одржању неопходне структуре и стварао исте фундаменталне противречности. Управо у овом континуитету капиталистичке структуре и противречности Франк види кључ за борбу против подразвијености, јер то је основа из које је даље одређен процес развоја (исто, 12-3).

Управо је ова трећа противречност основа за Франкову добро познату синтагму о „развоју подразвијености“. Овом синтагмом он указује да подразвијеност није претходила развоју нити је она настала из себе саме већ је она „интегрални део једног развојног процеса на овој планети у последњих пет или више столећа“ (исто, 242). Овај процес се прво одиграва под доминацијом меркантилног капитализма, затим сваким својим кораком он централизује и увећава економску и политичку моћ и друштвени престиж што на концу резултира настанком монопола. Такође, овај процес има тенденцију према универзалности чиме се он разликује од феудализма у којем концентрација такође постоји, али концентрација земље се одвија у различитим феудима који не спадају на исти начин у једну ширу економију светског нивоа као што је то случај са капиталистичким монополима који су повезани у целину коју чини читава планета. Стога ови монополи стварају учинке ширења неједнакости и одржавања неједнакости на универзалном нивоу, те су они уједно део процеса економске развијености и подразвијености (исто, 242-3).

На тако елегантан и јасан начин Франк излаже развој подразвијености. Но, он се не задржава на апстрактним тезама већ наставља даље према конкретизацији. Тако он наводи да индустријализација и урбанизација метрополе ствара тражњу за све више сировина и хране коју налази управо у подразвијеним регијама. Међутим, метрополе су у периоду после Другог св. рата почеле са производњом технологије која је омогућила супституцију појединих сировина, као и повећање производње и стварање вишка примарних производа попут пшенице коју онда морају да апсорбују земље сателити које су иначе специјализоване за производњу примарних производа¹²⁴! На тај начин су постале „периферне земље реп капиталистичког пса: оне су развиле подразвијеност, посебно подразвијену пољопривреду, док је метропола развила индустрију“ (исто, 244-5).

¹²³ На примеру Чилеа он демонстрира постојање континуитета подразвијености које је укоренено у колонијалну историју, али са променом метрополе када је Велика Британија у XIX веку искористила протекционистичку политику да се индустријализује и онда под плаштом слободне трговине развила монополе. Након 1850. ВБ се шири читавим Чилеом са ослонцем у железници којом је повезала читаву земљу, индустријске центре и пољопривредне регије. Железница је била посебно важна за пораст рударства, те је монополизована производња бакра. Тиме се Чиле спречавао да буде било шта више од извозника сировина и хране, а подстиче се постајање увозником индустријских производа (исто, 67-71).

¹²⁴ Ова структурна неједнакост коју је Франк приметио још увек постоји, будући да према подацима за 2021. годину земље Латинске Америке су увезле храну из САД у вредности од 13,4 милијарди долара. Из Шпаније, старог колонизатора, увезена је храна у износу од милијарде долара. Више информација овде: https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/LCN/Year/LTST/TradeFlow/Import/Partner/by-country/Product/16-24_FoodProd

Наравно, однос метрополе и сателита се не може задржати на овом односу између индустрије и пољопривреде, иако је он вероватно основни однос процеса развоја подразвијености. Важан сегмент су и финансије. На том пољу Франк примећује да постоји преливање новца из Латинске Америке према метрополама. С једне стране Латинска Америка има своје ресурсе и инвестициони капитал, али се он финансијским тржиштима и извозом капитала износи изван према метрополама. С друге стране ово доноси потребу за инвестиционим капиталом који онда нужно долази споља. Тако је створено врзино коло, инвестиције се улажу у рударство, пољопривреду, саобраћај и трговину за извоз у метрополе, дакле улажу се у оне области које структурно спадају у подразвијеност и враћају назад у метрополе (исто, 283-4). Штавише, фактор финансија ће се додатно увећати после Првог св. рата када САД преузимају улогу водеће метрополе са својим монополистичким корпорацијама које постављају спољне трговинске односе и финансијска тржишта као принцип међународних односа и главни ослонац капиталистичког развоја који додатно продубљује развој подразвијености Латинске Америке¹²⁵ (исто, 296).

Иако Франк теоријски не развија дубље ове промене након Другог св. рата он ипак бележи да је дошло до промена у облику односа метрополе и сателита. Са успоном САД све више постаје доминантан утицај финансија. Франк ово описује тиме што традиционални трговински односи метрополе и сателита у којима постоји размена индустријских добара за сировине све јаче води сателите у дефиците платног биланса и кризе, које последично воде задуживању. Ово су, према нашој оцени Франкове мисли, за њега главне основе за настанак „неоимперијалистичког нагона“ који он дефинише као гигантски монополистички инвестициони капитал који пробија и преузима латиноамеричку индустрију и сектор услуга инкорпорирајући их у монополистичку приватну империју (исто, 298). Ово је од првокласног значаја за нашу тезу, а ево и због чега. Неоимперијалистички развој који се карактерише падом услова трговине, хроничним дефицитима, честим кризама платног биланса, повећаним потребама за путевима, управљањем и високо квалификованом радном снагом, све ово је условило стварање финансијских институција које ће контролисати овај процес – Светска банка (СБ), Међународни монетарни фонд (ММФ), Општи споразум о царинама и трговини (ГАТТ) и друге финансијске институције подређене овима. Основна функција ових институција је инкорпорирање економије Латинске Америке у монополистички капитализам метрополе. И то не тако што би ове институције плаћале ове наведене услове развоја, већ тако што би финансирале неизбежно упадање у дефиците, и стварале нове потребе за инфраструктуром, техничким особљем и уопште потребе за развојем људског капитала које би задовољавале потребе метрополе. Додатно томе, оне директно или индиректно покривају трошкове корпорација метрополе којима дају позајмице или договарају да позајмице доспевају од латиноамеричких влада (исто, 309).

Негативан утицај ових финансијских институција Франк демонстрира на примеру ММФ-а где примећује пет штетних политика по Латинску Америку. Довеле су до учесталих девалвација

¹²⁵ Први св. рат је омогућио кратак период развоја Латинске Америке у којем је ослабила спољна трговина и привремено је дошло до индустријског развоја који је био усмерен у највећој мери на унутрашњу потрошњу. Али није дуго потрајало, САД су брзо након рата ушле са својим капиталом и преузеле индустрију Буенос Ајреса и Сао Паула, уз помоћ британских корпорација. Уследила је, наравно, криза и дефицит платног биланса који је водио даљим концесијама влада и продубљењу утицаја метрополе који је трајао све до Велике депресије која је умањила утицај метрополе на јужноамеричком континенту. Франк период након Другог св. рата оцењује као период највећег развоја све од 1830-1840 и у овим редовима одише оптимизмом да Латинска Америка може растргнути везе са метрополом. Но и овај период развоја је трајао кратко, већ са крајем Корејског рата поново долази до експанзије метрополе са великим утицајем спољне трговине и финансија која у потпуности успева да реинтегрише цео континент као сателит и обнови процесе подразвијености (Frank, 1969: 297-8).

домаћих валута и појефтинирили метрополи стране инвестиције и запоседање економије, затим наметнутном конвертабилношћу домаћих валута омогућено је међународним компанијама да домаће валуте у потпуности конвертују у доларе или злато. Дошло је до присилног зајма капитала од стране институција метрополе, пре свега краткорочних зајмова ММФ који поред економских садрже и политичке везе. Затим, истовремена структурна незапосленост и инфлација коју прати девалвација валуте, фаворизује стране и домаће власнике својине науштрб плата које реално опадају. И последично томе долази до дефицита платног биланса који стално обнавља и повећава зависност од ММФ-а и задужења и инвестиција из метрополе (исто, 310-1).

Дакле, Франкова теорија веома опширно анализира главне противречности капиталистичког светског система и односе зависности који из њих произилазе. Она још увек није експлицитно теорија империјализма, али као што смо видели стидљиво користи термин „неоимперијалистичког нагона“, који остаје недовољно развијен. Стога смо ми склони да задржимо ову анализу капиталистичког система – отуда Франк у овом а не наредном одељку – будући да она прецизно региструје проблеме капиталистичког развоја. Недостаци ове теорије су што ипак империјализам остаје недовољно објашњен, те се он чини термином који је сувишан за саму анализу. Стога политички односи као и идеолошки остају у другом плану, док је срж анализе у неједнаким економским односима и економском развоју. Но, и излагање самих економских односа се може проблематизовати. Наиме, питање класе губи на значају. Прецизније речено, за Франка су важнији односи неједнакости који настају између сателита и метрополе, него између капиталистичке и радничке класе. Али и он сам примећује, нема излаза из метропола-сателит односа унутар капитализма, што нас онда наводи на закључак да је и даље основни проблем у односу стварања капитала, дакле у капиталистичкој експлоатацији вишка, односно присвајању вишка од стране власника капитала које је засновано на вредности радне снаге. Ово само напомињемо као једну од могућих критика, без претендовања да је ово суштинска критика која би требало да обори читаву Франкову теорију. Не, још једном напомињемо, тезе које Франк поставља у односу између метрополе и сателита су прихватљиве за потребе нашег рада, уз сва поменута теријска ограничења.

3.3.3 Волерстинова теорија светског система

Овај проблем класе, или ако се може још додатно уопштити, проблем рада у капитализму је боље представљен у Волерстиновој теорији светског система. Попут Франкове теорије и светско-системска теорија настаје под јаким утицајима Маркса и класичних теоретичара империјализма. Попут Франкове она такође изоставља важност термина империјализма, те о империјализму говори индиректно преко позиција центра, полупериферије и периферије, као и односа хегемоније.

Несумњиво, главна Волерстинова теза је да настанком капитализма у дугом XVI веку светски систем заиста први пут у историји постаје једна целина¹²⁶. Управо ту тезу он брани од

¹²⁶ И раније су постојале светске-економије, али су оне по правилу постајале империје попут Кине, Персије и Рима. Тек са капитализмом, и ово је кључно за разумевање Волерстинове теорије, долази до развоја економије коју не прати једна политичка структура и у оквиру којег држава све мање бива централни економски субјект и постаје средство осигурања услова трговине. Овај светски систем који настаје у касном XV веку није империја иако је просторно још већи од претходних великих империја. Али он није светски јер заузима цео свет, већ зато што је већи од било које правно одређене политичке јединице (Wallerstein, 2011: 15-6). Иако у периоду када светска економија постаје заснована на КНП владајућа идеологија није слободна трговина или национализам, већ је то етатизам, временом је постало јасно да капиталистичка светска-економија захтева доношење економских одлука које су примарно упућене на арену светске економије, док су политичке одлуке усмерене на националне државе. У овоме леже

„ортодоксних“ марксиста који га критикују да је овиме занемарио ниво ДФ и производњу која је заснована на класним односима. Оно што ови критичари занемарују, по његовом мишљењу са којим се можемо сложити, јесте то да није могуће говорити о „националној економији“ или националним класама, па чак ни о капиталистичким земљама. Разлог је у томе што је капиталистичка економија карактеристика светског система и према томе класе су класе светског система, као што су државе структуре унутар светског система (Wallerstein, 2011: XX).

Овом тезом је Волерстин ближи духу Марксове теорије, духу који смо показали да постоји код Бухарина, али сасвим сигурно и код осталих класичних теоретичара империјализма. Но, није толико битно да ли је он ближи духу тих теорија од „ортодоксних“ марксиста, оно што је битно јесте да он методолошки поставља сасвим различиту јединицу анализе, односно да напушта суверену државу или национално друштво као јединицу анализе и на њихово место поставља светски систем – ниво на којем тврди да је једино могуће говорити о друштвеним променама система (исто, 7). Иако је очигледно, није згорег подцртати да то не значи да више нису могуће анализе ДФ, односно анализе националних држава и унутрашњег класног поретка. Сасвим супротно, то значи да је ово могуће анализирати само ако се има у виду да је реч о месту унутар светског система. Наравно да национална држава може бити јединица анализе, али само под овим условима. Враћајући се на појам структурисаног тоталитета, национална држава је надодређена односима на нивоу светског система чији је она интегрални део¹²⁷.

На сличном трагу је још једна Волерстинова „полемика“ са марксистима. Наиме, приликом разматрања историјских фаза и трансформација НП, Волерстин примећује да је погрешно говорити о фазама и могућностима да се фазе прескоче уколико се анализа фокусира на једно друштво. Сама могућност да се фаза прескочи значи да она и није била фаза, но ово је споредан аргумент код Волерстина. Основни аргумент је да се о фазама мора говорити (фаза пољопривредних минисистема са поделом рада која је у потпуности садржана у једној економској и културној целини; фаза светског система са поделом рада унутар једног економског система и мноштвом културних система), али само под условима тоталитета, односно читавог друштвеног система. У том смислу, када у светском систему истовремено постоји феудална, капиталистичка и социјалистичка фаза, само онда је могуће говорити о прескакањима фаза (Wallerstein, 1979: 4-5). Овај увид није безначајан за раније поменуто Марксово размишљање да руска сеоска општина може бити основа за прескакање фаза, јер подсетимо се, она може преузети већ развијене елементе производних снага које постоје у капиталистичкој фази.

За настанак светског система важна је структура друштвеног система која се састоји од једне растуће економије, више растућих држава и односа капитала и рада. Растућа економија прогресивно постаје све глобалнија и садржи „осовинску“ поделу и интеграцију радних процеса, тј. поделу рада која је организована кроз акумулационе процесе¹²⁸ који се географски могу мењати

противречности са којима се суочавају државе, класе и етничке групе (исто, 67). Утисак је, додуше, да Волерстин није довољно нагласио проблеме коју ова противречност ствара друштвима периферије, али и центра.

¹²⁷ Ово је кључна теза на којој ће касније бити заснован концепт империјалних идеолошких апарата и постојање могућег отпора.

¹²⁸ Битно је издвојити важност коју Волерстин придаје акумулацији капитала: „Капитализам није пуко постојање особа или фирми које производе за продају на тржишту са намјером да остваре профит. Такве особе или фирме су постојале хиљадама година свуда по свијету. А ни постојање особа које раде за наднице није довољно за дефиницију овог система. Рад за надницу је, такође, познат већ неколико хиљада година. Ми се налазимо у капиталистичком систему тек када тај систем показује особину да приоритет даје бесконачној акумулацији капитала. Према овој дефиницији, само је савремени свјетски систем

али структурно остају исти – центар, (полу)периферија. Под растућим државама се мисли на ширење јурисдикције и раст броја држава које формирају растући међудржавни систем и тако обликују политичку арену која укључује ривалства и савезе. Док капитал-рад однос чини друштвено-политички оквир у којем се организују производни међуодноси као и унутрашња и међудржавна политика, и то под све рационалнијим прорачунима који све више управљају индивидуама, домаћинствима, заједницама, организацијама и државама (Hopkins, Wallerstein, 1982: 11-2).

Поред структуре је важан и развој капиталистичког светског система који садржи два главна услова. Ширење међуодноса производње и државног система, као и ширење капитал-рад односа који формира алтернативне периоде експанзије и стагнације. Други услов је инхерентна противречност између развоја једне економије и развоја више држава која доводи до поклапања центра економског система са јаким државама и периферије са slabим државама (исто, 12-3). С тиме што ово поклапање није „фиксно“ већ је и оно противречно јер с једне стране долази до растуће конкуренције између држава око преузимања центра производних акумулацијских мрежа. Овиме се повећава концентрација акумулационих процеса која, по самој логици ствари, смањује број центара. Такође долази до растућег утицаја класно организоване политике на државе коју прати потрага капитала за јефтиним радном снагом. Ова два нивоа конкуренције између држава и између капиталиста усмеравају ширење система као целине¹²⁹ – те се политички процеси могу назвати „империјумом“ а економски „периферијализацијом“ (исто, 13).

Сам развој модерног светског система укључује међуповезаност производних процеса између централних и периферних регија коју прате политички односи између држава центра и политичких формација и народа са периферије. Ови политички односи потпадају под „обрасце империјума“ чиме се Хопкинс (Terence Hopkins 1928-1997) и Волерстин експлицитно ограђују од теорија империјализма које се првенствено усредсређују на акумулацију и централизацију капитала. За разлику од ње, обрасци империјума су политичка карактеристика капиталистичке светске економије која у модерном облику почиње да се користи за време владавине Наполеона III. Но они још ублажавају значење овог термина и истичу да империје не имплицирају колоније, већ

капиталистички систем. Бесконачна акумулација капитала је доста једноставан концепт: он значи да људи и фирме акумулишу капитал с циљем да акумулишу још више капитала, што је процес који је непрекидан и бесконачан. Ако кажемо да систем 'даје приоритет' таквој бесконачној акумулацији то значи да постоје структурални механизми путем којих они који дјелују са другим мотивима бивају на неки начин кажњени, и једног дана елиминисани са друштвене сцене, док они који дјелују са одговарајућим мотивима бивају награђени и, ако су успјешни, постају богати“ (Volerstin, 2005: 46).

¹²⁹ С обзиром да су процеси противречни, потребан им је и одређени механизам који ће осигурати политичку стабилност. Ми се овде нећемо дубље упуштати у анализу самих појмова центра и (полу)периферије јер је то најпознатији елемент светско-системске теорије, већ нас више занимају односи хегемоније између ових нивоа. Што се тиче политичке стабилности, њу Хопкинс и Волерстин посматрају, поново, на нивоу читавог система и истичу важност концентрације војне снаге у рукама доминантних сила. На овај механизам се надовезује идеолошки фактор који подразумева да службеници и кадрови своје благостање повезују са опстанком система и „ови службеници не само да пропагирају митове, већ они у њих и верују“. Но ова два механизма нису довољна, већ је неопходно постојање средњих слојева које спречава поларизацију друштва и позиве на револуционарну промену и у овоме лежи главна улога полупериферије која економски уопште није неопходна систему, али са аспекта политичке стабилности она спречава уједињење нижих слојева, јер садржи средњи слој који је уједно експлоататор и експлоатисани (Hopkins, Wallerstein, 1982: 22-3). Успутна и споредна примедба која се може упутити јесте да ако полупериферија није неопходна економском систему, зашто је она настала? То јест да ли настанак полупериферије онда бива заснован на политичким потребама система? У сваком случају, познато је да у теорији светског система постоје велики проблеми са одређењем полупериферије и земљама које у њих спадају, па је ова примедба само један прилог критици одређења полупериферије.

говоре о постојању сложених политичких мрежа које су координисане и прожете са повезивањем и разграничењем центра и периферије. Оно што је овде битно јесте разликовање фаза формалне колонизације и неформалне империје коју прате различити облици опозиције као што су националистички покрети, примитивне побуне, ратови независности, ратови за ослобођење итд. о чему, како наводе, постоји велики број монографија али писање теоријских дела из перспективе светско-економске перспективе једва да је започето (исто, 28-9).

У овим неједнаким односима истиче се разлика између образаца доминације и образаца хегемоније. У обрасце доминације спада империјализам, али не као феномен капиталистичке светске економије који је повезан са колонијализмом, већ као сличан феномен који је доживео промене током процеса деколонизације Африке и Азије после Другог св. рата. Крај директне колонијалне владавине није значајно и крај империјализма, стога термин неоконије говори о наставку односа у којима државе центра политички утичу на државе периферије и тако се мешају у њихове политичке и економске активности. Овде долази до изражаја њихова „блажа“ терминологија, с обзиром да из овог изводе закључак да ако се империјализам користи као политички термин који се односи на вршење политичке моћи јаким државама на слабе у циљу измене алокације ресурса на светском тржишту, онда су ови односи константа у капиталистичкој светској економији, те само постоје циклуси у којима се смеђују колонијализам и неформалне империје као два облика империјализма¹³⁰ (исто, 51-2).

Од образаца доминације разликује се хегемонија/ривалитет. Овим терминима се показују конфликти који се одвијају између држава, али не једноставно између држава које се налазе на крајевима континуума државне моћи већ под условима развнотеже снага. Притом Волерстин и Хопкинс напомињу да међудржавни систем садржи тенденцију према релативном еквилибријуму који се може постићи на два начина. Један је стварање савеза између више јаким држава унутар којег ни једна није значајно јача од других – ово се назива стањем наоружаног мира који периодично пуца и претвара се у светске ратове. Други тип се постиже када једна сила центра успоставља надмоћ над другим силама тако да ни једна друга нити сама нити у договору са осталима не може ефективно да изазове економску надмоћ најјаче силе – ово називају хегемонијом. Главна разлика хегемоније од империјума је у томе што она оперише преко тржишта, додуше примећују и они да је тржиште само главни медијум који морају да прате политичко-војна моћ и култура, односно хегемонија се истовремено преноси на производни, трговачки и финансијски аспект у којима водећа сила има предност над осталим силама центра (исто, 51-3).

Без обзира што се наше разумевање хегемоније и империјализма разликује од Волерстиновог и Хопкинсовог, одређени елементи њихове теорије нису потпуно страни ономе што ми покушавамо да назначимо. Касније ћемо навести више речи о разликама, а сада ћемо погледати неке од важних делова који се тичу односа између држава центра и држава периферије у светлу хегемоније.

Сама структура капиталистичке светске-економије која као што смо раније видели чини једну економију, а више држава, води према конфликтним односима између регија центра и регија периферије, као и између доминантних и доминираних држава (исто, 58). Један од ових сукоба се дешава када се нове регије инкорпорирају у светску-економију као државе или колоније коју су пре тога биле самосталне политичке јединице. Током овог процеса интеграције уобичајен резултат је пад снаге њихове политичке машинерије. Разлог за ово је постојање хегемоније у којој једна

¹³⁰ Доста након писања те књиге, у чланку који се бави хегемонијом САД, Волерстин тврди да је империјализам интегрални део светске капиталистичке економије и да ће он постојати док постоји капиталистички светски систем (Wallerstein, 2003: 1).

сила доминира над свима осталима или постојање ривалитета где ни једна није потпуно доминантна, но у оба случаја силе центра имају предност у индустријској производњи, трговини и финансијама чиме у великој мери контролишу процесе акумулације (исто, 61). Међутим, то не значи да ће сила која поседује хегемонију увек поседовати хегемонију, а остале државе бити подређене. Постоје два главна разлога због којих је позиција хегемоније неодржива на дуго рок. Остале земље центра и полупериферије унапређују и диверзификују своје производне апарате како би производили на ефикаснији начин од хегемоне силе. А с друге стране трошкови производње хегемоне силе расту јер радна снага постаје све организованија и намеће своје захтеве за већим платама. Стога хегемоније нису тако честе и тек неколико је историјски забележено попут Уједињених провинција (1625-1650/72), Велике Британије (1815-1850/73) и САД (1945-67), мада поред овог периода хегемоније САД аутори додају и један „?“ који са данашње историјске позиције изгледа као оправдан те да хегемонија САД има дуже трајање од 1967. Или има и другу фазу своје хегемоније¹³¹ (исто, 61-2).

За сам успон ових историјски ретких хегемонија као најважнији елемент издваја се предност у пољопривредно-индустријској производњи која условљава трговинске предности, а ове даље условљавају финансијске предности. Када је у питању војна предност, Хопкинс и Волерстин претпостављају да се може рећи да до војне предности долази онда када се успостави трговинска предност. Даље, хегемона сила у политици заговара либерализам, у култури тријумфализам, док у економији више заговара него што збиља практикује слободну трговину. У свим осталим пољима хегемона сила користи свој утицај како би срушила границе протоку светског тржишта. У блиској вези са овиме је фаворизовање деколонизације и ширење неформалне империје, с тиме почетком опадања хегемоније поново долази до новог таласа колонизације (исто, 62-3).

Као код Франка, и овде ћемо завршити преглед са освртом на мултинационалне корпорације и финансијске институције које такође имају велику важност за Волерстина и Хопкинса. Мултинационалне корпорације настају на противречности која се развија са светским системом између локалних тржишта у којима су ове корпорације настале и границама у оквиру којих функционишу са једне стране и са друге стране порастом развоја капитализма као светског тржишта. Мултинационалне корпорације превазилазе ову противречност и показују се „ефикасним механизмом организовања светског-система не као међународног система (укључујући и колонијални систем), већ у потпуном значењу термина, као светски капиталистички систем“ (исто, 87). Враћајући се на главну противречност организације светског система између политичког нивоа суверених држава и економског светског система производње, они примећују да постоји подударње интереса корпорација и држава центра, ако не чак и одређивање интереса држава центра од стране корпорација због чега претпостављају да ће постати све интензивнија борба око политике држава центра (исто).

У истом контексту - организације светског система - појављује се проблем организације капиталистичке класе. Ови аутори примећују да долази до све веће организације капиталистичке класе као светске капиталистичке класе насупрот савезима између националних буржоазија. Са једне стране ова класа има своје „органе“ у мултинационалним корпорацијама а са друге стране у Светској банци, ММФ, итд. Што се тиче потоњих признају они следеће: „Истина, ове агенције још увек нису преузеле владе јаким држава. Али оне сасвим извесно јесу преузеле слабе периферне и полупериферне државе, и оне то изнова чине посебно као супротстављање настојањима

¹³¹ Склонији смо приступу да је реч о једној фази, која се у периоду Вијетнамског рата чинила као на замору. Овде не можемо дубље улазити у то питање, но чини нам се да је правилније говорити о „циклусима“ унутар „фаза“. Стога се крај једног циклуса може помешати крајем фазе.

ових држава – слабашним какве јесу - за 'националним развојем', а у подршку светског (антинационалног) капиталистичког развоја“ (исто, 88).

Стога је сасвим очекивано да Волерстин и Хопкинс закључују да су за развој производње као светске јединице од највеће важности управо мултинационалне корпорације. Не само да оне, као што смо видели, успостављају контролу над правцем развоја капитализма, већ оне организују производњу тако да раднике стављају под заједничку, централну управу. Ипак, они виде слабости овакве организације и нису импресионирани њиховом снагом. Основне противречности које проналазе су у томе што упркос растућој глобалној структури производње и организације од стране светских капиталиста, историјски фокус организованих радника је још увек држава са националном политиком и са својом посебном политичком ареном. Друга противречност је између метрополе којом доминира САД и револуционарних покрета за национално ослобођење у земљама Трећег света. Ове противречности их наводе на закључак да „може бити да улазимо у еру у којој 'организација' најзад задобија примат над 'структуром' на светском нивоу“ (исто, 89). И заиста, ова нада још увек постоји, али још предстоји теоријског и организационог рада како би се ове противречности осветлиле, а могућа решења пронашла.

3.3.4 Акумулација капитала на светском нивоу - Амин

Ако је Волерстинова светско-системска теорија више фокусирана на економски аспект друштвеног система, Амин (Samir Amin 1931-2018) је покушао овај економски аспект да повеже са политичким (организационим како каже Волерстин) тако да политика задобије примат. Ово је једна од главних разлика између Аминове теорије која покушава да буде ближа марксистичкој, или ако се може тако рећи, покушава да буде марксистичка за разлику од теорија подразвијености.

Без обзира на ову разлику, Аминова теорија је блиска светско-системској теорији због чега је и постављамо у овај одељак, будући да је основна теза то да је капитализам постао светски систем и да је његов главни механизам акумулација капитала на светском нивоу. Овом процесу нису подвргнуте само капиталистичке земље, већ и оне тада постојеће (књига је обављена 1974. године) социјалистичке земље, док изван овог система остају само преткапиталистички начини производње који бивају интегрисани у систем континуираним процесом првобитне акумулације капитала, која за Амина није фаза у историји капитализма већ њен саставни елемент. Акумулација капитала на светском нивоу управља трансферима вредности између периферије и центра¹³² тако да сваки пут када преткапиталистичке формације бивају интегрисане у светски систем долази до трансфера вредности у земље центра, помоћу првобитне акумулације капитала (Amin, 1974: 1-3). За Амина је ово важно да би могло да се истакне то да подразвијене земље нису тек захваћене сиромаштвом које се огледа у здравству, радним условима, образовању, итд. већ да постоје такви односи између центра и периферије који утичу да подразвијеност није тек период који се може убрзати итсл. већ је оно структурна условљеност¹³³ (исто, 8-9).

¹³² Код Амина не постоји полупериферија те он наводи као земље центра Северну Америку, Западну Европу, Јапан, Аустралију, Нови Зеланд, Јужну Африку, али и Русију и Источну Европу, док је остатак део периферије, тзв. „три континента“ Јужна Америка, Африка и Азија (Amin, 1974: 4).

¹³³ Он наводи пример Египта између 1939. и 1953. када није постојао проблем у стварању вишка који је тада чинио трећину националног дохотка, већ у коришћењу вишка које је непродуктивно, извозно оријентисано или протраћено. Од тог вишка 38% је потрошено на луксузна добра, 34% у некретнине, 15% на злато и обвезнице, а само 14% у производне инвестиције. Овиме он само илуструје оно што је општи проблем периферије, а то је својство да коришћење вишка зависи од економске и друштвене формације као и механизма интеграције у светски капиталистички систем (Amin, 1974: 9-10).

Он издваја три структурне карактеристике подразвијености: неједнакост продуктивности између различитих сектора, дезартикулација економског система и доминација споља (исто, 15). Разлике у продуктивности сектора постоје и у земљама центра с тиме што постоји тенденција да се оне изједначе преко прилагођавања цена, изједначавања вредности радне снаге као и изједначавања профитних стопа што разлике доводи у мању сразмеру. У периферним земљама су сразмере знатно веће и иду изнад 1:10 будући да се велики део становништва бави пољопривредом, а што је директно повезано са „дезартикулацијом“ економије. Поново, у земљама центра постоје механизми који производњу чине „интерсекторском“ односно постоји повезаност производње сировина са индустријском производњом, као и са пољопривредом, док је ова повезаност у периферним земљама маргинална с обзиром да је она прилагођена иностранству. Велика предузећа су најчешће под контролом странаца, рударство се не користи за домаћу индустрију већ се метали извозе у земље центра, итд. Ово се посебно појављује у сектору трговине¹³⁴, инфраструктуре и финансија¹³⁵ које су скоро у потпуности обликоване страним интересима. Коначни резултат ових структурних карактеристика је да није могуће интегрисати различите секторе економије за унутрашњи развој, јер подразвијена економија функционише као продужена рука напредних економија земаља центра (исто, 16-7). Ово Амина наводи на следећи закључак: „Док је у центру раст развој, дакле он има интегративне учинке, на периферији раст није развој јер он има дезартикулативне учинке. Строго речено, раст у периферији, заснован на интеграцији у светско тржиште, јесте развој подразвијености“ (исто, 18-9). Ово је веома интересантна и битна теза, будући да се у званичној економији главног тока ова разлика не прави, те је раст БДП довољан да покаже како земља економски напредује. Као контрапример се може узети Ирак који је након инвазије због повећане продаје нафте знатно увећао свој БДП, док је у ширем смислу земља под окупацијом, унутрашњим поделама, терористичким нападима, вишим нивоом незапослености итд.

Код Амина је такође интересантно да се он не зауставља попут Франка и Волерстина на овој општој, глобалној структури, већ да у већој мери задржава важност нивоа ДФ. С једне стране, тврди он, марксистичка анализа је направила неопходну апаратуру за теорију акумулације на светском нивоу, међутим ова теорија није довољно развијена и задржала се на трансформацији система у центру и формирању монопола док су формације периферије остале неистражене. На том трагу он примећује да у центру постоји тенденција да КНП буде не само доминантан већ и једини НП, док у периферији то није случај. Према томе, теорија акумулације на светском нивоу мора бити општа теорија која истражује односе између центра и периферије и која се не задржава на КНП већ узима у обзир све капиталистичке формације. Штавише, када се анализирају формације као друштвене целине, а не искључиво економистички, онда се може приметити да је економска инстанца била доминантна у систему пред-монополног капитализма, но у монополном капитализму долази до померања доминантне инстанце према политици коју прати паралелно померање идеолошке инстанце према економији што доводи до настанка технократске идеологије (исто, 20-2). Мада Амин ово не образлаже детаљније, теза је барем због занимљивости заслужила да буде поменута. Без улажења у исправност тезе, она се чини интересантном с обзиром на данашња „пост-идеолошка“ друштва, односно друштва у којима се чини да је све мање идеологије, итд. Поготово у Европи где је „технократија“ више деценија ако не доминантна, онда веома утицајна.

¹³⁴ Чак 80% трговине земаља центра се одвија између њих самих, док је обрнута ситуација са подразвијенима које међу собом врше само 20% трговине, а остатак са центром (исто, 17).

¹³⁵ Са просечним профитним стопама од 20%-25% стране корпорације у врло кратком року више капитала извуку из подразвијених земаља него што у њих у првом кораку инвестирају, а што последично води према дефицитима платног биланса (исто, 18).

Оно што је важније за синтезу ДФ и светског система јесте питање самог КНП. Наиме, с обзиром да је капитализам постао светски систем, према Аминовом мишљењу он није састављен од националних капитализама. Противречност капитализма се налази на светском нивоу, дакле противречност није првенствено између буржоазије и пролетаријата унутар појединачних земаља, већ између светске буржоазије и светског пролетаријата. Важна напомена код овог питања која долази од Амина је то да се не сме заборавити да ове класе не постоје апстрактно на нивоу КНП већ у систему капиталистичких формација које чине формације центра и формације периферије. Приликом одређења ових класа, тврди Амин, нема великих потешкоћа код светске буржоазије јер њу у основи чини буржоазија центра која је главна погонска сила и налази се у „центру центра“ – у монополима САД. Буржоазија периферије је формирана у контексту светског тржишта и она је доминирана од стране центра што чини да је она увек зависна од буржоазије центра (исто, 24-5).

Нешто теже је одредити светски пролетаријат. Амин примећује да је код Маркса без икакве сумње језгро пролетаријата у центру система, тамо где је развој КНП достигао највиши ниво, где је формирана и развијена класа пролетера која је и политички организована итд. Међутим, са Лењином долази до померања које ће се даље задржати у маоизму а то је да питање социјалистичке револуције у последњој инстанци зависи од исхода борби у Русији, Индији, Кини итд. Ово померање Амин објашњава тенденцијом пада профитне стопе која је довела до тога да у земљама центра експлоатација пролетаријата буде нижа него у периферији. Додатно томе, у периферији раднички рад није искључиво или већински повезан за модерна предузећа великог обима, већ велики део чине масе сељака које су интегрисане у светско тржиште и које због утицаја неједнаке размене такође имају вишу стопу експлоатације. На овом месту долази Аминова синтеза због које је он битан, релевантан аутор који има своју аутентичну перспективу која није искључиво светско-системска, односно марксистичка. Побуне маса у периферији воде до погоршања услова у центру и према томе тврдња да је језгро пролетаријата у центру испушта из вида природу система која је светска. Сходно томе, подела на буржоаске и пролетерске нације испушта из вида овај утицај које побуне периферних маса имају на пролетаријат центра, као и то да постоји могућност да се буржоазија периферије успротиви буржоазији центра. На ово се надовезује и следећи аргумент који се противи савезу буржоазије и пролетаријата у центру, а то је да више плате у центру капитал стално покушава да обори тако што увози радну снагу из периферије и тиме он „бије две муве једним ударцем“ јер обара плате радницима центра и преноси вредност из периферије према центру будући да су трошкове образовања и обуке радне снаге сносиле земље периферије (исто, 25-7). У овом одређењу глобалних сукоба Амин је близак тадашњим маоистичким позицијама и ово је један од главних разлога због којих се он не може једноставно подвести под теорије светског система. Дистинкција је у томе што код Амина нема полупериферије која ће амортизовати ову структурну поларизацију система, већ сукоби између центра и периферије представљају неминовност по својој структури и класним позицијама.

У „Акумулацији на светском нивоу“ Амин не улази озбиљније у питање империјализма, али у књизи „Империјализам и неједнак развој“ он покушава да оживи теорију империјализма коју је у претходној књизи изоставио на експлицитном нивоу. Важност коју он придаје империјализму је довољно представити следећом реченицом: „Природа империјализма конситуише централно питање нашег времена“ (Амин, 1977: 8). Према томе Амин може сада да тврди да глобални развој капитализма у империјалистичком оквиру има суштинске последице на односе рада и капитала, прецизније речено, експлоатација која је раније била концентрисана на центар је у овом периоду могла да се измести према периферији. Повећање вишка вредности који се на овај начин остварује у земљама центра повећало је неједнак развој и заостајање периферије што је остварило услове за избијање социјалистичке револуције у овим деловима света (исто, 10).

У том смислу Амин примећује да је империјалистички систем подељен на доминантне центре и доминирани периферије. У центрима је ојачала тенденција према социјалном империјализму који он описује као „напредни неокапитализам који одговара растућој централизацији капитала“, док на периферији долази до сазревања револуционарних снага које ојачавају тенденцију према државном капитализму¹³⁶ (исто, 12). Ако анализирамо у строгом смислу, ове разлике нису теоријске, Амин само коригује исте тезе, па можемо закључити да је реч о политичким разлозима. И он то не скрива иако ово не говори експлицитно, међутим он се позива на „Писмо од 25 тачака“¹³⁷ коју је Кинеска комунистичка партија послала совјетској и у којој је главна теза та да је покретачка снага историје анти-империјалистичка борба у којој се државе боре за независност, нације за ослобођење, а народи за револуцију (исто, 15).

Ипак, Амин инсистира на разлици између центра и периферије и империјализма. Центар и периферија су термини који говоре о експанзији капитала уопште, али они нису синоними за империјалистичке земље и колоније или зависне земље. Како би ово теоријски аргументовао он се позива на Лењиново разумевање империјализма као монополистичког система који се успоставља крајем XIX века и који успоставља хегемонију на светском нивоу, која укључује унутар себе и социјалдемократске партије, односно која доводи до поделе међу радницима центра (исто, 107). Такође, ДФ центра имају тенденцију према редукацији на КНП док остали сектори економије малих и средњих предузећа постају мање конкурентни и постепено нестају. Ова растућа монополизација центра доводи до тога да главна противречност светског система постаје између монопола и експлоатисаних маса периферије, стога се главна борба против капитала измешта из центра према периферији (исто, 108-9).

Додатно томе Амин тврди да у првој експанзији империјалистичког система (1880-1914) долази до настанка неједнаке размене, међународне поделе рада између пољопривредних и индустријских земаља, варијанти периферних пољопривреда које су подређене монополном капиталу (колонијални трговински систем и латифундије), империјалистичких класних савеза које са једне стране чине империјалисти, феудалци, компрадурска буржоазија и са друге пролетаријат, пролетерски експлоатисано сељаштво, ситна буржоазија и национална буржоазија. Ово прате политички облици империјалистичке доминације попут директне колонизације, протектората и полу-протектората. Из перспективе центра ово је фаза националних монопола, равнотеже између великих империјалистичких сила и формирања радничке аристократије. Слабост система и окончање

¹³⁶ Амин не пристаје да прихвати СССР као социјализам с обзиром на одржање поделе рада и робног отуђења, централизованог управљања капиталом, одржањем државе, ауторитарних полицијских метода, национализма, итд. Иако он у овој оцени претерује, он примећује да је ипак у то време СССР представљао инспирацију за западну радничку класу, али и за делове периферије попут насеризма и покрета у Јужној Америци (Amin, 1977: 12-3).

¹³⁷ У овом документу који се сматра круцијалним за разумевање сино-совјетског раскола истиче се да су револуционарни принципи међународног комунистичког покрета уједињење свих радника света са потлаченим народима и нацијама, противљење империјализму, стремљење светском миру, националном ослобођењу, народној демократији и социјализму. Овај принцип произилази из актуелне светске ситуације и усмерен је против контрареволуционарног империјализма САД. Ово кинески комунисти постављају као принцип који није у складу са мирољубивом коегзистенцијом и мирном транзицијом које су заступали Совјети. Главне противречности, према мишљењу кинеских комуниста, ове конјунктуре су противречности између социјалистичког и империјалистичког блока; пролетаријата и буржоазије у капиталистичким земљама; потлачених нација и империјализма; противречности између империјалистичких земаља; и између монополних капиталистичких група (A Proposal Concerning the General Line of the International Communist Movement, 1963).

ове фазе почело је са кинеском револуцијом 1911., покретима Младе Турске и Младог Ирана, првим корацима индијског и египатског национализма и мексичком револуцијом (исто, 113-4).

Касније ће Амин ревидирати неке од својих ставова и одбацити гледиште да је империјализам фаза у развоју капитализма: „Империјализам није фаза, није чак ни највиша фаза капитализма, он је инхерентан капиталистичкој експанзији“ (Amin, 2001). Овом променом позиције он сада уочава две фазе империјалистичког освајања планете. Прва је повезана са освајањем Јужне и Северне Америке, а друга је заснована на индустријској револуцији и колонијалном подјармљивању Азије и Африке. Током друге фазе долази до успостављања поларизације и пораста неједнакости на светском нивоу, али уједно и до појаве покрета за ослобођење који свој успон достижу после Другог светског рата. Но, Амин говори и о трећој фази која је повезана са падом СССР и популистичко-националистичких режима Трећег света. Циљ ових експанзија је у свим фазама исти – и ово је кључна теза коју је Амин раније испустио из вида – контрола експанзије тржишта, пљачка природних богатстава, суперексплоатација радне снаге у периферији. Оно што се мења од фазе до фазе јесу различити облици¹³⁸ под којима се постижу ови циљеви (исто). Овим увидом Амин продира у оно што чини и нашу тезу империјализма као производног односа.

Ову последњу фазу ће Амин у једној од својих последњих књига „Капитализам у доба глобализације“, тачније у другом издању из 2014. представити као фазу глобализованог финансијског монопола. Ова фаза је настала као последица неуспеха да капитализам управља акумулацијом финансијског богатства и економским растом што се могло уочити у кризи еврозоне, а са друге стране током ове фазе земље Југа бивају све више укључене у борбе са традиционалним центром капитализма и империјалистичким снагама (Amin, 2014: XVI).

Према Аминовом мишљењу монополни капитализам настаје 1920-их примарно у САД, док глобализовани или уопштени (*generalized*) капитализам настаје током кризе 1971-75. Главне одлике ове фазе су централизована контрола економије од стране монопола, растућа глобализација која укључује релокацију мануфактурне индустрије у периферију, и финансијализацију (исто, XVII). На политичком плану ову фазу одликује деполитизација политике, односно у политици је дошло до настанка нове политичке културе консензуса која је поништила поделу на левицу и десницу, а што је обесмислило старо значење буржоаске демократије и класну борбу која стоји у вези са њом (исто).

Ову трансформацију капитализма Амин представља као „тријумф апстрактног капитала“. Наиме, за разлику од капитализма који се развијао од индустријске револуције током које је дошло до успона капиталистичке класе, индивидуа и породица које су постале доминантне унутар политичког система, које су управљале капиталом, својим фабрикама, финансијским

¹³⁸ Једна од промена коју наводи је пример како САД систематски спроводе своју стратегију одржања апсолутне хегемоније путем војне силе. За ово им је послужио рат на Косову када су „тотално капитулирале европске државе“ и подржале позицију САД која је касније имала своју практичну сврху у Азији и Африци. Овиме је оборена Монроова доктрина, а НАТО је од дефанзивног постао офанзивно оружје САД које је онда укључило у себе нове претње попут међународног криминала, тероризма, опасног наоружавања земаља изван НАТО чиме је омогућена свака интервенција која је у интересу САД. Такође, део ове „Клинтонове доктрине“ која је заменила Монроову постале су и тзв. одметничке државе (*rogue states*) на које је дозвољено извршити превентиван напад (Amin, 2001). На истом трагу Амин наставља са „деконструкцијом“ демократије и права народа где примећује да су права народа света призната у случају Косова, али да су потпуно заборављена у случају Палестине, Курда, Кипра, Срба из Крајине које су протерале хрватске оружане снаге, па чак и геноцида у Руанди који остаје без испитивања одговорности држава које су подржавале снаге које су га припремале (исто).

институцијама, трговачким предузећима - нови облик савременог капитализма је прилично другачији. Апстрактни аспект капитала постаје доминантан, односно апстрактна репродукција капитала задобија главну позицију. У овом контексту глобализација постаје само нова позорница монопола који настоји да контролише систем производње и укине право народа да слободно бира свој економски систем (исто, XVII-XIX).

На овом месту ћемо као и са Франком и Волерстином завршити одељак са анализом глобалних институција. Амин је нешто оштрији, иако сличан у разумевању ових институција. Он их представља као институције којима управља „Тријада“ (САД, ЕУ, Јапан) будући да 30 гигантских банака Тријаде ефективно контролише репродукцију финансијског капитала. Последица овог процеса је пораст дуга у свим облицима које државе не могу да контролишу будући да је према самој логици финансијски монопол завистан од пораста задуживања (исто, XIX-XX).

Амин, по обичају, уопште не оклева да изведе врло директне закључке и тврди да су финансијске институције подређене политици међународних институција и послушне стратегијама које условљава Г7. У складу са тиме су узрок бруталног и масовног осиромашења народа Југа и Истока. Сходно томе, ове политике не само да не нуде решење за постојеће кризе глобалног друштва, већ успоравају његов развој (исто, 13). На примеру ММФ-а се то може јасно уочити. Одбијање САД да подржи Кејнзов (John Maynard Keynes) предлог стварања светске централне банке довело је до стварања слабих институција које су у зависности од САД и које немају моћ да приморају велике капиталистичке силе на структурна прилагођавања у случају високих дефицита¹³⁹. Штавише, ни у земљама Трећег света ММФ не спроводи политику која треба да спречи претерана задуживања, већ само управља задуживањем путем структурних прилагођавања којима се сервира дуг, без обзира што такве мере могу бити штетне за економски раст (исто, 19). Што се тиче земаља Истока, овде су спроведене бруталне мере које је диктирала политичка логика. Основни циљ је био да се расформирају производне структуре Источне Европе и СССР, како би се оне реинкорпорирале у светски капитализам као подређене периферије, а не као једнаки партнери. Ово је пратила деморализација радничке класе и подршка новој компрадорској буржоазији. Коначно, циљ је био размонтирање тих самих држава (СССР, Југославија, Чехословачка) како би се раскинуле везе економске солидарности које су постојале међу њима. Аминов закључак је логичан на основу његових исказа - глобализација је еродирала моћ националних држава и наметнула глобализовано управљање економским, финансијским и монетарним системима. Али она има проблем да оде до краја у овом процесу, јер још увек не постоји могућност формирања светског политичког система који би могао да постиже друштвене компромисе на светском нивоу (исто, 21-2). Ова противречност коју је још Волерстин приметио остаје нерешив проблем и уједно неуралгична тачка светског капиталистичког система која има своје многобројне појаве које се посебно јасно показују у периодима економских и политичких криза.

Веома сличну функцију ММФ-овој испуњава и Светска банка, која је блиско повезана са експанзијом капитала САД. У Европи је СБ изборила своју позицију директно кроз управљање Маршаловим планом, а сличан се процес одиграо у Источној Европи оснивањем Европске банке за опоравак и развој (ЕБРД), као и у земљама Трећег света где је банка помогла ширење транснационалних корпорација. Ова помоћ је посебно повезана са рударством будући да је СБ наступала

¹³⁹ Ово је јасно ако се има у виду да је дефицит САД за период 1980-89 био у збиру готово изједначен са суфицитима Јапана, Немачке и „азијских тигрова“ – 931 милијарда долара наспрам 1005 милијарди долара. У овоме се разликује америчка од британске хегемоније која је 1870-1914 имала толико висок суфицит да је могла финансијски да покрива дефиците других земаља, док сада амерички дефицит покривају други (Амин, 2014: 37).

као осигурање да неће доћи до национализације, односно спречила је национализацију субвенционисањем рударских компанија и инфраструктурних пројеката. У пољопривреди је одиграла улогу разбијања аутономије сељака, док је учествовала и у промовисању путева насупрот железници како би се повечала зависност од нафте, али и експлоатисање шума у циљу извоза без обзира на стравичне еколошке последице. Према томе, глобална стратегија СБ никада није била заинтересована за услове сиротиње нити за животну средину што је уклопљено у декларативну аполитичност ове институције која није имала проблема ни са сарадњом са недемократским режимима попут Пиночеа или Сухарта (исто, 24-5).

Дакле, када узмемо у обзир сличности ових различитих аутора кључна веза између њих је методолошки избор светског система за јединицу анализе. Овиме је учињено нешто што би се могло назвати мањом теоријском револуцијом. Сва тројица су говорили против евроцентризма који је као једна научна идеологија усмеравао социологе на истраживање западног света или ДФ у оквиру Запада. Или на проучавање источних друштава како би се боље разумела западна и истакле његове одређене карактеристике које су развијеније итд. Међутим, одговор који долази из перспективе светског система није окренути се Истоку, увидети да је можда тамо нешто раније настало и боље развијено него на Западу, већ посматрати целину светског система. Улога ове целине није да тражи идентитет и да изједначи све разлике у универзалном човечанству, већ да потврди оно што постоји у објективном друштвеном свету – један светски систем. Кључна подела овог система на структурном нивоу није између Запада и Истока или онога што се у последње време назива Глобалним Југом и Глобалним Севером, већ између центра и периферије. Односно, нису главне цивилизацијске разлике, већ степен развоја капитала и његовог концентрисања у земље центра, као и политичка доминација ових земаља над земљама (полу)периферије.

Као главну противречност светског капиталистичког система онда можемо разумети ову противречност која постоји између центра и периферије. Повратком на БН модел, ово је разлика која је примарно заснована на бази, односно на производним односима. Ови производни односи су допринели бржем развоју производних снага које су потом омогућиле продор производних односа и управљање производним снагама унутар периферије. У том смислу ми покушавамо да одемо корак даље тврдњом да је империјализам производни однос, тј. да када размишљамо о центру и периферији не измештамо из базе империјализам и не преносимо га у надградњу. Амин је у свом раду ово приметио као грешку, грешку разликовања капиталистичке експанзије и империјализма. Овај нагон за експанзијом који је заснован на акумулацији капитала, како Франк каже „империјалистички нагон“, интегрални је део светске капиталистичке економије. Управо зато је капитализам први „прави“ светски систем. Његова унутрашња тенденција ка бесконачном ширењу, ка бесконачној производњи робе која се мора претворити у више новца и новца који се мора претворити у још више новца представља основу за незаустављиво ширење капитализма. Будући да је структура капитализма таква да изнова ствара центар и периферију, дакле да се капитализам одликује неједнаким развојем који у својој основи ствара асиметрију, то онда значи да је империјализам незаобилазан у развоју капитализма – оно је његов извор и његово исходиште.

У том контексту се светско-системска теорија разликује од теорије Розе Луксембург према којој је неопходно постојање прет-капиталистичких начина производње на које се КНП шири све док му не преостане „физичког“ простора. Волерстин експлицитно истиче да је капитализам систем који је вођен бесконачном акумулацијом, те да једино Кондратијевљове фазе депресије и раста отварају могућност политичке организације против капиталистичком система. Док код Амина више не постоји очекивање да ће унутар земаља центра доћи до организоване борбе против

система, већ да ће се та борба водити између земаља периферије и земаља центра. Дакле, ови теоретичари више не гаје надања да постоји унутрашња (економистичка) логика система која води његовом слому. У периоду након Розе Луксембург постало је јасно да постоји огроман простор за ширење капитала унутар ДФ, те је данас свима познато да се капитал шири у имагинарним сферама и да производи нове просторе што му омогућава да не зависи од „физичких“ производних снага које присваја ширењем на прет-капиталистичке НП.

Такође, држећи се БН модела, када је реч о другој противречности коју желимо да истакнемо, њу можемо позиционирати као противречност између базе и надградње. Са једне стране постоји тенденција према „глобализацији“ производних односа, но са друге стране постоје наслеђене политичке јединице које су ограничене националним, тј. националном државом. Ова противречност ствара тензије између институција које настоје да управљају глобалним токовима капитала и држава, односно унутрашњих динамика појединачних ДФ. Са тачке репродукције светског система проблем је следећи – како репродуковати односе акумулације који су односи неједнакости између центра и периферије, а уједно избећи сукобе ових полова? Волерстин у овом проблему види улогу полупериферије у амортизовању сукоба. Упитно је колико је ово задовољавајуће. У вези овог проблема, склонили смо да пођемо за Аминовом теоријом и тврдњом да се заправо одвија стални сукоб између центра и периферије, без ових „аристотеловских“ утицаја средњег обима као пацифизаторског, стабилизујућег учинка. Додатно, оно што се назива неоколонијализмом (више у следећем одељку) управо ради на прикривању отворених сукоба између центра и периферије, односно није неопходна полупериферија како би се сукоби ублажили, већ постоји идеолошки и политички утицај центра који прикрива своју доминацију – вук је одавно у јагњећој кожи.

Дакле, реч је о структурном сукобу који не мора нужно имати облике директних, отворених сукоба. Ови сукоби могу бити пасивни, латентни, измештени итсл. Али у динамици светског система они постоје док год постоји центар који себе репродукује као центар, а периферију репродукује као периферију или блаже речено ограничава развој периферије, будући да је центар онај који има барем делимичну контролу акумулације капитала на светском нивоу. То значи да борба постоји током читавог циклуса репродукције, а не само онда када долази до побуна на периферији. Другачије речено, акумулација капитала и репродукција светског капиталистичког система инхерентно садрже империјалистички карактер будући да су засновани на неједнаком развоју и „географској“ подели рада која укључује неједнак развој производних снага¹⁴⁰.

Имајући ово у виду, наш избор и представљање теорија ових аутора је укључио њихово разумевање глобалних институција. Ове глобалне институције за свој настанак и развој имају оправдање у поменутој противречности између светске-економије и националне политике. Ово издвајамо као важну основу коју ћемо касније искористити приликом представљања појма империјалних идеолошких апарата. Пре тога настојимо истаћи још један ниво ових глобалних институција. Наиме, иако постоји светска-економија, још увек не можемо говорити о једном,

¹⁴⁰ Још једна важна интервенција светско-системске теорије коју би требало додатно истраживати јесте питање производних снага и уопште односа између производних снага и производних односа. Уколико је тачно да производни однос центар-периферија ограничава производне снаге периферије, онда је могуће даље разрађивати тезу наступања друштвене револуције на периферији управо по овом основу. С друге стране, ако је капитал-однос до сада показао високу флексибилност и прилагодљивост за растуће производне снаге, омогућио им огроман развој од индустријске револуције до данас, да ли је његова слаба тачка у ствари овај однос центар-периферија?

јединственом економском току који је независтан од националних држава и политичких подела¹⁴¹ – онога што је Лењин назвао борбом између самих империјалистичких земаља. У том смислу, ове глобалне институције имају своје глобалне стремљење, али оне нису у пуном смислу глобалне.

Овде је кључна Аминова теза, да Кејнзова идеја светске банке није заживела управо због тога што је „сувише глобална“, односно што би она у хијерархији светског економског система заиста била доминантна институција. То би значило да ова институција треба да буде изнад свих националних држава, укључујући земље центра, као и центар центра – САД. У економистичком схватању не би постојале препреке, капитализам би ово рационално решење спровео. Али када се у разматрање узму политички интереси, а политички интереси имају своју релативну аутономију према економској бази, онда је јасно због чега ова Кејнзова идеја није заживела.

Додуше, ово не значи да је империјализам део политичке надградње и да је у овоме разлика између капиталистичке експанзије и империјализма. Да би се ово разумело потребно је вратити се на структурни ниво и постојање центра и периферије. Није довољно имати акумулацију и репродукцију светског капиталистичког система као једног апстрактног процеса, неопходно је имати и политичко-идеолошку репродукцију центра и периферије. Ако се ова противречност доследно разуме, онда не може постојати позиција изван односа центар-периферија попут „тотално глобалних“ институција које би стајале на неутралној позицији изван одређења самог светског система. Ово може бити илузија интелектуалаца, „полупериферног слоја“ који настоји да стабилизује поларизацију система итд. Да парафразирамо, ако је граница капитала сам капитал, граница глобализације је подела на центар и периферију – према томе глобализација сама, тј. њен облик и њене противречности економске и политичке инстанце.

Како би се избегле забуне у погледу ових апстрактних односа центра и периферије, требало би се осврнути и на унутрашње динамике ДФ. Након „мање“ теоријске револуције коју су спровели теоретичари светског-система, више није могуће разумевање ДФ као аутономних система, затворених јединица итсл. Потребно је изменити приступ истраживањима посебних ДФ првенствено у погледу противречности на плану светска економија – национална политика. Дакле, ДФ и даље имају своју унутрашњу динамику, локалне специфичности, географске условљености итд. Све ове карактеристике и даље имају историјску релевантност и учинке, али су надређене односима у оквиру светског система.

Говорећи у строгом смислу, друштвени контекст сваке појединачне ДФ не може више да се разуме уско говорећи као временски и просторни оквир који се односи на националне границе. Ако је раније било могуће посебно историјско време које је постојало у неким племенима или чак и народима који из евроцентричног аспекта нису имали своју историју (као што се рецимо за индијско друштво тврдило да је вечно или ванвременско) данас је историјско време светског капиталистичког система захватило читаву планету.

¹⁴¹ На овом трагу, главно политичко питање у наредним деценијама ће се ломити око тога да ли ће нови центар светске акумулације у Азији (Кина, Индија, Јапан, Ј. Кореја, Вијетнам, Индонезија) значити да ће и нови политички центар овде настати или ће САД задржати светску хегемонију? С једне стране Азија је центар акумулације, али капитал је великим делом транснационалан (амерички и европски), док и политички САД покушавају да контролишу овај регион и не дозволе водећу улогу Кине (пре свега преко савезништва са Јапаном и Ј. Корејом, али све више и са Вијетнамом, Филипинима, Индонезијом и Индијом). Данас се чини да Волерстинова процена да ће нову хегемонију остварити Јапан делује погрешном, али да је Азија будући центар око којег ће се ломити копча хегемоније - изгледа исправним.

С друге стране, и просторни оквири су „флексибилнији“ него што су били раније. Сетимо се Хилфердинга који је тврдио како мале државе попут Србије имају избор да се приклоне једном или другом савезу империјалистичких сила. Ово је још увек значило да постоји одређена власт или моћ коју је држава спроводила на сопственој територији као и могућност да ствара сопствену стратегију. Али управо овај избор између једне или друге стране значи да је одлука „малих“ држава надодређена овим глобалним односима. Држава не бира свој аутономан, аутоцентричан развој, већ је уопште ова „слобода избора“ надодређена овом основном поставком или-или. Често се избори или-или претварају у избор између Пепсија и Кока Коле, али у развоју савременог капиталистичког система скоро да долази до губитка и илузије избора. Ово је аспект у којем се круни суверенитет држава и којем ћемо више пажње посветити у наставку.

Излагање ћемо наставити са савременим марксистичким теоријама империјализма које у већој мери од теорија светског система говоре о сукобима, о супротстављеним интересима, присвајању вишка, итд. Поред тога ћемо видети да и код ових теорија постоји тенденција према схватању Империје као глобалне целине која превазилази противречност светског и националног, односно империје као детериторијализоване моћи засноване на империјалном суверенитету. Стога је у овом одељку пажња била усмерена на светски-систем и његов апстрактни и структурни ниво који се односи на читав свет. У следећем одељку ће се пажња усмерити на „конкретније“ или „политичкије“ односе који би требало да нас одведу даље ка померању према инстанци идеологије.

3.4 Савремене марксистичке теорије империјализма

Између периода „прве фазе империјализма“ коју су обележиле класичне марксистичке теорије империјализма и „друге фазе“ империјализма постоји „вакуум“ од неколико деценија. С једне стране, главни аутори класичне теорије империјализма нису више били живи, док са друге стране главни фокус се преноси на револуције као одговор на кризу коју је изазвао Први светски рат. У том смислу, читав период 1918-1945 остаје без значајнијих дела о империјализму. Можда је један од разлога и то што у овом периоду долази до слабљења старих европских империја, а САД још увек не успевају да успоставе своју хегемонију. Према Волерстину циклус америчке хегемоније почиње 1945. године и са тиме се поклапа зачетак савремених марксистичких теорија које се развијају од периода Хладног рата до данас. Без икакве сумње, у овим теоријама је улога САД од прворазредне важности. Поред тога, главни аутори савремених империјалистичких теорија су пореклом управо из САД. Стога, ова фаза има јасан белег САД у економском, политичком, идеолошком и теоријском контексту.

3.4.1 Империјализам и монополни капитализам – Баран и Свизи

Главни аутор послератне теорије империјализма без икакве сумње је Пол Баран. Његова књига „Политичка економија раста“ објављена је 1957. и на њу су реферисали Франк, Волерстин, Амин и многи други¹⁴². Готово да се може рећи да је од класичних марксистичких теорија империјализма прошло око 35 година док се није појавила нова студија империјализма – студија којом је отпочела савремена марксистичка теорија империјализма.

У фокусу Баранове теорије се налази развој, односно подразвијеност. Он такође примећује да се о подразвијености мора говорити у контексту интереса доминантних капиталистичких земаља, односно да је економски развој подразвијених земаља супротан интересима напредних

¹⁴² Упркос што је ова књига незаобилазан извор многих познатих аутора, она ипак у СФРЈ није преведена, нити касније на просторима бивше Југославије.

капиталистичких земаља. До ове противречности долази пре свега из разлога што су оне добављачи сировина индустријским земљама чије владајуће класе спречавају индустријализацију својих колонија и полуколонија (Baran, 1973: 120). Дакле, према Барановом мишљењу, питање развоја је обележено унутрашњим и спољним класним односима и интересима који у великој мери одређују динамику економског раста и развоја.

Без обзира на супротне интересе старих империјалистичких сила, у случају избијања националне или социјалне револуције, све империјалистичке земље уједињују се у „крсташки рат“ како би спречиле независни развој подразвијених земаља¹⁴³. У овом подухвату они користе разне „стратегеме“ попут добро познатих реторичких конструкција како западне земље помажу економски развој подразвијених. Баран примећује да ово није сасвим нетачно, западне земље су помагале економски развој неразвијених регија, али тек толико да то буде спор, постепени развој животног стандарда који би требало да умањи притиске народа за индустријализацијом и да умањи снагу народних покрета који су усмерени према економском и друштвеном прогресу. С друге стране, свака помоћ која утиче на мало повећање бруто производа бива потиснута наглим растом становништва, корупцијом локалних власти, пљачком ресурса коју врше владајуће класе подразвијених земаља, као и извлачењем профита из земље од стране страних инвеститора. Према томе, Бараново јасно уверење је да су потребне дубоке структуралне промене у економији: „Само широка реорганизација друштва, само потпуна мобилизација свих креативних потенцијала може померити економију са мртве тачке“ (исто, 121-2).

Када је у питању само одређење подразвијених земаља, Баран као несумњиву одредницу узима вредност *per capita* као заједничку карактеристику која обележава сваку земљу као подразвијену. У земљама са високим дохотком од 915 долара живи само 18% укупне светске популације, а њихов доходак чини чак 67% укупног светског дохотка. У земљама средњег дохотка од 310 долара живи 15% укупне популације, и сличан проценат (18%) је удео укупног дохотка. Готово инверзно богатим, у земљама ниског дохотка од 54 долара, живи чак 67% укупног становништва, док њихов доходак чини само 15% светског дохотка (исто, 267). На основу овога Баран наводи да две трећине човечанства у последњих 100 година није остварило битан економски напредак, односно да се на многим местима чак животно стандард и погоршао. Будући да се за исти временски период животно стандард напредних капиталистичких земаља значајно поправио, лако је констатовати да се на светском нивоу економска расподела није кретала ка све већој једнакости, већ сасвим супротно – све веће неједнакости су обележиле расподелу на светском нивоу (исто).

Наравно, овакве констатације су данас постале готово тривијалне¹⁴⁴, али ни Баран се не задржава само на квантитативним несразмерама између напредних и подразвијених земаља. Што се тиче типичне карактеристике економски подразвијених земаља он примећује да већина

¹⁴³ У другом издању своје књиге Баран ипак примећује да је дошло до битних промена када је у питању јединство империјалистичких земаља. Улога САД приликом енглеско-француске војне интервенције у Египту показала је да старе империјалистичке земље не могу да се изборе са растућом снагом САД што илуструје и један исечак из лондонског часописа *Economist* у којем се тврди да Британци морају да науче да више нису једнаки са Американцима и да могу заступати минимум својих интереса које Американци морају да поштују, али да своје националне интересе могу заступати једино под вођством САД. Баран истиче да је са осталим старим империјалистичким земаљама ствар још гора, те Белгија, Холандија и Португалија морају да пристану на статус млађих партнера америчког империјализма (Baran, 1973: 124-5).

¹⁴⁴ Поред тога што су тривијалне, оне су и проблематичне јер не постоји директна веза између економског раста и развоја. Видели смо код Амина да економски раст може значити и развој подразвијености с обзиром на економску структуру, дезартикулисаност економије итд.

становништва ради у пољопривреди која уједно чини и велики део националног производа. Пољопривредом се баве мала сељачка газдинства чија је продуктивност врло ниска (исто, 301). Али управо ово је било неопходно како би се стимулисао индустријски развој на Западу. Ове земље које су своју индустрију развиле користећи протекционистичку политику намећу подразвијеним земљама слободну трговину и на тај начин спроводе „индустријски инфантицид“. Ове земље своје потребе за индустријским производима намирају увозом, чиме се затвара могућност за домаћим инвестицијама које би задовољиле ове потребе. Резултат је да не долази до настанка малих индустријских погона који су иначе обележили прелаз из трговачке фазе капитализма у његову индустријску фазу (исто, 313-4).

Овакав развој капитализма који се разликује од развоја који је он прошао у напредним капиталистичким земљама Баран сликовито описује на следећи начин: „Стога у већини подразвијених земаља капитализам има необично извртну каријеру. Прошавши кроз све болове и фрустрације детињства, он никада није искусио полет и снагу младости, већ је у раним годинама испољавао све озбиљне карактеристике сенилности и декаденције“ (исто, 316). Овом алегоријом он указује на спој економске стагнације која је била специфична за преиндустријске земље и рестриктивне утицаје монополистичког капитализма који присваја огромне количине вишка¹⁴⁵. Проблем са монополистичким вишком је у томе што у подразвијеним земљама он није уложен у производњу већ се он износи ван земље. Или ако је утрошен унутар земље, то се чини на начин који је одлика земљопоседничке аристократије – куповина луксузних добара, изградња резиденција, плаћање слуга, претерана потрошња. Док се остатак улаже у земљу која може доносити ренту, разне врсте финансијских спекулација, али се и износи у иностранство како би се користио као фонд који спречава депресијацију домаће валуте или као фонд који се може искористити у случају да дође до политичких и социјалних превирања (исто, 316-7).

Важну улогу у подразвијеним економијама чине страна предузећа, пре свега због тога што један део економског вишка који они присвајају троше локално, али већи део износе споља. Али, тврди Баран, ово је чак и мање важно од улоге коју имају страни концерни у производњи робе за извоз. Овде издваја три различита аспекта попут значаја страних инвестиција, директних учинака њихових операција, и општег утицаја на подразвијену земљу као целину. Као правило се показало да страни концерни, не рачунајући инвестиције у нафту, своје активности започињу са релативно малим инвестицијама капитала који они користе за контролу природних ресурса. Примарно контролу не успостављају инвестицијама, већ присилним експропријацијама или тако што договарају ниже цене са владарима, феудалцима, поглавицама племена итд. (често је цена једнака миту). У

¹⁴⁵ Баран уводи термин економског вишка који се разликује од Марксовог термина вишка вредности, као и од изједначавања вишка и профита који чине либерални економисти. Баран тврди да монополни капитализам не ствара само профите, ренте и камате као елементе економског вишка, већ он прикрива и битан део вишка који сврстава у трошкове. Ово настаје као последица растућег јаза између продуктивности производних радника и удела њихових плата у националном производу (Baran, 1973: 30). Но, са економским вишком ствари постају теже, поготово ако је намера да се прецизно измери, када се уведе категорија потенцијалног економског вишка. Под овиме се разуме разлика између производа који се могао постићи у датим природним и техничким околностима уз помоћ производних ресурса, а што би потпало под неопходну потрошњу. Реализација би подразумевала реорганизацију производње и расподеле друштвеног производа и подразумевала би значајне структурне промене друштва (исто, 133-4). Неопходном потрошњом он подразумева одређену количину добара која је на датом нивоу развоја неопходна за пристојан живот (исто, 142). Осим тога, овим термином Баран указује и на ирационалност капиталистичког система који разбацује национални производ на претерану потрошњу, луксузна добра или производне погоне који стоје неискоришћени са упоредним постојањем незапослености итд. Све то га наводи на закључак да би планска економија била рационалнија од капиталистичке (исто, 156-7).

том погледу је количина капитала која је била неопходна за отпочињање стране експлоатације природних ресурса била скоро занемарљива (исто, 317-8). Штавише, када се ово узме у обзир и томе придода да се већи део западног капитала користи за извоз капитала и реинвестирање вишка у иностранству, значај који стране инвестиције имају за подразвијене земље је низак¹⁴⁶. Стога Баран негативно оцењује утицаје страних инвестиција и одбацује тврдњу како стране инвестиције подржавају економски развој подразвијених земаља (исто, 319).

Штавише, он одлази корак даље тврдећи да је веома тешко рећи шта је веће зло за економски развој подразвијених земаља, да ли извлачење економског вишка путем страног капитала или реинвестирање преко страних предузећа¹⁴⁷ (исто, 325). Он се противи тада важећим аргументима који су и данас широко раширени. Један аргумент је да извлачење профита није штетно јер без страних инвестиција и вишка који се извлачи не би уопште ни постојала та одређена производња. Други је оно што се данас зове „*trickle-down economics*“, да својим активностима стране компаније један део капитала преносе домаћем становништву преко плаћања услуга и тако уопште на агрегатном нивоу повећавају укупне приходе целом становништву. Као важан аргумент се издваја и градња инфраструктуре, коју прати технолошки напредак и преношење домаћим капиталистима и радницима „знати како“ (*know-how*). Коначно добитак од пореза које плаћају западна предузећа државе могу користити за развој националне економије (исто, 326).

Баран тврди да до ових позитивних утицаја страних инвестиција на развој у Латинској Америци није дошло зато што је свака регија специјализована тако да су неке искључиво рударске регије, друге су плантаже кафе, треће дувана итд. Ово је довело до тога да поједине земље као што је Салвадор не производе ништа осим кафе или попут Хондураса¹⁴⁸ који не извози ништа осим банана. Сличне покушаје он налази и у Африци, британска колонија Гамбија је напустила производњу хране за локалну потрошњу како би се специјализовала за производњу кикирикија да би, наравно, потом ушла у озбиљне проблеме прехране свог становништва (исто, 328). Јасно је да се оваквих примера може наћи пуно, као да и данас неки вероватно не важе, али у тој фази империјализма постоји толико случајева да се они могу схватити готово као укупно гледано просечни.

Исто важи и за инфраструктурне пројекте за које Баран наводи да се специјално граде како би се намириле потребе страних компанија и да се исти образац може пронаћи у Индији, Африци

¹⁴⁶ Ипак он опрезно примећује да се статистички у дугом периоду може утврдити да се више капитала реинвестира у иностранству, док код појединачних земаља и одређених временских трајања може доћи до флукуација између извлачења профита и страних инвестиција тако да инвестиције неко време буду веће. Постоји и могућност да се профит изнесе и не врати у напредне земље, већ да се уложи у другу подразвијену земљу, али главни случај је да се профити из подразвијених земаља користе за финансирање инвестиција у високо развијеним деловима света (исто, 324-5).

¹⁴⁷ Да утицаји страних компанија нису толико позитивни колико се о њима говори показују и растућа непријатељства домаћег становништва према западним компанијама. На том месту Баран додаје занимљиву опаску, без обзира што постоји „културно кашњење“ које доприноси томе да домаће становништво невољно прихвата ове послове, као и да немају довољно јасан увид у то шта је за њих добро, ипак њихов отпор долази отуда што им је једноставно било боље у њиховим традиционалним начинима живота (исто, 330-1).

¹⁴⁸ Ни пола века касније се у Хондурасу није битно променила ситуација, те око половине укупног извоза ове земље чине банане које у највећем делу одлазе у САД (видети: <https://oec.world/en/profile/bilateral-product/bananas/reporter/hnd>). У Салвадору се тек од 2010. ситуација променила због пораста конкуренције од стране Бразила која је значајно смањила производњу и извоз, који је такође у највећој мери окренут према САД (видети: <https://elsalvadorinfo.net/el-salvador-coffee/>).

и Латинској Америци. Читав процес изградње путева и пруге се одвија тако да би се транспортовале сировине према лукама. Електране се граде у близини страних рудника, а наводњавање у близини страних плантажа. Резултат је да ови делови не бивају интегрисани у економију, већ „конституишу страна тела социоекономској структури у коју су вештачки убризгани“. Уосталом, тврди Баран, нису пруге, путеви и електране водили према настанку иднустријског капитализма, већ обрнуто његов настанак је водио према изградњи инфраструктуре (335-6).

Управо је ово важно у савременој фази империјализма која „као сви остали историјски променљиви феномени садржи и одржава све претходне типове, али их подиже на нови ниво“ (исто, 340). Ова хегелијанска метода је код Барана примењена тако да империјализам више није усмерен на убрзану екстракцију и спорадичне огромне добитке који нису одрживи у дугом трајању. Монополистички империјализам рационализује своје добитке сталним перпетуирањем чиме уједно покушава да спречи, да успори и да контролише економски развој подразвијених земаља (исто). Ово се не односи само на економски развој који би се разумео уско економски, већ и на шире друштвене процесе који су битни за економски развој. У то спадају добро познате стратегије постављања компрадорских администрација¹⁴⁹ у неразвијене регије, корумпирање друштвених и политичких покрета који се супротстављају империјализму, али и рушење прогресивних влада које би доспеле до власти и одбиле сарадњу са империјалним силама. Када ови захвати нису довољни онда следи: „Дипломатска, финансијска, и ако је потребно војна постројења империјалистичких сила убрзано и ефикасно се мобилишу како би помогли приватном предузетништву у невољи да обави потребан посао“ (исто, 341-2).

Ову спрегу између монополног капитала, гигантских корпорација и милитаризма Баран ће даље теоријски развијати у садејству са Свизијем у књизи „Монополни капитал“. Доследно тези да империјализам задржава у себи и претходне облике Свизи и Баран тврде: „Од својих почетака у средњем вијеку капитализам је увијек био хијерархијски систем с једном или више водећих метропола на врху, потпуно зависних колонија на дну и разноликих облика суперординације и субординације између тога“ (Baran, Sweezy, 1978: 165). Ово је структурна основа самог капиталистичког система од свог постанка која ће послужити овим ауторима да покажу савремену појаву милитаризма САД. С обзиром да је САД на врху ланца експлоатације, испод њих се налази читава мрежа антагонизама између експлоататора и експлоатисаних у којима војна моћ игра важну улогу. Овај пут САД до врха ланца се у континуитету одигравао између 1914. и 1945. када се реална опасност светских ратова могла искористити као разлог гомилања војних снага. Међутим, остаје питање зашто се овај процес наставио и у мирном периоду после 1945.

Баран и Свизи нуде логичан одговор који разбија било какав привид парадокса у гомилању војне моћи током мира. Најпре постоји потреба за одржавањем војне надмоћи у односу на ривале. САД су морале да јачају војску будући да су спроводиле политику против старих колонијалних империја како би њихове колоније задобиле за „властити неоколонијални империј“ (исто, 169). С друге стране, САД су наметнуле и своју идеологију која је служила као оправдање тврдећи да оне штите слободни свет од Совјета и Кинеза, будући да су то тоталитарне државе попут нацистичке

¹⁴⁹ Што се тиче компрадорске администрације Баран примећује да она постаје све важнија у одржању империјализма. Наиме, империјалистичке силе све енергичније и систематичније подржавају компрадоре. Добијају новац за промоцију религије и политичке активности као и директну војну помоћ за борбу против побуњених делова народа. У великом броју земаља опстанак компрадорских режима се искључиво дугује помоћи која је добијена од Запада. Поред тога, војна помоћ подразумева и то да ове владе морају издвојити значајне делове својих прихода на одржавање војске што доводи до тога да су улагања у војску већа од производних инвестиција. Таква политика се правда агресивношћу СССР, поготово у светлу рата у Кореји и Вијетнаму (Baran, 1973: 410-1).

Немачке и царског Јапана и према томе подједнако агресивне – без обзира што је Џорџ Кенан (George Kennan 1904-2005) одбацио могућност да је СССР агресивна сила попут Хитлерове Немачке (исто, 171). Заправо је ситуација стајала обратно још од 1917. године: „Главна сврха била је увијек иста: спријечити ширење социјализма, сабити га у што мање подручје и коначно га избрисати са лица земље“¹⁵⁰ (исто, 173).

У том контексту долази до настанка НАТО 1949. године који настаје упоредо са Маршаловим планом и мировним уговором који је потписан са Јапаном 1951. Нова експанзија капитала у Западној Европи и Јапану је у блиској вези са упостављањем мреже војних савеза која не укључује само НАТО него и тадашњи савез у југоисточној Азији SEATO (Southeast Asia Treaty Organization), као и Багдадски пакт¹⁵¹ и још билатералних споразума са Турском, Пакистаном, Филипинима итд. Ова мрежа је резултирала да 1959. године САД имају 275 великих база у 31 земљи¹⁵² (уз 1400 „спољних база“ које су се могле заузети према потреби) у којима је било око милион америчких војника уз трошкове од 4 милијарде долара (176-7). Главна теза коју Баран и Свизи, према нашој оцени, покушавају да истакну овом спрегом крупног капитала САД и милитаризма се огледа у монополистичким гигантским корпорацијама које све више бивају усмерене од националне економије према транснационалним компанијама¹⁵³ које су усмерене на спољно, светско тржиште. Ову тезу аутори статистички констатују будући да су директне стране инвестиције америчких компанија 1946. износиле тек 7.2 милијарде долара да би 1963. оне порасле на 40,6 милијарди¹⁵⁴. Упоредо са тиме је дошло до пораста профита који долази од компанија које

¹⁵⁰ Ове редове не треба читати као део историје која је окончана. Баран и Свизи наводе стварање *cordon sanitaire* на западним границама СССР, потом подизање јапанске и немачке војне машинерије. Када је овај план пропао онда су санитарни кордон постале социјалистичке земље Источне Европе да би под окриљем Труманове доктрине отпочели антисоцијалистички крсташки походи у Кореји и Вијетнаму, као и преузимање контроле од стране Британије над Грчком и Турском јер „гдје год се Совјетски Савез покуша проширити, на свакој тачки његових големих граница, Сједињене Државе ће му се одупријети. Сједињене Државе ће постати свјетски антикомунист, антируски полицајац“ (исто, 173-4). Политика окруживања СССР преко савезништва са Немачком, Јапаном и покушајима за успостављањем савезништва широм Азије је „политика дугог трајања“ коју можемо видети веома живом данас у случају Руске Федерације и Народне Републике Кине.

¹⁵¹ Реч је о војном савезу који није дуго потрајао (1955-1979) и у којем су учествовали Ирак, Иран, Пакистан, Турска и Велика Британија. Турска инвазија на Кипар 1974. је практично окончала овај савез, да би званично последњи ексер у ковчег био забоден револуцијом у Ирану. САД нису званично биле део овог савеза, али су од њега имале корист спречавањем ширења СССР.

¹⁵² Овај број је данас значајно повећан. САД имају 750 база у 80 различитих држава. На другом месту је Велика Британија са 145, док Русија има неколико десетина, а Кина само пет (видети: <https://www.thesoldiersproject.org/how-many-us-military-bases-are-there-in-the-world/>). Будући да Уједињене нације чине 193 државе, САД имају своје војне базе у скоро половини међународно признатих држава.

¹⁵³ Од 1980. до 2008. године број мултинационалних корпорација се повећао са 15 000 на 82 000, а број прекоморских подружница са 35 000 на чак 810 000 па је очекивано да 60% прихода највећих 100 нефинансијских мултинационалних корпорација долази од ових подружница, као и да је 60% укупног броја радника запослено у мултинационалним корпорацијама (Enfu i Baolin, 2021). Иако сам број мултинационалних корпорација није велики на светском нивоу, њихов удео у укупном светском производу се 2014. године у односу на 1980. повећао са 2 билиона долара на 7.2 билиона чиме је достигао удео од 10% укупног светског производа (исто).

¹⁵⁴ Од те 1963. рекордна цифра је достигнута пре финансијске кризе 2007. године када су директне стране инвестиције САД износиле 523 милијарде долара, а нешто мање 2021. године – 421 милијарда долара што је дупло већи износ него што то има другопласинара држава Немачка са 193 милијарде долара (детаљније https://data.worldbank.org/indicator/BM.KLT.DINV.CD.WD?most_recent_value_desc=true). видети:

послују изван САД са 18.3 милијарде у 1957. на чак 28.1 милијарду у 1962. години¹⁵⁵ (исто, 182). Ове податке наводимо да бисмо имали у виду поређење између периода који Свизи и Баран анализирају са периодом који долази ближе нашој савремености. Кључни елемент у којем њихова теорија нимало није анахрона (видели смо поређењем цифара које наводе да теорија уопште није анахрона, само је тенденција коју су они приметили достигла веома значајан раст у свим аспектима што само иде у прилог теорији) налази се у следећој оцени: „Оне (прим. аут. гигантске корпорације) желе монополистичку контролу над иноземним изворима опскрбе и над вањским тржиштима која им омогућује да купују и продају уз посебне повластице, да наруцбе пребацују од једне подружнице другој, да фаворизирају ову или ону земљу према најповољнијој порезној, радној или другој политици – једном ријечју, оне желе обављати послове уз властите увјете и гдје год то изабери. А за то им нису потребни трговачки партнери, него 'савезници' и муштерије које хоће да прилагоде своје законе и политику захтјевима америчке крупне привреде“ (исто, 186).

Управо у овоме лежи суштина империјализма, односно основна теза савремених марксистичких теорија империјализма. Овиме су Баран и Свизи поставили сасвим јасну тезу која служи као основа за разумевање шта представља савремени империјализам - који садржи у себи и претходне старије облике - док мења сопствени, актуелни облик. Да поједноставимо, савремени облик империјализма се одликује спрегом између гигантских корпорација (концентрација и централизација капитала који воде према монополизацији) и војне силе. Ова спрега се налази унутар структуре капитализма према којој постоји читав ланац подређених и надређених класа и држава. У репродукцији ових односа на економском плану главну улогу задобијају гигантске корпорације, док на политичком плану главну улогу има војна сила. Истина је да Баран и Свизи нису пажњу усмерили на идеолошку инстанцу, али основа савремених теорија империјализма се налази у овим редовима Барана и Свизија који су успели из „срца центра“ да разумеју стратешка кретања САД, па самим тиме и савремену фазу империјализма. Видећемо да упркос доприносима новијих аутора остаје питање да ли је ова теза унапређена, односно може се и окренути питање, да ли је ову тезу могуће унапредити или она још увек одговара постојећем облику савременог империјализма и као таквој није потребно битно унапређење.

3.4.2 Неоколонијализам као последњи стадијум империјализма - Нкрума

Прелаз према новијим ауторима савремених теорија империјализма биће изведен преко дела Нкруме (Kwame Nkrumah 1909-1972) као теоретичара неоколонијализма - према нашој оцени једног од начина на који функционише савремени империјализам. Своју анализу је спровео у више него очигледној алузији на Лењинову теорију - „Неоколонијализам као последњи стадијум империјализма“¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Данас су ове компаније толико широко распрострањене да је тешко и пронаћи прецизне статистичке податке. Профит од 776 милијарди долара је враћен у САД из страних земаља, уз претпоставку да би уз пореске олакшице ова цифра достигла чак 4 билиона долара (видети: <https://www.wsj.com/articles/u-s-companies-transferred-more-profits-from-overseas-in-2018-than-estimated-11561044921>). Енфу и Баолин наводе да је 2019. године профит америчких прекоморских корпорација достигао 29% укупног профита који остваре америчке корпорације унутар САД (Enfu i Baolin, 2021).

¹⁵⁶ Упркос томе што нисмо склони оваквим поређењима на теоријском нивоу која су згодна на литерарном нивоу, проблем са овим одређењем је што издиже неоколонијализам као читаву фазу империјализма иако се у анализи види да она за предмет има само измењен облик колонијализма са аспектом на његово функционисање на простору бивших колонија.

Неоколонијализам, према Нкруми, не само да је последња фаза империјализма већ је можда и најопаснија¹⁵⁷. Стари колонијализам је у процесу повлачења препустио своје место новом облику. Суштина ове нове форме је у томе да држава која је потлачена формално остварује независност, њен суверенитет је међународно признат, али упоредо с тиме се економским и политичким системом управља споља (Nkrumah, 1965: IX). За разлику од колонијализма у неоколонијализму је и сама контрола споља нетранспарентнија, односно више није неопходно да контролу врше државе, већ то могу чинити и финансијски интереси великих страних конзорцијума (исто, X). Ово посебно долази до изражаја када је у питању одговорност, тј. за разлику од старог колонијализма више не постоји јасна адреса на коју се може усмерити отпор потлачених народа, јер нема директних, очигледних колонијалних сила (исто). Штавише, када постојећа ситуација доведе до револта, неоколонијалне владе је врло лако жртвовати и само их заменити другом, подједнако сервилном¹⁵⁸ (исто, XIV). Отуда и сасвим логичан Нкрумин закључак – владари неоколонијалних држава свој ауторитет заснивају не на вољи народа већ на подршци коју добијају од неоколонијалних господара. Због тога владари ни немају интерес да развијају образовање, штите радничка права, нити да мењају колонијалне обрасце трговине и индустрије (исто, XV).

Овде се нећемо бавити свим историјским конкретним облицима неоколонијализма које Нкрума представља на мноштву примера широм целе Африке - од контроле над природним богатствима до културне производње. Усмерићемо се на оно што Нкрума назива механизмима неоколонијализма. Основни задатак овог механизма јесте да успостави колонијализам док заговара слободу и независност. На овом дволичном „јанусовском путу“ који гледа у колонијалну прошлост и неоколонијалну будућност, посебно се издваја „економски фронт“ односно западни монополи који контролишу светско тржиште и који прате високе каматне стопе и „мултилатерална помоћ“ која долази преко СБ и ММФ (исто, 241-3). Што се тиче војног аспекта, овде постаје важно успостављање војних база и слање војних саветника (исто, 246). Док у културном аспекту Нкрума издваја утицаје Холивуда где „треба само чути афричку публику како вриска и аплаудира док холивудски јунаци масакрирају Индијанце“ (исто). Други пар културног неоколонијализма је ширење евангелизма и разних секти попут „Јеховиних сведока“ који су у више земаља пропагирани учење према којем не би требало салутирати националној застави (исто, 247). Но, као најважнији елемент културног неоколонијализма Нкрума не издваја ни биоскопе ни религије, већ медије. У пројекат ширења медија у Африци је укључено мноштво водећих америчких институција попут CIA, Pentagon, U.S. Information Agency, Peace Corps, итд. Главни задатак јесте успостављање монопола на пољу пропаганде и спречавање било каквих независних, самосталних подухвата у домену информација (исто).

Дакле, неоколонијални механизам је пре нови начин на који империјализам наставља своју колонијалну политику одевену у новом руху. Тачно је да је могуће констатовати квалитативну разлику која није занемарљива, али ова разлика се може приметити само у методама, не и у циљевима. Суштина је остала иста - потребно је земље које су овог пута суверене и формално

¹⁵⁷ Колонијализам настаје из латинске речи *colonus* која је означавала сељака који је био везан за земљу свог господара, али је имао право да задржи један део производа за себе и показао се продуктивнијим од роба толико да су господари били спремни да плате више него што је била тржишна цена робова како би спречили колонив одлазак у војску (Anderson, 1974: 94). Слично поређење важи и за неоколонијализам. Као што је колон био исплативији и слободнији од роба, тако је и слободан радник неоколоније исплативији и слободнији од колонијалног сужња. На крају дана су обојица само скупље продали своју кожу, а господари још више зарадили.

¹⁵⁸ Када је Нкрума дошао на власт у Гани као први премијер независне Гане (пре тога назив је Златна Обала), будући да није водио сервилну политику према неоколонијалним господарима, свргнут је са власти војним ударом и протеран из Гане. Умро је 1972. у нашем комшилуку, у Букурешту.

независне државе ставити под контролу империјалистичких сила. Када је Лењин говорио о новој фази капитализма он је на уму имао промену облика из конкурентског капитализма и периода релативног мира и равнотеже империјалних сила ка монополном капитализму и ратовима за поделу света између великих сила. Са неоколонијализмом је ствар у томе, како каже Нкрума, да он постаје опаснији јер је његов начин на који успоставља власт суптилнији. Односно, доминацију коју су користиле старе империјалистичке силе заменила је хегемонија. Више се не ради о томе да се силом натера афрички роб да копа злато у руднику, већ се он привољава на добровољно ропство, да након што као слободан радник ископа злато које ће продати страна корпорација овај слободни радник – дакле равноправни члан потрошачког друштва - оде и окрепи своје тело и свој дух гледајући холивудски филм. Нкрумина теорија је интересантна због мноштва чињеница које на низу афричких земаља демонстрира неоколонијални облик, но ипак није успео да покаже да је дошло до нове или последње фазе империјализма већ је показао измењене методе империјалистичких сила које у првом реду користи САД како би победила старе европске силе на колонијалном тлу и уједно себе показала као барјактара слободе.

3.4.3 Успон Империје – Харт и Негри

Историја је превалила дуг пут од класичних теорија империјализма до неоколонијализма који Нкрума примећује да представља најопаснију фазу империјализма будући да колонијализам прекрива слободом. Овај аспект који је за Нкруму још увек био пре свега важећи за земље периферије, код Харта и Негрија достиже свој врхунац и шири се на читав детериторијализовани свет. Сада не само да се империјалистичке силе крију иза слободе које су оствариле бивше колоније, већ су и саме империјалистичке силе ишчезле у глобализованој Империји која нема никаквог центра (па у том смислу и појам периферије губи на значају).

Харт и Негри успон Империје стављају у период током којег су колонијални режими збачени, да би потом биле срушене и совјетске препреке ширењу капитализма¹⁵⁹. Овиме је дошло до успостављања глобалног тржишта, глобалних кругова производње које прати појава глобалног поретка са сопственом логиком и структуром владавине – нови облик империјалне суверености (Hardt i Negri, 2003: 7). Теза светско-системске теорије да постоји противречност између светске економије и националне политике код Харта и Негрија бива одбачена: „Империј је политички субјект који дјелотворно уређује те глобалне размјене, суверена моћ која управља свијетом“ (исто). С обзиром на то, логично је да ова глобална производња која превазилази националне границе у размени новца, технологије, људи и робе доводи до губитка моћи националних држава. Међутим, то што су државе изгубиле сувереност не води ове ауторе према закључку да постоји неки тип глобалне анархије и губитка суверености уопште. Супротно томе, сувереност постаје империјална сувереност која се састоји од националних и наднационалних организама који функционишу као јединствена логика владавине – у строгом смислу значења, за Харта и Негрија ово је Империја.

Харт и Негри праве дистинкцију између империјализма и Империје. Губитак националне суверености је довео до промене облика, односно империјализам старих европских сила је морао пропасти оног часа када је дошло до урушавања националне суверености. Територијалне границе и ширење ових граница које је вршено путем колонизације представљало је основу империјализма. Са Империјом је, према овим ауторима, ствар друкчија будући да „Империј не успоставља никакво територијално средиште моћи и не ослања се на утврђене границе или запрехе. Он је

¹⁵⁹ Како сами истичу писање „Империје“ су започели доста времена након Заливског рата, а завршили пре почетка рата на Косову „између та два знаковита догађаја у изградњи Империја“ (Hardt i Negri, 2003: 12).

децентрализовани и детериторијализујући апарат владавине који постепено укључује цијело глобално подручје унутар својих отворених граница које се све више шире. Империј управља хибридниим идентитетима, еластичним хијерархијама и многоструким размјенама путем заповједних мрежа које се лако прилагођавају. Различите националне боје империјалистичке карте свијета помијешале су се и стопиле у империјалну глобалну дугу“ (исто, 8). Овиме они одбацују не само старе европске империјалистичке силе, већ и САД као нову империјалистичку силу која је заменила старе¹⁶⁰. Управо ова теза представља кључну разлику у односу на остале теоретичаре империјализма.

У складу са овиме, они тврде да су најјаче националне капиталистичке државе задржале тенденцију да владају другим нацијама и регијама, међутим као главну црту они истичу то што је сукоб између империјалистичких сила заменила идеја о једној сили која све надвладава и усмерава према схватању права које је постколонијално и постимперијалистичко (исто, 21-2). Наиме, реч је о „владању без владе“, односно динамичној и еластичној системској структури која све актере смешта унутар једног поретка целине која је усмерена на остварење мира, равнотеже и престанка сукоба: „Развој глобалног сустава (а империјалнога права на првом мјесту¹⁶¹) постаје развој строја који намеће процедуре сталног склапања уговорних односа која води према системским равнотежама – строја који ствара стални позив за влашћу“ (исто, 25). Ради отклањања могуће забуне, реч је о томе да се Империја представља као сила која ради у служби права и мира, што није исто што и реално стање мира будући да Империја укључује интервенције зарад постизања мира па је „ширење Империја укоријењено у унутарњој путањи сукоба које оно треба разријешити“ (исто, 26).

На том трагу се аутори позивају на Карла Шмита (Karl Schmitt 1888-1985), тврдећи да Империја такође своје право потврђује у кризи, тј. на деловању према изузетку. С обзиром да је Империја одликована флуидним односима, за успостављање власти потребна је способност да на изузетан начин одреди захтеве за интервенцијом, као и способност да покрене снаге и средства које је могуће применити на разноликост и мноштво уређења у кризи. Овиме долази до стварања „полицијског права“, односно права које за циљ има успостављање друштвене равнотеже помоћу репресије, превенције и реторичких снага (исто, 27).

На „полицијском праву“ је засновано право интервенисања, односно право или дужност владајућих субјеката да оружаном интервенишу унутар територије других субјеката у интересу спречавања хуманитарних проблема и у коначници зарад остварења мира. Овде поново долази до значаја деловања на основу изузетка, односно суверене државе или наднационалне силе попут УН не улазе у оружане сукобе како би наметнуле примену међународних уговора, већ „супранационални субјекти који су добили легитимацију за своје акције не по праву већ по консензусу оружаном уплићу у име било које врсте хитности и врхунских етичких начела“ (исто, 28). Овај елемент сада издвајамо како бисмо могли поново да се вратимо на њега у одељку о хуманитарним интервенцијама, уз напомену да није нужно ове интервенције разумети као део Империје, односно да ова могућност може бити мислива и делотворна у оквиру империјализма који је за Харта и Негрија превазиђен.

¹⁶⁰ Негри и Харт одлазе толико далеко да тврде како је још Џеферсон (Thomas Jefferson) Устав САД писао инспиран старим империјалним силама, а не империјалистичким силама, уз уверење да стварају нову Империју са отвореним границама које се шире и расподељују моћ кроз мреже (исто, 9-10).

¹⁶¹ Значај права се истиче зато што промене на том пољу показују знакове конституисања Империје, односно прелаз од традиционалног међународног права у којем су били доминантни уговори и споразуми према успостављању нове наднационалне суперсиле (исто, 22).

Сада ћемо се окренути другом елементу теорије који је од интереса за наш рад, а то је „биополитичка производња“. Када је овај предмет у питању, Харт и Негри инспирацију налазе у Фукоу (Michel Foucault 1926-1984) и сматрају да се Империја одликује прелазом од модерних дисциплинарних друштава према постмодерном друштву надзора. Али се разилазе са Фукоом због његовог структурализма који „жртвује динамику сустава, стваралачку временитост његових кретања и онтолошку бит културне репродукције“ (исто, 36) и окрећу се Делезу и Гатарију који субјект друштвене производње виде у апаратима: „Стројеви производе. Стално функционирање друштвених стројева у њиховим разним апаратима и производним линијама производи свијет заједно са субјектима и објектима који га сачињавају“ (исто, 37).

Из овога Харт и Негри изводе анализу биополитичке производње међународног поретка где велику улогу играју наднационалне организације попут УН, ММФ, СБ. Ове наднационалне организације прати пораст утицаја мултинационалних и транснационалних корпорација. Како примећују, иако је капитал увек био усмерен и организован према глобалној сфери, тек средином XX века долази до успона ових корпорација. Треба истаћи да у њиховој анализи није главни аспект на економским односима који представљају стожерну тачку код претходних аутора, већ на биополитичкој производњи. Главна функција ових апарата је структурисање становништва, распоређивање радне снаге, хијерархизација сектора светске производње, одабир инвестиција итд. (исто, 39). Без обзира што они издвајају ове функције које се могу разумети као економске, фокус је на производњи субјективности, потреба, друштвених односа, тела и умова, односно на „производњи произвођача“.

Овде немају главну улогу поменуте наднационалне организације, већ апарати који делују као морална и правна интервенција попут медија и верских организација, али као најважније они издвајају НВО. Одлика ових НВО је да „воде 'праведне ратове' без оружја, без насиља, без граница“ (исто, 42). Међутим, они примећују да су ове моралне интервенције често припреме за војне интервенције, за шта смо склони да кажемо да веома одговара стварности, али је питање колико одговора теорији Империје: „Данас је војна интервенција све мање исход одлука које потјечу из старог међународног поретка па чак и из структура УН-а. Чешће га једнострано диктирају Сједињене Државе, које себи дају првенствену задаћу, а онда затим захтијевају од својих савезника да покрену процес оружаног обуздавања и/или потискивања тренутног непријатеља Империја“ (исто, 43).

Дакле, овде се отвара питање на основу чега долази ово „првенство“ баш САД које онда могу захтевати од својих савезника оружане акције. Односно, уколико више не постоји „центар центра“ и сила која делује као стара империјалистичка сила, како је могуће да НВО организације као организације универзалних људских права и према томе као заговорници вредности Империје, ипак служе као апарати „симболичког насиља“ који увелико припремају терен за војне интервенције које предводе САД? У овоме видимо слабост теорије, тј. упркос тачној анализи, ова анализа се чини да остаје спољашња премисама теорије Империје. Али и тамо где је доследна својим премисама могуће је ове премисе критиковати. Пре свега предмет критике може бити занемаривање државног суверенитета јер наднационалне организације не делују изван државног суверенитета и унутар империјалног суверенитета, већ управо интервенишу на простору државног суверенитета због чега их и можемо разумети као интервенције – постоји противречност између империјалне и државне суверености која није коначно решена у корист прве. У том смислу се поставља питање, да ли су ове интервенције у интересу детериторијализоване Империје или су у интересу у првом реду САД? Или ако хоћемо да будемо ближи духу теорије Империје, да ли је сама детериторијализованост у интересу САД док год се ова детериторијализованост не односи

на сам простор САД већ на простор других националних држава? Ово су питања на која ћемо покушати да дамо одговор у одељку о империјалним идеолошким апаратима.

3.4.4 Нови империјализам – Мејксинс-Вуд, Харви и Петрас

Управо ће се око питања националне државе „ломити копља“ између аутора који пишу након што је објављена „Империја“ и након што је извршена инвазија САД на Ирак. Елен Мејксинс Вуд у „Империји капитала“ покушава да понуди једно другачије разумевање Империје од Хартовог и Негријевог. Она такође примећује да се империјализам променио, односно да капиталистички империјализам одликује доминација економског, а не ванекономског (политичка, војна, правна присила). Учинак ванекономског је још увек неопходан како би се одржала економска присила, али ствар је знатно прикривенија као што је Нкрума приметио у својој анализи неоколонијализма. Вудова ову прикривеност деконструираше на примеру класних сукоба приликом којих полиција приводи раднике штрајкаче представљајући се као неутрална сила која делује у име свих грађана и државе, а не у име капитала. Паралелно томе, када моћне државе започну ратне операције против слабијих, оне такође своје деловање представљају као неутрално, а не као деловање империјалне – наводно своје акције спроводе у интересу међународне заједнице. Ова прикривеност, нетранспарентност ванекономске присиле није постојала у случајевима када су феудални господари спроводили своје присилне методе над сељацима или када су старе империјалне државе освајале територије и успостављале колоније. Стога Вудова учача да се специфичности капиталистичке власти налазе у односу између економске и ванекономске силе капитализма (Wood, 2003: 4-6).

Управо ово ће послужити као имплицитна критика Негрија и Харта, односно овај однос економског и ванекономског не треба разумети као глобализацијску моћ капитала да избегне контролу државе и учини територије неважним. Супротно томе, она је ближа светско-системским теоријама будући да истиче да политички облик глобализације није глобална држава, већ глобални систем више држава. Нови империјализам добија свој облик из сложених и противречних односа између експанзивне економске моћи капитала и све ограниченијих домета ван-економских сила (исто, 6). Специфичност капитализма се налази у овим противречним односима, јер се разликује од свих претходних друштвених облика по могућности да своју доминацију шири чисто економским путем, односно да се економска хегемонија капитала шири изван граница директне политичке доминације (исто, 12).

Савремени империјализам који према Вудовој настаје током и непосредно након Другог светског рата подигнут је на демонстрацији силе америчке војске нуклеарним бомбардовањем Хирошимае и Нагасакија које је пратило успостављање Бретон Вудс система, ММФ, СБ и ГАТТ (исто, 131). Даљим развојем контроле финансијских и трговачких мрежа које је резултовало Вашингтонским консензусом, САД су као империјална сила захтевале „структурална прилагођавања“ како би се уклониле увозне баријере, приватизовао јавни сектор, дерегулисала финансијска тржишта и створиле кризе дуга у земљама Трећег света (исто, 133-4).

Ово је основа глобализације која значи „отварање подређених економија и њихових рањивости према империјалном капиталу, док империјална економија остаје заштићена колико је то могуће од повратних учинака“ (исто, 134). То значи да са глобализацијом није проблем што је ње превише, већ то што је она ограничена тако да империјалне силе користе глобализацију да би задовољиле интересе сопственог капитала, док подређене земље немају могућност да ове глобалне токове искористе за своје интересе. Штавише, Вудова одлази и корак даље тврдећи да не постоји заиста интегрисана светска економија. Упркос томе што капитал може слободно да се креће преко националних граница и што постоје наднационалне институције које су задужене за

регулисање кретања капитала на светском нивоу, то још увек не значи да је тржиште интегрисано као глобално¹⁶². Пример којим она негира интегрисаност јесу „транснационалне“ корпорације које по правилу имају своју базу, доминантне акције и управе у оквиру националне државе од које у великој мери и зависе (исто, 135).

На овај начин Вудова отвара дебату са „Империјом“ као и са теоријама глобализације. Њена теза је луцидна и контраинтуитивна добу које дубоко верује да је становник глобалног села. Штавише, ове теорије настају у периоду када се падом СССР поверовало да долази до краја историје. Важан увид који добијамо од ове ауторке јесте уочавање односа моћи који још увек не функционишу на један „постмодеран“ начин, односно да је XX век наставио да живи и почетком XXI века и да врло могуће на хоризонту још нема обрису његовог завршетка.

Исте године када је изашла њена књига, Дејвид Харви (David Harvey 1935-) објављује своју књигу под називом „Нови империјализам“ која је на веома сличним позицијама Вудовој, а на различитим у односу на Харта и Негрија. Харви такође покушава да одговори на одређене промене које су се одиграле на појавном облику империјализма, али не пристаје на тезу о глобализованој Империји која се издиже изнад сваке националне државе, већ у фокусу држи империјализам САД. Но, видећемо да је упитно колико је успео да изведе ову намеру.

Проблем се налази већ у дефиницији империјализма. Наиме, он „капиталистички империјализам“ види као фузију политике државе и империје са једне стране и процеса акумулације капитала у времену и простору са друге стране. Први аспект се тиче империјализма као политичког пројекта који спроводе власти засновано на управљању територијом и могућношћу да мобилишу људске и природне ресурсе за политичке, економске и војне циљеве. Други аспект се тиче империјализма као политичко-економског процеса који у времену и простору даје примат управљању капиталом (Harvey, 2003: 26). У складу са овиме он преузима Аригијеву поделу на територијалну и капиталистичку логику моћи. Капиталисти су спремни да улажу капитал где год је могуће остварити профит, док политичари и државници прате другачију логику која ради на повећању моћи сопствене државе на штету других држава. Зато су капиталисти окренути према глобалним токовима капитала, они могу стално мењати локације на којима послују, док су политичари локализовани унутар „територијализованог простора“ и имају одређену одговорност према својим грађанима (исто, 27). Иако ни Харви не адресира експлицитно Харта и Негрија, јасно је да његово дефинисање империје има намеру да „скрати“ Негријево, односно да га сведе на логику акумулације капитала и капиталистичку империју коју ипак прати политика „старог империјализма“ која се није предала апсолутној моћи Империје већ наставља даље да следи своју логику акумулације моћи националне државе. Како Харви сам истиче „фундаментална поента је препознати територијалну и капиталистичку логику моћи као различиту једна другој“ што је редак случај у теоријама империјализма које пречесто између њих налазе сагласје (исто, 29). Међутим, ово чини и сам Харви само неколико страница даље када пише да са стајалишта акумулације капитала империјалистичка политика одржава асиметричне и експлоатишуће односе користећи моћ државе (исто, 33).

¹⁶² Треба рећи да није сасвим јасно шта ауторка подразумева „потпуном интегрисаношћу“, будући да смо видели како теоретичари светског система одбијају могућност да постоје места и тржишта која су независна од светских кретања. Или другачије речено, чињеница да „мултинационалне“ корпорације и даље имају седишта у матицама није сасвим zgodно критиковати као недостатак њене глобалне интеграције, будући да се управо и ради о томе да земље центра задржавају своје матице у центру, док послују и присвајају вишак вредности са периферије.

Без обзира на то, он критикује тезу Хане Арент (Hannah Arendt) која тврди да од краја XIX века постоји бескрајна тежња за акумулацијом својине којој је потребна бесконачна моћ политичке структуре како би одржала овај процес. Критикује и Аригија који тврди да је историја акумулације капитала обележена све већом хегемонијом које су успостављале државе од Уједињених провинција до САД. Харви противставља аргумент да су кроз историју велике силе падале због претераног ширења, од Рима, преко Венеције и Холандије до Британије. У исту замку су ушле и САД које су своју војну и политичку моћ довеле до тачке која је отишла предалеко и прети да пукне, односно САД више нису у могућности да управљају светском економијом и тиме се отвара питање који тип акумулације политичке моћи ће заузети ово место (исто, 35). Међутим, није сасвим јасно зашто је ово аргумент који иде против теза које су изнели Арент и Ариги. Односно, Харви се претерано ослања на логику државне моћи, дајући јој превелику аутономију. Тој самој логици се може упутити питање да ли је логика сваке државне моћи да се она даље акумулира и увећава или је то логика само империјалистичких држава које су приморане да увећавају своју државну моћ како би одговориле све већим захтевима акумулације капитала? Да ли је могуће тврдити да је свака колонијална држава била вођена овом логиком када је водила своју борбу за независност? Додатно овоме, ако следимо поменути логику тешко да ћемо моћи да разумемо настанак вишенационалних држава попут Југославије или СССР, с обзиром да приликом њиховог стварања није доминирала логика доминантних националних држава Србије и Русије. Коначно, да ли постоје разлике између типова држава или свакој држави приписујемо карактеристике империјалистичке капиталистичке државе?

У том смислу је упитно да ли је могуће ове логике раздвајати у тој мери колико Харви инсистира. Једно је разликовати их, у чему он има право, али друго је тврдити да су ово противречне логике, па чак и да је различита њихова класна основа, односно измештање капиталиста на план логике акумулација капитала, а остављање државе политичарима и државницима. Узгред буди речено, у периоду када је моћ политичара (и постојање државника) могуће довести у питање више него икада раније у историји.

Поготово је чудно да Харви инсистира на овој дистинкцији будући да сам примећује да САД намећу глобалну хегемонију након Другог св. рата, да стварају међународне оквире трговине и финансија Бретон Вудсом, оснивањем СБ, ММФ, ГАТТ. На политичком плану демонтирају европски империјализам и уздижу универзална људска права чиме постају заштитник индивидуалних права. А на културном плану се спроводи американизација коришћењем доминације над средствима културне производње путем чега утицај Холивуда шире целим светом, као и своју музику, политичке покрете за грађанска права итд. (исто, 54-6). Такође он примећује да кад год су постојали избори између демократије или стабилности у другим земљама, САД су увек бирале стабилност поготово у Јужној Америци, али и у Саудијској Арабији, Ирану, Индонезији, итд. (исто, 59). Примећује и да су САД почетком 2003. на дневном нивоу повећавале дуг за 2,3 милијарде долара што би одавно упалило аларм у ММФ-у за спровођење структурних реформи и увођење мера штедње, али не и у САД јер „ММФ је САД“ (исто, 72).

Све ово као да нису аргументи за одређену синтезу акумулације капитала и акумулације моћи у оквиру САД, већ он истиче да се са Бушовом (George Bush) администрацијом САД окрећу према унилатерализму, присили и доминацији, а не хегемонији. Војна моћ игра све већу улогу кроз осигурање контроле над светским резервама нафте. Док ово прате знакови губитка доминације у производњи као и све већа задуженост (исто, 75-7). Другим речима, ови знакови претераног ширења и проблема који настају приликом покушаја да се управља светском акумулацијом капитала представљају довољан разлог да Харви истакне ову разлику логика. Он наводи да је ова логика оно што спречава успон ЕУ, односно без обзира што ЕУ има потенцијал да буде снажнија

сила од САД, њена политичка фрагментисаност и неодређеност територијалне логике омогућава да САД уз мало напора спроводе политику „завади па владај“ и спрече настанак јасне територијалне логике на нивоу Европе¹⁶³ (исто, 82). Иако се ово чини исправним закључивањем, не треба заборавити улогу коју је имао амерички капитал у обнављању акумулације капитала у Европи после Другог св. рата што све време представља главну полугу моћи коју САД пројектује на европски континент¹⁶⁴. И наравно, америчке трупе и нуклеарно наоружање у Европи. То наизглед исправан закључак чини ипак политички наивним.

Сада се може поставити питање да ли је могућа синтеза Харвијевог и Хартовог и Негријевог становишта? Да ли су ово непомирљиве перспективе, где ова прва и настаје као одговор на другу и могуће заузима нешто екстремнију позицију како би се јасније дистанцирала? Империјална логика капитала је код Харвија нешто што подсећа на империјалну сувереност, с тим што је империјална сувереност код Харта и Негрија директно постављена као контрапозитив националној суверености и она не само да прати капитал у његовом ширењу без граница, већ и на свом пољу она спроводи своје ширење без граница преко биополитике. Могуће да баш у овој разлици постоји веза коју је могуће извући, али само ако се процес разуме као противречан. Наиме, оно што и Харви примећује јесте „американизација“, односно културна хегемонија која се не шири само упоредо са капиталом већ има и своје посебне просторе, логику – релативну аутономију. Али где Негри и Харт застају и биополитику не изједначују са САД, ту Харви продужује, као и обрнуто где Харви застаје код територијалне логике, ту Харт и Негри продужују према детериторијализацији. Још једном ћемо се вратити на ово питање у одељку о империјалним апаратима, а сада је преостало да изложимо теорију Петраса (James Petras 1937-) која не одлази дубоко у теоријска питања, али у теоријском дискурсу изгледа да се налази управо негде између Харвија и Харта и Негрија.

У фокусу Петрасовог истраживања¹⁶⁵ је империјализам САД за који примећује да пролази одређене промене, односно да САД не само да империјалистичком политиком покушавају да спроведу експанзију капитала, већ воде и ратове како би спровеле дез-акумулацију капитала. Пластичније речено, с једне стране постоји облик империјализма који је вођен војним интервенцијама, окупацијама и доминацијом, а с друге стране постоји облик империјализма који је вођен економском експанзијом и експлоатацијом ресурса и тржишта под сагласјем домаће земље (Petras, 2020: 3). Пример који он наводи за први облик су интервенције које су коштале у

¹⁶³ А још већа опасност је био отпор Француске, Немачке, Русије и Кине приликом америчке инвазије на Ирак која је као могућност поставила настанак евроазијског блока (Harvey, 2003: 84-5).

¹⁶⁴ За разумевање послератне Европе је кључан Цорц Кенанов стратешки документ у којем он отворено тврди да се комунистичка контрола Европе мора спречити политичком, војном и економском унијом Западне Европе. Европска унија мора бити блиско повезана са САД и Канадом, мора се омогућити слободан проток капитала и рада између земаља, а Африка мора бити простор на којем ће европске земље „заједнички спровести економски развој и експлоатацију колонијалних и зависних региона афричког континента“. Да ништа није препуштено случају говори и дугорочна прогноза у погледу доминације Европом која може бити под Немачком, Русијом или доминацијом федералне Европе која ће моћи да обузда немачку моћ. Ова опција је најбоља за САД јер у супротном ако Немачка стекне снагу она ће поново покушати да успостави доминацију, али ако она не ојача онда ће „организована Источна Европа победити неорганизовану Западну Европу“ и доћи ће до руске доминације (Kennan, 1948). Утицај који САД може да успостави на ова кретања у Европи је путем Маршаловог плана и продирања америчког капитала који ће „подмазати“ већ постављену војну машинерију у Европи. Огроман је пропуст занемарити ове стратешке планове САД и њихов утицај који је одређујућ и одлучујућ за развој Европе већ више од пола века.

¹⁶⁵ У одељку о империјалним апаратима ћемо се вратити на Петрасову анализу НВО коју ћемо изоставити на овом месту.

билионима долара у Ираку, Либији, Авганистану, Сирији, итд. и које су биле усмерене према дез-акумулацији капитала. Ове војне интервенције корпоративне елите нису пратиле, већ су се усмериле према инвестицијама у земље које нису захваћене војним интервенцијама попут земаља Латинске Америке и Кине. Штавише, најпрофитабилнија места за капитал су она где су америчке корпорације на основу уговора за сувереним нацијама започеле инвестиционе процесе што Петрас назива „економским империјализмом по позиву“ (исто, 4). На тај начин Петрас разликује војни империјализам од екстрактивног империјализма, тврдећи да је овај други знатно профитабилнији.

Штавише, он тврди да је војни империјализам остао у домену САД, док екстрактивни империјализам спроводе и друге земље, али и мултинационалне корпорације. Поред тога, овај тип империјализма се не служи агресивном дипломатијом, нити подривањем и рушењем режима који им не одговарају. Али оно што је можда и важније, Петрас примећује да САД губе релативну предност коју су имале пола века раније због све веће улоге коју имају мултинационалне корпорације и Кина (исто, 6-7). Стога, нови империјализам се разликује од претходног по томе што више војни и економски аспект нису комплементарни, односно могуће је водити један без другог (исто, 12-3). Проблем са овом тезом је релативизација империјализма којом се омогућава једно широко разумевање империјализма које уместо да појашњава ствари оно их замућује. Наиме, назвати сваку „неједнаку размену“ и трговинске односе који су више наклоњени страном капиталу није довољно да би се могло говорити о империјализму. Управо разликовање ова два типа онемогућава да се ово разуме. Ако се војна сила користи за дез-акумулацију капитала, са којим циљем се ово чини? Са циљем одржања економских предности, односно стварања одређене дестабилизације у деловима света које се одупиру од утицаја империјализма САД – у овоме лежи разлог због којег су САД водећа сила дез-акумулације капитала. Петрас ово занемарује иако примећује да су у последњих 50 година САД и европске силе водиле бескрајан број империјалних ратова широм света и нагон за владањем светом преоденуле у светско лидерство (исто, 14).

Амбиваленција државног и економског није само проблем у Петрасовој теорији, већ као што смо могли видети скоро сви аутори савремених теорија империјализма су напустили тезу коју су поставили класичари – да је империјализам фаза капитализма. С обзиром да је ова теза напуштена, а да се уосталом није озбиљније ни критиковала, империјализам се постепено повлачио из саме логике капитала и постепено измештао у политику, било државну било економску. Иако можда на први поглед то није видљиво, Негријева и Хартова Империја је можда најближа класичној тези с обзиром да Империју посматра као целину која се спушта све до субјективног нивоа и свој живот репродукује и на нивоу сингуларности.

Поред овога, империјализам губи јасну везу са производним снагама и производним односима, начинима производње, као и друштвеним формацијама. Баран је своју теорију управо заснивао на овим појмовима и због тога и извршио утицај на теоретичаре светског-система. У том погледу се чак може рећи да је његов утицај био већи на теоретичаре светског-система него на марксистичке теоретичаре империјализма. Појам подразвијености код ових аутора скоро у потпуности нестаје, као и разликовање између центра и (полу)периферије. Без ових појмова који указују на неједнаки развој КНП постаје немогуће разумети како долази до пораста неједнакости на светском нивоу и на чему су ове неједнакости засноване.

Поред овога, губи се противречност коју су опазили теоретичари светског-система – противречност између светске акумулације капитала и националне државе – која код Харвија добија измењену форму акумулације капитала и моћи. Проблем са овом разликом је у томе што она

испушта из вида да је улог империјализма управљање светом, односно капиталистички империјализам подразумева контролу акумулације капитала на светском нивоу коју нужно мора пратити и политичка контрола на светском нивоу. Према томе, није реч о пукој акумулацији моћи између држава у игри нултог збира, већ се ради о томе да водећа империјалистичка сила која спроводи глобалну хегемонију истовремено покушава да контролише акумулацију капитала и светску политику – дакле улог је глобална власт. И управо је због тога надмоћнији увид теоретичара светског-система да постоји противречност коју није могуће измирити, *a fortiori* свака глобална хегемонија је унапред осуђена на пропаст.

Ова критика се такође може проширити и на Харта и Негрија, односно како и сами наводе период писања „Империје“ спада управо у кратак период успостављања „Новог светског поретка“ када се чинило да САД постају не само водећа глобална сила него и једина глобална сила која пројектује економску, политичку, културну и војну моћ на читаву планету. Овај успон САД и КНП (ширење преко скоро читавог света) доводи до уопштавања у постојање империјалне силе која надилази било какве центре или границе. Другим речима, ова сила превазилази поменути противречност и шаље у прошлост националне државе и њихову сувереност која сада препушта место империјалној суверености. Ово је, додуше, теза коју није могуће у потпуности одбацити, али је потребно кориговати што ћемо и учинити у одељку о империјалним идеолошким апаратима. Оно што је погрешно јесте одбијање да се прихвати постојећа противречност између светске акумулације капитала и националне суверености. С тиме што није неопходно инсистирати толико на моћи појединачних држава, колико на савезима и могућим регионализацијама које се успостављају након кратког замаха „Новог светског поретка“ и глобалне доминације САД.

Могли смо да видимо да постоји одређена тензија између појмова империјализам и хегемонија, али и између различитих разумевања империјализма. Овај проблем је још шири када бисмо разматрали и дефиниције империјализма које нису део марксистичког теоријског дискурса. Ми овде не претендујемо на решење тих спорова, већ покушавамо да укажемо на њих и да позвојемо на даља теоријска продубљења појма империјализма. Оно што је у том контексту изведено у овом раду јесте разумевање империјализма као производног односа чиме смо тврдили да је империјализам елемент капитализма и да није могућ развој капитализма без империјализма, без репродукције центра и периферије, надређености и подређености. С друге стране, било би недовољно задржати се на аргументу који је „економистички“. Будући да уважавамо релативну аутономију политичке и идеолошке инстанце, неопходно је размотрити империјализам и на том пољу. Уз прихватање проблематичности термина империјализам као што је случај и са термином капитализма. Ово су „идеолошки“ термини који имају сувише растегљива значења, али су у недостатку бољих термина (попут КНП за капитализам) неопходни за развој анализе друштвених формација, као и за теоријско разумевање појаве којој одговарају. Пошто империјализам није НП, ми ћемо га разумети као друштвени облик који има своје учинке у свим инстанцама структурисаног тоталитета.

С обзиром да са овим редовима завршавамо део рада у којем идеологија није била у примарном фокусу и прелазимо на део рада у којем ће она бити под аналитичком лупом, следи неколико речи о империјализму и идеологији. Наиме, са тезом да је империјализам производни однос не намеравамо да слетимо на пут економистичке теорије. Штавише, следећи идеју релативне аутономије, управо је идеолошко она инстанца која успева да пробије границе националних држава и да отпочне деловање изнутра које је блиско разумевању „Империје“. У том смислу је економистички приступ недовољан, јер империјализам продире изван уско економске логике акумулације капитала на поље субјективности. Али је и овде потребно поставити питање који идеолошки облици одговарају акумулацији капитала на светском нивоу, односно империјализму као

производном односу, као и то на ком основу идеолошка инстанца успева да се протеже широм различитих ДФ и на том путу успева да доведе до одређених нивелација разлика. Као што Нкрума примећује, идеолошки учинци постижу да афричко становништво поунутри вредности Холивуда и готово подједнако заволи каубоје колико и неки становник Њујорка. Но, треба напоменути да капитализам садржи могућност да се шири и тамо где му идеологија није експлицитно наклоњена, односно да му чак и супротстављена идеологија није препрека коју он неће заобићи. У том погледу је економска инстанца она која одређује у последњој инстанци.

Коначно, основно питање које ће бити поближе размотрено јесте на који начин империјалистичка идеологија одржава постојеће империјалистичке односе, дакле како се врши репродукција неједнаких односа моћи, надређености и подређености, центра и периферије. Метафорички речено, како је потлачени заволео господара и престао да брине о својој слободи и једнакости, управо бринући о слободи и једнакости.

4. Идеологија

У друштвеној науци мало је термина који су контроверзни као што је то идеологија. Не само да постоје различите дефиниције идеологије, већ постоје и различите парадигме унутар којих настаје њено разумевање. Али као да ни то није довољно, па су настали и приступи који оно што ћемо у овом раду назвати идеологијом више не третирају под термином идеологије сматрајући је превазиђеном или превише мутном и контроверзном.

У фокусу овог рада неће се наћи сви ови различити покушаји да се идеологија разуме и представи, већ одређен спој идеологије и хегемоније који прагматично зовемо идеолошком хегемонијом. Овај прелаз морамо укратко извести, са освртом на поменуте различите приступе који се могу разумети као одређени моменти у развоју појма идеологије. Пре него што у следећем одељку приступимо задатку анализе понаособ идеологије и хегемоније, а онда потом њихове синтезе, изнећемо неколико општих покушаја дефинисања идеологије.

Тери Иглтон (Terry Eagleton 1943-) је покушао да на једном месту представи велики број различитих дефиниција идеологије како би показао сву разноликост њених одређења. Међу њима је представио дефиниције идеологије као: 1) процеса производње значења/смисла (*meaning*), знакова и вредности у друштвеном животу, 2) скупа идеја које су карактеристичне за неку посебну друштвену групу или класу, 3) идеје које помажу легитимитет доминантне политичке моћи, 4) лажне идеје које помажу легитимитет доминантне политичке моћи, 5) систематски изврнуту комуникацију, 6) оно што нуди позицију субјекту, 7) форме кроз које су мишљења мотивисана друштвеним интересима, 8) идентитетско мишљење, 9) друштвено неопходну илузију, 10), конјунктуру дискурса и моћи, 11) медиј у којем свесни друштвени актери стварају смисао о свом свету, 12) делатно оријентисане сетове веровања, 13) конфузију лингвистичке и феноменалне реалности, 14) семиотичко затварање, 15) незамењљиви медиј у којем индивидуе живе своје односе према друштвеној структури, 16) процес у којем се друштвени живот преводи у природну реалност (Eagleton, 1991: 1-2).

Дефинисање идеологије може бити толико различито да чак ни ових 16 дефиниција које је Иглтон изложио не исцрпљују цео списак. Можемо им додати једну наизглед једноставну дефиницију идеологије као мисли о другом, као идеје о некоме другом који није Ја (Thompson, 1984: 1). Слично одређење налазимо и код Ван Дијка (Teun Van Dijk 1943-) који представља четири основне дефиниције идеологије у класичној традицији: 1) идеологије су погрешна веровања, 2)

идеологије прикривају реалне друштвене односе и служе обмањивању других, 3) идеологије су веровања која други имају, 4) идеологије претпостављају друштвену или политичку само-опслуживачку природу дефинисања исправног и погрешног (Van Dijk, 1998: 2). Ван Дијк своје разумевање идеологије поставља у контекст когниције, друштва и дискурса прихватајући идеологије као одређену врсту система идеја који припада симболичком пољу мишљења и веровања које се у психологији назива когницијом. Припадаће друштву он посматра кроз везу идеологије са групним интересима, конфликтима и борбама у оквиру којих друштвени колективитети попут класа, институција и организација користе идеологије за легитимисање или супротстављање доминацији и моћи или симболизовање друштвених проблема и противречности. Док везу са дискурсом проналази у томе што су идеологије типично изражене и репродуковане коришћењем језика. Манипулација, прикривање или легитимација су примарне функције идеологије које су изражене дискурзивним, семиотичким друштвеним праксама (исто, 5).

Овако изложена дефиниција идеологије је корисна због тога што задржава одређене елементе онога што је било везано за традицију класичне теорије о идеологији и инкорпорира их у оно што долази са савременијим теоријама које наглашавају материјалност идеологије. Згодан пример који указује на димензију материјалности идеологије Иглтон представља тврдећи да идеологија није толико питање шта неко мисли о ситуацији, већ је она некако уписана у саму ситуацију. А пример за то је клупа на којој пише „само за белце“ где притом није битно да ли је неко идејно против расизма, већ је довољно само да седне на клупу и својим седањем подржи и перпетуира расистичку идеологију јер „идеологија је, такорећи, у клупи, а не у мојој глави“ (Eagleton, 1991: 40). Управо је због овога битно задржати одређене елементе класичних теорија идеологије и придружити их савременим, јер као што је Маркс тврдио да ни један хемичар ни физичар неће у роби пронаћи њену разменску вредност тако што ће је физички, материјално сецирати до најситнијег детаља, тако ни идеологију није могуће пронаћи искључиво у материјалности ове клупе. Идеологија јесте у самој клупи, али једино под условима једног ширег друштвеног и језичког контекста у којем постоји расизам и у којем постоји ова симболизација, где притом ми и не морамо разумети језик и можемо наивно сести на ову клупу не знајући да смо тиме стали у ред расиста. Уз малу корекцију Иглтона, идеологија није у клупи већ у друштвеној пракси, али не само у друштвеној пракси седања на клупу која садржи идеолошку ознаку, већ у укупној идеолошкој формацији – у друштвеном контексту и ширем значењу које у њему настаје.

У овом смислу је корисна и Жижекова (Slavoj Žižek 1949-) дефиниција идеологије, односно тврдња да се егзистенција идеологије може увидети кроз генеративну матрицу која регулише однос између видљивог и невидљивог¹⁶⁶, замисливог и незамисливог, као и кроз промене у овим односима (Žižek, 2012: 1). Жижек такође свој поглед темељи у класичној теорији, тачније у Хегелу који приликом разумевања религије разликује три момента: доктрину, веровање и ритуал. Идеологија као доктрина одговара разумевању идеологије „по себи“, односно идеологије као доктрине која садржи идеје, веровања и концепте помоћу којих она убеђује у сопствену истину, док заправо

¹⁶⁶ Важност разликовања видљивог и невидљивог посебно је важно у тзв. постидеолошком друштву за шта је Фузаро (Diego Fusaro) сасвим у праву када тврди следеће: „Савршена идеологија је она која се чини невидљивом док слави крај идеологије. Другим речима, ако је тачно да је идеологија све више ефикасна, што се више прикрива, па се чини савршеном када себе потпуно негира и када је невидљива, из тога произилази да се наше пост-идеолошко доба с правом може сматрати најидеолошкијим добом (Фузаро, 2020: 92). Управо је због тога увек неопходно поставити питање са које позиције се тврди да више нема идеологије, јер као што је Алтисер истакао, идеологија никада за себе не тврди да је идеолошка. У томе лежи „дијалектички“ смисао да је најидеолошкије доба оно које за себе сматра да више није идеолошко.

служи скривеним и посебним интересима моћи. Из прелаза идеологије „по себи“ у идеологију „за себе“ долази до њеног оспољавања у идеолошким праксама, ритуалима и институцијама. Али овде се не ради о томе да прво постоји унутрашње уверење које се онда оспољава у цркви и ритуалима попут молитве, крштења итд., већ ови сами механизми стварају идеологију – Жижек се овде отворено позива на Алтисерову теорију идеолошких апарата. На примеру либерализма Жижек демонстрира ова три момента идеологије „по себи“, „за себе“ и „по себи и за себе“. Либерализам је доктрина која се развијала од Лока до Хајека, материјализована у ритуалима и апаратима слободе штампе, избора, тржишта, и активна је у спонтаном (само)искуству субјекта као „слободних индивидуа“ (исто, 9-12).

Још је остало да истакнемо једну димензију идеологије која није обухваћена у досадашњим дефиницијама, а то је дефиниција која указује на поље несвесног. Терборн (Göran Therborn 1941-) представља широко разумевање идеологије за које тврди да не имплицира посебан садржај (погрешност, непрепознавање, имагинарност као супротно реалном) нити претпоставља одређени и неопходни ниво кохерентности или елаборације. Уместо тога, његова дефиниција идеологије односи се на аспект људских услова у којима људи живе своје животе као свесни делатници у свету који је за њих смислен у различитим степенима. Али свест се код људи највећим делом формира преко несвесних психичких процеса и функционише кроз симболички поредак језичких кодова (Therborn, 1980: 1-2).

Терборн на истом месту додаје да анализирати идеологију не значи посматрати је као скупове идеја или структуре дискурса по себи, већ као манифестације посебног ту-битка (*being-in-the-world*) свесних делатника, људских субјеката. Разумевање текста или говора као идеологије захтева фокусирање на то како идеологија функционише приликом формирања и трансформирања људске субјективности (исто). У том смислу је важна Реманова (Jan Rehmman) тврдња да теорија идеологије почиње оног момента када друштвена генеза, функционална непоходност и учинковитост идеологије постану објект рефлексije (Rehmman, 2014: 6). Простије речено, неопходно је разликовати идеологију и теорију (критику) идеологије¹⁶⁷. Ово „просто речено“ захтева веома широко образложење у које се ми овде нећемо експлицитно упуштати, већ ћемо се задржати на констатацији постојања демаркационе линије, а за коју се надамо да ћемо кроз сам рад имплицитно чинити присутном.

На самом крају овог уводног дела остало је да истакнемо разликовање позитивног, негативног и неутралног разумевања дубље оријентације идеологије. Наиме, схватање идеологије као негативне указује на лажну свест и нужно обмањивање које на одређени начин искривљује разумевање друштвене реалности. Позитивно разумевање идеологије се схвата као изражавање погледа на свет одређене друштвене класе, односно као ставове, теорије и мишљења која се формирају унутар једне класе како би она бранила или промовисала своје интересе. У негативном значењу је идеологија општа и једна, док у позитивном она садржи плуралност јер свака класа може поседовати сопствену идеологију (Larrain, 1984: 13-4; Rehmman, 2014: 4-6). Разумевање

¹⁶⁷ Критика идеологије је најчешће заснована на негативном схватању идеологије, односно на тврдњи да је идеологија искривљено знање док је једино наука истинито знање. У том смислу, идеологија остаје на површном, појавном нивоу, док само наука може дубље да проникне кроз феноменалне облике реалности и открије дубље односе. Према томе, карактеристика ове перспективе је да идеологију и науку посматра као две супротстављене појаве. Лараин (Jorge Larrain) истиче како је ово карактеристично за позитивистичку традицију, али и за делове марксистичке теорије попут Алтисерове (Larrain, 1984: 173). Ограничење таквог разумевања он види у томе што идеологија није пуко искривљено знање које је могуће исправити научним увидима, нити је наука посебна друштвена сфера која може избећи друштвене противречности и одређења економске базе (исто, 210).

идеологије као неутралне идеологију посматра као друштвено неопходну како би могли да функционишу процеси социјализације који нису ни искључиво израз класне позиције нити су искривљена друштвена свест. Међутим, не постоји нужност бирања једне од ових оријентација и као што ћемо видети код аутора се налазе понекада и све три оријентације идеологије. Идеолошка хегемонија је појам за који сматрамо да управо може садржати све три оријентације. Наиме, у негативном смислу она може бити једна врста обмане коју владајуће класе користе како би држале подређене класе у покорности. У неутралном смислу је идеолошка хегемонија неопходна за репродукцију система који почива на надређености и подређености како би се постигао одређен ниво кохерентности и мира. У позитивном смислу, идеолошка хегемонија ствара поглед на свет који изражава друштвену позицију владајуће класе, али и са елементима у којем подређене класе ову идеологију могу разумети као „своју“, односно препознати се у њој.

У наредним одељцима биће представљен краћи историјат, генеза идеолошке хегемоније тако што ће се појединачно а потом и заједно представити појмови идеологије и хегемоније. Затим ће се прећи на анализу Марксовог и Енгелсовог схватања идеологије који су у одређеној мери не само темељ за касније ауторе већ и данас „шкакљива“ подручја на којима је могуће још радити. Потом ће се прећи на одељак који је грубо одређен да се бави идеологијом као лажном свести пре свега како је она схваћена код Лукача, Адорна, Маркузеа и Манхајма. Последња два одељка су посвећена ауторима које експлицитно можемо означити као најутицајнијим за развој ове тезе – Грамшију и Алтисеру.

4.1 Кратак осврт на историју појмова идеологије и хегемоније

Будући да је реч о краткој генеалогии појмова идеологије и хегемоније, овде се не може наћи опсежно представљање развоја ових појмова (или још мање самих појава) које су дуго биле предмет интересовања многих филозофа, од Платонове пећине, критика политеистичких религија, итд¹⁶⁸. Док се ипак по термин хегемоније мора вратити у античку Грчку, са идеологијом ћемо почети негде у периоду настанка капитализма – са Етјеном де ла Боесијем (Étienne de La Boétie 1530-1563).

4.1.1 Добровољна послушност – Боеси

Боесија означавамо као почетну станицу анализе јер његова критика идеологије није тек критика искривљене свести, већ критика добровољног ропства (ропства у пренесеном значењу феудалног доба), односно поунутрења ропства које као такво није искључиво наметнуто физичком присилом господара. Штавише, према Боесију, не само да није реч о присили, већ нације трпе тиране којима су саме дале моћ и „који има снаге да им науди једино ако су они вољни да то подносе; који може да им учини неко зло само ако они пристану да га трпе“ (Boétie, s.a.). Стога Боеси своју критику идеологије не започиње критиком моћи и репресије коју политичким путем она може вршити над обичним народом. Супротно томе његово питање је зашто милиони људи служе господару без да их на то приморава јача сила, а одговор налази у томе што су „изгледа опчињени и очарани самим именом Једног“ (исто).

Боеси изражава неразумеваче за ову врсту фетишизма, јер овде није реч о страшним боговима и господарима природе и судбине, већ о господару који „има само два ока, две руке и једно тело и ништа друго што не би имао и последњи становник великог и бескрајног броја ваших градова“ (исто). У том погледу је он претеча Хобса, с обзиром да физичку једнакост господар

¹⁶⁸ Овде се такође неће наћи ни аутори које ћемо поближе размотрити у следећим одељцима овог поглавља.

надокнађује снагом коју добија од самог народа, како Боеси каже: „Ви слабите да би он био јачи, чвршћи и да би узицу држао још краће“ (исто).

Интересантно је да као разлог настанка ове појаве Боеси чак и у то време средине XVI века налази у образовању или пре можемо рећи у васпитању. Наиме, људи добровољно служе својим господарима зато што се роде и бивају одгајани као слуге. Овоме следи да они лако постају кукавице што је веома корисно за господаре који се онда и труде да их таквима учине јер „поробљени људи, поред ратничке храбрости губе живост и у свим другим стварима, а срце им је ниско пало, меко је и неспособно за све велике ствари“ (исто).

У истом тону наставља Боеси тврдећи да тиране не чувају хелебарде и ноћне страже, односно средства физичке репресије постоје као средство застрашивања, а не као средство у које господари полажу своју сигурност и власт. Наиме, сада он наставља даље и свој аргумент васпитања (надградње) допуњује економијом (базом), те истиче како тирани увек имају „четворо или петоро који за њега држе целу земљу у ропству“, односно који управљају регијама, новцем и за себе држе милионе људи „управо као што се Јупитер у Хомеровој причи хвали да једним трзајем сличног ланца може да привуче к себи све богове“ (исто). Ова широко разграната мрежа наводи на суморан закључак: „Тако тиранин покорава поданике, једне помоћу других, а њега чувају они од којих би требало и сам да се чува (...) они сами пате због тиранина али ти бедници, напуштени од Бога и људи, срећни су што подносе зло, не да би га искалили на оном који њима чини зло, већ на онима који, попут њих, пате и који не могу ништа да ураде“ (исто). Пет векова касније, критика идеологије коју Боеси упућује не према владарима него према онима који су прихватили добровољно ропство и даље се *mutatis mutandis* може пронаћи у савременом дискурсу.

4.1.2 Критика идола - Бекон

Нешто касније и на нешто различити начин критику идеологије изнеће Бекон (Francis Bacon 1561-1626). За разлику од Боесија који би пре могао бити претеча теорије идеолошке хегемоније, Бекон је усмерен на критику идеологије у њеном негативном значењу. Говорећи о идолима који се налазе у људском уму, он тврди да они могу бити вештачки или урођени. Вештачки су последица филозофских доктрина или погрешних правила у извођењу доказа, док су урођени инхерентни самој природи разума који је подложнији грешкама него што су то чула (Bacon, 2004: 18-9). Бекон налази да постоји четири типа ових илузија које спутавају и наводе ум на странпутицу: идоли племена, идоли пећине, идоли пијаце и идоли позоришта (исто, 40).

Идоли племена су засновани у самој људској природи и грубо говорећи почивају на ономе што ће касније бити названо разликом између ноуменалног и феноменалног. Наиме, Бекон тврди да људска чула не могу бити правилне мере ствари, а да су перцепције чула и ума релативне према човеку, а не према универзуму. Према томе, људски разум пореди са огледалом које изврће природу ствари и спаја је са сопственом природом. За разлику од идола племена који су општи за читав људски род, идоли пећине припадају сфери индивидуалног. Овај идол наставља да изврће природу ствари, али на начин који одговара јединственој и посебној природи сваког човека или због васпитања, књига које чита и ауторитета које поштује и којима се диви. У овој вези индивидуалног и друштвеног долази до настанка трећег идола пијаце, односно до илузија које настају из људске комуникације. С обзиром да се људи повезују путем говора, а речи се бирају тако да одговарају разумевању обичних људи, овај дискурс „сиромашних и невештих кодова речи“ нарушава разумевање. И не само то, већ речи чине насиље према разумевању, оне читава ствар воде у збуњивање и бесконачне празне спорове и фикције. Међутим, ако би из овога могао да се изведе закључак да је Бекон критичар негативне идеологије који верује да филозофија може помоћи, последњи идол ће распршити такво идолатријско мишљење. Четврти и последњи је идол

позоришта који се односи на илузије које су усвојене од стране различитих филозофских догми и погрешних правила закључивања (исто, 41-2).

С обзиром да је идоле племена поставио као нешто што је део саме људске природе и што се мора прихватити да ће увек постојати и увек представљати препреку за знање, Бекон разматра како би се могло борити против преосталих идола. Међутим, његови закључци нису оптимистични. Чак и ако би људи успели да се ослободе идола пећине, и даље би остао „најнепријатнији“ идол пијаце јер се он „прокријумчарио“ у само разумевање преко значења које имају речи и називи. У вези са тиме истиче да је погрешно веровати да разум контролише речи јер речи имају повратни утицај на само разумевање. Ово је поготово важно када су у питању капацитети обичних људи јер су речи осмишљене тако да одговарају њиховом разумевању, те када неко спроводи ближа посматрања и покуша да изведе закључке који ближе одговарају природи, он се сусреће са отпором од стране постојећих речи. Отуда, тврди Бекон, силне расправе учених људи које често заврше у споровима око речи и назива. Илузије које потичу од речи он разлаже на два типа. Или се ради о називима ствари које не постоје (постоје ствари којима недостају називи јер још нису уочене, и постоје називи којима недостају ствари јер су само имагинарно претпотстављене), или се ради о називима ствари које постоје али су лоше дефинисане (исто, 47-9).

Преко идола који су у ствари илузије које контролишу или изводе људски ум на странпутицу, Бекон једино решење види у науци која представља једини пут за ослобођење од идола (исто, 56). На тај начин Бекон отвара пут који ће даље бити прокрчен у епохи просветитељства у којој ће бити скован термин идеологије који је близак Беконовој критици идола, ближи него Бое-сијевој критици идеолошке хегемоније.

4.1.3 Идеологија у доба просветитељства

Но, сам термин идеологије настаће тек у нешто дужој борби са Беконовим идолима – тек у XVIII веку. Интересовање за сам проблем идеологије, односно идеолошке хегемоније, настаје у периоду распадања средњовековног друштва и блиско је повезан са борбом буржоазије против феудалних господара и уопште против феудалног поретка. Ова борба се одвијала пре свега против земљопоседничке аристократије и пратило ју је питање етике рада, научног погледа на свет и критичко држање према практичном знању природе. Контемплацију је заменио активни став когниције као производње, хијерархијски и теоцентрични поредак заменио је критички приступ који је у људском уму пронашао разлог своје доминације над природом, као и критеријум истине (Larrain, 1984: 17).

Како примећује Иглтон, циљ идеолога просветитељства као гласноговорника револуционарне буржоазије била је потпуна реконструкција друштвеног поретка која би била изведена на рационалним основама. То је значило да човек у будућности може опстати без опијата и илузија које је тако дуго неговао. Темељ овог уверења почивао је у вери да наука може уређивати људске односе и да оног тренутка када закони људске свести буду подведени под научне принципе, човек ће пред собом имати мирно море по којем ће сигурно пловити. У том смислу Иглтон просветитељство разуме као програм друштвеног инжињеринга који променом друштвених околности мења људска опажања и самим тиме мења идеје (Eagleton, 1991: 64-6).

Проблем са овом идејом је у томе што заборавља оно што ће Маркс касније изразити тиме да и едукаторе неко мора да едукује. Односно, ово уверење не примећује противречност у томе да је човек одређен својом околином и да уједно постоји моћ образовања која ће уздићи човека изнад своје околине. Овиме је критиковање и одбацивање свештеника довело до тражења и налажења новог месије у просвећености учених људи – улога свештеника је остала иста, само је било

потребно заменити субјект (Eagleton, 1991: 65; Larrain, 1984: 26). Роман веома проницљиво примећује да је уверењем да идеологија може имати улогу регулације друштва интегрисањем противречности класног друштва без укидања структура које леже испод (рационалним деловањем образовног система на перцепције и мишљења), идеологија добила у потпуности модерно значење термина (Rehmann, 2013: 17).

Већ на овом нивоу развоја теорије негативне идеологије може се увидети њено основно ограничење које је актуелно до данашњих дана. Чак и да наука *in potentia* може одговорити на свако питање, и даље остаје Беконов „најнепријатнији“ идол пијаце, односно идол људске комуникације и комуницирања ових сложених идеја речима и називима који су разумљиви обичном човеку. Осим тога, увек ће постојати несклад и спорији развој науке од спонтаних развоја питања које поставља „обична људска свест“, односно увек ће постојати нека врста празнине, процепа између науке и здравог разума, простор који наука не може попунити, већ мора остати или празан (као ствар за коју још увек немамо назив) или простор попуњен идеолошким исказима.

Међутим, због овог главног уверења које је подстицало читав период просветитељства, сасвим је разумљиво да се идеологија први пут појављује као термин и дефинише као наука о идејама. Аристократа који је одбацио гледишта своје класе и постао револуционар француске буржоазије, де Траси (Antoine Destutt de Tracy), прво се борио као војник током Француске револуције, а потом је за време Терора затамничен. Као да има нечег заводљивог у затворским ћелијама да човек почне да размишља о идеологији, попут Грамшија и де Траси је појам идеологије сковао током робије. Иглтон тврди да су управо идеолошки услови његове затворске казне допринели да идеологију заснује на рационалној политици противећи се ирационалном барбаризму Терора (Eagleton, 1991: 66).

Наравно, не треба преувеличавати његово бивствовање у затвору као одлучујуће за ковање термина идеологије и придавање рационалног значења. Де Трасијев појам идеологије потпуно одговара духу просветитељске епохе – оно носи његов печат. Тако идеологију он проглашава Њутновом науком о мишљењу, али пошто све науке почивају на идејама, идеологија ће заменити теологију као краљицу свих наука. Такође, реконструисаће политику, економију и етику полазећи од најједноставнијих процеса опажања до најузвишенијих области духа (исто). Према томе, није никакво изненађење да термин идеологије (од грчке речи *eidōs* која значи слика, облик, идеја) треба да буде аналоган онтологији, као и да следи моделе егзактних природних наука попут физиологије - сецирање идеја на елементарне делове и испитивање перцепција на којима су оне засноване (Rehmann, 2013: 15-6). Осим физиологије методолошки узор види у физици, а ограђује се од метафизике која трага за пореклом ствари и за првим узроком као и од психологије које претпоставља да може да зна шта је то душа. Супротно томе, идеологија не сме имати никакве преконструисане узрочне претпоставке, не сме претпоставити ништа сумњиво или непознато, већ мора увек да има однос са чулом вида – отуда позивање на грчки *eidōs* и његово значење слике и идеје (исто).

Управо ће методологија доћи главе „идеологистима“, односно њихово оштро противљење метафизици и религији. Иако су помогли Наполеону (Napoleon Bonaparte) приликом „Осамнаестог бримера“, недуго затим су пали у немилост код императора јер су покушали да избаце религију из јавног образовања и успоставе секуларну идеологију. Тиме се поносити назив „идеологиста“ променио у пежоративни назив „идеолога“ који су према Наполеоном мишљењу настојали да подривају државну власт рационалистичким и природно-правним апстракцијама (исто, 19). За Наполеона су ово биле опасне идеје, јер лишавањем народа религије и илузија нудила му се лажна нада о суверенитету који народ није могао да врши. Према Ремановом мишљењу, које је

вероватно тачно, Наполеон је критиковао идеологе зато што њихова идеологија није могла да испуни обећање идеологије у модерном смислу, то јест да успостави моралне и образовне апарате који ће организовати добровољно народно подређивање бонапаристичком режиму (исто). У неком виду је њихова судбина иронична. Противљењем метафизици они су сами потпали под сумњу да „метафизичаре“. Ово је пример у којем се показало да негативно схватање идеологије није довољно, да се не може зауставити на критици идеологије, на негирању постојећих и традиционалних светоназора. Тако ће Наполеон као политички практичар показати дубље разумевање значаја идеологије за функционисање друштва и отворити пут позитивном значењу идеологије.

Лараин примећује да се од Макијавелија и Бекона, преко Холбаха, Хелвечијуса, де Трасија и Наполеона до Конта и Фојербаха идеологија посматрала под именом идола, предрасуде, религије или идеологије и увек се разумела као одређено психолошко искривљавање. Разлози ових идеолошких дисторзија налазили су се у људским страстима, сујеверју, личним интересима, религијским предрасудама или само-отуђењу човека, али се никада није утврдила веза између менталних искривљења и историјског развоја друштвених односа – разумевање идеологије се задржало на нивоу свесне лажи и завере свештеника (Larrain, 1984: 33).

Уколико је Наполеон указао на позитивно значење идеологије, а идеологисти на негативно, са Марксовом теоријом се разумевање идеологије битно усложњава. У одређеном смислу, ако је Маркс успео да спроведе теоријску револуцију, након његових интервенција више није могуће вратити се на претходна значења идеологије. У следећем одељку ћемо поближе посветити простор овом питању, овде само истичемо да са Марксом теорија достиже и неутрално схватање идеологије, као и везу за коју Лараин тврди да није до тада постојала – веза између менталног искривљења и друштвено-историјског развоја. Но, овде није реч само о утврђивању постојања ове везе, са Марксом се додатно по више основа усложњава разумевање идеологије у сва три њена значења или оријентације. Оно што имамо у виду приликом утврђивања везе између менталног (искривљења) и друштвено-историјског развоја није само једносмеран однос у којем материјално узрокује „криву“ свест, не линеарна узрочност, већ нешто ближе структурној узрочности где материјална производња људи на дубљем нивоу условљава „људску свест“ и криву и погрешну – у случају робног фетишизма чак и нужно погрешну свест као неопходну за репродукцију друштва. Но, о овоме нешто касније.

4.1.4 Лењинаова критика идеолошког спонтанизма

На раменима Марксове теорије, негде скоро век после Наполеона, други мислилац и практичар политике указаће на значај позитивне оријентације идеологије. Иако он није успео да створи једну дубљу теорију идеологије, интервенције Лењина у проблематику идеологије ће учинити значајно померање према позитивном гледишту и довести до трајних промена у марксистичкој теорији. Не толико кроз сопствене радове, али кроз радове Лукача, Грамшија па и Алтисера, свој живот ће наставити Лењинаова интервенција и одмакнути марксизам од негативног схватања идеологије или макар од наглашавања критике негативне идеологије.

Позитивно разумевање идеологије Лењин изражава уједно и критиком идеологије, односно његово гледиште садржи елементе негативне и неутралне оријентације. Ово гледиште он износи у критици „спонтанизма“, то јест критици мишљења да пролетаријат спонтано, по самој природи ствари, може доћи до социјалистичке свести¹⁶⁹. Супротно овој идеји, Лењин истиче

¹⁶⁹ Према овом питању се Лењин експлицитно негативно односи: „Рекли смо да социјал-демократске свести код радника није могло ни бити. Она је могла бити донесена само споља. Историја свих земаља показује да радничка класа искључиво својим снагама може изградити само тредјунионистичку свест, тј.

важност „свесног елемента“ и уношења социјалистичке идеје у раднички покрет од стране интелектуалаца и партије (Лењин, 1948: 194-5). У самој основи његове идеје можемо видети надовезивање на претходне позиције критике идеологије и њене негативне оријентације, односно пролетаријат робује одређеној идеологији која му је наметнута интересима који нису интереси пролетаријата или макар не интереси у дубљем историјском смислу.

Међутим, Лењиново гледиште је доминантно позитивно јер се не задржава на негативној оријентацији идеологије већ тврди да постоје само буржоаска и социјалистичка идеологија и да „ту средине нема јер човечанство није изградило никакву 'трећу' идеологију, и уопште у друштву које раздиру класне супротности не може ни бити ванкласне и наткласне идеологије“ (исто, 195). Дакле, идеологија на главном нивоу изражава своју класну суштину, а у капитализму она може изражавати само позиције главних противречних класа које су у сукобу. Ово даље води закључку да смањивање утицаја једне идеологије води јачању друге идеологије (исто).

Позитивна и негативна оријентација се код Лењина изражавају у борби против „спонтанизма“, јер ако постоје само две идеологије и борба између њих, онда је неопходно да „свесни елемент“ радничког покрета уђе у борбу за победу позитивне идеологије, кроз критику спонтанизма. Лењин сасвим јасно износи шта је разлог за „огорчену борбу против спонтанизма“ и то је зато што је „буржоаска идеологија по свом постанку кудикамо старија од социјалистичке, што је свестраније разрађена, што располаже неупоредиво већим средствима за ширење“ (исто, 197). У том смислу Лењин пре Грамшија говори о идеолошкој хегемонији и неопходности идеолошких борби за одређење пролетаријата. Овде је важно приметити да Лењин у разлозима због којих је пролетаријат подређен буржоаској идеологији не наводи субјективне (необразованост пролетаријата, послушност према господарима, подложност илузијама итд.) већ истиче дубље историјске механизме који су довели до тога да буржоаска идеологија буде хегемона. У истом кључу, критика спонтанизма је и критика економизма¹⁷⁰, стога Лењин наглашава важност политичке борбе и „самостално изграђивање специфичне социјал-демократске политике која одговара општим задацима социјализма и данашњим руским приликама“ (исто, 198). И ствар се не завршава на томе, већ економска борба која је одређена синдикалном свешћу је уско класна, док политичка борба у потпуности садржи оно значење које ће Грамши назвати хегемонијом. Наиме „свест радничке класе не може бити права политичка свест ако радници не умеју да реагирају на све могуће случајеве тираније и угњетавања, насиља и злоупотребе, ма које се класе ти случајеви тичали“ (исто, 220). На тај начин Лењин одбацује сваку једностраност, чиме се може видети да је код њега и позитивна оријентација идеологије усложњена, односно без обзира што на главном плану постоје само две идеологије које одговарају двема главним класама капитализма, потребно је да дође до идеолошке хегемоније која укључује савез између различитих класа¹⁷¹.

уверење да је потребно удруживати се у савезе, водити борбу против послодаваца, натеривати владу да изда ове или оне за раднике неопходне законе итд.“ (Лењин, 1948: 187).

¹⁷⁰ У критици економизма можемо увидети и индиректно како се Лењин односио према БН: „Из тога што економски интереси играју одлучујућу улогу никако не произилази било какав закључак о првостепености значаја економске (=струковне) борбе, јер најбитнији, 'одлучујући' интереси класа могу бити задовољени само кореним политичким преображајима уопште; специјално, основни економски интерес пролетаријата може бити задовољен само помоћу политичке револуције која диктатуру буржоазije замењује диктатуром пролетаријата“ (Лењин, 1948: 201).

¹⁷¹ Да би дошло до идеолошке хегемоније, неопходно је познавати идеолошко поље које Лењин поставља широко и које укључује друштвене групе које нису само класе, а поготово не само буржоаска и радничка: „Да би постао социјал-демократ, радник мора имати јасну претставу о економској природи и социјално-политичком лику спахије и попа, високог чиновника и сељака, студента и лумпенпролетера,

Како ће се даље Грамши и Лукач надовезати на ову Лењинову теоријску интервенцију морамо да оставимо за детаљнију анализу у наредним одељцима овог поглавља. Оно што је сада важно јесте истаћи да Лењин усложњава схватање позитивне оријентације идеологије које сада укључује шире деловање на идеолошком терену које превазилази економску борбу пролетаријата и захтева заједничку политичку борбу коју радничка класа предводи, али у савезу са другим класама. Ово је полазишна тачка без које није могуће потпуно схватити Грамшијеву намеру приликом ковања термина идеолошке хегемоније. Осим тога што је ово основа на којој је Грамши разрадио своју теорију, видимо да код Лењина и негативно схватање идеологије није остало на облицима искривљавања свести, односно да буржоаска идеологија своју хегемонију заснива на објективним факторима и одређеном преимућству које дугује самом развоју капиталистичког система. Но, за Лењина овде нема места за неутрално схватање идеологије, макар не експлицитно развијено. Ми код њега видимо неопходност постојања идеологије, али још увек не видимо због чега је идеологија неопходна за репродукцију друштва. Према томе, неутрално схватање је код њега присутно, али није теоријски осветљено – можемо само претпоставити да је идеологија неопходна за субјективно вођење објективно супротстављених материјалних позиција у начину производње.

4.1.5 Губљење термина идеологије – Барт, Дебор и Бодријар

С обзиром да овде прескачемо ауторе које ћемо касније анализирати, у раду долази до не само хронолошког него и парадигматског прекида. Сада ћемо се окренути доприносу теорији идеологије која већ постепено губи у свом дискурсу термин идеологије. Прво ћемо се усредсредити на тројицу аутора који говоре о миту, спектаклу и симулацији – Барту (Roland Barthes 1915-1980), Дебору (Guy Debord 1931-1994) и Бодријару (Jean Baudrillard 1929-2007).

Код Барта у први план искаче мит и митологија које као знакове треба да анализира семиологија. Ово ће Иглтона навести да закључи да су за Барта мит и идеологија исто, односно да је њихов основни учинак претватање историје у природу путем арбитрарних знакова који су наизглед очигледни (Eagleton, 1991: 199). Ово је ипак поједностављена тврдња и прецизније је рећи да је у Бартовом делу остала амбивалентност према термину идеологије. Наиме, Бартовом тврдњом да је доминантна идеологија плеоназам и да је могуће говорити о идеологији доминантне класе, али не и о доминантној идеологији може се приметити да постоји дистинкција између мита и идеологије. Штавише, монолитно схватање идеолошке хегемоније према којем се потлачене класе морају повинovati симболизацији која је наметнута од стране доминантне класе изгледа управо као слабост Бартовог схватања идеологије (Moriarty, 1988: 194). Чињеница да цело француско друштво разуме телевизијски пренос, чланак у *France-Soir* или аранжман банкета и да сви осим малих група интелектуалаца конзумирају ове културне објекте, указује на то да француско друштво није подељено већ хомогено попут неке мале етничке групе (Barthes, 1989: 111).

Међутим, будући да постоје поделе на класе и друштвене групе, Барт предлаже неологизам „социолект“ који треба да указује на групне језике који учествују у класним борбама, као ниво на којем постоје разлике поред нивоа општег француског језика у којем нема разлика (исто, 118-9). Унутар социолекта Барт налази две групе, дискурси унутар моћи (у сенци моћи) и дискурси изван моћи (лишени моћи или у светлу не-моћи) где оба дискурса нису толико посредована политичким колико културним поретком јер дискурс моћи говори кроз *doxa*. *Doxa* као јавно мишљење које није нужно погрешно нити тачно садржи енкратички дискурс који подразумева конформирање и акратички дискурс који подразумева наступање против *doxe* (исто, 120). Барт попут Лењина

познавати њихове јаке и слабе стране, умети се сналазити у фразеологији и свим могућим софизмима којима свака класа и сваки слој прикрива своје егоистичке жудње и своју праву 'унутрашњост', умети видети које институције и закони одржавају и како одржавају ове или оне интересе“ (Лењин, 1948: 221).

енкратички језик види као свуда раширен, подржан од стране државе, импрегниран у друштвене размене, ритуале, друштвено-симболичко поље. Поред тога он је потпун дискурс (*full discourse*) у којем нема простора за Друго, штавише позивајући се на марксистичко разумевање идеологије као искривљавања реалног, Барт енкратички дискурс описује као потпуно идеолошки, односно он представља реално као обрнуту идеологију, као произвођача маскираног застрашивања (исто, 121).

Иако се чини да је акратички дискурс управо то место у оквиру којег може доћи до настанка идеологије потлачених, Барт тврди да у његовом оквиру функционише само мала група марксиста, психоаналитичара и структуралиста. С обзиром да је то дискурс који је изван моћи, њему преостаје једино насиље, односно напад на енкратички дискурс који иначе функционише путем репресије и путем застрашивања ограничава Другог (исто, 123). То је највиши степен у којем Барт дозвољава постојање дискурса који се противи успостављеној *doxi*, и чини се да чак и тај највиши степен ипак сувише ограничава могућност успостављања идеолошке хегемоније подређених класа. Изгледа да је монолитност и отпорност на кризу владајуће идеологије пренаглашена код Барта.

Но, свакако ово није главни део Бартовог опуса, већ је то пре свега анализа мита. Напоменули смо ограниченост Иглтоновог изједначавања идеологије и мита, но треба рећи да Бартова анализа митова¹⁷² има велики допринос теорији идеологије. Тезом да се иначе историјски одређена стварност изнова „натурализује“ путем новина, уметности и здравог разума, а што води сталном бркању историје и природе, Барт ће заиста ући у проблематику идеолошког. Наиме, оно што се усваја „без икаквог поговора“ представља идеолошку злоупотребу која је скривена управо кроз језик (Barthes, 1972: 10). У том смислу Барт задржава старо значење мита, али он савремено друштво види као испуњеније митовима него што су то била претходна друштва. Најпознатији и вероватно најиндикативнији Бартови примери су анализе рвања и француског војног постера.

Бартова анализа приступа рвању не као према спорту, већ као према спектаклу. Наиме у рвању није реч о томе да се учествује и посматра поштена борба, публика уопште није заинтересована за то да ли је борба намештена или није, већ је заинтересована за спонтано упијање спектакуларне природе рвања (исто, 13). Реч је о „правој људској комедији“ где друштвено инспирисане страсти попут правичности, уображености, истанчане суровости, осећаја отплате дуга увек пронађу свој знак и успешно га изразе у сваком ћошку хале. Битно које Барт овде наглашава налази се у томе да није потребно да страст буде искрена, већ публика жели слику страсти и налази је у спољашњим знацима који су испражњени сваке унутрашњости. У том погледу је рвање „непосредна пантомима, бесконачно ефикаснија од драматске пантомиме, јер рвачев гест не треба анегдоту, декор, нити било какво преношење да би изгледао истинитим“ (исто, 16-7). Интересантно је да код Барта нема ламента због пражњења од унутрашњости, већ у рвању публика добија управо оно што очекује. Искусни рвачи могу да буду иритантни или одвратни, али они никада не разорачају јер испуњавају очекивања публике „прогресивном солидификацијом знакова“, то јест исцрпним представљањем у којем нема потребе за симболима или алузијама – публика добија чисто и пуно означавање, заокружено попут природе (исто, 22-3).

Нешто је замршенија ситуација са другим митом, тј. неопходнија је анализа да би се разумело значење него што је то био случај у рвању. Реч је о насловној страни *Paris-Match* на којој се

¹⁷² Барт дефинише мит као систем комуникације, као поруку и стога он није објект, концепт или идеја већ начин означавања. Као такав он не израста из природе ствари, већ је то говор који је изабран од стране историје. И то може бити било која значајна јединица било вербална или визуелна (Barthes, 1972: 107-9).

налази млади црнац у француској војној униформи који салутира, очима упртим према горе, фиксираним на *tricolore*. Барт налази да ова слика има своје значење, да она означава да је Француска велико царство свих својих синова без икаквих расних дискриминација, да сви верно служе под њеном заставом и да ту нема никаквог говора о наводном колонијализму, јер се види дубоко убеђење овог црнца које не би могло бити могуће када би он служио својим тлачитељима (исто, 115).

Анализом Барт показује да овде постоји семиолошки систем који се састоји од означитеља (црни војник који салутира), означеног (мешавина „францускости“ и милитарности), и присуство означеног кроз означитељ¹⁷³. Означитељ мита представља себе на амбивалентан начин будући да је он истовремено значење и форма, пун на једној и празан на другој страни. Као значење он већ претпоставља читање које ми добијамо чулном реалности, и ту постоји богатство и испуњеност попут салутирања црнца. Такође у погледу значења Барт истиче да мит садржи своју вредност која припада историји, његово означавање је већ изграђено на претпоставкама (селективног) знања, прошлости, сећања, поретка чињеница, идеја, итд. Али када постане форма, значење се испражњава, историја испарава, а остају само слова. Како нешто јасније каже сам Барт, да би се разумела форма мита, биографија црнца мора се ставити у парентезу, тј. сама слика се мора ослободити од значења, мора доћи до неке врсте осиромашења. Уједно не сме доћи до смрти значења, оно мора задржати свој живот, али уз умањену вредност јер „форма мора стално бити способна да се поново укорени у значење и да обезбеди оно што је природи потребно за своје храњење“. Према његовом мишљењу, у овој игри жмурки између значења и форме настаје дефинисање мита. На овом примеру он то демонстрира на следећи начин. Црнац који салутира као форма је плитак, изолован, осиромашен, а као концепт француске империјалности он је повезан са тоталитетом света, са општом историјом Француске, њеним колонијалним авантурама. У прелажењима од значења према форми, слика губи одређено знање реалности, знање је конфузно и створено од безобличних асоцијација, и зато Барт наглашава отвореност концепта и његову безобличност, нестабилност, небулозну кондензацију чије јединство и кохерентност пре свега постоје због његове функције: „Концепт блиско одговара функцији, он је дефинисан као тенденција“ и он је знатно сиромашнији од означитеља будући да постоје хиљаде слика које могу означити француску империјалност. Управо због тога понављање концепта кроз многе форме помаже „митолозима“ да дешифрирају мит - инсистирање на одређеном типу понашања је оно што помаже да се открије његова намера (исто, 115-9).

Из овога можемо видети зашто Барт не полаже превише наде у „декодирање“ мита, односно мит је већ унапред конституисан према одређеној функцији, експлицитно говорећи ова насловна страна је осмишљена тако да прикрије неједнакост, потлаченост, вековне злочине и уједини целу нацију управо тамо где је њена слабост, у интеграцији и натурализацији црнца као

¹⁷³ Ово је битан моменат Бартове анализе, јер за њега је мит семиолошки систем другог реда, што значи да знак у првобитном систему постаје означитељ у другом систему. Мит у знаковима налази своју сировину и своди их на статус језика, без обзира да ли се ради о слици или писању – мит у њима види глобални знак – и све се дешава као да мит „помера читав формални систем првих означавања у страну“ и као метајезик почиње да говори о првом језику (исто, 113-4). Не би требало да ћемо погрешити ако као пример наведемо да претходни знак патриотизма и милитаризма који означава војник који салутира застави, померањем у страну према црном војнику који салутира француској застави у ствари добијамо мит.

француског војника¹⁷⁴. Међутим, када се на нивоу мита дешифрије његово значење¹⁷⁵, са тиме не долази до основе за настанак идеолошке хегемоније свих оних потлачених црнаца које је бели француски војник поробио, дешифровање мита није мит, он је као што смо видели део мале групе марксиста, структуралиста и психоаналитичара који критикују постојеће дискурсе. Насупрот њима постоји доминантна буржоаска култура¹⁷⁶.

За разлику од Барта који је ипак спектакл задржао у одређеним сегментима друштва попут рвања, Дебор спектакл уопштава на ниво читавог савременог друштва говорећи о *Homo Spectator*-и. У предговору „Друштву спектакла“ за треће француско издање из 1992. (прво издање је објављено уочи 1968.) за функционисање спектакла он узима за пример знак пада Берлинског зида као довољног да се разуме како је руска бирократија прешла на слободно тржиште и крочила на пут модернизације, док се истовремено занемарује да су „прве последице те спектакуларне модернизације довеле до потпуног распада Русије“ (Debord, 2003: 4). Додуше, он примећује разлику у функционисању друштва спектакла између првог и последњег издања своје књиге. Наиме, док је спектакл почињао крвљу, преваром и принудом, он је ипак обећавао бољу будућност и веровао да га људи воде. Сада он пак признаје да је непоправљив, он нема илузија о себи и зато више не обећава ништа већ „сада једно каже: То је тако“ (исто, 5). У том смислу спектакуларност реалног је оно што усмерава савремено друштво, слично као код Барта што рвачи не морају искрено да се боре, тако и за Дебора данашње друштво спектакла не мора да обећава бољи живот, али мора да буде спектакуларно.

Дебор је веома прецизан у одређењу спектакла. У модерним условима производње живот је представљен као „огромна акумулација призора“¹⁷⁷, стварност се фрагментира и одваја у „лажни свет“ који је предмет контемплације. У тим условима „спектакл је конкретизована инверзија живота, независно кретање неживота“, али Дебор не остаје на овом апстрактном одређењу већ спектакл поставља у „друштвене односе између људи посредоване сликама“ и као такав није тек обмана, већ материјализовани поглед на свет (исто, 6-7). Ово је основна теза коју он износи и којом утемељује своје разумевање спектакла као једне тоталне идеологије која није пука

¹⁷⁴ Како сам Барт тврди у буржоаском друштву мит је деполитизован говор. Црни војник не треба да сакрије француску империјалност, већ да фабрикује квалитете колонијализма, не да негира ствари већ да говори о њима и да их прочисти, учини невиним и обезбеди им природно и вечно оправдање. Мит укида сложеност људског делања, растерује дијалектику и организује свет без противречности (Barthes, 1972: 142-3).

¹⁷⁵ Притом Барт истиче да мит ништа не скрива, његова функција је да искривљује. Нити је потребно несвесно како би се објаснио мит, његова форма је дословна и непосредна присутна, штавише и проширена. На примеру војника, значење (историја црног војника) је искривљено његовом формом (црни француски војник који салутира тробојци) (Barthes, 1972: 120-2).

¹⁷⁶ Она се одликује анонимношћу и пристуна је у свакодневном животу, грађанским церемонијама, секуларним ритуалима, па чак и у самој потрошњи. Како тврди Барт цела Француска је урођена у анонимну идеологију: штампа, филмови, позориште, књижевност, ритуали, правда, дипломатија, доскочице о времену, суђење за убиство, венчање, кување, одећа – све ово је зависно од представа које буржоазија има и приморава нас да имамо о односима између човека и света. С обзиром на ову анонимност, буржоаска култура није директно ни политичка ни идеолошка, него она посредује кроз нормализоване форме које се доживљавају као закони природног поретка (Barthes, 1972: 139-40).

¹⁷⁷ Реч је о алузији на почетак Марксовог „Капитала“ да се богатство у КНП показује као огромна збирка роба.

крива свест¹⁷⁸, већ је на неки начин реалност представљена у ексцесу слике: „Спектакл који фалсификује стварност, производ је саме те стварности“ (исто).

А стварност је стварност послератног капитализма који је основа за развој друштва спектакла. Дотичући се индиректно питања идеолошке хегемоније, Дебор тврди да је спектакл у стању да себи подреди људе зато што их је економија већ потпуно подредила својим циљевима, а први ниво економске доминације огледа се у „онтолошкој“ деградацији „бити“ у „имати“ где више људско остварење није доведено у везу са оним што неко јесте, већ са ониме што он има. А даље померање он види од „имати“ ка „изгледати“ и доминацији појавног облика (исто, 7). У том смислу је човек у друштву спектакла отуђенији него икада раније „што се више поистовећује са владајућом представом о потреби, све мање разуме властити живот и властите жеље. Отуђење активног субјекта у спектаклу огледа се и у чињеници да његови гестови више нису његови; то су гестови неког другог, који му их представља. Посматрач се нигде не осећа код куће, јер је спектакл свуда“ (исто, 10). Штавише, модерна потрошња не само да намеће лажне потребе, већ „производња обиља роба представља тотални раскид са органским развојем друштвених потреба“, то јест сада више није могуће ослонити се ни на изворне потребе, јер је такорећи све контаминирано комодификацијом укупног друштвеног живота (исто, 18).

Може се рећи да од Барта према Дебору постоји и степенасти пораст утицаја „идеолошког“ које се чини свепржимачућим и којем је немогуће супротставити се. Можда још јачи утицај идеологији придаје Бодријар, јер ако Дебор примећује да друштво спектакла ипак није способно да прикрије све своје рупе, код Бодријара симулација и симулакрум се на одређени начин одвајају од стварног и постају стварнији од стварности саме.

У мање „спектакуларном“ називу потрошачког друштва, Бодријар тврди да је дошло до уопштене потрошње слика, чињеница и информација са циљем да се као враџбином одбаци реално знацима реалног, као и историја знацима промене (Baudrillard, 1998: 34). Означитељи ових знакова су највећим делом нематеријални у смислу да су људи у њих укључени или да медији укључују људе у свет. Ту се ради пре свега о потрошњи знакова као знакова, уз одређену гаранцију реалног. У том смислу човек у потрошачком друштву више нема однос интереса према реалном свету, политици, историји или култури, већ има однос знатижеље, а знатижеља није одређена ни знањем о свету ни тоталним незнањем, већ пре свега димензијом непрепознавања (*misrecognition*). У томе се огледа порицање реалног будући да до њега долази страственим и понављајућим опажањем знакова реалног (исто, 35).

На том основу Бодријар говори о псеудо-догађајима, псеудо-историји и псеудо-култури јер култура и историја више нису произведене премештајућим, противречним и реалним искуством, већ су произведени као „артефакти из елемената кодова и техничком манипулацијом медија“ чиме је дошло до опште замене кода за референцијалну димензију коју дефинише потрошња масовних медија (исто, 126-7). На тај начин се реалност претвара у нео-реалност у којој долази до „отмице“ смисла, деполитизације политике, декултурације културе и десексуализације тела – „неореалност је свуда постала замена за реалност, нео-реалност произведена комбиновањем елемената кода“ (исто). Управо ово комбиновање кода постаје темељ за симулацију, то јест за моделе који су изграђени комбиновањем својстава или елемената реалности и догађаја. Посебно се ово

¹⁷⁸ Штавише, Дебор ће покушати да изведе аналогију са религијом, односно спектакл ће представити као „материјалну реконструкцију религиозне илузије“ и померање отуђења. Рај који је био негација земаљског живота више се не пројектује на небо, већ је уграђен у земаљски живот чиме су и „најсветовнији аспекти живота постали непрозирни и неподношљиви“ (Debord, 2003: 8).

показује у масовној комуникацији где симулација постаје сила реалног, а само реално је укинато и избрисано (исто).

Пример за функционисање ове нове реалности потрошачког друштва су новинари и стручњаци за маркетинг који су „митски оператери“ који представљају објекте или догађаје као фикцију. Они објекте нуде реинтерпретирајући их, понекада их и свесно изграђују, али никада не потпадају под категорију стварног или лажног. Штавише, Бодријар тврди да никада није реч о циничној манипулацији или колективном мазохизму потрошача који воли да буде насамарен, већ је маркетинг увек иза истинитог и погрешног као што је мода увек иза ружног и лепог или модерни објекти иза корисног и бескорисног. Према томе, уметност маркетинга садржана је у исказима који нису ни истинити ни погрешни, а читава ствар им је олакшана тиме што више и нема референцијалног објекта¹⁷⁹, те митови и магијске формуле које стварају у ствари функционишу као самоиспуњујућа пророчанства: „Успешан маркетинг стручњак је господар нове уметности: уметности чињења ствари истинитим путем говорења да оне то заиста јесу“ (исто, 128-9).

Касније у „Симулакруму и симулацији“ Бодријар ће још радикализовати свој став о реалном у чувеном примеру Борхесове басне у којој су картографи направили карту царства која је била у сразмери један према један и која је покрила целу територију царства. Како је царство почело да опада, тако се и карта почела смањивати све док није остало само неколико одрпаних парчића у пустињи. Но, Бодријар ће тврдити да је та прича превазиђена и да „поседује још само дискретни шарм другоразредних симулакрума“ (Bodrijar, 1991: 5). Она је превазиђена у смислу да више нема никакве потребе за неком врстом идентичне представе реалности, нема потребе за дупликатима или огледалом неког референцијалног објекта. Данашње друштво је друштво симулакрума и симулације у којем се ствара нешто „без порекла и стварности: нешто надстварно“. Стога карта сада претходи територији чији „остаци полако труну на површини карте. Остаци стварног, а не карте, још постоје ту и тамо у пустињама које не припадају царству, него су наша пустиња. *Пустиња самог стварног*“ (исто).

Ово питање и однос Бодријара према реалном остаје једна од контроверзних тачака његовог рада. Често се о њему доносио суд као о постмодерности за којег више реално не постоји, но видимо да код њега стварност има аветињски карактер, она је напуштена у оном смислу у којем се губи референцијални објект у савременом дискурсу. На том трагу он разликује представу која „покушава да апсорбује симулацију тумачећи је као лажну представу“ и симулацију која „обухвата цело здање саме представе као симулакрум“ (исто, 10). И даље износи четири узастопне фазе слике где је она одраз дубоке реалности, где маскира и извитоперава дубоку реалност, где

¹⁷⁹ Мада није сасвим јасно значење, ипак када каже да нема референцијалног објекта Бодријар мисли да се више не ради о употребној вредности неке робе, она више није оно због чега је купљена, у том смислу нема референцијалног објекта. Тако наводи пример рекламе за пиво где је слоган „боље пиво“ али се не каже боље од чега или чувена реклама „Lucky strike, it's toasted“ чиме је истакнуто нешто што иначе важи за све цигарете, или реклама „Persil washes whitest“ (Baudrillard, 1998: 129). Ради се о томе да је слоган битно измештен од употребне вредности робе коју рекламира, те да је његов циљ више употребна вредност самог слогана. У одређеном смислу је дошло до замене, роба је тек нус-појава употребе слогана. То, наравно, не значи да је роба нестала, већ само да је њена употребна вредност на одређени начин изманипулисана до те мере да је могуће запитати се има ли она заиста неку „своју“ употребну вредност или сада постаје битније коју употребну вредност јој је доделио маркетинг. Но, не треба заборавити да Маркс питање употребне вредности оставља изван политичке економије, оно што остаје унутар политичке економије јесте неопходност да роба ипак објективно садржи неку корисност. Али о самој корисности друге науке могу говорити, у данашњем капитализму када је могуће све продати, психологија се сусреће са многим облицима патологије у потрошњи.

прикрива одсуство дубоке реалности и где нема везе с било каквом реалношћу већ је чист сопствени симулакрум (исто). Док се на примеру маркетинга радило највише о овој трећој фази, Бодријар ће тврдити да је дошло до битне промене и да знакови крију да више ничега нема и да се сада ради само о „избезумљеној производњи стварног и референцијалног“ која сада има примат у односу на материјалну производњу (исто). Но, то још увек не значи да је све постало симулакрум, копија за коју не постоји оригинал и да је реално заиста изгубљено у симулацијама и новој реалности.

Дакле, могли смо да приметимо да код Барта, Дебора и Бодријара долази до изражаја анализа онога што се често зове „касни капитализам“, послератна фаза државе благостања и успона медија, комодификације читавог друштва и доминације имагинарног над реалним. За сву тројицу се може рећи да имају заједничку одлику у томе што не постоји јасна могућност да се овоме неко или нешто успротиви, те идеологија под другим називима суверено сама себи крчи пут и у одређеном смислу је она субјект који подређује себи људе као своје објекте. Поред тога, више нема ни позитивног ни неутралног ни негативног одређења, она није ни део класних светоназора ни лажне свести (мада највећим делом потпада под ову категорију) нити је неопходна за функционисање друштва. Она постаје стварност по себи и за себе – али ако она заиста ово постаје онда остаје отворено питање зашто су њој уопште потребни људи.

4.1.6 Доха и дискурс – Бурдије и Фуко

Преостала два Француза која говоре о идеологији не користећи термин идеологије у мањој мери наглашавају ову доминацију имагинарног над реалним и ближи су основној нити коју прати овај рад. То су Фуко и Бурдије (Pierre Bourdieu 1930-2002). С обзиром да ћемо Фукоовом схватању више простора посветити када се будемо бавили идеолошким апаратима, на овом месту ћемо се укратко усредсредити на његово разумевање дискурса, као термина који би требало да ако не замени идеологију, онда барем да са њом дели већи део друштвеног простора. А прво ћемо се окренути Бурдијеу. Кључна разлика по којој се Бурдије разликује од Барта, Дебора и Бодријара јесте у томе што он не мисли да је „сва идеологија у идеологији“, већ осим мита, спектакла и симулације неопходно је анализирати и друштвене односе – различита друштвена поља.

Бурдије експлицитно одбацује Сосиров (Ferdinand de Saussure) лингвистички модел (од овога модела зависе Барт и Бодријар) у којем се друштвени свет редукује на симболичке размене и комуникацију. Прецизније речено, иако је друштвене односе легимитно разумети као симболичке интеракције, не треба изгубити из вида да су ово односи симболичке моћи и према томе да се у односима између говорника остварују односи моћи (Bourdieu, 1991: 37). Оно што Бурдије овде хоће да нагласи јесте веза која постоји између друштвеног простора и дискурса¹⁸⁰. Ову везу он показује тврдњом да специјализовани дискурси изводе своју учинковитост из структура друштвеног простора унутар којих су произведени (политичког, религијског, уметничког, филозофског поља итд.) и структура поља друштвених класа унутар којих су примаоци порука позиционирани и у односу према којим интерпретирају поруке (исто, 41).

¹⁸⁰ Ово није сасвим оригинална „бурдијеовска“ позиција, Антонић напомиње да у истраживању моћи структуралистички оријентисани аутори нагласак стављају на „откривање конфигурацијских линија утицаја, ствараних око каквог места моћи, а које су водиле *структуралном детерминисању* мишљења и понашања актера – а да, често, *никакве* акте мишљења или понашања моћника који су, узрочно-последично, производили исте такве акте подложника, није било могуће детектовати“ (Антонић, 2021: 44). Дакле, из ове перспективе ипак постоји „реално“, односно једна друштвена стварност која није тек пустиња реалног.

Међутим, Бурдије се не задржава само на овој разлици, односно његова намера није само у томе да покаже како у друштвеној комуникацији језик није једино неутралан посредник, већ он продужава даље ка ономе што у овом раду називамо идеолошком хегемонијом – према симболичком насиљу. Симболичким насиљем Бурдије наглашава да се комуникација одиграва у неједнаким односима у којима постоји симболичка доминација. Но, ова доминација није нужно свесна, штавише она је производ „друштвених детерминизама који су конституисани изван сфере свести и ограничења“ тј. симболичка доминација је усвојена већ у хабитусу, као одређена диспозиција. Бурдије чак тврди да најутицајнији фактори који формирају хабитус не само да не пролазе кроз свест него не пролазе ни кроз језик, већ су уписани као сугестије у наизглед безначајним аспектима ствари, ситуација и пракси свакодневног живота (начини гледања, седења, стајања, ћутања, итд.) (исто, 51-2).

Треба рећи да Бурдије не одлази у другу крајност и да ипак симболичко насиље не „фетишизује“ уписујући га у ствари или несвесне људске праксе. Друштвена поља поседују оно што је Алтисер називао „релативном аутономијом“, унутар поља постоје специјалисти који су задужени за производњу и циркулацију симбола. Претварање мита у религију он управо види као специјализовану производњу религијских ритуала и дискурса који се развијају из поделе религијског рада која је део развоја друштвене поделе рада и поделе на класе (исто, 168). На овај начин Бурдије имплицитно реферише на БН, идеологије се развијају као релативно аутономне, али ово релативно указује да су оне још увек повезане са општим друштвеним развојем и поделом на класе: „Морамо запамтити да су идеологије увек дупло одређене, оне дугују своје специфичне карактеристике не само интересима класа или класних фракција које изражавају (функција социодицеје), већ и специфичним интересима оних који је производе и специфичној логици поља производње“ (исто, 169). Према томе, идеологија се не редукује на класне позиције нити је она одвојен систем који функционише независно од друштвених односа. Оно у чему Бурдије остаје близак марксизму јесте тврдња да између ових структура постоји такав однос да доминантни дискурс натурализује постојећи дискурс, да га прикрива наметањем система класификација и менталних структура које су објективно прилагођене друштвеним структурама. Чак ће се овде Бурдије и вратити на термин „идеологије“ говорећи да је прави идеолошки учинак управо у томе што се политички системи класификација намећу као легитимне појаве филозофске, религијске или правне таксономије (исто).

Но, Бурдије се није осећао пријатно у близини марксизма и хтео је пошто пото да избегне „позитивну“ оријентацију идеологије. Из тог разлога се ограђивао од „класне свести у марксистичком смислу“¹⁸¹ и усмерио према класно несвесном као друштвеној структури која се открива кроз „осећај позиције“ унутар такве структуре: „Категорије перцепције друштвеног света суштински су производ отелотворења објективних структура друштвеног простора“ (исто, 235). С обзиром на то, већ унапред постоји тенденција према конформизму, према прихватању сопствене позиције унутар друштвене структуре, према осећају граница, дистанце и уопште према принципу реалности. У том контексту Бурдије показује нешто песимистичнију анализу од Лењина - постојећа доминантна идеологија није доминантна само због „спољних“ карактеристика, већ управо због структурних, „унутрашњих“ карактеристика будући да је уписана у само друштвено поље и репродукцију система. Али ту је и „дијалектички обрт“ код Бурдијеа, управо због тога што се

¹⁸¹ Његов проблем су у ствари економистичке тенденције БН. Тако као главни недостатак марксистичке теорије класе он види редуковање друштвеног света на економско поље што води томе да се свака друштвена позиција дефинише реферисањем само на односе економске производње. Тиме се игноришу све оне позиције које су везане за друга поља и ствара се једнодимензиона слика друштва (Bourdieu, 1991: 244-5).

објективни односи моћи репродукују кроз погледе на друштвени свет, дакле као категорије перцепције друштвених односа, они увек садрже степен неодређености и отворености за политичке борбе, које прате и теоријске борбе – укупно говорећи постоји борба за одржање или мењање друштвеног света путем очувања или мењања категорија перцепција тог света (исто, 236).

Ова тенденција према конформизму биће нашироко анализирана у оквиру репродукције друштва и улоге коју образовање има у том процесу. Ми се овде нећемо упуштати у детаље анализе, већ само на аспект симболичког насиља као педагошког делања. Наиме, свако симболичко насиље је моћ којом се намећу значења као легитимна и уједно се прикривају односи моћи који су база њихове снаге. У том контексту, свако педагошко делање је објективно симболичко насиље док год се намеће као културна произвољност (*arbitrary*) путем произвољне моћи (Bourdieu, 1990: 4-5). Јер педагошко делање је засновано на односима моћи између група или класа које чине друштвену формацију која је оквир у којем настају педагошке комуникације. Управо због тога што је педагошко делање пре свега заступљено кроз педагошке комуникације, оно је названо симболичким насиљем – наметањем које је омогућено тек на основу односа моћи и заузимањем доминантних позиција унутар система (исто, 6-8).

На крају, осврнућемо се и на још један Бурдијеов термин за идеологију, то је *doxa*. У разговору са Иглтоном, Бурдије је признао да је покушао да комбинује појмове „симболичка доминација“, „симболичко насиље“ и „симболичка моћ“ како би избегао појам идеологије и (зло)употребе које су везане за њу (Bourdieu, 1995: 266). Једну од злоупотреба налази код Алтисера који је, према Бурдијеовом мишљењу, идеологију користио како би раздвојио право знање од лажне свести и на аристократски начин могао да раздвоји научнике од осталих. Са употребом појма *doxe*, ова могућност се губи. Наиме, ако се идеологија схвати као представа, као лажна свест, онда се губе из вида механизми који производе неједнаке капитале и који су несвесни, а „друштвени свет не ради под терминима свести; он ради у терминима праксе, механизма итд.“ (исто, 267-8). Према томе, *doxa* служи да се додатно нагласи то да идеологија оперише кроз језик, делање, ставове. Али док са једне стране поставља демаркацију у односу на себи сличну позицију Алтисера, са друге стране поставља демаркацију у односу на другог сличног аутора – Фукоа. Тврдећи да дисциплина на којој Фуко инсистира усмерава према нечему што је спољашње будући да се намеће попут војне дисциплине. Као спољашња, олакшано је побунити јој се будући да је свесна, док је симболичкој доминацији теже супротставити се. Она је и свуда и нигде, она поставља раднике под невидљив притисак и чини их боље прилагођеним на постојеће ситуације. Закључак је песимистичан: „Са механизмом симболичког насиља, доминација тежи да узме облике који су ефикаснији и у том смислу бруталнија средства тлачења. Узмите у обзир савремена друштва у којима је насиље мекано, невидљиво“ (исто, 270).

Но, можда није тако лако пронаћи код Фукоа оптимистичнију идеју могућности супротстављања постојећим односима моћи. Према Ремановом мишљењу, Фуко је проблем идеологије прво померио према концепту знања и дискурсу, а потом га претворио у концепт моћи (Rehmann, 2013: 190) што представља веома сличан маневар који је извео и Бурдије. Код Фукоа нема дилеме да се у сваком друштву „продукција дискурса у исти мах контролише, селекује, организује и расподељује, и то извесним поступцима чија је улога да укроте моћ и опасности дискурса“ (Фуко, 2007: 8). Но, Фуко дискурс не разуме као „оно што борбе или системе доминације преводи у језик“ већ је дискурс „моћ коју треба у борби задобити“ (исто, 9). То подразумева да постоји одређени поредак дискурса, односно да је у свим друштвима постојала „нека врста степеновања међу дискурсима“ – свакодневни говори који ишчезавају, и дискурси који стоје на почетку говорних чинова, трансформишу их и говоре о њима (религија, право, књижевност, наука) (исто, 18). У том контексту, доктрине (религиозне, филозофске, политичке) функционишу тако што ограничавају

број говорних субјеката, а саму доктрину шире тако што појединци прихватају истину дискурзивног скупа: „Доктрина повезује појединце са извесним типом исказивања и забрањује им према томе све друге¹⁸²“ (исто, 33).

На примеру закона Фуко ће то демонстрирати речима да „закон суверено настањује градове, институције, поступке и дела; шта год да учинимо, колико год да су велики неред и небрига, закон је већ утврдио своју власт“ (Фуко, 2005: 19). Када закон разумемо као дискурс онда он постаје идеологија – термин који Фуко избегава – јер закон није „начело или унутрашњи пропис владања“ већ је он њима спољашан, он их споља ограничава и окружује, те он сам отвара могућност престајања и изазивања (исто). Овај приступ је још јасније назначен у разматрању појма „народне правде“ где тврди да не треба кренути од форме суда, већ „треба кренути од народне правде, од чиновна народне правде, и питати се које место ту може да заузима суд“ (Фуко, 2012: 9). Но, Фуко дисциплинарни механизам као „неутралну инстанцу између народа и његових непријатеља“ види као „први облик њене деформације“ будући да се у том оквиру одлучује „шта је истинито а шта лажно, ко је крив а ко невин, шта је праведно а шта неправедно“¹⁸³ (исто, 10). О деловању „дисциплине“ и „биополитике“ ће бити више речи у последњем поглављу овог рада.

4.1.7 Значење термина хегемоније у Античкој Грчкој

Ово одређено померање идеологије према односима моћи на којем инсистирају Бурдије и Фуко води нас даље према термину хегемоније и уједно нас води назад у античку Грчку. Прво помињање хегемоније се налази код Хомера као глагол који значи „вођење“. Као именица *hēgemonia* се појављује код Херодота и означава вођство унутар савеза између полиса ради остваривања заједничких војних циљева – конкретно приписана је Спарти приликом персијске инвазије на Грчку. Према томе, хегемонија указује на савез једнаких у оквиру којег се једна страна издиже и усмерава друге (Anderson, 2017: 1). Пери Андерсон указује да је хегемонија овако дефинисана требало да постави оштро раздвајање у односу на *arkhē* који указује на владање у општем смислу, односно док *hēgemonia* треба да значи вођство које је слободно и засновано на пристанку, *arkhē* означава надмоћни ауторитет и присилу. Тукидид (Thoukydídēs 454-396 п.н.е.) ће управо за узрок Пелопонеског рата обележити прелазак Атине од првог према другоме (исто).

Интересантно је да Тукидид истиче како Грци нису започињали спољашње ратове него су ратовали међу собом, управо зато јер им је недостајао и архе (нису били окупљени у једну заједницу као поданици моћних држава), али и хегемонија (нису као равноправни учесници организовали заједничке војне походе) (Tukidid, 1989: 26). Осим у релативно кратком периоду када је Спарта била хегемон свих Грка приликом одбране од Персијанаца, хегемонија је била подељена на савез који је предводила Спарта (која није обавезивала савезнике на новчане доприносе али је захтевала да они спроводе олигархијске режиме у интересу Спарте) и савез који је предводила Атина која је од савезника одузимала и присвајала бродове и наметала новчане доприносе (исто, 27-8). Очигледно је да овакви савези у већој мери јачају хегемона него подређене савезнике, а

¹⁸² Касније ће Фуко у самокритици поменути да је у „Поретку дискурса“ ставио превелики акценат на негативну страну моћи, њено ограничавање, забрану итд. и тиме запоставио позитивну страну стварања.

¹⁸³ У овој дебати Фуко још увек користи термин идеологије када реферише на „просторни распоред суда“ који је структуриран тако да између две стране стоји неутрално место судије које указује да суд није унапред донесен већ ће се прво саслушати обе стране, као и да одлука суда има снагу и ауторитет и да је вођена у складу са нормом и истином (Фуко, 2012: 16). Дакле, овде је идеологија термин који касније преузима дискурс у ширем значењу као материјалност која је на изванредан начин спољашња самим начелима и прописима.

Тукидид описујући скупштину на којој су Коринћани убеђивали Спартанце да уђу у рат против Атине, ставља у уста Атињана следеће речи:

„Лакедемонци, с обзиром на наше ратно прегалаштво и далековидост наших одлука, зар смо заслужили да будемо толико омрзнути код Хелена само зато што поседујемо империју. Али, ми је заиста нисмо узели на силу. Јер, када сте ви одбили да се и даље борите са остацима непријатељске (прим. аут. персијске) војске, нама су пришли савезници молећи нас да се прихватимо вођства. У таквим околностима били смо принуђени да и даље развијамо своју државу све до њене данашње моћи а највише из страха, честољубља и, коначно, из интереса (...) И да сте у Персијском рату одржали до краја своју хегемонију, ви бисте били исто тако омражени као и ми. Убеђени смо да бисте и ви били мрски својим савезницима и да бисте били приморани или да водите послове чврстом руком или да и сами западнете у тешкоће. Отуда и ми нисмо учинили ништа необично, несвакидашње или у нескладу са људском природом када смо прихватили врховну власт која нам се нудила, и што је нисмо пустили из руку покоравајући се најснажнијим поривима: честољубљу, страху и користољубљу. А нисмо били ни први који су то почели, већ је одувек било тако уређено да јачи угњетава слабијег. Сматрамо, такође, да смо заслужили да владамо (...) Треба, међутим, похвалити оне који су се, покоравајући се природном човековом нагону да влада другима, показали праведнијима него што би се то могло закључити када се узме у обзир њихова моћ. Сматрамо, дакле, да би неко, тек када би имао нашу власт, најбоље могао показати да ли ми водимо умерену политику. Али, због овог нашег разумног става, сасвим неочекивано, произошло је и више покуде него похвале (...) И ниједан од наших савезника неће да размисли због чега они који тамо негде, на каквом другом месту имају власт, нису због тога изложени погрдама, премда са својим поданицима не поступају тако умерено као ми. Јер онима којима је довољна сила, није потребан никакав судски поступак. Савезници који су навикли да са нама имају потпуно равноправне односе, ако се са њима не поступа онако како то они замишљају — било да се ради о каквој одлуци суда или принуди државне власти, о коликој год да је маленкости реч — не показују захвалност што нису ускраћени у нечем много значајнијем, већ тај недостатак равноправности теже подносе него да су од самог почетка били лишени законитости и отворено изложени незакоњу. А у том случају они не би могли полагати право на принцип да слабији не треба да устукне пред јачим. Изгледа да више негодују они којима се чини неправда него они над којима се врши принуда. Јер од онога који нам је раван чини нам се да трпимо неправду, а од онога који је изнад нас - принуду. И док су од Персијанаца подносили много веће страхоте, ова им се наша власт чини и ужасном“ (исто, 52-3).

Мање је важно јесу ли ово стварно изјавили атински посланици или је Тукидид на бриљантан начин (ре)конструисао догађај и показао неке од кључних елемената хегемоније које се до данас користе за њено разумевање. Успон ка грађењу хегемоне силе одиграва се под историјски контингентним односима којима додуше влада једна константа – воља за моћ. Атина је искористила своју морску хегемонију и као полис са највећом морнарицом одиграла кључну улогу у бици код Саламине, након тога је наставила да ослобађа оне полисе који су још били под персијском окупацијом, а с обзиром да је „увек било да јачи угњетава слабијег“ ово ослобођење су искористили како би наметнули сопствену власт коју су борбом заслужили. Али, примећују Атињани да хегемонија подразумева равноправне односе и да њихове односе уређују и уговори, те да савезници имају већи проблем са нарушавањем принципа равноправности него са отвореним персијским тлачењем. Тако ће Атињани сасвим изокренути Грамшијеву и Бурдијеову поенту да је лакше побунити се против принуде него против хегемоније.

На тај начин Тукидид представља атинско разумевање хегемоније, а на следећи начин он представља спартанско разумевање хегемоније. Указујући на поделу власти спартанског олигархијског уређења, Тукидид прво даје реч краљу Архидаму, потом ефору Стенелаиди, а последња реч долази од народне скупштине која доноси одлуку о рату, али не истиче овде односе између грана власти као односе хегемоније. Као главни узрок одлуке Спартанаца да крену у рат, Тукидид

види страх од даљег јачања Атине која је већ тада себи потчинила велики део Грчке (исто, 58). Након ове одлуке, Тукидид следећим речима описује реакцију Коринћана: „Људи савезници, нећемо више оптуживати Лакедемонце да нису лично гласали за рат и да нас сада нису позвали да и ми то исто учинимо. Јер, они који воде, бринући о својим приватним пословима онако како ваља, треба да се старају и о питањима од заједничког интереса, као што им и у свему осталом треба указивати највеће поштовање“ (исто, 70). Дакле, Спарта која је предводила савез и то чинила избегавајући ратно стање како би у миру штитила своје интересе, праву хегемонију остварује тек оног момента када савез изводи на пут бранећи заједничке интересе. Овим речима је код Тукидида сасвим јасно представљено значење хегемоније.

Андерсон примећује да је хегемонија значила вођство над члановима унутар савеза, али да она није била „општи ауторитет“ већ пре свега команда на бојном пољу. Према томе, домен њене примене био је рат, а не мир. Осим тога, хегемонија је била вршење безусловне моћи, али ова моћ је била привремена и неограничена (Anderson, 2017: 2). Након краја Пелопонеског рата термин хегемоније у веома дугом периоду готово ишчезава. С обзиром да је нестала структура грчких полиса и да на главну историјску позорницу истрчава Рим који је савезнике увлачио у своју републику, потом и царство.

4.1.8 Повратак хегемоније у Пруској и Русији

Након пада Римског царства хегемонија није ни превођена на друге језике и поново оживљава тек током средине XIX века под интересом пруских историчара који у Пруској и малим немачким државама виде исту проблематику грчких полиса (исто, 4). О хегемонији се тада пише под терминима *Führung* и *Vorherrschaft*, но правни теоретичар Паул Фајзер (Paul Pfeizer) враћа термин хегемоније (*Hegemonie*) постављајући питање да ли Немачка прво мора да постигне политичке слободе да би могла извести национално уједињење или слобода може доћи само као последица пруске војне моћи? Његов одговор је да само пруска хегемонија ово може учинити (исто, 5-6). После њега, хегемонија готово постаје опште место у јавном дискурсу немачких интелектуалаца. Дројзен (Johan Gustav Droysen) веома радикално заступа пруску хегемонију чак тражећи и рат против Аустрије, а Гервинус (Georg Gottfried Gervinus) мора да се повуче од свог радикализма тврдећи да никада није заступао присилну хегемонију (*Gewalthegemonie*), унитарну државу или псеудо савез, већ је увек био федералиста (исто, 6-7).

Након немачког уједињења долази до пада употребе термина хегемоније, но она свој живот проналази на руском плодном револуционарном тлу. Ако пруски/немачки теоретичари хегемонију користе на сличном структурном нивоу где немачке државе представљају пандан грчким полисима, Руси мењају структурни ниво на којем појам хегемоније оперише. Акселрод (Павел Борисович Аксельрод) хегемонију (*гегемония*) измешта из односа између држава, према односима унутар државе – према друштвеним групама. Његова теза је да у борби против аутократије Романова историјска позиција пролетаријата омогућује да руска социјалдемократија оствари хегемонију. Под истим значењем се надовезује и Плеханов, да би Лењин додатно развио тезу тврдећи да постоји неопходност хегемоније пролетаријата који ће предводити савез са осталим класама, и да класа није ништа више од гилде уколико не разуме значење хегемоније (исто, 8-10). Андерсон примећује да је заиста ова идеја била успешна и да је одиграла важну улогу у спровођењу револуције, чак је и слоган указивао на савез радника и сељака – хлеб, земља и мир. Но, након

револуције хегемонија бива гурнута по страни а главна политичка стратегија се одвија под концептом диктатуре, а не хегемоније пролетаријата¹⁸⁴ (исто, 11).

Управо ће за своје пост-марксистичко разумевање хегемоније Лаклау (Ernesto Laclau 1935-2014) и Муф (Chantal Mouffe 1943-) узети као инспирацију овај развој који хегемонија достиже у руској социјалдемократској мисли. Наиме, према њиховом мишљењу, концепт хегемоније ту указује на неопходност „контингентне интервенције“ будући да ова интервенција нарушава разумевање нормалног историјског развоја. У том смислу је за њих лењинизам „угаони камен новом облику политичке калкулације коју захтевају контингентне 'конкретне ситуације' у којима се одвија класна борба у епохи империјализма“ (Laclau i Mouffe, 2001: 7). Нешто другачије речено, у овом периоду се напушта уверење да историјом влада нужност која капитализам води према пролетаризацији и кризама, а почиње да се уважава фрагментација позиција субјеката (у смислу да политички субјекти губе нужност класне природе). Ово утиче на то да појам хегемоније настаје у „контексту којим доминира искуство фрагментације и неодређеност артикулације између различитих борби и позиција субјекта“ (исто, 13-4).

Мада Лаклау и Муф признају да ово није терминологија и посве разумевање хегемоније руских социјалдемократа. Они примећују да је дискурс руских социјалдемократа одређен у односу на два главна проблема. Наиме, хегемонија је у њиховом дискурсу означена више од односа, као простор у којем доминира тензија између различитих односа. Први однос је хегемоног задатка и његовог природног класног агента, док је други однос између хегемоног задатка и класе која га хегемонизује. Овде указују на то да у борби социјалдемократа против апсолутизма, буржоаски задаци не престају да буду буржоаски онда када их преузима пролетаријат¹⁸⁵. С обзиром да буржоазија није у могућности да спроведе свој задатак, њену улогу преузима пролетаријат и у том погледу за руске социјалдемократе хегемони односи су додатак класним односима: „Користећи Сосирову дистинкцију, можемо рећи да су хегемони односи увек чињенице говора, док су класни односи чињенице језика“ (исто, 50-1).

Међутим, Лаклау и Муф у разумевању хегемоније код Лењина и Троцког не налазе дефинитиван прекид са законитим развојем историје будући да прескакање капиталистичке фазе у Русији једино виде као могућност уколико на Западу такође избију револуције које ће притећи у помоћ Совјетима: „Овде 'абнормалност' измештања фаза у Русији бива повезана са 'нормалним' развојем Запада“ (исто, 54). Ово је контекст у којем налазе две противречне праксе у лењинизму – демократску и ауторитарну. Демократска пракса настаје под утицајем „измештања фаза“ будући да радничка класа мора да дела на „масовном терену“ и да артикулише мноштво антагонизама и захтева који се протежу изван радничке класе. У овим условима долази до продубљивања демократске праксе у оквиру које хегемонија превазилази класни карактер и фазе, укључујући буржоаску фазу, односно омогућава се артикулација између социјализма и демократије. Из овога Лаклау

¹⁸⁴ Ипак, утисак је да Андерсон овде на нивоу појма олако диктатуру пролетаријата одбацује као хегемонију. Јер исто тако се онда можда одбацили и диктатура пролетаријата и оставити само диктатура партијске врхушке. Док се испушта из вида глобални ниво и улога коју је имала Совјетска република у борби за хегемонију широм света. Но, ово је сасвим споредно за нашу тезу.

¹⁸⁵ Ипак они издвајају Троцког из ове тезе, будући да у његовој теорији револуције постоји јасна намера прескакања ступњевитог развоја, односно прескакање капитализма и улазак директно у социјализам. За Троцког су посебности руског историјског развоја попут слабости буржоазије и урбане цивилизације, диспропорционалног развоја државе као војно-бирокуратског апарата који је аутономан од класе, свежине руског пролетаријата услед одсуства традиција које га повезују са грађанским друштвом, довољне да се заобиђе мењшевички период буржоаско-демократских реформи и бољшевичка власт радника и сељака (Laclau i Mouffe, 2001: 52).

и Муф изводе четири фундаменталне консеквенце. Сам идентитет класа је хегемоним задацима трансформисан и изгубљене су ригидне демаркације између унутрашњег и спољашњег. Затим, губљењем класног карактера демократски захтеви маса искључују поље хегемоније као игре нултог збира између класа, а овиме и појам класног савеза постаје недовољан јер хегемонија подразумева стварање самих идентитета друштвених агената. Потом, политичко поље се више не разуме као „представљање интереса“ будући да је само „представљање“ измењено природом онога што је представљено. И на крају, идентитет друштвених агената престаје да буде искључиво конституисан према односима производње и постаје артикулација између више позиција субјеката, односно губи се идентификација између друштвених агената и класа (исто, 58).

Друга, овој противречна пракса је ауторитарна. Она настаје у оквиру самог разумевања природе политичке везе у лењинизму где не постоји намера стварања масовног идентитета кроз борбу која није предодређења нужним законима историје. Штавише, „класа за себе“ постаје могућа тек под просветљеношћу авангарде чији је однос према радничкој класи педагошки. Према томе, корен ауторитарности лењинистичке политике почива у интеракцији између науке и политике. С тиме у вези, партија није пуки представник класе, већ представник њених „историјских интереса“. Ово води томе да се сваки политички однос разуме као однос представљања и да се оно прогресивно помера од класе према партији (представљање објективних интереса пролетаријата), потом од партије према совјетској држави (представљање светских интереса комунистичког покрета). Коначно, ово утиче да се главна улога у конституисању политичког не приписује надградњи, јер привилегија партије није топографска него епистемолошка, она почива на научном монополу (исто, 59-60).

Даљи развој теорије хегемоније наравно дело је Грамшија, али о томе више у одељку посвећеном посебно његовој теорији. Упоредо са Грамшијем се након прекинутог развоја хегемоније она враћа у Немачку, у период након Версајског мира. Као главно име овог периода појављује се правни теоретичар Хајнрих Триепел (Heinrich Triepel 1868-1946) који је прво био лажални монархиста, потом конзервативни десничар за време Вајмарске републике, да би на крају подржао Хитлерово преузимање власти као легалну револуцију, мада није постао нациста (Anderson, 2017: 15). Његово гледиште је веома слично Грамшију, иако нису имали прилику да читају један другог. Наиме модел хегемоније налази у Пруској приликом уједињења Немачке као што Грамши налази у Пијемонту приликом уједињења Италије. Обојица хегемонију разумеју у опозицији према доминацији, и такође обојица наглашавају значај културе за хегемонију (исто, 16). Разлика је у томе, између осталог, што је Триепел хегемонију разумео на три различита нивоа: хегемонија појединца над групом, хегемонија једне над другим групама и хегемонија државе над државама. Овом последњем је и посветио највише пажње.

С обзиром да ниво нашег рада не разматра појединце, осврнућемо се на преостала два нивоа. Триепел тврди да у савременом добу хегемонија има више значења од почетног које је имала засновано на односима грчких полиса и да се она може пронаћи у више различитих израза попут примата, принципата, премоћи, супрематије, итд. – заједничко је да садрже оно што је доминантније (*beherrschender*) или оно што има значајан утицај (*maßgebender Einfluss*) (Triepel, 1938: 3-4). У том погледу је разлика у односу на Грке то што хегемонија није више искључиво правни однос који је одређен уговором или савезом између полиса, већ се тежиште помера на вођство које не мора бити засновано на правној потврди нечије доминације, штавише може управо бити негација доминације и потврда нечије независности (исто, 4-5). Шире разумевање хегемоније приближава Триепела Грамшију, односно тврдња да хегемонија није само правни концепт који се односи на државе, већ је „хегемонију могуће свуда пронаћи где су друштвене групе, а поготово друштвени савези (*verbände*) где групе једне врсте улазе у односе са групама различите врсте“ (исто, 7). Под

тима Триепел разуме различите савезе на основу привредних или религијских интереса, али и на односе између државе и религије, државе и заједнице, државе и предузећа, као и на хегемонију коју појединци успостављају у односу на групу – тиме разликује државну хегемонију (*staatliche Hegemonie*), вођство групе (*Gruppenführung*) и вођство појединца (*Einzelführung*) (исто, 7-8).

Вођство групе подразумева да постоји једна група која врши вођство над више других група и на најкрупнијем плану у ово спадају држава и црква (исто, 81). Задатак државе у оквиру успостављања хегемоније је још од античког полиса био тај да народ уздиже у моралности и да развија заједнички дух (исто, 82-3). С друге стране, црква функционише на пољу културне моћи (*Kulturmacht*) која подразумева веровања, обичаје, итд. На пољу културне борбе се вођство једне групе намеће као објективна животна моћ (*Lebensmacht*) уколико се субјективира као воља – пример је ранији историјски период у којем црква није морала да улази у борбу као објективна верска моћ са световном државном моћи, већ је имала вођство над државама (исто, 88). Према томе, за Триепела је питање воље кључно приликом успостављања хегемоније.

Управо се по том питању он битно разликује од Грамшија. Наиме, он сматра да никада није могуће успоставити хегемонију једне класе над другом класом, јер не може доћи до јединства воље унутар друштвених група која су засноване на чисто економским основама у којима постоји подређеност једне класе. Међу њима резултат може бити само непријатељство и борба. Али он допушта могућност „индиректног“ вођства којим једна класа може предводити народ (исто, 90-1). Мада не улази у разјашњење ове тезе, она није толико различита од Грамшијевог схватања, будући да као што ћемо видети ни Грамши не верује у хегемонију на економско-корпоративном нивоу, већ верује у успостављање хегемоније на политичком, културном и филозофском нивоу које се такође у великој мери ослања на народне масе пре него на чисто економски схваћене класе.

4.1.9 Хегемонија током и након Хладног рата

Након Другог светског рата и у контексту развоја Хладног рата, хегемонија поново губи на значају који је имала између два рата. Арон (Raymond Aron) у овом периоду вероватно објављује једно од главних дела „Мир и Рат“ у којем разликује три врсте мира: еквилибријум, хегемонију и империју. У првом је снага између држава уравнотежена, у хегемонији једна држава доминира над свим осталима, док у империји једна држава надјачава све остале у тој мери да их абсорбује. Међутим, Арон напомиње да у Хладном рату настаје нови тип а то је „мир путем терора“ који је карактерисан могућношћу нуклеарног рата између Запада и Совјетског савеза који би могли међусобно да се униште и стога је настао „услов обостране импотенције“ (Anderson, 2017: 37). Арон империју означава као способност којој мање или више није могуће супротставити се приликом наметања своје воље, док хегемонију види као легитимно вођство које се огледа у политичкој улози коју је Америка имала у Европи штитећи демократију од совјетске инвазије. Очигледан је утицај Веберовог разликовања између моћи и власти. Америка се као изузетак понашала као империјалистичка само у Карибима, док се у остатку света понашала као империјална у смислу да је њен утицај продирао свуда без формалног стварања империје. Осим тога, присуство америчких трупа Арон види као позитивну околност будући да су представљале баријеру ширењу комунизма и да су створиле политичку и моралну климу под којом су Западна Европа и Јапан економски напредовали у трајању од пола века (исто, 38-9).

Поред Арона, хегемонија се налази и у делу Стенлија Хофмана (Stanley Hoffmann) који примећује да је светска политика све више захваћена утицајима транснационалног друштва у којем институције и агенти или другим речима - мултинационалне корпорације - стварају сопствена правила која државе морају да поштују на сопствену штету. У овим околностима долази до настанка већег броја „шаховских табли“ будући да се светска политика не води пре свега у оквиру

дипломатије и рата већ она сада укључује трговину, финансије, страну помоћ, истраживање свемира и културу. Позитивну карактеристику оваквог развоја ситуације види у томе да се смањује значај употребе силе и самим тим смањење могућности конфликта између држава, а пораст кооперације и преговарања (исто, 43). Но, Хофман мења значење хегемонији, односно тврди да Америка мора бити скромна и умерена, супротстављајући „примат“ и „светски поредак“. Ако Америка хоће да задржи своју позицију, онда она мора да се прихвати вођства без хегемоније, тако мењајући прво значење хегемонији коју је разумео као економске односе унутар атлантске заједнице за друго значење у којем хегемонија означава општу доминацију на светском нивоу (исто, 46-7).

Завршетком Хладног рата из којег је, може се рећи, Америка изашла као убедљив победник доводи до новог разумевања хегемоније. Џозеф Нај (Joseph Nye 1937-) који у том периоду постаје део Клинтонове администрације тврди да је хегемонија конфузан појам који треба напустити. САД, по његовом мишљењу, никада нису биле хегемон већ империја, а *Pax Americana*, као и *Pax Britannica*, само су историјски мит. Стога он хегемонију мења „меком моћи“ будући да су САД више користиле кооптивна него присилна средства путем којих су своју моћ чиниле легитимном у очима других. Атрактивношћу своје културе и идеологије су они придобијали подршку других и тиме су уз мање трошкове одржавале своју доминацију него да су користиле присилу и тврду моћ (исто, 48). Као изворе меке моћи неке земље Нај налази у привлачности њене културе, у придржавању политичким вредностима како код куће тако у иностранству, и у спољној политици коју други виде као легитимну и као носиоца моралног ауторитета (Нај, 2012: 111). Важно је истаћи да спровођење меке моћи Нај не види као само обавезу државе, већ у њој учествују корпорације, НВО¹⁸⁶, те се у том погледу он приближава Грамшијевом схватању хегемоније као појаве која настаје унутар грађанског друштва (исто, 109).

Међутим, у истом овом периоду краја Хладног рата и настанка Новог светског поретка, развијају се теорије хегемоније које су у нешто ближој вези са темом овог рада. Као главна инспирација појављује се Грамши у теоријама Гухе (Ranjit Guha 1923-2023), Аригија (Giovanni Arrighi 1937-2009) и код Лаклауа и Муфове.

Гуха је најистакнутији представник „Субалтерних студија“ за које је од Грамшија позајмио термин субалтерног. Но, главни Грамшијев утицај на његово дело се може уочити нешто шире од термина субалтерних класа. Овде нас пре свега занима Гухино примењивање појма хегемоније у својим истраживањима индијског друштва под британском колонијалном управом – како он каже доминацијом без хегемоније.

Основна разлика коју Гуха уводи у Грамшијеву теорију хегемоније јесте тврдња да државе метрополе одржавају своју хегемонију односима моћи у којима је момент убеђивања важнији од присиле, за разлику од колонијалних држава које су не-хегемоне јер присила представља важнији момент од убеђивања (Guha, 1997: XII). Ово је довело до специфичне историјске ситуације у којем модерни западни, колонизаторски свет није успео да подведе индијско политичко и грађанско друштво под сопствену хегемонију. Резултат је неуспех модерне универзалистичке тенденције да у потпуности асимилије домородачку културу Јужне Азије (исто).

Гухина теорија хегемоније је представљена на следећи начин. Основни елементи су засновани на односима доминације (Д) и подређености (П). Како сам наводи, једно друго имплицирају,

¹⁸⁶ Учешће НВО доводи до термина „нове јавне дипломатије“ која није ограничена на владе и спољнополитичке циљеве већ „она подразумева изградњу односа са актерима цивилног друштва у другим земљама и подстицање мрежа између невладиних страна код куће и у иностранству (Нај, 2012: 138).

није могућа доминација без подређености и обрнуто. Доминација је састављена од два интерактивна елемента – присила (П') и убеђивање (У). Док је подређеност састављена од колаборације (К) и отпора (О). Сложеност ове шеме се између осталог састоји у томе што док Д логички имплицира П, остали парови су контингентни. Прецизније речено Д и П су универзални за сваки однос моћи, ма где и када постојао, али остали парови увек зависе од специфичних друштвених формација у којима се спроводи нека власт (исто, 20-1). Гуха наводи како је контингенција присутна и у Хобсовој парадигми свемоћног суверена, који колико год био ауторитаран и представљао „бесмртну фигуру моћи“ може постати жртва насилне смрти. Стога специфичности догађаја и искуства увек посредују игри између универзалног и контингентног (исто, 21-2).

Према томе, односи између Д и П су увек зависни од односа који постоје између ових „нижих“ елемената од којих су сачињени: „Оно што одређује органску композицију моћи је наравно скуп фактора и комбинација који су ситуациони колико и структурни“ (исто, 22). У том смислу Гуха истиче да је неостварива нацистичка фантазија тоталне моћи којој се не нико не супротставља. Чак и хегемонија која садржи најубедљивију структуру доминације остаје увек отворена за настанак отпора: „Не може постојати хегемони систем у којем У надјачава П' до тачке у којој је смањује на нулу“ (исто, 23).

На примеру Индије Гуха примењује ову шему на следећи начин. По самој логици колонијалне власти, П мора доћи пре У због саме логике стварања колонијалне државе – не може бити колонијализма без присиле и потчињавања народа путем примене експлицитне силе (исто, 24). Али након овог почетног освајања долази до потребе оправдавања британске окупације Индије која је временом од пуког освајања прешла у фазу „регулисана империје“. Ово је значило да се са мача прелази на поредак у којем сила препушта примат институцијама и идеологији које стварају пристанак. Наравно, то не значи да сила потпуно нестаје, будући да је Индија била унутар система са тада највећом стајаћом војском, развијеним казним системом и високо развијеном полицијом. С друге стране, бирократија је била довољно снажна да цензурише медије, спречава слободу говора као и слободу кретања и окупљања људи. Све то је чињено у име „Ред“, али не на исти начин како се то чини унутар независних држава, већ са овим ограничењима која су заснована на присили (исто, 25). На тај начин Гуха Грамшијеву теорију хегемоније примењује на односе између колонизатора и колонизованих, где се доминација може одржати без хегемоније у смислу у којем убеђивање надјачава присилу. Чак и институције које у западним друштвима првенствено функционишу путем пристанка, у колонијалној Индији оне првенствено функционишу путем присиле, јер је ипак реч о власти која није потврђена народним суверенитетом, већ спољном окупацијом.

Код Аригија ствар стоји нешто другачије. Грамшијев утицај на Аригија је дубљи од чињенице да је Ариги био са-оснивач *Gruppo Gramsci* која је намеравала да у вези са фабричким радницима ствара органске интелектуалце. Утицај се пре свега односи на коришћење, а може се рећи и даље развијање, појма хегемоније. Код Аригија се хегемонија подиже на глобални ниво, па се она може на примеру *Pax Britannica* разумети као неформална империја слободне трговине којом је Енглеска проширила своју хегемонију на народе и нације који никада нису били део њене формалне империје¹⁸⁷ (Arrighi, 1978: 67). У истом периоду се јављају два различита типа изазова британској хегемонији – немачки националистички империјализам и амерички неформални експанзионизам. Немачки је геостратешком позицијом усмерен на „централну хегемонију“ односно своје ширење и своје колоније види у идеји *Lebensraum* према којој би Балкан и Украјина

¹⁸⁷ Губитак хегемоније након Првог светског рата значио је за Британију повратак фокуса на провинције своје формалне империје (Arrighi, 1978, 75).

постале Немачка Африка (исто, 80-2). Амерички је другог типа који Ариги означава као „интернализацију империјализма“ и који је усмерен на колонизацију сопствене територије. Геоstrateшки САД своју неформалну експанзију подстичу контролом сопствених територија – Аљаска на северу, Панама, Хаваји и Калифорнија на југу (82-5). Ариги као разлог неуспеха немачког империјализма види у томе што је њихов пут ка хегемонији био блокиран националним државама које су ушле у блок против ње¹⁸⁸ (исто, 88). Али овај неуспех немачког националистичког империјализма је представљао успех за успон национализма у колонијалном свету који је ставио тачку на националистички империјализам као глобални облик међународних односа (исто, 90). Но, на главном плану, неформална империја САД у својој борби за хегемонију добија нови изазов у СССР као новом формалном поретку пацификације и интеграције национализама (исто, 96).

У овом историјском периоду долази до постепеног замирања Вилсонове идеје САД као хегемоне, захваљујући својој економији, унутар неформалног светског поретка и на позорницу иступа Рузвелтова идеја стварања света по америчком лику у којем ће САД бити „држава изнад држава“. То је подразумевало успон формалног поретка у којем ће економија, политика и војска све више бити централизоване у федералној влади САД, а упоредо са тиме ће бити створена релативно стабилна хијерархија националних држава унутар међународних тела (исто, 96-7). Према Аригијевом мишљењу, овај поредак је функционисао све до повлачења Американаца из Вијетнама и краха златног стандарда, што је значило повратак на неформални империјализам – битан догађај је Бретон Вудс споразум по којем је долар поново постао универзална валута која се могла размењивати за злато. Тиме је САД повратила своје место као државе изнад држава и ујединила националне државе Запада под својом хегемонијом: „Према томе САД су се ослободиле од стега формалног империјализма, који је притиснуо њену финансијску и војну превласт, како би своју хегемонију спроводиле преко сила тржишта“ (исто, 100-1).

Стога, Ариги следећи Грамшија разликује пуку доминацију од хегемоније која подразумева пристанак и одређено морално вођство којим се истиче да доминантна група врши хегемонију у заједничком, општем интересу – доминантна држава је хегемона онда када предводи систем држава и док то чини бива опажена као да следи опште интересе (Arrighi, 2010: 29-30). Но, Аригијев допринос теорији хегемоније се огледа у разradi разумевања светске хегемоније по којем реструктурирације и смене светских хегемона зависе од међу-државне и међу-предузетничке конкуренције. Ово су два начина која нису само различита већ и супротна¹⁸⁹. Наиме, први је територијалистички и по његовој логици владари своју моћ идентификују са обимом и насељеношћу својих поседа. Ту је акумулација капитала само успутан исход. Друга логика је капиталистичка, капиталистички владари своју моћ виде као контролу, управљање над оскудним ресурсима. Стога, за њих је територијално ширење само споредна последица акумулације капитала (исто, 34). Према томе, Ариги помера односе хегемоније на глобални ниво односа између држава,

¹⁸⁸ САД и Велика Британија су заједнички интерес нашле у опасности од немачког преузимања контроле над морима, а Француска и Русија у страху од немачке континенталне хегемоније (исто, 88). У истом контексту Ариги разуме немачки савез са такође државама које су закасниле у капиталистичкој модернизацији и које су имале проблем са „животним простором“ - са Италијом и Јапаном. Укупна опасност коју је овај блок наметнуо својим настојањима за успостављање хегемоније је довео до заједничког одговора националних држава чији је сам опстанак био у опасности (исто, 89).

¹⁸⁹ Ариги их назива и антиномијама, али наглашава да ове логике нису несповије. Пример који нуди је Млетачка република која је јасно следила логику акумулације капитала а уједно користило присилно-интензивно стварање државе. Но, он напомиње да је главну улогу ипак имала логика акумулације капитала, а не ширење државних територија насилним путем (Arrighi, 2010: 35).

чиме задржава основну Грамшијеву идеју и развија је на историјском плану имајући у виду правце и смене глобалне хегемоније.

И на самом крају остаје теорија хегемоније која је претпрела највеће (можда и најдубље) измене код Лаклауа и Муфове. Поједностављено речено, код њих се спајају Грамши и Алтисер уз утицај Лакана, Фукоа (француске теорије) чиме долази до ревизије Грамшијеве теорије у „постмодерном“ кључу.

Грамшију се одаје признање за убедљиву критику економизма, али и Лукачеве и Коршове класно редуccionистичке теорије (Mouffe, 1979: 168-9). У том смислу је Грамши омогућио „нередуccionистичку теорију идеологије“ коју је могуће допунити Алтисеровим појмом над-одређености где свака конјунктура има посебне импликације на идеологију¹⁹⁰ (исто, 170-1). То значи да идеолошки дискурс садржи релативно јединство у оквиру различитих интерпелација, које су често логички неконзистентне (Laclau, 1977: 102). Управо у овоме долази до основе за разумевање новог појма хегемоније које се изражава кроз народно-демократске интерпелације које надилазе класне интерпелације¹⁹¹ и засноване су на савезу доминираних које себе разумеју као „друго“ у односу на доминантни блок – као народ (исто, 106-7). Но, и блок на власти, односно доминантне класе интерпелирају чланове доминираних класа постизањем хегемоније која не значи да сви морају да деле исти поглед на свет, већ тако што „апсорбују и неутрализују оне идеолошке садржаје кроз које се изражава отпор према доминацији (исто, 161).

То значи да за Лаклауа и Муфову хегемонија губи неопходну везу са друштвеном класом, као и са односима производње. Како наводе, идентитет хегемоније постао је „чисто релационалан“ те је постизање хегемоније у сталној промени, идентитети су нестабилни и далеко од фиксираних а „момент 'коначног' шава никада не пристиже“¹⁹² (Laclau i Mouffe, 2001: 86). Из тога даље произилази да не постоји непосредна нити још мање нужна веза између радничке класе и социјализма, већ борба радника као свака друга друштвена борба зависи од облика артикулације унутар хегемонског контекста – не постоји привилегована позиција у стварању хегемоније и у том смислу одбацују позиције ортодоксног марксизма али и Маркузево тражење замене за радничку класу као револуционарни субјект (исто, 86-7).

Стога, чини се, кључни појам у разумевању хегемоније постаје артикулација. У теорији артикулације они наглашавају два момента: „Установити могућност спецификације елемената који улазе у артикулаторне односе; и одредити специфичност релационог момента који сачињава

¹⁹⁰ У том смислу субјект који је интерпелиран није интерпелиран само од стране класе већ је он „друштвени делатник који поседује неколико принципа идеолошког одређења, не само један: он је позван (интерпелиран) као члан неког од два пола, породице, друштвене класе, нације, расе или као естетски посматрач итд., и он живи ове различите субјективности у којима је конституисан у односу заједничких импликација“ (Mouffe, 1979: 171). Ово се може издвојити као основна линија напада Лаклауа и Муфове на „ортодоксни“ марксистички приступ који приписује примат класној субјективности, односно које постмодерним речником „есенцијализује“ класу. Не само да класа више није једина одређујућа, већ између ових различитих интерпелација постоје сложени односи над-одређености који не дозвољавају могућност унапредног одређења субјективности једним елементом нити претпостављање исхода ових међусобних учинака.

¹⁹¹ Ово је тачка спорења са Пуланцасом. Лаклау тврди да он греша када марксизам-лењинизам означава као идеологију радничке класе. Она може бити само један елемент, јер радничка класа је део народа који је везан за ДФ, па тако и постоје увек специфичности када се говори о немачкој или енглеској радничкој класи итд. јер су оне део ДФ, а не НП (Laclau, 1977: 109). Радничка класа постоји на нивоу НП где народ не постоји, али на нивоу ДФ постоји народ, али не и радничка класа.

¹⁹² Реч је о алузији на Алтисеров последњи час економије који никада не откуцава.

ову артикулацију“ (исто, 96). Како би ово извели, они покушавају да развију Алтисеров појам надодређења који је код Алтисера остао есенцијалистички. Разумевајући надодређење тако да све што је друштвено мора бити надодређено, Лаклау и Муф ће отићи корак даље тврдњом да се само друштво конституише као симболички поредак. С обзиром да је све надодређено, онда све симболично губи своју „дословност“ (*literality*) и не може се редуковати на иманентни закон. То значи одбијање разликовања суштине и појаве: „Друштво и друштвени делатници немају никакву суштину (*lack any essence*) и њихови пореци се састоје само од релативних и прекарних облика фиксирања које прати успостављање одређеног реда“ (исто, 97-8). Другим речима, Алтисер је надодређење користио задржавајући „суштинску“ противречност између рада и капитала (одређење економског у последњој инстанци¹⁹³), док се у доследном спровођењу овог појма мора изгубити сваки елемент суштинског и прећи на искључиво релационе и контингентне категорије.

Решење овог теоријског проблема које они нуде је следеће. Артикулацијом означавају сваку праксу која успоставља односе између елемената тако да идентитети постају резултат артикулаторне праксе. Структурисани тоталитет који даље настаје из ове артикулаторне праксе називају дискурсом, а различите позиције унутар дискурса називају моментима, док су елементи било која различита позиција која није дискурзивно артикулисана¹⁹⁴ (исто, 105). Надовезујући се на Фукоа и Бенвениста тврде да се дискурзивне формације одликују идентитетима који су релациони, и односима који су неопходни. Неопходни у смислу да њихови међусобни односи стварају тоталитет и да реципрочно условљају једни друге: „Поента је у томе да су све вредности опозиционе вредности и да су дефинисане једино кроз ове разлике“ (исто, 106). Из тога даље произилази важна консеквенца а то је да артикулаторна пракса као фиксирање или измештање система разлика не може постојати само дискурзивно, само на нивоу језика, већ мора пробити кроз институције, ритуале и праксе којима је сама дискурзивна формација структурисана. Овај задатак је започет од стране Алтисера и Грамшија¹⁹⁵, док је у претходној марксистичкој традицији био опскуран (исто, 109).

Њихова увереност да су овај задатак успели да реше је у томе што хегемоног субјекта разумеју као нешто што мора бити спољашње елементима, као нешто што се налази унутар одређене

¹⁹³ „Ако друштво има последњу инстанцу која одређује њене законе кретања, онда односи између надодређених инстанци и последње инстанце морају бити схваћени у терминима једноставне, једносмерне одређености од стране економије“ (Laclau i Mouffe, 2001: 99). Нећемо се враћати на овај проблем, ово постављамо да се види начин резонувања, са којим из раније наведене анализе овог проблема, не можемо потпуно да се сложимо да прецизно представља Алтисеров увид.

¹⁹⁴ Доследно својој теоријској позицији (постструктурализму) тврде да никада није могућ потпун прелаз елемената у моменте, због плутајућих означитеља који не могу бити потпуно артикулисани унутар неког дискурса. Сходно томе, овај плутајући карактер пенетрира у све друштвене идентитете, те артикулаторна пракса може само делимично фиксирати значења стварањем чворних тачака (*points de capiton/nodal points*) које се супротстављају отвореном карактеру дискурзивног поља које изнова свако значење оставља отвореним (исто, 113). Чворне тачке или тачке прошивања узимају од Лакана као места у којем се означитељ и означени спајају, док психоза настаје када се ова веза изгуби. Стога ни за Лаклау и Муфову друштва ипак нису потпуно психотична, али изгледа да постоји једна психотична тенденција која је структурно условљена језиком, самом поделом знака.

¹⁹⁵ Наравно, критика Грамшија и Алтисера је по питању есенцијализма, односно за истицање надградње и поља идеологије као места на којем се стварају идентитети. Први је формирање идентитета разумео као уједињење распршених елемената под вођством једне класе, а други као функционални услов логике репродукције. Напуштањем есенцијалистичке позиције, формирање идентитета нема претходни или спољашњи терен конституисања, већ се конституише кроз дискурзивне праксе артикулишући распршене елементе (исто, 109).

дискурзивне формације и што посредује елементима који немају прецизну артикулацију (исто, 134-5). Друкчије речено, не постоји онтолошка предност радничке класе, нити било које друге која би била услов за успостављање хегемоније. Услов је да елементи дискурса нису прецизно артикулисани и постојање плутајућег означитеља који омогућава да се успоставе нове *points de capiton* уз то да се ова артикулаторна пракса одиграва у борби са другом артикулаторном праксом. Позивајући се на Грамшијев појам историјског блока, Лаклау и Муф ће поентирати да хегемоне формације могу да се уздигну само у току „органичних криза“ када су друштвени идентитети под знаком питања. Док други појам, позициони рат, преузимају и дефинишу га као основни разлог поделе друштва која онемогућава друштво да постане јединствени тоталитет, већ остаје поприште борбе у којем се демократске и народне борбе воде за успостављање хегемоније (исто, 135-7).

Овиме уједно завршавамо овај одељак који би требало да уведе на један шири начин у проблематику која ће ипак морати да буде сужена, концентрисана тек на неколико места која се помињу у овом одељку – из разлога ширине проблематике нећемо улазити у дубље критике или покушаје синтезе. У наставку ће најпре бити речи о схватањима идеологије о којима се овде није дубље расправљало, а које имају значај за извођење теорије идеолошких апарата. Тек након тих одељака - у следећем поглављу - може отпочети синтеза исказа из ових и наредних одељака.

4.2 Марксово схватање идеологије

Иако се може рећи да Маркс није успео да развије сопствену теорију идеологије, неоспорно је да је он успео да усложни разумевање идеологије које је затекао код француских материјалиста и немачких идеалиста и материјалисте Фојербаха. Марксово схватање идеологије садржи и негативну и неутралну и позитивну оријентацију, па штавише одлази и иза ове три оријентације и донекле антиципира структуралистичко схватање идеологије као несвесне, у структуру уписане друштвене праксе.

Но, у почетку Маркс своје гледиште развија у реферисању на дебате о религији које су постојале унутар немачких интелектуалних расправа, на ободима Хегеловог система. У том погледу је Марксов почетак размишљања о идеологији скоро потпуно на линији са читавом дотадашњом позицијом Немачке која филозофира француске политичке услове у одсуству конкретних историјских кретања у сопственој земљи. Нешто прецизније речено, у почетку Маркс још увек није „идеолог“ радничког покрета, него теоретичар, критичар религије и „немачке идеологије“. Ова проблематика обележава Марксове ране радове и „Немачку идеологију“ у којој Маркс ипак превазилази ове почетне расправе и проблем идеологије поставља у нови теоријски дискурс – дискурс теорије историје. Фојербахова критика Хегела извршила је огроман утицај на немачку омладину која је „веровала да уместо неба, коначно види земљу, човечну, онострану“ (Bloh, 1976: 11). Но, Маркс се ослобађа овог утицаја или може се рећи под овим утицајем напушта критику религије и све више се окреће према економији и политици тврдећи да му код Фојербаха не одговара превелико усмерење на природу, а премало на политику (исто, 11-2).

Ово, међутим, још не значи да постоји „потпун“ епистемолошки рез и да Маркс овом изменом проблематике и терминологије коју почиње да користи у „Немачкој идеологији“ негира или одбацује становиште о идеологији које износи кроз критику религије. Несумњиво је у раним радовима доминантна негативна оријентација идеологије, али она се касније не одбацује већ остаје у нешто измењеном, развијенијем и суптилнијем облику. Као што, у одређеној мери, и каснији развијенији облици бивају садржани у овој почетној фази.

Наиме, Маркс се у „Прилогу критички Хегелове филозофије права“ надовезује на Фојербахову критику и тврди да је темељ критике религије у томе да је човек онај који ствара религију, а не то да религија ствара човека. Но, већ на том месту он антиципира разумевање које ће развити у „Немачкој идеологији“, а то је да „човек није апстрактно биће које чучи изван свијета. Човек, то је човјек свјет, држава, друштво“ (Marx i Engels, 1974k: 150). У том смислу, религија није тек пука лаж, смишљена манипулација, па чак ни Платонова „племенита лаж“, већ је она производ друштва: „Ова држава, и ово друштво производе религију, искривљену свијест о свијету, јер су и они изопачени свијет (*ein verkehrtes Weltbewußtsein, weil sie eine verkehrte Welt sind*) (исто, 150-1; Marx i Engels, 1976: 378-9). Овде бисмо скренули пажњу и на превод где „изопачено“ има прејакно значење, држећи у корену „опако“, док немачки оригинал указује на „изокренуто“, „изврнуто“ те оно има пре свега просторну димензију, а не вредносну. Ово је сасвим јасно из наставка Марксове мисли где се тврди да је религија теорија тог света, да је она „фантастично остварење човјекова бића“ и да је она управо фантастично остварење зато што „човек не поседује истинску стварност“. И ту долази до кључне разлике између Маркса и његових савременика немачких критичара: „Борба против религије је, дакле, посредно борба против онога свијета чија је духовна арома религија. Религијска биједи је једним дијелом израз збиљске биједи, а једним дијелом протест против збиљске биједи. Религија је уздах потлаченог створења, душа свијета без срца, као што је и дух свијета без духа. Она је опијум народа (*Sie ist das Opium des Volkes*)“ (исто).

Често се истицало у погрешним тумачењима да је религија опијум за народ, што такође није у духу Марксове критике, јер овде се пре свега ради о критици стварног друштва, друштвеног бића, а не о манипулацији и завођењу маса од стране идеолога. А религија се овде разуме као оно што ће Маркс у каснијим радовима назвати облицима друштвене свести, идеолошком надградњом. Религија нема само „негативну“ оријентацију као крива свест, а још мање као наметнута крива свест, већ она има и „позитивну“ оријентацију јер може постати израз протеста против беде стварног људског живота. Прецизније речено, религија није крива свест јер је лаж, обмана, заблуда, већ зато што је производ једног изокренутог света. Касније ћемо погледати како Енгелс ово анализира у сељачким побунама.

Маркс се неће задржати само на критици религије и као што се могло видети у изложеним местима, он ће своју теорију отуђења померити од религије према стварном материјалном свету, односно према економији. У „Економско-филозофским рукописима“ ово обртање субјекта и објекта води према апсолутној доминацији економије/капитала над човеком/радником. Главни проблем почива у томе што се „радник према производу свога рада односи као према туђем предмету“ који постаје моћнији што више радник свој рад екстериоризује у предмете. Ово представља прецизну аналогију са религијом: „Уколико човек више ставља у бога, утолико мање задржава у себи. Радник ставља свој живот у предмет; али сад живот не припада више њему, него предмету“ (Marks i Engels, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*: 218).

Маркс ће додуше приметити да овде постоји један прогресивни процес људског подређивања спољним силама. Наиме, ако раније у историји рад није припадао људима већ је главна производња Индије, Египта и Мексика била изградња храмова, те је рад припадао боговима, они ипак нису били „господари рада“ као ни природа. Како је у индустријском периоду човек почео себи да подређује природу „чуда богова све више постају излишна услед чуда индустрије“ и сада „туђе биће коме припада рад и производ рада“ нису ни богови ни природа већ сам човек. Но, овде није реч о наивном хуманизму, односно не ради се о некаквој „људској глупости“ и животу који није у складу са принципима разума. Ради се о класном друштву, човек који стоји изван радника и присваја рад је капиталиста, а овај однос је неслободан: „Кад се према својој властитој дјелатности односи као према неслободној дјелатности, он се према њој односи као према дјелатности

која је у служби, под влашћу, присилом и јармом другог човјека“ (Marx i Engels, 1974л: 223-4). Овим отуђеним радом, човек се отуђује од природе, производа рада, од себе самог и од других људи, а „власт над производњом и над производом добије онај ко не производи“ (исто).

У томе је смисао тезе да човек није апстрактно биће, већ је човек родно биће које „практички и теоријски чини род, како свој властити тако и род других ствари, својим предметом“ и које се према себи односи „као према универзалном, те стога слободном бићу“ (исто, 220). Ово је јасно изнесено у шестој тези о Фојербаху: „Али људска суштина није никакав апстрактум који се налази у појединачној индивидуи. У својој стварности она је скуп друштвених односа (Bloh, 1976: 115). Тако се Маркс противи Фојербаховом неисторичном схватању човека, његовом антрополошком схватању да природа повезује људе, и супротно томе поставља социолошко схватање човека према којем је човекова суштина, његово родно биће, реално постојећи друштвени свет (исто, 34-5).

У том кључу треба разумети питање политичке еманципације и однос између ове и религије о чему Маркс говори у „Прилогу јеврејском питању“. Главна теза је у том делу сасвим јасна и изражена је на следећи начин: „Питање о односу политичке еманципације према религији постаје за нас питање о односу политичке еманципације према људској еманципацији (Marx i Engels, 1974м: 129). На овом месту постаје важно разликовање грађанског и политичког друштва јер се у том друштвеном контексту одиграва противречност између општег и посебног у капиталистичком буржоаском друштву. Политички живот савременог човека је двострук, он се одвија унутар грађанског и политичког друштва (државе). И на том месту долази до противречности општег и посебног, односно политичка држава треба да представља општост, али она то чини само преко грађанског друштва и „егоистичног живота“: „Гдје је политичка држава достигла своју праву изграђеност, тамо човјек води двоструки живот – небески и земаљски, али не само у мислима, у свијести, него и у збиљности, у животу – живот у политичкој заједници, у којој се он јавља као друштвено биће, и живот у грађанском друштву у којему делује као приватан човјек, у којему друге људе сматра средством, самога себе понижава до средстава и постаје играчка туђих сила“ (исто, 131).

У основи, ово је проблем који се може разумети као структурни проблем савременог концепта грађанског друштва. Таквим га Маркс и представља говорећи да је „за човјека као *bourgeois* живот у држави само привид или моментални изузетак насупрот суштини и правилу“ (исто). Јер претпоставке материјалног постојања буржуја су сасвим унутар грађанског друштва, а по самој логици отуђења, није могуће помирење и живот родног бића унутар општег интереса државе. Према томе долази до разлике између *droits de homme* и *droits du citoyen*, где права „човека уопште“ значе права члана грађанског друштва „егоистичног човјека који је одијељен од човјека и заједнице“ (исто, 138). Ово указује на проблем отуђења, односно сама слобода се одређује негативно, она човека дели од других људи, а практична примена његове слободе налази се у праву на приватно власништво (исто, 138-9). Па се и сама једнакост изводи из оваквог разумевања слободе, као и схватање сигурности којим се „грађанско друштво не уздиже изнад свог егоизма. Сигурност је, напротив, осигурање његова егоизма“ (исто). На тај начин Маркс показује да права човека немају никакве везе са схватањем човека као родног бића, човек ту није схваћен као општост већ је он у потпуности изолована индивидуа, мада не празни апстрактум, већ скуп буржоаских друштвених односа. Према томе, не само да се човек не појављује као родно биће већ „напротив, сам родни живот, друштво, појављује се као вањски оквир индивидуума, као ограничење њихове првобитне самосталности“ (исто, 140). Или како ће нешто другачије рећи на другом месту: „Човјек као члан грађанског друштва важи као прави човјек, као *homme* за разлику од *citoyen*, јер је он човјек у својој непосредној осјетилној индивидуалној егзистенцији, док је

политички човјек само апстрахиран, умјетан човјек, човјек као алегоријска, морална особа. Збиљски човјек је признат тек у облику егоистичног индивидуума, истински човјек тек у облику апстрактног *citoyen*“ (исто, 143).

Овако Маркс раскида са пуком критиком религије и самим тиме са схватањем негативне идеологије где би задатак филозофије и теорије требало да се задржи на критици (криве)свести. Супротно томе, критика се концентрише на „световни“ аспект, тј. на друштвени аспект и све оне околности која доводе до тога да човек бива отуђен као родно биће. Оне нису производ свести, погрешног увида у истинитост самог друштвеног битка човека, већ су последица структурних околности буржоаског друштва у којем је човек као индивидуа супротстављен и одвојен од друштва. Њега не дели чак ни похлепа ни егоизам као психолошки елементи свести, већ право на приватну својину и читав правни поредак који је изведен на том основу. На тај начин Маркс већ у својим раним радовима, тај „млади Маркс“, битно премешта аспект критике религије и идеологије уопште. Но, ово није премештање критике од надградње према бази, иако смо видели да постоји и такво кретање, већ покушај једног заснивања критике која постоји на општем нивоу – на нивоу човека као политичке животиње.

Ово премештање фокуса критике, које ће Алтисеру послужити да истакне прелом између младог и зрелог Маркса, најбоље се показује у „Немачкој идеологији“. Овде Маркс поставља нешто развијенију теорију историје и одлази корак даље у анализи „скупа друштвених односа“. Нема сумње да ово дело може да се схвати као програмско дело заснивања материјалистичког схватања историје - отуда покушај демаркације у односу на постојећу „идеологију“: „Сасвим супротно немачкој филозофији, која се спушта са неба на земљу, овде се са земље подиже на небо¹⁹⁶. То јест, не полази се од онога што људи говоре, уображавају, себи представљају, а ни од људи који постоје само у речима, мислима, уобразиљи, представи, да би се од њих стигло до стварних људи; полази се од стварно делотворних људи и из стварног процеса њиховог живота изводи се и развитак идеолошких рефлеска и одјека тог животног процеса“ (Marx i Engels, 1974a: 23).

Ово наглашавање разлике између материјалистичког схватања историје и немачке идеалистичке филозофије није могло проћи без плаћања цене. Наглашавање материјалног аспекта, „стварног друштва“ какво постоји довело је до овог разумевања идеологије као „рефлекса“ тог друштва и уследило је разумевање идеологије као „магловите творевине у мозгу људи представљају неопходне сублимате материјалног процеса њиховог живота, процеса који се може емпиријски установити, а везан је за материјалне претпоставке. Морал, религија, метафизика и остала идеологија, и облици свести који њима одговарају тиме губе привид самосталности“ (исто). Али нападајући „привид самосталности“ њима се одузела и свака самосталност и сведени су тек на одраз, рефлексiju, сублимат. Тиме се заиста приближава негативном схватању идеологије, али се уједно пада испод ранијег нивоа разумевања отуђења где отуђење није само одраз, већ и израз отуђеног родног бића. Ипак, као да и сами Маркс и Енгелс то примећују те на истом месту говоре о идеологији као *camera obscura* која ствара такву представа као да су „људи и њихови односи постављени на главу“, али што није последица њихове погрешне свести коју треба исправити правилном свешћу већ „овај феномен произлази из историјског процеса њиховог живота (исто,

¹⁹⁶ Ову идеју ће поновити још једном у „Капиталу“: „Чак је и свака историја религије некритичка ако не узима у обзир ову материјалну основицу. Доиста је много лакше путем анализе наћи земаљску језгру религиозних химера него обрнуто из датих одређених стварних животних прилика извести њихове верске идеализоване облике. А овај последњи метод је једино материјалистички и стога научни метод“ (Marx i Engels, 1974г: 330).

22-3). У том смислу *camera obscura* заводи на погрешан пут и поједностављује проблем идеологије на проблем чулног опажаја. Иако ће ова метафора бити утицајна, она се неће у том облику поново појавити у Марксовим радовима.

У даљем разматрању идеологије се долази до позитивне оријентације чувеном тврдњом да су „мисли владајуће класе у свакој епоси владајуће мисли, тј. класа која представља владајућу материјалну силу друштва је уједно и његова владајућа духовна сила. Класа којој стоје на располагању средства за материјалну производњу располаже тиме у исто време и средствима за духовну производњу“ (исто, 43). Ово је сада другачија перспектива идеологије. Идеологија сада не одражава, већ изражава материјалне односе људи и заснована је на постојећој подели рада. Ова подела рада се појављује двојако, са једне стране подређене класе које су подређене у самом процесу материјалне производње подређене су и у процесу духовне производње. Са друге стране, унутар саме владајуће класе постоји подела рада где се издвајају „духовни радници“, група идеолога која производи владајуће мисли: „Један њен део иступа у улози мислилаца те класе (то су њени активни идеолози, способни да стварају концепције, за које је главни начин да се прехране стварање илузија те класе о самој себи), док се други према тим мислима и илузијама односе више пасивно, показујући спремност да их прихвате, зато што су они у стварности активни чланови те класе и имају мање времена да стварају илузије и мисли о себи самима“ (исто, 43-4). Мада овде немамо увид у то зашто су потребне илузије класе о самој себи¹⁹⁷, ми јасно можемо да уочимо да унутар класе постоји хегемонија овог активног дела у односу на пасивни део, односно фракција идеолога успоставља идеолошку хегемонију над фракцијом различитих група капиталиста.

Такође нема ни анализе како се хегемонија успоставља над подређеним класама, али постоји увид да постојање револуционарне идеологије може бити могуће само уколико постоји револуционарна класа. Али револуционарну идеологију Маркс и Енгелс разумеју као идеологију која је успоставила идеолошку хегемонију, иако се ово занемарује код њих двојице: „Већ зато што стоји насупрот једној класи, револуционарна класа од самог почетка не иступа као класа, већ као представник целог друштва, она се појављује као цела маса друштва насупрот тој једној јединој владајућој класи“ (исто, 44). Можемо претпоставити да се овде има у виду деловање „трећег сталеза“ који није никаква посебна класа, већ како се то представљало то је 96 посто укупног друштва и сходно идеји политичког представљања, они немају шта друго представљати осим укупне интересе друштва. Дакако ово може бити илузија коју идеолози стварају о самима себи, идеје које су им потребне да би могли да буду историјски делатни, не као манипулатори који стварају лажну свест, већ као ствараоци позитивне оријентације идеологије, стварања погледа на свет који изражава њихове класне интересе.

У „Манифесту“ ће се чак отићи и даље тврдњом да „гдје год је дошла на власт, буржоазија је разорила све феудалне патријархалне и идиличне односе. Она је немилосрдно покидала шаролике феудалне везе које су човјека везивале за његовог природног претпостављеног, и није остала између човјека и човјека никакву другу везу осим голог интереса, осим бездушног 'плаћања у готову“ (Marx i Engels, 1974з: 382). Али ово није ни хвалоспев ни носталгична критика, овде се може прочитати један оптимистични сентимент да долази до „рационализације“ и „рашчаравања света“: „Она је, једном ријечи, на мјесто експлоатације прикривене вјерским и политичким илузијама ставила отворену, бесрамну, директну, сурову експлоатацију“ (исто). Такорећи, овде као

¹⁹⁷ Нешто најближе објашњењу је то да владајућа класа мора ради остварења својих циљева своје интересе приказати као заједничке и својим мислима дати облик општости што је веома блиско значењу идеолошке хегемоније (Marx i Engels, 1974б: 44).

да се губи потреба за негативном оријентацијом идеологије, да више нема искривљене свести која је производ самих друштвених односа, већ експлоатација постаје огољена, она постаје свима очигледна. У истом смислу идеолози постају најамни радници, а породице интересне заједнице: „Она је лјекара, правника, свештеника, пјесника и научника претворила у своје плаћене најамне раднике. Буржоазија је с породичног односа здерала дирљиво-сентиментални вео и свела га на чисти новчани однос“ (исто).

Овај продор капитала, оно што се данас може назвати општом комодификацијом друштва, заварало је Маркса и Енгелса да у извесном смислу идеологија постаје превазиђена. Овај револуционарни продор је представљен следећим добро познатим речима: „Она растаче све чврсте, зарђале односе са свим старинским представама и схватањима који их прате; сви нови односи застаријевају прије но што очврсну. Све што је чврсто и устаљено претвара се у дим; све што је свето скрнави се; људи најзад бивају присиљени да на свој животни положај, на своје међусобне односе погледају трезвеним очима“ (исто, 383). Ово прецизно разумевање динамике капитализма, противречности између развоја његових производних снага и производних и друштвених односа феудализма, садржало је ипак наивно уверење о крају идеологије и присиљености да се свет види онаквим каквим јесте. Повратак на идеологију као одраз стварности, али овог пута као да се одустало од идеје да је сама стварност искривљена. Стога, за разлику од Бодријара који је овај продор динамике капитализма схватио као крај стварности и потпуну доминацију симулакрума, Маркс је схватио као крај идеологије и доминацију огољене и бруталне стварности капиталистичке логике. То је још једном код Маркса и Енгелса „пад“ на емпиризам или сензуализам који се могу видети у томе да чула непосредно представљају стваран свет какав он збиља јесте.

На питање идеологије Маркс ће се још једном вратити у „Капиталу“ и идеологију уписати у саме друштвене односе КНП¹⁹⁸ чиме се овај претходни „наивни“ поглед на идеологију знатно усложњава и одлази преко уобијачено негативно схваћене идеологије, па чак и неутралног и позитивног схватања. Иако ни једном неће искористити термин отуђења, у одељку о фетишизму робног облика, сасвим је јасно да је реч о истој проблематици. Оно што је изостало јесте тај „стари“ филозофски термин. Погледајмо нешто дужи цитат:

„То значи да се тајанственост робног облика састоји просто у томе што он људима друштвене карактере властита њихова рада одражава као карактере који објективно припадају самим производима рада, као друштвена својства која те ствари имају од природе, а отуда им и друштвени однос произвођача према целокупном раду одражава као друштвен однос који изван њих постоји међу предметима. Овим *quid pro quo* [заменењивањем] производи рада постају робе, чулно натчулне или друштвене ствари. Тако се и светлосни утисак неке ствари на нерв вида не показује као субјективан надражај самог нерва вида, већ као објективан облик ствари изван ока. Али при гледању, ствар, спољашњи предмет, доиста баца светлост на другу ствар, на око. Ту имамо физички однос међу физичким стварима. Насупрот томе, робни облик и однос вредности производа рада, у коме се он испољава, немају апсолутно никаква посла с њиховом физичком природом и оним односима између ствари који из ње проистичу. Овде је ствар само у томе да одређен друштвени однос међу самим људима узима за њих фантазмагоричан облик односа међу стварима. Због тога, да бисмо нашли аналогију, морамо прибећи магловитим регионима верског света. У њему производи људске главе

¹⁹⁸ Према Адорновом мишљењу са којим се потпуно слажемо, ова уписаност у друштвене односе значи да фетишизоване перцепције нису тек илузије, постварење није тек лажна свест, већ истовремено и стварност: „То што су категорије илузије уствари такође категорије стварности, то је дијалектика“ (Adorno, 2018:7). У том смислу је роба архетип идеологије, мада роба сама није једноставно лажна свест већ резултат структуре политичке економије, што је иначе према Адорну разлог због чега је свест одређена бићем – а теорија идеологије је озбиљна тек ако разуме да је лажна свест неопходан облик објективног процеса (исто, 8).

изгледају као да су самостална бића, обдарена сопственим животом, и која се налазе у односима међу собом као и с људима. Овако је и с производима људских руку у робном свету. Ово ја називам фетишизмом, који приања за производе рада чим се производе као робе, и који је због тога нераз- двојно скопчан с робном производњом“ (Marx i Engels, 1974a: 74-5).

Дакле, још једном се Маркс враћа на своје ране тезе о отуђењу и критици религије, али овог пута он не нуди чисто филозофске, апстрактне тезе, већ анализу саме материјалне стварности КНП. Наиме, подела између апстрактног и конкретног рада, као и подела рада у којој доминирају приватни радови, сакрила је суштину стварања вредности тако да изгледа као да саме робе улазе у односе између себе (понуда и тражња, фактори производње итд.). Такође, можемо видети да се одустаје од једноставног модела *camera obscura* и да се сада тврди да су робе натчулне ствари, односно не ради се о њиховим физичким својствима¹⁹⁹, већ о друштвеним односима, о структури која није видљива оком, али која узима имагинарни облик. А структура је таква да употребне вредности постају робе зато што су производи приватних радова који се одвијају независно једни од других и као такви приватни радови се апстрактно потврђују као друштвени рад кроз размену. С обзиром да је КНП систем робне производње, произвођачи „ступају у друштвени додир тек размењивањем производа свог рада“, што ће рећи произвођачи не користе употребну вредност онога што произведу, већ их занима само разменска вредност, не производњом него тек продајом те робе „приватни радови потврђују се као чланови укупног друштвеног рада тек путем односа у које размена доводи производе рада, а преко ових и произвођаче. Због тога се овима друштвени односи њихових приватних радова приказују као оно што јесу, тј. не као непосредно друштвени односи самих лица у њиховим радовима, већ, напротив као, предметни односи међу лицима, а друштвени односи међу стварима“ (исто, 74-5). Дакле, овде није реч о илузији, већ заиста између произвођача нема друштвеног односа, већ је друштвени однос резервисан за робе које улазе у међусобне односе на тржишту и тек посредством друштвеног односа између роба улазе и произвођачи у друштвене односе. Фетиш је, дакле, стваран.

Оно што је битно још једном подцртати јесте да је овде реч о самој структури КНП, а овде Маркс структуру разуме као структуралиста, као елементе друштвеног система који функционишу независно од свести људи. То је место на којем Маркс додатно усложњава схватање идеологије и измешта је из свести у саме друштвене односе: „Према томе, не доводе људи производе свог рада у узајамни однос као вредности зато што у тим стварима гледају пуке материјалне омотаче истоврсног људског рада. Напротив. Тиме што у процесу размене изједначају своје разноврсне производе један с другим као вредности, изједначају они и своје различне радове једне с другима као људски рад. Они то не знају, али чине то“ (исто, 76). Сама теорија вредности се овде критикује, односно дотадашња политичка економија која је разумевала да радна теорија вредности подразумева то да произвођачи рационално мере колико су рада утрошили у производњу неке робе, јер зашто би неко разменио један предмет од 5 радних сати за 2 предмета од једног радног сата. Али овде се не ради о томе, већ о самој историчности и друштвености, о односима који стварају структуре и учинке ових структура. Људи то не знају, али они то чине. Доводећи различите конкретне радове у везу једне с другима, овом праксом²⁰⁰ се заправо изједначавају радови и

¹⁹⁹ Маркс представља врло илустративан пример за своју критичку анализу: „Откуд илузије монетарног система? Отуд што он на злату и сребру није могао да види да они, као новац, представљају неки друштвени однос производње, али га представљају у облику природних ствари које имају нарочита друштвена својства. А модерна економија, која се надмено цери монетарном систему? Зар њен фетишизам није очигледан чим проговори о капиталу? Колико је времена протекло откако је одбачена илузија физиократа да земљишна рента расте из земље, а не из друштва?“ (Marx i Engels, 1974г: 83).

²⁰⁰ „У својој недоумици, наши власници роба мисле као Фауст. У почетку беше дело“ (исто, 87).

апстрактни људски рад поставља као мера вредности која изједначава све робе. То значи да се не ради о субјективним проценама уложеног рада, већ о самој структури КНП и производњи приватних радова који се потом остварују у размени као друштвени рад.

У складу са БН моделом, Маркс ће тврдити да је управо овакав начин производње прикладан хришћанству који има култ „апстрактног човека, особито у свом буржоаском развитку, у протестантизму, деизму, итд“, док у античким НП овај процес претварања производа у робу има само подређену улогу која постаје „значајнија уколико заједнице више улазе у стадијум свог распадања. Прави трговачки народи постоје само у интермундијама старог света, као Епикурови богови или као Јевреји у пораме пољског друштва“ (исто, 80). Иако ови стари народи имају „једноставнију и провиднију“ производњу од капиталистичке, они се или још нису „одвојили од пупчане врпце која их је са осталима везала у природну родовску целину“ или су још увек зависни од односа надређености и подређености који условљавају природне и народне религије. Маркс стога религије може да види као стварно превладане тек када се развој производних снага стави под свесну, рационалну друштвену контролу: „Уопште, религиозни одраз стварног света може се изгубити тек онда кад односи практичног свакодневног живота буду из дана у дан показивали људима провидно разумне односе међу њима и према природи. Процес друштвеног живота, односно процес материјалне производње, скинуће са себе мистични маглени вео само кад као производ слободно удружених људи буде стајао под њиховом свесном планском контролом“ (исто, 81).

Анализа фетишког робног карактера ће пронаћи многе похвале и критике, али и неразумевања унутар оба табора. Тако Иглтон износи критику да је идеологија схваћена на емпиристички и негативан начин. Као проблем износи то да се наша (погрешна) перцепција стварности појављује као већ иманентна самој стварности што подразумева да стварност сама садржи (погрешно) сазнање. Према томе, људски субјекти су само пасивни примаоци одређених објективних ефеката, жртве друштвене структуре која спонтано намеће њихову свест (Eagleton, 1991: 88). Али ово није сасвим тачно разумевање, јер се овде не ради само о перцепцији, већ управо о људским праксама, о ономе што људи чине а не знају да чине – па самим тиме ово није само питање идеологије и свести, већ производних односа и друштвене структуре. Ово је сасвим другачија перспектива у којој људски субјект није пуки прималац друштвене структуре, већ управо онај који ствара структуру на такав начин да искривљује стварност. У том смислу код фетишизма није само реч о томе да људи нечега нису свесни, већ да људи управо то нешто чине. Другачије речено, овде нема грубе поделе на базу и надградњу, већ су управо оба момента конститутивни део стварности. Уз све опасности повлачења грубих аналогија, слично разумевање доноси касније психонализа разликовањем структурних нивоа свести где већи део људског понашања остаје човеку тајновит, унутар несвесног. Тако и овде човек није само неко ко погрешно перципира своју праксу, већ је он и субјект те праксе, а не пуки одражавалац објективне стварности. Штавише, и када он постане свестан ове стварности, он наставља даље са истом праксом све док не укине робну производњу. Но, видели смо да код Маркса ово није увек сасвим јасно и да је Иглтон наведен на овакав закључак самим Марксовим ходом по танкој жици.

Овај ход по танкој жици добро се може видети код старог Енгелса који пише писмо Мериноу 1893. године у којем тврди: „Ми сви смо главни акценат стављали и морали да стављамо пре свега на извођење политичких, правних и осталих идеолошких представа и поступака, посредованих овим представама, из основних економских чињеница. При том смо формалну страну занемарили због садржине: начин на који се ове представе образују“ (Marx i Engels, 1974n: 87). У покушају да сада представи овај начин на који идеологија настаје он појашњава значење термина лажне свести: „Идеологија је процес који се, истина, одвија са свешћу такозваног мислиоца, али

са лажном свешћу. Праве погонске силе које га покрећу остају му непознате; иначе то и не би био никакав идеолошки процес. Дакле, он замишља лажне односно привидне покретачке силе“ (исто, 87-8). Енгелс пак тврди и супротно, оно што смо већ видели у БН моделу, да идеологија има повратни утицај чак и на узроке из којих је настала и да тиме има своју историјску делотворност (исто, 88-9). И тако остаје и даље на делу двосмисленост, двосмисленост која остаје до краја препрека да Маркс и Енгелс систематизују једну теорију идеологије јер двосмисленост је овде противречност између лажног и стварног која никада није јасно образложена код њих двојице.

Но, код Енгелса је размишљање о идеологији можда најбоље изражено у „Немачком сељачком рату“ где он показује позитивну оријентацију идеологије. С обзиром да је из неког разлога ово дело често занемарено, задржаћемо се на основној вези између класе и идеологије коју Енгелс овде наглашава, али и антиципира „идеолошко поље“, „идеолошке апарате“ и успостављање идеолошке хегемоније. Наиме, Енгелс наводи да је контекст сељачког рата одређен срастањем права и теологије што је учинило да су црквене догме биле и политички аксиоми и да су имале у судовима законску снагу. То је допринело да теологија постигне превласт, дакле хегемонију, на пољу духовних делатности што је била „неминовна последица положаја цркве као најопштије синтезе и потврде постојеће феудалне власти“ (Marx i Engels, 1974о: 289). У овој вези између феудалног система и религијске власти, тада претежно католичке цркве чију хегемонију изазива успон протестантизма, револуционарне делатности су „морале бити уједно и претежно теолошке јереси“ (исто).

Тако у сељацима и плебејцима Енгелс види револуционарну теолошку јерес која је била слична грађанској јереси, али је одлазила даље и тражила успостављање прахришћанске једнакости међу члановима заједнице: „Она је из 'једнакости деце божје' извучила закључак о грађанској једнакости, па делимично чак и о имовинској једнакости. Изједначавање племства са сељацима, патриција и повлашћених грађана с плебејцима, укидање кулука, данка на земљу, пореза, повластица и бар највећих разлика у имовини — били су захтеви који су, с мање или више одређености, истицани и брањени као неминовне последице прахришћанског учења“ (исто, 290-1).

Енгелс уочава разнородност, или лаклауовски речено артикулацију различитих друштвених идентитета, пошто у почетним Лутеровим (Martin Luther) прогласима против католичких свештеника разне класе „виде“ себе: „Видели су сељаци и плебејци сигнал за устанак; на другој страни, њему су се прикључивали умеренији грађани и велики део нижег племства, па је талас понео чак и кнежеве. Једни су веровали да је дошао дан када треба да се обрачунају са свим својим угњетачима, други су само хтели да сломе власт попова, католичку хијерархију, да се отресу зависности од Рима и да се обогате конфискацијом црквених имања“ (исто, 293). Међутим, показало се да Лутер није био рад да се прихвати овако опште идеолошке хегемоније и да поведе широке слојеве и класе у револуционарну борбу, већ је „напустио народне елементе покрета и прешао на страну грађана, племића и кнежева. Умукли су позиви на борбу против Рима до истраге; Лутер је сада проповедао миран развитак и пасиван отпор“ (исто).

Када је избила побуна, Лутер је у свом наступу задржао подељеност и противречности, оптуживао је власт да је крива за устанак због угњетавања и тврдио да нису сељаци умалили против њих него Бог, али је тврдио и супротно да је устанак безбожна ствар противна јеванђељу (исто, 294). Од тада настаје ривалство између Лутера и Минцера (Thomas Müntzer) који је предводио револуционарне сељачке масе. Лутер схвативши да може бити погубљен као издајник ставиће се оштро против револуције тврдећи да је то „убилачка и разбојничка сељачка руља коју треба разбијати, давити и клати, тајно и јавно, где ко може, као што се бесни пас мора убијати. Стога, драга господо, избављајте, спасавајте, нека коље, туче, дави где ко може; ако погинеш, благо теби,

блаженије смрти никад не би могао наћи“ (исто, 294-5). Ова револуционарна нетрпељивост, запаљена атмосфера борбе на живот и смрт, показује поврх свега и презир према обичном народу: „Мудрац каже: *cibus, onus et virga asino*: сељацима је у глави овсена слама, они не слушају речи и неразумни су, те зато морају да чују батине, пушке, што су и заслужили. Треба да молимо за њих да се покоравају; а ако неће, онда ту нема много милости. Нека међу њих зазвижде курлунти, иначе ће починити хиљаду пута горе ствари“ (исто, 295). Дакле, сељак није ништа друго него магарац, радна снага која има да се покорави или ће осетити бич на својим плећима, јер они други језик и не разумеју. Дакако, у тренуцима побуне је лако заборавити да је стање добровољне послушности нарушено, те да остаје само присила као средство да се пређашње стање поврати.

Са друге стране, Минцер је био теолог који је највећим делом нападао свештенике, али није заговарао дебату и миран прогрес већ позивао народ на оружану борбу против римског папе: „Та, Христос каже: 'Ја нисам дошао да донесем мир, него мач.' А шта треба да радите ви саксонски кнежеви с тим мачем? Ништа друго већ да уклоните и одвојите те зле људе који се супротстављају јеванђељу, ако хоћете да будете божје слуге. Христос је сасвим озбиљно заповедио (Лука 19, 27): 'Узмите моје непријатеље и давите их пред мојим очима'... Не говорите нам никакве празне фразе како ће то учинити божја сила без помоћи вашег мача, јер би вам иначе могао зарђати. Оне који су против божјег откровења треба уклонити без самилости, као што су Хискија, Кир, Осије, Данило и Илија растерали свештенике бога Вала, иначе се хришћанска црква неће вратити своме извору. Мора се ишчупати коров из винограда божјег у доба бербе. Бог је рекао Мојсију (5. књига, 7, 5): 'Немајте милости према безбожницима, порушите њихове олтаре, размрскајте њихове идоле и спалите их да се не љутим на вас'“ (исто, 296). Узалуд је агитовао Минцер код кнежева, они су остали глуви за његово проповедање револуционарног хришћанства, и морао се одвојити од грађанске реформације и стати пре свега на позиције сељака, што је за Енгелса значило и прелаз ка световном јер од тада је наступао „директно као политички агитатор“ (исто, 296).

Премештање ка сељацима као јединој револуционарној класи није било за Минцера само политичко тактизирање. Оно је са собом носило нужне измене у идеолошкој пракси. Тада је, према Енгелсовим речима, наступио прелаз у којем је Минцер у форми хришћанства заговарао неки облик пантеизма који се на неким тачкама граничио са атеизмом. Једна од тих тачака је одбацивање Библије као непогрешивог откровења и тврдња да је разум откровење које је постојало увек и свуда те „супротстављати Библију разуму значи убијати дух словом. Јер свети дух о коме говори Библија није нешто што постоји ван нас; свети дух је управо разум“ (исто, 297). Енгелс у духу просветитељства претерује када разум изједначава, макар гранично, са атеизмом, но то је овде неважно. Минцер је тврдио да разум уздиже човека до Бога и да небо није са оног света већ га треба тражити на земљи и да „нема других ђавола сем људских похлепа и грамжљивости“. Ово ће послужити Енгелсу да закључи како је Минцерово филозофија дотицала атеизам и била мање библијска од Хегелових ученика, као и да је у политичком програму била комунистичкија од многих комунистичких секти Фебруарске револуције (исто, 298). Стога Минцер у својим говорима напада кнежеве, племство и свештенике захтевајући једнакост, сваки посао и добра би требало направити заједничким и то спровести не само у Немачкој него у целом хришћанском свету. Његова револуционарна проповед није остала само на речима: „У исто време Минцер је објављивао један за другим револуционарне памфлете и слао емисаре у свим правцима, док је он сам организовао савез у Алштету и околини. Први плод ове пропаганде било је рушење Богородичине капеле у Мелербаху код Алштета, по заповести: 'Олтаре њихове раскопајте, и ликове њихове поломите, и резане богове њихове огњем спалите, јер си ти народ свет' (С. Мојс. 7, 5-6.)“ (исто, 299).

Овај чин насиља је био политички важан јер је изазвао снажну реакцију међу кнежевима који су тада на делима могли да се увере да Минцер није само брбљивац, већ неко ко разуме спону између дискурса и праксе. Након ове насилне акције покушали су кнежеви са њиме да склопе мир, а он од њих тражио да се побију безбожни властодршци, попови и калуђери који се јеванђељем служе као са јереси, као и зеленаши и разбојници међу властелом који „све грабе у своје власништво, рибе у води, птице у ваздуху, биљке на земљи. А онда још проповедају сиротињи заповест 'Не кради', а они сами дижу где шта стигну, гуле и деру сељака и занатлију. А кад сељак или занатлија посегне и за најмањом ситницом, онда он мора да виси, а на све то каже онда доктор Лажов: Амин“ (исто). Овде се јасно може видети да Минцера борба превазилази борбу унутар религије као нечега што би било апстрактно или изоловано од друштва. У духу Марксове теорије може се рећи да он овде иде даље и обрачунава се са самим изокренутим светом, са владајућим класама, односно са самим феудалним друштвеним поретком.

С обзиром да није успео да постигне договор са кнежевима, он је штампао револуционарни памфлет који је завршио врло ефектним речима: „Ах, драга господо, како ће лепо Господ размачнути гвозденом палицом по старим лонцима! Истину вам велим, бунићу народ. Нека буде!“ (исто). Тиме се сасвим јасно Минцер ставио на страну „сељака и занатлија“ схвативши да градски кнежеви неће одиграти револуционарну улогу, те да нема могућности да се успостави идеолошка хегемонија над њима – револуција је сведена на савез делова сељаштва и занатлија. Најаву револуције у другом памфлету Минцер ће изразити овако: „Сав свет ће морати да издржи јак потрес; десиће се такве ствари да ће безбожници падати са својих столица, а они који су били доле биће подигнути. Запамти, ставио сам своје речи у твоја уста, поставио сам те данас изнад људи и царства зато да истребљујеш, да рушиш, да разгониш, да стрмоглављујеш, да градиш и садиш. Гвоздени зид је подигнут између краљева, кнежева, попова и народа. Нека ступе у борбу и победа ће, чудесно, донети пропаст јакних, безбожних тирана“ (исто). Па, изгледа да је гвоздена завеса падала на Европу и пре 1945!

Наравно, Минцер је био петао који је прерано кукурикнуо, слично као у Риму Спартак, те је његова побуна угушена, а он лично убијен. У том смислу је био „испред свог времена“ и ограничен материјалним развојем производних снага, односима снага, наоружањем племића и њиховом идеолошком хегемонијом којом су подигли у своју војску сељаке који нису били део револуционарног покрета. Но, овај период и жива кретања идеолошких борби на подлози класних борби Енгелсу су послужили да направи савремену анализу и покаже како је Лутер заступао позиције тадашњег грађанства које није имало снаге да буде револуционарно те се подредило хегемонији кнежева, док је Минцер „превазишао непосредне предоцбе и захтеве плебејаца и сељака и тек од елите револуционарних елемената на које је наишао створио партију...која је вазда била само један мали део побуњене масе“ (исто, 301).

Према томе, у самој анализи Енгелс јасније представља како изгледају идеолошке борбе и промене унутар идеологије које су подстакнуте класним борбима. У том смислу он показује позитивну оријентацију идеологије али и функционисање идеолошке хегемоније где идеолози Минцер и Лутер као образовани теолози користе хришћанску идеологију, али је мењају (артикулишу) како би се прилагодили насталим условима и како би је учинили делатном у класним борбама између племства и сељака. За разлику од Лутера који је представник грађанства које је тек у зачетку свог развоја и не може успоставити идеолошку хегемонију, Минцер стаје на позиције сељака, али не као пуки популиста и демагог, већ као неко ко покушава да оде „иза“ сељачких и плебејских захтева и „иза“ постојеће протестантске и хришћанске религије, задржавајућу их и превазилазећи их у смислу *aufhebung-a*.

Због наглашавања ових веза и промена Енгелс даје једну конкретну, богату идеолошку анализу немачког друштва у зачетку капитализма. Али видимо да код Енгелса и Маркса постоји један отклон од термина идеологије као код француских теоретичара које смо представили у претходном одељку. Ако се идеологија разуме само као погрешна свест, онда је она пре свега део филозофије, део мишљења о стварним кретањима људског друштва које замењује праве узроке кретања и тако бива погрешном свести. Тиме се онда губи ова веза између класа и њихових погледа на свет, која није тек погрешна свест нити је пука „свест“. Она је конститутиван елемент саме историјске стварности, Лутер и Минцер се појављују делујући унутар постојећег нивоа развоја идеолошких облика и садржаја, а њих двојица су као идеолози „слободни“ или боље речено аутономни тек толико да унутар постојећих облика дорађују, мењају и у ограниченом смислу управљају идеологијом. Они нису у потпуности зависни од класа и материјалног развитка друштва, али је несумњиво њихова политичка и идеолошка борба тиме условљена.

Што се тиче Марксовог схватања идеологије, код њега не само да видимо отклон од термина идеологије²⁰¹ који је вероватно и намерава да остане ланцем везан за „немачку“, већ је исту судбину доживело и отуђење. И заиста, овај термин марксисти почињу да користе тек након што су постхумно објављени „Економско филозофски рукописи“ и „Немачка идеологија“. Да су ова необјављена дела остала скривена од очију јавности, отуђење врло могуће не би имало статус у теорији какав има.

Изгледа као да код Маркса постоји нешто што је Алтисер уочио, једна квалитативна разлика између раног Маркса филозофа и позног Маркса научника. Иако Алтисер ово питање заострава како би преломио јасније ову разлику него што је она сама преломљена код Маркса, ипак он правилно указује на одређени дисконтинуитет Марксове мисли. Но, тиме се још нисмо изборили са континуитетом. Могли смо да видимо да је проблем отуђења задржан у „Капиталу“ у проблему фетишизма робе. Али овде Маркс као научник не улази у дубље питање човековог битка, већ тврди да отуђење постоји у смислу да људски производи постају сила која делује као њима надређена, која прикрива да се ради о друштвеним односима које би људи могли да контролишу и показује да су то друштвени односи међу самим стварима изван контроле људи.

Код Маркса филозофа је фокус на другоме. Тамо је човек отуђен од родног бића, будући да својим радом он не потврђује себе као родно биће, већ опредмећени рад постаје предмет другог човека, његовог господара. Ово је још увек само варијација Хегелове дијалектике роба и господара. Али у шестој тези о Фојербаху Маркс ће тврдити да родно биће није апстрактно, да није по среди човекова људска природа, већ да је човекова суштина скуп друштвених односа, да је човек „по природи“ историјско биће. Тиме Маркс доводи у везу човека као „политичку животињу“, јер човек јесте друштвено биће, да ли по природи и/или историји, оставићемо по страни. И то значи да он своју суштину може остварити једино у друштвеној заједници, чиме Маркс одбацује сасвим апстрактну идеју човека као индивидуума и доводи је у везу са конкретним друштвеним односима. Али овде остаје отворено једно питање, које можемо претпоставити да представља макар један од разлога зашто Маркс престаје да користи термин отуђења - како је могуће сазнати да постоји отуђење човека? Ако је човек родно биће чија суштина се налази у скупу конкретних друштвено-историјских односа, како је могуће да он ипак буде отуђено биће? Није ли његова

²⁰¹ Подсетимо се, у опису БН постоје политичка и правна надградња којој одговарају „друштвени облици свести“, а не „идеологија“. Тако можемо разумети и Енгелсову анализу, као анализу друштвених облика свести, а не анализу идеологије као погрешне свести које су класе имале о себи у тадашњем немачком феудалном друштву. Али ово се може тек натегнуто представити као разлика, у једном озбиљнијем теоријском смислу ми видимо да је тешко раздвојити ова два термина.

суштина увек на неки начин одређена и изражена у постојећем друштву, те људи садрже и одређене елементе својих „класних суштина“? Једноставније речено, проблем отуђења човека се може јавити тек онда када постаје могуће разумевање „апстрактног човека“, а што долази са буржоаском епохом. Тек овде постаје могуће мислити да је роб отуђен - отуђен од ове идеје апстрактног човека (самопотврђивање слободе човека у раду), што уосталом важи за сваког припадника класе. Због овога код Хегела пропада и класа господара јер не користи своју радну делатност. Код Маркса класа господара, буржоазија, пропада због противречности капиталистичког друштва које је „само створило свога гробара“, а тај гробар мора да сахрани и самога себе ако жели да се ослободи. И ако би се ослободио он нема више кога да подјарми и стога остварује идеју „апстрактног“ човека, друштва које функционише у општем интересу, где се човек радом самоостварује, где опредмећење рада не ствара фетишки облик робе. Ово би требало да буде веза између филозофа и научника Маркса, премда ово не улази сасвим у питање идеологије. Ипак отуђење ће представљати један од главних појмова помоћу којег се може разумети Марксово схватање идеологије.

4.3 Схватање идеологије као лажне свести

Маркс и Енгелс су у својим радовима оставили фрагментарне увиде у идеологију који нису успели да буду „преведени“ на језик једне систематичне теорије идеологије. Но, ови фрагменти су били од користи ауторима који су се надовезивали на њих. У схватању идеологије као лажне свести је кључно разумевање теорије отуђења која добија додатан подстицај у међуратном периоду, с обзиром да су Марксови „Економско-филозофски рукописи“ објављени тек 1932. године. Ипак, треба поменути да Лукач још пре објављивања овог дела разрађује своју теорију отуђења на основу „Капитала“ и појма фетишизма. Потом, Лукачево дело „Повест и класна свест“ постаје угаони камен за развој онога што ће се назвати „Западним марксизмом“ уз мање изузетке (Алтисер итд.). Лукачева теорија отуђења у том смислу игра улогу посредника између Маркса и развоја критике идеологије у „Франкфуртској школи“. Но, док је Лукачева теорија писана под још увек оптимизмом „Октобарске револуције“ и могућностима историјског деловања радничке класе, код франкфуртоваца ће превагнути песимизам Другог светског рата, стаљинизма и успона потрошачког друштва. Наравно, било би погрешно ове разлике свести на питање диспозиција, те ћемо видети да постоје озбиљне теоријске разлике између Лукача и франкфуртоваца. Ако теоријске разлике можемо поједноставити онда се оне могу представити у (не)могућности радничке класе да се избори са отуђењем, са поствареним односима капиталистичког друштва. Док је за Лукача историјска позиција радничке класе епистемолошко значајна као позиција са које се може заобићи крива свест, за франкфуртовце сама радничка класа бива интегрисана у постварене друштвене односе капитализма и тиме не само да губи епистемолошку позицију већ и политичку-револуционарну. О томе ће уследити више речи у овом одељку.

4.3.1 Лукачево схватање идеологије и отуђења

Најзаслужнији за промовисање појма отуђења и реинкорпорирање овог појма у марксистичку филозофију био је Ђерђ Лукач. Па ипак у предговору за ново издање „Повести и класне свести“ Лукач признаје да је у овој књизи погрешно у разумевању отуђења следећи Хегела. Наиме он је изједначио отуђење са опредмећењем (постварење²⁰² је користио као синоним), за шта

²⁰² Узгред буди речено, постварење није сасвим одговарајући термин и због тога наводи на погрешне закључке, мада је оно сасвим одговарајуће када је у питању превод са немачког „*Verdinglichung*“. У српском језику би бољи термин био поробљавање, али и он наводи на погрешан пут јер пре свега има значење које се односи на „роб“ а не на „робу“, па је можда боље прихватити туђицу „комодификација“. Рад који производи не тек ствари (постварење), него робу (комодификација) – одређено добро које је

духовито додаје „та темељна и груба заблуда сигурно је много придонијела успјеху 'Повијести и класне свијести'“ (Lukacs, 1970: 24). Зато се он исправља тврдећи да није проблем у самом опредмећењу које је општи облик међусобног саобраћања људи, већ у томе што опредмећени облици у друштву добијају функције „које човјекову бит доводе у супротност спрам његова битка, у којима друштвени битак људско биће подјармљује“ (исто, 25). Овиме се Лукач враћа изворном Марксовом тексту који смо мало пре покушали и сами да интерпретирамо на овај начин који Лукач касније увиђа приликом корекције првобитног гледишта²⁰³. Још увек ни он неће објаснити ову разлику између друштвеног битка и људског бића у односу на шесту тезу о Фојербаху где је људско биће скуп друштвених односа²⁰⁴.

Ипак, он ће се приближити решавању овог питања на историцистички начин, тврђом о класној епистемолошкој привилегији спознаје друштва са позиција радничке класе. Наиме јединство праксе и теорије се, према Лукачу, постиже тако што „тачна спознаја друштва“ постаје „непосредни увјет њезина сапотврдјивања у борби“ чиме се постиже Хегелово изједначавање субјекта и објекта, односно тачном спознајом себе (пролетаријата) постиже се и тачна спознаја читавог друштва (исто, 53). Лукач није нимало наиван у овом разумевању, он оштро одбацује емпиризам и уверење да је могуће доћи до чистих чињеница²⁰⁵, независно од теорије. Штавише, овиме он проблематизује и аспект „скупа друштвених односа“, тј. само дијалектичка метода омогућава да се не подлегне структури капиталистичког система која сама производи друштвени привид. Фетишки карактер и постварање људских односа доприносе настанку изолованих чињеница које имају „посебна подручја са својим властитим законима (економија, право итд.)“ које само треба

намењено за размену и које процесом размене ствара привид да улази у друштвене односе са другим робама. У томе лежи проблем у теорији фетишког карактера робе, а не у самом постварању као производњи/стварању ствари.

²⁰³ На том трагу Лукач тврди да човек феудалног друштва није могао постати свестан себе као друштвеног бића јер није постојала јединствена организација друштва, затим због тога што су друштвени односи имали многострано природни карактер. Тек у грађанском друштву долази до „подруштвљења друштва“ када капитализам обара све просторно-временске границе између земаља али и правне сталешке разлике, тек тада „човек постаје – у правом смислу речи – друштвено биће, а друштво пак збиља за човјека“ (Lukacs, 1970: 76). Другим речима, тек у фази буржоаских револуција заживљује идеја апстрактног човека, која иако је била присутна у хришћанству, није могла да се политички оствари у друштву које је познавало сталешке разлике.

²⁰⁴ Без директног реферисања на шесту тезу, Лукач на следећи начин доводи у везу самосвест и збиљност: „Категоријално се, наиме, изградња људскога свијета појављује као систем облика динамички промјенљивих односа у којима се одвија процес разрачунавања између човјека и природе, између човјека и човјека (класна борба итд.). Изградња и хијерархија категорија на тај начин значе ступањ јасноће свијести човјека о темељима своје егзистенције у тим својим односима, дакле, његову свијест о самој себи“ (исто, 278). Вероватно нећемо погрешити ако следећу тврдњу доведемо у везу са разлогом због којег се човек разуме као генеричко биће, а не као апсолут: „Апсолутно није друго до мисаоно фиксирање, митологизирајући позитивни израз неспособности мишљења да се збиљност појми конкретно као повијестан процес“ (исто, 280). Дакле, нема фиксираног човека и његове фиксираних суштине која би чинила нешто апсолутно, нешто основно што је неусловљено историјским развитком.

²⁰⁵ Врло прегнантно, многи би рекли и метафизички, Лукач одбацује чињенице и приписује им секундарну вредност: „Појављује ли се – говорећи хегеловски – бивање као истина битка, процес као истина ствари, онда то значи да развојним тенденцијама повијести припада једна виша збиљност него 'чињеницама' пуке емпирије“ (Lukacs, 1970: 272). У истом кључу ће критиковати теорију одраза: „За теорију одраза пак то значи да се мишљење, свијест, зацијело има оријентирати на збиљност. Но та збиљност ни пошто није идентична с емпиријско-фактичким битком. Та збиљност није да јест, она бива“ (исто, 300). Дакле, права свест, као самоспознаја друштвеног битка истовремено значи и спознају промене која долази, која је трансцендентна јер већ гледа „с оне стране друштва“ и постојеће чињенице негира.

у њиховим непосредним појавама посматрати: „Незнанственост ове привидно толико знанствене методе састоји се дакле у томе што она превиђа и занемарује повијесни карактер чињеница које јој стоје у основи“ (исто, 57-8).

Важан увид који Лукач истиче је следећи: „Да би се од ових 'чињеница' могло пријећи на чињенице у правом смислу ријечи, мора се прозрети њихова повијесна увјетованост као таква (...) оне саме треба да се подвргну повијесно-дијалектичком испитивању“ (исто, 59-60). Другим речима, неопходно је историјски довести чињенице у везу са целином у оквиру које настају, а то значи да се „извуку из овог облика њихове непосредне даности, да се нађу посредовања помоћу којих се оне могу свести на њихову срж, на њихову бит и да се у њој схвате, и с друге стране да се доспије до разумијевања овог њихова појавног карактера, до њихова привуда који је нуждан облик њихова појављивања“ (исто, 60). Тек овим довођењем појединачних чињеница у везе које су историјске долази се до тоталитета и праве спознаје (исто, 61).

Пука рефлексија друштвене стварности осуђена је да репродукује фетишистичке предметне облике који су „нуждан привид, али ипак привид“ и на тај начин она не долази до разумевања капиталистичких односа производње, већ само до идеологије владајуће класе: „Одређења фетишистичких предметних облика имају управо ту функцију да учине то да се феномени капиталистичког друштва појаве као натповијесне битности“ (исто, 68). Лукач остаје доследан позицији да је идеологија крива, погрешна свест, не зато што она има криву свест о стварности, већ зато што просто одражава привиде које ствара сам капиталистички НП – зато што је сама стварност искривљена комодификацијом људских односа. Да би се заиста сазнали ови односи неопходно је економске категорије разумети као међусобне односе између људи, као односе међу класама (исто, 69).

Односи међу класама нису тек економски или политички односи сукобљених класа, већ су основа за разумевање друштва. Буржоазија је била носилац револуционарног преврата који је утицао на „спознају друштва као збиље“, али буржоазија је ову спознају постигла несвесно: „Друштвене снаге што их је она ослободила, оне снаге које су њу саму довеле до власти, налазе се насупрот њој као нека друга, али бездушнија и недокучивија природа него што је то била природа феудализма“ (исто, 76). Јасно, према томе буржоазија више није класа из чије перспективе постаје могуће спознати друштво као збиљу – то може бити само радничка класа. Овај епистемолошки примат или привилегија радничке класе почива не следећем: „Тек с наступањем пролетаријата довршава се спознаја друштвене збиље. А она се довршава управо стога што је у класном становишту пролетаријата пронађена она тачка с које постаје видљива цјелина друштва“ (исто). Та тачка заснована је на томе што је пролетаријат класа којој питање егзистенције зависи од тога да ли ће она постићи „јасноћу о свом класном положају“ и што њено деловање зависи од ове спознаје која тако сједињује праксу и теорију и постаје „наука о условима ослобођења пролетаријата и наука о збиљи цјелокупног процеса друштвеног развитка“ (исто).

Наравно да се овде не ради о свести схваћеној на површан начин који би више одговарао „кривој свести“, већ је реч о томе да у процесу производње долази до настанка положаја који су друштвени и који „одређују повијесно значајно дјеловање класе као тоталитет које је спознатљиво из те свијести“ (исто, 111-2). Важно је ово задржати у виду како би се избегао „спонтанизам“ који је критиковао Лењин, дакле овде није реч о „јавном мњењу“ или о *doxa* која влада у пролетаријату, већ о шире схваћеној свести која се показује као нужном унутар историјског деловања одређене класе. Такође, то значи да класна свест превазилази „фактичке ускоће појединих индивидуума“, али она остаје унутар граница које одређује друштвено-економска структура и према томе „класна је свијест – дакле - апстрактно-формално проматрано – истовремено једна класно одређена

несвјесност о властитом друштвено-повијесном економском положају“ (исто, 112). Зато право сазнање о збиљи није идентично са емпиријском класном свешћу, већ оно зависи од довођења класне перспективе у везу са тоталитетом²⁰⁶: „Јер уколико се тоталитет актуалног друштва уопште не да опазити с тачке гледања одређеног класног положаја (...) онда таква класа може играти само подређену улогу и никад се не може умијешати у ток повијести“ (исто, 113). И више него јасно се из овога може закључити да средње класе не могу бити хегемоне, већ то може бити или владајућа или револуционарна класа.

Мада Лукач не користи термин идеолошке хегемоније он тврди да „позваност неке класе на власт“ директно зависи од тога да ли полазећи од њених класних интереса може бити организована целина друштва. Али он се не задржава на овоме, већ уводи „сазнајни момент“ и улогу интелектуалаца (премда Лукач не помиње интелектуалце, упитно је како вреднује њихову улогу!) у читавом процесу тврдњом да је у свакој класној борби одлучујуће која класа располаже класном свешћу²⁰⁷. Без намере да умањи улогу силе коју држи значајном, он ипак тврди да управо у ситуацији када се користи сила и када класе воде голу борбу за егзистенцију, управо тада „се показују питања класне свијести као посљедњи одлучни моменти“ (исто, 113-4).

У овој борби за егзистенцију пролетаријат има предност зато што кризе које разарају капитализам уједно буржоазији одузимају, а пролетаријату гомилају моћ. Схватање ове бити друштва значи да је „за пролетаријат истина побједоносно оружје“ и да је „тачан увид у бит друштва“ само за пролетаријат оружје које одлучује борбу (исто, 132). У складу са тиме, буржоазији је дозвољена самообмана и крива свест, зато што је њен положај такав да је она осуђена на лажност увида у збиљу. С друге стране, пролетаријат је покренут својим класним положајем али је он уједно и приморан да се бори против свог положаја и да ослобађање од постварених односа између људи значи да „повијесна свијест“ пролетаријата одређује сваку његову радњу. Према томе, пролетаријат није тек субјект према сопственој вољи - овде долази до изражаја Лукачев историцизам - већ „слијепа моћ покретачких снага доводи наиме само тако дуго 'аутоматски' до свога циља, до самоукидања“ (исто, 134). Дакле, та историјска условљеност пролетаријата према

²⁰⁶ Нећемо дубље улазити у ово питање које је главна тема „Повести и класне свести“ али ћемо указати на нешто детаљније образложење тезе која критикује пуко емпиријско становиште: „Превладавање емпирије, напротив, може да значи само толико да сами предмети емпирије бивају схваћени и разумљени као моменти тоталитета, тј. као моменти цијелога друштва које се повијесно превраћа. Категорија посредовања као методичка полуга за превладавање пукe непосредности емпирије није дакле ништа што би се извана (субјективно) уносило у предмете, није никакав вриједности суд или требање што би се супротстављало њихову битку, него је очитовање њихове праве, објективне, предметне структуре саме“ (Lukacs, 1970: 249).

²⁰⁷ У том погледу Лукач тврди да је по самој позицији коју буржоазија има у капиталистичком друштву она осуђена на лажну свест. Ова осуђеност на лажну свест показује се код буржоазије у оним тренуцима кризе када се решења проблема указују изнад капитализма. Будући да буржоазија верује у природну законитост економије, ова вера прелази у деловање које је засновано на несвесности учесника (Lukacs, 1970: 115). Штавише, будући да је граница капиталистичке производње сам капитал, ово сазнање би онда требало да доведе до самоукидања капиталистичке класе, по чему је ова граница капиталистичке производње уједно граница класне свести буржоазије (исто, 126-7). Ова „трагичност“ положаја капиталиста доводи до тога да њихова владавина нужно подразумева обмањивање других класа и настојање да се одржи нејасна класна свест како би се обезбедило функционисање буржоаског друштва (исто, 129-30). Из овога се може разумети да није могуће изједначавати лажну свест буржоазије и лажну свест пролетаријата, док је овај други у домену лажне свести због објективних процеса постварења, буржоазија је и поред тога принуђена да производи лажну свест јер је она сама „граничар“ или „крајишник“ који се налази на путу историјског збивања и којем се мора супротставити како би обезбедила сопствени опстанак.

којој он мора себе укинути да би се остварио као човек, указује да је само пролетаријат класа која има увид и која има могућност да оствари друштвену бит. Зато што је према историјском закону кретања пролетаријату додељена улога ослобађања човека и сазнања истине, измењен је сам карактер његове класне свести или идеологије: „За пролетаријат није његова 'идеологија' никаква застава под којом се он бори, никакав прекривач правих циљева, него само постављање циља и само оружје“ (исто, 135).

Управо борбу пролетаријата против постварености у друштву можемо разумети као главну идеолошку борбу пролетаријата, идеолошку не у оном значењу које Лукач користи, већ у овом смислу у којем је она прожета у овом раду. С обзиром да је спознаја повезана са друштвеним битком, и као што смо видели, буржоазија је стога принуђена да има непосредан однос према буржоаском друштву којим влада постварење људских односа, само пролетаријат као класа која мора превазићи постварење уједно и спознајно превазилази непосредност мишљења. С обзиром да радник у потпуности зависи од кретања капитала „за пролетаријат нема тога двострукога лика његова друштвенога битка. Он се понајприје јавља као чисти и пуки објект друштвенога збивања“ (исто, 252).

Но, оно што постоји као историјска, структурна тенденција, у историјској збиљности наилази на одређене препреке. Једна од препрека у које запада пролетаријат јесте „социјалдемократска идеологија“ која уводи пролетаријат у проблеме постварења. Свест пролетаријата може пробити „идеологију постварења“ и ове социјалдемократске препреке само ако „освести имаментне противречности самог процеса“, односно ако изведе оно што му је већ историјски задато: „Само ако је свијест пролетаријата у стању да покаже онај корак којему објективно тежи дијалектика развита, а да га та дијалектика сама ипак не може учинити снагом властите динамике, прераста свијест пролетаријата у свијест самога процеса, појављује се пролетаријат као идентичан субјект-објект повијести, бива његова пракса једном измјеном збиљности“ (исто, 292-3). У том погледу је упитно колико се Лукач разликује од доминантних економистичких тенденција Друге интернационале будући да је сам историјски процес субјект или ако можемо рећи историјски процес је Субјект, а пролетаријат је субјект са малим 'с'. Ово се може приметити у следећем: „Дјело пролетаријата, дакле, свагда може бити само конкретно-практичко провођење слиједећег корака развита. Да ли је то неки 'одлучан' или само 'епизодичан' корак зависи од конкретних околности“ (исто, 293). Да не дође до забуне, Лукач није близак економистичкој тенденцији у погледу схватања економије као одлучујућег фактора у кретању историје, већ у објективистичком схватању историје као процеса који функционише „по себи“ и који тако поставља услове збиљности и следове развоја – историјско кретање са циљем и унутрашњим смислом²⁰⁸. Пролетаријат је овде субјект само по томе што дијалектика, из неког разлога, не може увек сама да проводи своје историјско кретање.

²⁰⁸ Ово се потпуно јасно може прочитати у следећим редовима којима Лукач и завршава одељак о пролетаријату и постварености: „Објективни господарски развитак био је тек у стању да створи положај пролетаријата у производном процесу који је одредио његово стајалиште. Он је могао само да пролетаријату пружи могућност и нужност за преображај друштва. Сам тај преображај пак може да буде само – слободно – дјело самога пролетаријата“ (Lukacs, 1970: 307). Дакле, овако се варира Хегелова идеја слободе као схватања нужности, односно пролетаријат мора деловати слободно да би могао да изврши оно што му је предодређено историјским развојем и укупним положајем у друштвеној збиљи. Штавише, економистичку тенденцију критикује управо због тога што није разумела да „зрелост производних снага“ значи укидање „природе законитости економизма“ јер радничка класа као највећа производна снага долази до могућности побуне против и укидања производног система у коме се налази – на концу је ово ситуација која се може решити само силом а не мирном еволуцијом начина производње (исто, 330).

Због тога не треба испустити из вида да када Лукач говори о класној свести и идеологији, ту пре свега треба имати у виду да класна свест у битном смислу има само постојање уколико пролетаријат практички извршава преображајну функцију, само ако се практички односи према целини друштва, а што искључује контемплативни карактер сазнања спољног предмета (исто, 302). Штавише, правилни увиди у постварене и привидне облике друштва, наравно, нису довољни да они сами буду укинута – стога је пролетаријат нужно принуђен да теорију праксе претвори у „практичку теорију што превраћа збиљност“ (исто, 303). У том смислу се класна свест пролетаријата разликује од идеологије, јер она је и метода научног истраживања и практична, политичка делатност. Супротно томе, раније класне борбе биле су испуњене „најразноврснијим идеологијама, религиозни, морални и други облици 'искривљене свијести'“ (исто, 310). У том погледу, и са тиме ћемо завршити са излагањем Лукачевог схватања идеологије као криве свести, историјски материјализам и пролетерска класна свест представља теоријско и практично средство у борби против идеолошке хегемоније. Али се на томе и задржава, јер класна свест према Лукачевом мишљењу не може бити део „идеолошке хегемоније“ јер у уском значењу оно и није идеологија – из истог разлога код Лукача не налазимо у уском смислу позитивну оријентацију идеологије као класног погледа на свет²⁰⁹. Друкчије речено, идеологија остаје у поствареном буржоаском свету, у свом негативном значењу, и њој нема места када дође до разотуђења и јединства субјект-објект у будућем комунистичком друштву – друштву ослобођеног Човека.

4.3.2 Друштвена условљеност погрешне свести - Манхајм

Манхајм (Karl Mannheim 1893-1947) ће под утицајем Лукача битно кориговати разумевање идеологије у оквиру категорија социологије сазнања. За разлику од Лукача за којег идеологија има пежоративно значење, Манхајм донекле покушава да рехабилитује појам идеологије – према томе Лукачев утицај није потпун, него и такав да Манхајм своје становиште развија кроз противљење неким његовим тезама. Наиме, како сам тврди, главна теза социологије сазнања је да начини мишљења не могу да се разумеју док год се не испита њихово друштвено порекло. То уједно значи да „не постоји метафизичко биће као што је групни дух“ као и то да мишљење нема порекло искључиво у индивидуи која је једина способна да мисли (Манхајм, 1978: 4). Одбацујући ове две позиције које чине екстремне супротности (функционализам/колективизам и индивидуализам), Манхајм своју мисао позиционира „негде између“ тврдећи да људи мисле у одређеним групама које су развиле типове мишљења као одговоре на многе ситуације које су типичне за њихов друштвени положај. Према томе, индивидуе су двоструко детерминисане постојећим нивоом развоја мишљења, као и тиме што затичу готову ситуацију према којој су обликоване претходне мисли (исто, 5).

Несумњиво је да само индивидуа има могућност мишљења (група психологија се уједно и дефинише као одсуство мишљења и поводљиво делање), но ту долази до изражаја утицај Лукача. Његов утицај се може уочити приликом разматрања идеологије као друштвене праксе која одбија апстрактно-контемплативни карактер мишљења изолованог појединца: „Напротив, они делају једни с другима и једни против других у различито организованим групама, и док то чине они мисле једни с другима и једни против других. Ове личности повезане у групе теже на основу

²⁰⁹ Ако можемо да тврдимо нешто у име Лукача о чему можда није сасвим јасно расправљено у Лукачевом тексту, позитивна оријентација идеологије би остала искључиво везана за буржоаску класу која мора да ствара свој класни поглед на свет. Код пролетаријата класна свест није пролетерски поглед на свет, него управо позиција из које је могуће видети крај класних подела, односно ако пролетерска класна свест јесте поглед на свет, онда је она то у социјалдемократском смислу део постварене и према томе криве свести – борба за боље радне услове, подношљивију експлоатацију итд.

посебне врсте и положаја група којима припадају да промене природу и друштво који их окружују, односно да их сачувају у датом положају²¹⁰ (исто, 5-6).

Проблем који Манхајм уочава се може упростити на следећи начин. Људско мишљење је општи процес који је идентичан за све људе, али упркос томе ипак постоје различита мишљења. У овим различитим мишљењима Манхајм увиђа проблем и поставља питање како је могуће да исти процеси људског мишљења имају различите резултате, а да свака група тврди да је њихово гледиште исправно. Софисти су били први који су уочили овај проблем. Током успона атинске демократије појавила су се два типа мишљења, један који је био митолошки стил мишљења плећства које је владало и већ било осуђено на пропаст, а други више аналитички став у мишљењу доњег слоја градских занатлија који се кретао навише у друштвеној хијерархији. Будући да су ова два слоја поставила два различита мишљења о космичким и друштвеним стварима, софисти су уопште заузели скептички став о вредности људског мишљења²¹¹ (исто, 10-1).

Међутим, јединство и многострукост мишљења које Манхајм повезује са друштвеним околностима нису једини проблем социологије сазнања. Други важан проблем су социјалне групе чији је задатак тумачење света – интелигенција. Овај слој посебно долази до изражаја у статичним друштвима и за то су пример „мађионичари, браманци и средњовековни клер“, слојеви који су постигли монопол на стварање слика о свету. Што је организованији слој интелектуалаца он више тежи схоластици, као што је случај са црквом. То у ствари значи да се повлачи из друштвених сукоба и постаје „академски и неживотан“ јер његова основа више нису конкретни животни проблеми ни овладавање природом и друштвом, већ је то „сопствена потреба за систематизацијом која чињенице из религиозних и других животних сфера доводи у везу са датим традиционалним претпоставкама које се интелектом не контролишу“²¹² (исто, 12-3). Није изненађујуће да Манхајм рушење монопола свештеничког слоја разуме као почетак модерне мисли која се отвара према свету и допушта слободну интелигенцију и „слободну утакмицу“ и конкуренцију интелектуалаца унутар духовне производње²¹³ (исто, 13-4). Премда, у складу са Лукачем, он критикује ову почетну смену парадигми због тога што је пренагласила индивидуализам и друштво разумела само

²¹⁰ За Манхајма није само реч о томе да појединци који припадају групама хоће да мењају природне и друштвене околности, већ је управо идеологија конститутивна за нечију припадност групи: „Ми некој групи припадамо не само због тога што смо у њој рођени, не само због тога што тврдимо да јој припадамо, нити, коначно, зато што јој поклањамо своју лојалност и приврженост, него првенствено збога тога што свет и одређене ствари у свету видимо као и она, то јест кроз тумачења смисла групе која је у питању“ (Манхајм, 1978: 23).

²¹¹ Ова борба коју су започели софисти добиће своје финале током распада средњег века када је проблематизација мишљења достигла врхунац и довела до слома поверења у мишљење као такво: „Чињеница што је све више људи прибегавало скептицизму и ирационализму није случајна већ пре неизбежна“ (исто, 42).

²¹² Овде долази до извесне разлике у односу на Лукача јер Манхајм тврди да чак и магично-религиозна слика света која постане погрешна и даље служи у функционалном смислу доводећи у везу фрагменте душевне стварности и одређени комплекс друштвеног делања. Друкчије речено, тумачење смисла без обзира да ли је истинито или погрешно има социјално-психолошку функцију (исто, 22). Дакле, код Манхајма се говори и о неутралној оријентацији идеологије што код Лукача никако није случај.

²¹³ У овој борби идеолошких апарата и друштвених група за идеолошку хегемонију, мада Манхајм не користи ове термине, дошло је испрва до замене улога, наместо објективног тумачења света које је гарантовала црква дошло је тумачење које је гарантовала држава. Држава је омогућила просветитељима да потисну религиозно мишљење и да прошире свој утицај на шире слојеве који још нису били спремни за рационалистичку слику света и „индивидуалисање облика живота и мишљења“. Шири слојеви су остали верни митовима, традицији и вери у вође јер још увек њихов начин живота није наметао принуду да доносе сопствене одлуке, независно од групе којој припадају и устаљеним правилима расуђивања (исто, 35-6).

као „многострукост спонтаних индивидуалних аката делања и знања“ што чак није карактеристика ни либералне друштвене структуре која прихвата „релативно слободну иницијативу“ коју ипак усмеравају „друштвене ситуације и задаци“ и тзв. „скривена друштвена испреплетаност“ (исто, 32-3).

Након што је црква изгубила доминацију, за Манхајма држава постаје најважнија за стварање и контролисање погледа на свет. Тако он експлицитно пише: „Држава је показала да је политика способна да своју слику света користи као оружје и да политика није само борба око власти него да свој фундаментални значај стиче тек онда кад своје циљеве испуњава политичком филозофијом, политичким погледом на свет“ (исто, 36-7). Овиме се Манхајм удаљава од Лукача, а приближава Грамшију. Јер за Лукача не може бити да рационална слика света може бити идеолошке природе и под потпором науке. Но, Манхајм ће управо то тврдити – либерализам, конзервативизам и социјализам су систематични погледи на свет, развијени помоћу интелектуалаца, засновани више на рационалном систему идеја него верским начелима²¹⁴ (исто, 37).

Ово нас доводи до Манхајмовог разликовања појмова идеологије. Партикуларни појам идеологије у ужем смислу треба да значи „погрешну свест“ у коју неко не жели да верује и разуме је као мање или више свесно прикривање чињеница – чије сазнање није у интересу противника. Поред свесног прикривања и обмањивања, постоји и несвесно само-обмањивање (исто, 58). Према томе, партикуларност идеологије садржи и позитивну и негативну оријентацију идеологије. С једне стране она изражава партикуларне интересе и прикрива их лажним представама, а са друге стране она изражава партикуларан поглед на свет једне друштвене групе.

Тотални појам идеологије је супротан претходном и он треба да укаже на идеологију неке епохе, али може бити посреди и класа, но само под условом да се мисли на „особеност и квалитет тоталне структуре свести ове епохе односно ових група“ (исто, 59). Премда не треба помислити да тотални појам идеологије значи да се не ради о погрешној свести. Да би ово појаснио Манхајм уводи термин „функционалисања“ – идеологија се не схвата према сопственим тврдњама, већ на основу егзистенцијалног положаја субјекта тј. интерпретира се као функција егзистенцијалног положаја. Стога разлика између партикуларног и тоталног појма идеологије је та што први само одређени део идеологије ставља под сумњу, а тотални ставља под сумњу целокупан поглед на свет укључујући и категоријални апарат“ (исто, 59). У складу са тиме, партикуларан појам претпоставља да „овај или онај интерес узрочно приморава на ову лаж или прикривање“, док је тотални сличне функције али знатно шири јер „сматра да овом или оном слоју одговара овај или онај поглед, начин разматрања, аспект“ (исто, 60).

С обзиром да Манхајм покушава тоталним појмом да обухвати општи ниво људске свести као такве, он унутар овог појма разликује специјални и општи облик. Наиме, специјални облик је

²¹⁴ На том трагу, још једном не користећи термин идеолошке хегемоније, он разматра питање рационалних облика политичке борбе која више не стреми непосредној политичкој владавини него духовној: „Додуше, физичко потчињавање се споља теже може поднети, али воља за духовним уништењем, која је у многим случајевима стала на његово место, можда је још неподношљивија“ (исто, 39). Супротно томе, потлачене друштвене групе често уопште ни не покушавају да разумеју оно што је стварно, већ се труде искључиво да негирају постојеће – колективно несвесно управља утопијском свести и сакрива стварност, одвраћа од свега што би могло уздрмати ову несвесну жељу за променом (исто, 40-1). Блискост са Лукачем је само привидна, за Лукача је колективно несвесно производ друштвеног битка и оно је за потлачене управо гаранција истинитости њихове перспективе, док је код Манхајма оно мешавина рационалног и ирационалног, без икакве гаранције исправности. Промена збиље може бити још гора по потлачене, чини нам се да Манхајм говори суптилно показујући прстом на нацисте и комунисте.

још увек ограничен, сличан партикуларном, јер се настоји критиковати противникова структура свести и мишљења, а да се сопствена мисао подразумева као непроблематична и апсолутна. Тек општи облик сопствена становишта посматра као идеолошка будући да су људска мишљења у свим епохама идеолошка – одавде следи имплицитна критика Лукача да марксизам такође јесте једно идеолошко мишљење (исто, 77-8).

Последично томе, према Манхајму, увек је најважније довести у везу мишљење и његове егзистенцијалне услове. И у тој тези он заиста следи Марксово мишљење да „друштвено биће одређује друштвену свест“ и веома јасно наглашава погрешност онога што се често истиче као главна Манхајмова теза о „слободно лебдећој интелигенцији“: „Људско мишљење се не конституише слободно лебдећи у друштвено слободном простору, него је, напротив, увек укорењено у одређеном месту у том простору“ (исто, 80). Довођење у везу ових категорија, додуше, не треба схватити у потпуности детерминистички. Зато Манхајм уводи вредносно неутрално изучавање идеологије - социологију сазнања – којој је задатак да проучава „сваку посебну партикуларност појединачних становишта и њихову узајамну повезаност у склопу целокупних друштвених збивања“ (исто, 81).

Млади Маркузе (Herbert Marcuse 1898-1979) ће у тексту из 1929. године похвалити Манхајмову историчност теорије и његов покушај да деконструише схватање науке као универзално важећег, безвременског система који за претпоставку има аисторијско схватање истине и исправности (Marcuse, 1990: 131). Оно што ће постати мета критике јесте разликовање лажне и истините свести према могућности остваривања мишљења. Наиме, Маркузе тврди да Манхајмов покушај да замени традиционални термин „консензуса“ термином „одговарања“ носи одређене проблеме са собом. Исказ да би социјалистичка идеја била исправна уколико би се остварила у оквиру постојећег капиталистичког поретка отвара питање да ли је Лењинова теорија у предвечерје Октобарске револуције била лажна свест, да би се после неколико сати претворила у истиниту свест? Другачије речено „одговарање свести (мишљења) битку (историјској сцени, поретку живота) открива фундаментални недостатак социологије сазнања: мањак рефлексије егзистенцијалне природе егзистенције саме историјске сцене“ (исто, 133). У ствари, Маркузе овиме хоће да стави под критику истористичке претпоставке Манхајмове теорије која намерава да историзује идеологију, али заборавља да историзује саму историју – он узима историју као готову ствар, а не као историјско збивање. На ову критику он надовезује и следећу, да историја не може бити „последњи ауторитет“ истине и исправности јер она није апсолутна фаза, већ се стално трансформише и трансцендира (исто, 134).

У критици Манхајмових теза, Маркузе се враћа натраг према Лукачу исказом да у историји нису само мишљење, свест или теорија истинити или лажни, већ су то такође и посебне ситуације и општи поредак живота који им одговарају. Стога они не могу бити „еквиваленти“ истинитости или погрешности (исто, 136). Тако револуционарно делање пролетаријата није истинито само по „вредносно-неутралној“ нужности историјског развоја, већ и по томе што доказује супериорност социјалистичког поретка живота у односу на капиталистички. То што постоји структурна условљеност да историјски процес одређује и позива пролетаријат као револуционарног субјекта је само „половина истине“ којом се може задовољити вредносно-неутрална универзална наука. Друга половина је поменута истинитост поретка живота - социјалистичког поретка живота (исто, 137). На овом трагу Маркузе ће и закључити свој текст:

„Специфична трансцендентност историје открива поставке које чине упитним историјске фазе егзистенције као коначне чињенице. Нити одређена историјска ситуација као фактицитет нити трајни историјски развој као непрекидна узрочна сукцесија таквих фактицитета не конституишу целину збиљности историје. Штавише, сами ови фактицитети су конституисани у стварности чије

фундаменталне структуре леже испод чињеничних остваривања у историји. Све историјске ситуације, као чињенична остварења, пуке су историјске варијације ових фундаменталних структура које се различито остварују у сваком поретку живота. Начин људског удруживања у капиталистичком друштву, на пример, само је специфично остварење фундаменталних структура људског удруживања уопште – не било које формалне или апстрактне структуре, већ високо специфичних фундаменталних структура. Истина и лажност, дакле, почивају у реферисању ових чињеничних остварења на ове фундаменталне структуре: поредак живота је истинит ако је задовољавајући, лажан ако прикрива или искривљује“ (исто, 138).

Годину дана после Маркузеа ће и млади Хоркхајмер (Max Horkheimer 1895-1973) управити своју критичку оштрицу против Манхајма. За разлику од Маркузеа који је у фокус своје критике поставио апсолутизацију историје, и ако се дозволи нешто слободнија интерпретација, Манхајмово схватање саме историје је критиковао као идеолошко – Хоркхајмер се више осврнуо на есенцијализам који је настао као последица „бежања“ од релативизма. Доводећи у везу његов рад са Дилтајевим, он је истакао да Манхајм преузима разумевање по којем је смисао историје, који овој даје импулс историјског и друштвеног искуства, заправо бујање есенцијалне људске природе. Говорећи о суштини човека која не подлеже конкретном историјском и друштвеном развоју већ се налази унутар њега, води Манхајма назад према класичној идеалистичкој филозофији (Horkheimer, 1990: 145). На истом трагу ће се Хоркхајмер успротивити мишљењу да уопште може постојати смисао историје. Историја је развој процеса који су противречни, који немају духовно или психичко јединство – процеси су вођени људским и над-људским силама. Због тога историја не може бити производ свесне намере индивидуе, нити производ систематичног плана, те је она осуђена на то да нема смисао (исто, 148).

Поред тога, Хоркхајмер критикује да је Манхајмова истинитост или лажност подједнако егзистенцијално повезаних идеологија ограничена тиме што се истинитост и лажност показују само у застарелости или актуелности одређене идеологије²¹⁵. Тиме је теорија непоуздана и арбитрарна јер не постоји научна теорија друштва која би могла да провери исказе (исто, 154). Тако је само потврдио главну Маркузеву тезу, додајући да је део апсолутизације историје код Манхајма и апсолутизација људске суштине, те да у дубљем смислу Манхајм не успева правилно да повеже идеологије са њиховим егзистенцијалним условима.

Адорно (Theodor Adorno 1903-1969) ће у својој критици Манхајмове социологије сазнања бити још оштрији. Тврдиће да је Манхајмова теза гест скептицизма, да је позитивистичка јер узима чињенице као такве и да „постављајући све под питање ништа не критикује“ (Adorno, 1997: 37). Замериће му коришћење „компромитованог“ термина интеграције којим се прикрива да се друштво одржава упркос противречностима јер је у сталној опасности од катастрофе и у „лудачком жртвовању“ – интеграција ирационално само-одржање друштва фалсификује као успех „иманентне правде и рационалности“ (исто, 38).

Главна критика се пак тиче позитивистичке тенденције социологије сазнања. Наиме, Адорно указује да Манхајм тврди да су емпиријске чињенице неартикулисане, али се ипак ослања на њих мислећи да је само потребно когнитивним, категоријалним апаратом њих класификовати.

²¹⁵ Ако нам се дозволи једна упадица у расправу између Хоркхајмера и Манхајма, на овом месту Хоркхајмер заправо говори о самом ограничењу социологије сазнања, а не тек Манхајмовог гледишта. У смислу у којем ни једна наука, осим филозофије, не може себе поставити за сопствени предмет, тако социологија сазнања за свој предмет може поставити социолошке услове сазнања, али јој недостаје интервенција филозофије у методолошком смислу исправности или лажности исказа. У том смислу је социологија блиска филозофији јер може узети себе за сопствени предмет, али ће то бити ограничено на друштвене услове настанка и опстанка, функцију итд.

Проблем који он налази у овој идеји је у томе што она почива на претпоставци да је чињенице могуће апстраховати из конкретног друштва. Ово је грешка јер се увек испоставља да су саме чињенице структурисане у оквиру неке друштвене стварности и да оне немају „сопствени садржај“ и да садрже више материјала него што би било могуће само појмовно процесуирати – оне су обликоване од стране друштвене целине и као такве су саме структурисане (исто, 42-3). Штавише, Адорно истиче: „Теза примата бића над свешћу укључује методолошки императив да се изразе динамичке тенденције стварности у формирању и кретању појмова, а не формирање и проверу појмова у складу са захтевом да они имају прагматична и сврсисходна обележја“ (исто, 43).

Адорно ће као пример искористити *laissez-faire* као једну идеологију која је од почетка требало да послужи либерализму да прикрије постојање регулације, да тобожа нерестриktivност економије у ствари прикрива економску контролу, као и то да производња културних добара бива конформисана према интересима владајуће класе (исто, 44). Тако се Адорно кроз критику Манхајма враћа натраг према Лукачу, те идеологија буржоазије представља лажну свест јер прикрива стварно функционисање капиталистичке економије. И наравно, његов основни механизам постављања који утиче на сва економска добра, укључујући културу.

4.3.3 Културна индустрија и лажне потребе – Адорно, Хоркхајмер, Маркузе

Управо ће на пољу културе Адорно демонстрирати сопствену критику идеологије и разумевање погрешне свести. А термином „културне индустрије“ ће се приближити појму идеолошких апарата. Критика позитивизма је веома важна за разумевање Адорнове критике идеологије, односно културе, будући да често постоји тежња за апстракцијом културе од друштвене целине. Тражење одређеног бега, културног ескапизма, или супституције политичке критике за културну критику, итд. Адорнов успех на овом пољу јесте проучавање културе као дела капиталистичког система и отуд та zgodна кованица „културна индустрија“ која убедљиво истиче повезаност модерне, масовне културе са постојећим КНП.

Културна индустрија, осим тога, указује да је током модерног развоја дошло до таквог раста производних снага да технички апарат постиже надмоћ над људима „појединац је спрам економијских моћи посве анулиран“ (Adorno i Horkheimer, 1989: 10). У том контексту културна индустрија има улогу у стварању послушности друштвеној хијерархији, њена сврха је „запоседање осјетила људи све до изласка из творнице увече па до доласка до контролног сата слједећег јутра“ (исто, 137). Ово запоседање људских чула, наравно, није једноставан процес, нити апстрактан. Он потпада под законе капиталистичког индустријског друштва, односно духовна производња помоћу економске понуде и тражње извршава контролу у корист владајућих класа. Потрошачи ове специфичне робе су радници, службеници, сељаци и малограђани чија тела је капиталистичка производња „до те мјере захватила њихово тијело и душу да се без отпора предају ономе што им се нуди“ до те мере да данашње масе више прихватају „мит успеха“ него што су раније прихватале морал који су им наметнули господари (исто, 139).

Премда масе имају своје жеље, стремљења итд. али масовна култура која се спроводи културном индустријом у великој мери их негира јер плански производи за потрошњу маса и самим тиме одређује природу те потрошње: „Културна индустрија интенционално интегрише своје потрошаче одозго“ (Adorno, 2001: 98-9). Међутим, иако културна индустрија „спекулише о свесном и несвесном стању милиона према којима је усмерена, масе нису примарне већ секундарне, оне су објект рачунања; додатак машинерији“ (исто). Оно што Адорно покушава овде да нагласи јесте да у том целом процесу нису меродавне масе, већ „идеологија културне индустрије, иако сама културна индустрија једва да би могла постојати без прилагођавања масама“ (исто). У нешто слободнијој интерпретацији, идеологија је доминантна као погрешна свест која рачуна са

„реалним“ жељама и потребама маса, али на тај начин како да их подреди идеологији културне индустрије, односно репродукцији техничког апарата и капиталистичких производних снага – у оквиру постварених друштвених односа. У том смислу су масе секундарне и нису субјект „своје“ културе, већ су обликоване као објекти културне индустрије са циљем да се било каква побуна одстрани и насупрот томе појача друштвена контрола²¹⁶.

Под друштвеном контролом Адорно разуме одржање *status quo* и наметање конформирања свему што већ постоји до те мере да сам конформитет почиње да замењује свест. Културна индустрија, у ствари, намеће апстрактан поредак, уопште се не осврћући на то да ли је поредак добар нити је уопште занимају квалитети поретка. Због инсистирања на апстрактном поретку културна индустрија „сведочи о импотенцији и неистиности поруке коју преноси“ и заводи лажним конфликтима, које решава само на појавном нивоу (исто, 104-5). Вероватно ће ово навести Адорна да изврши мању ревизију о „тоталности“ културне индустрије. Наиме пишући о слободном времену он ће приметити да интеграција свести није у потпуности успела. Реални интереси индивидуа још увек имају могућност отпора који им омогућује да се успротиве „тоталној инклузији“. Ова могућност потиче из самих противречности друштва које настављају да постоје, односно реалност друштвених противречности онемогућава тоталну интеграцију свести што оставља „шансу за зрелошћу“ која ће слободно време успети да претвори у праву слободу (исто, 196-7).

Говорећи шире о идеологији уопште, Адорно остаје доследан методу који је применио у анализи културне индустрије. Он и Хоркхајмер критикују постојеће критике идеологије које забрављају да идеологије нису самоникли системи већ су део шире историје и да ако је супстанца идеологије остала иста, њена функција се мењала са историјским променама: „Оно што се назива идеологијом, и што заправо јесте идеологија, може бити успостављено само ако се испоштује кретање појма које је у исто време кретање ствари (Adorno i Horkheimer, 1972: 183). На том трагу се критикују Беконови идоли, јер идеологију као погрешну свест посматрају као закон природе и тако оправдавају доминацију над онима који су обманути идолима. Тек у просветитељству се проналази веза између лажне свести и одређених друштвених функција, но још увек ограничено на манипулацију моћника (исто, 184). Уверење просветитеља да је довољно унети ред у лажну свест како би се успоставио поредак у друштву, постаје за Адорна и Хоркхајмера очигледно недовољним с обзиром на развој буржоаског индустријског друштва. Тек на овом ступњу постаје јасно да постоји свест која је неопходна, а да је уједно и погрешна: „Јер идеологија је оправдање. Она претпоставља искуство друштвених услова који су већ постали проблематични и према томе захтевају одбрану“ (исто, 189).

Штавише, Адорно и Хоркхајмер ће нагласити да критика идеологије може бити изведена само ако идеологију супростави сопственој истини, само уколико идеологија поседује рационални елемент који је могуће критиковати. У том погледу је могућа критика либерализма или индивидуализма, али ако неко покуша да критикује идеологију национал-социјализма он је осуђен на импотентну наивност. Разлог је у томе што нацизам нема свој рационални елемент већ је само инструмент моћи, манипулативни трик у који не верују ни они који га користе²¹⁷ (исто, 190).

²¹⁶ Адорно наглашава да култура у правом смислу никада није само прилагођавала себе људским бићима, већ је упоредо са тиме била и протест против „скамењених“ (*petrified*) услова у којима су живели, што значи да је човек још више обезвређен када се култура у потпуности прилагоди и интегрише у ове скамењене услове (Adorno, 2001: 99-100).

²¹⁷ Адорно и Хоркхајмер тврде да тоталитарна идеологија саму себе назива идеологијом и да критиком и покушајем одбацивања декрета које доносе Хитлер, Мусолини и Жданов није могуће ништа постићи јер они немају своју аутономију нити било какву конзистентност. Међутим, Адорно и Хоркхајмер ипак признају да је могуће анализирати на које људске диспозиције ови декрети реферишу и поставити

С обзиром да нове идеологије готово да говоре о стварима какве оне заиста јесу, њихова лажност се помера само у том смеру што оне тврде да другачије и не може бити: „Идеологија више није вео, већ претеће лице света. То није само због инволвирања у пропаганду, већ услед сопственог карактера који прелази у терор“ (исто, 202).

Ову тезу ће Адорно још радикализовати и проширити је ван „тоталитарних“ идеологија мислећи да више уопште и нема идеологија у „аутентичном смислу лажне свести, већ само реклама за свет који кроз дуплирање и провокативну лаж више не тражи веровање већ наређује тишину“ (Adorno, 1997: 34). Још драматичније, патетичније и песимистичније звуче следећи редови: „Што тоталније друштво постаје, веће је постварање ума и парадоксалнији труд да се избегне постварање сопственог. Чак и најекстремнија свест о судњем дану прети да се дегенерише у необавезно брбљање. Културна критика налази се суочена са последњим стадијумом дијалектике културе и варварства. Писати поезију после Аушвица је варварски“ (исто).

Ако је песимизам код Адорна још на нивоу геста, код Маркузеа он добија свој концептуални закључак. Пишући у традицији „негативне дијалектике“ Маркузе све више сумња у могућност негативног које би могло да се одупре застрашујућем развоју производних снага које је изнедрио доминантни технички апарат. У том смислу, на изванредан начин Маркузе суптилно одбацује Марксову тезу према којој производне снаге чине основ разбијања спутавајућих производних односа. Маркузе се слаже са прихватањем значаја производних снага, али он њихов развој види у контексту отуђења као оруђе које додатно подређује човека ирационалности капиталистичке економије па чак и индустријског друштва уопште.

Развој технике је достигао такву меру да је прожео све односе моћи и доминације и „створио такве облике живота (и моћи) који помирују снаге које се супротстављају систему“ (Marcuse, 1968: 12). Из ове тезе следи имплицитна критика Лукача - буржоазија и пролетаријат иако јесу основне антагонистичке класе, оне више нису субјекти историјске трансформације: „У најразвијенијим подручјима савременог друштва безобзиран интерес очувања и побољшања институционалног *status quo* сједињује претходно антагонистичке снаге“ (исто, 13). Само успут ћемо приметити да Маркузе добро примећује да се анализа тиче „најразвијенијих подручја“ па тако и треба имати у виду упитност да ли се теорија може проширити на читав капиталистички систем или само на центар система²¹⁸.

питање како друштво ствара људе који ће реаговати на стимулансе који им долазе од „фирера“ (Adorno i Horkheimer, 1972: 191). Али ако постоји друштво као рационални елемент и подлога за „тоталитарне идеологије“ онда није јасно зашто не би било могуће критиковати их подједнако као либералну идеологију. Као и уосталом пронаћи ипак конзистентност декрета у историјским збивањима. Било како било, за ове ауторе нешто може бити идеологија ако „духовно произлази из друштвеног процеса као нешто независно, супстантивно и што има сопствене тврдње“ (исто, 199). Према томе, може се спорити њихова теза али не и њихова конзистентност.

²¹⁸ Како и сам истиче, он само примећује тенденције и сматра да ће се оне свуда проширити: „Моја анализа је центрирана око тенденција у најразвијенијим савременим друштвима. Има пространих подручја унутар и изван тих друштава гдје не превладавају описане тенденције — рекао бих: још не превладавају. Ја оцртавам те тенденције и пружам неке хипотезе, ништа више“ (Marcuse, 1968: 17). Касније, у „Есеју о ослобођењу“ он примећује да постоје тежње за ослобођењем у Кини, Латинској Америци, студентском покрету и донекле прихвата измештеност борби за ослобођење на периферију, како светског система тако и унутрашњу периферију ДФ попут измештања од радника према студентима и другим маргиналним друштвеним групама (Marcuse, 1972: 131-2). Тада актуелни отпори друштвеном систему су донекле ублажили мрачност ширења техничког апарата, али са ове историјске дистанце се види да су то били ипак

Но, важније за нашу тему је одношење према кривој и лажној свести за коју Маркузе ипак тврди да није изгубила смисао у савременом друштву, супротно Адорновом мишљењу. То што је дошло до помирења антагонистичких класа и што је друштво прихватило постојеће услове, за Маркузеа не значи да је то друштво ништа мање ирационално, нити да је нестала потреба за променом начина живота и одбијањем постојеће реалности. Штавише „још је смисленија дистинкција истинске и криве свијести, правог и непосредног интереса“ која још увек представља важан елемент како би „људи“ дошли до „свести“ о промени владајућих односа (исто, 14). Управо у овом контексту настаје Маркузеов противречни човек једне димензије: „Човјек једне димензије ће од почетка до краја осцилирати између двије контрадикторне хипотезе: 1) да је развијено индустријско друштво кадру спутати квалитативну промјену, конституенс предвидљиве будућности, 2) да постоје снаге и тенденције које ће могуће сломити ово спутавање и револуционирати друштво“ (исто, 15).

Несумњиво, Маркузе више развија први аспект него други. Важан део прве тенденције је стварање тзв. лажних потреба које се додуше могу разумети тек имајући у виду и другу тенденцију. Наиме, лажне потребе „су оне које су индивидууму наметнули посебни друштвени интереси у његову обуздавању: потребе које перпетуирају мукотрпан рад, агресију, мизерију и неправду“ (исто, 24). Супротно томе, истините потребе биле би оне које су „универзално задовољење виталних потреба и, изнад тога, прогресивно редуцирање рада и сиромаштва“ (исто, 25). Но, у коначници, тек слободни људи који нису објект манипулације могу да одлуче које су праве потребе, што значи да не може настати „трибунал са прерогативама“ који ће одлучивати које су потребе лажне, а које истините (исто). У том смислу је Маркузе оставио једну ширину, отвореност за развој правих потреба која има оптимистичније значење него што је то случај код нпр. Бодријара. Та слабост недовољне дефинисаности правих и лажних потреба је можда управо предност Маркузеове теорије у односу на потпунију дефинисаност Бодријарове теорије која одбацује праве и лажне потребе. С обзиром да Маркузе прихвата да постоје противречни односи које друштво не може елиминисати, онда на тој основи може да се говори о правим и лажним потребама и надати се да ће историјски развој успети да изађе из тог „избора“.

На класном и идеолошком нивоу, потрошачко друштво доводи до поменуте интеграције различитих класа у оквиру постојеће друштвене реалности. Ово сједињење се огледа у томе што радник и газда гледају исте телевизијске канале, када се исто облаче, читају исте новине, када црнац такође вози „Кадилак“. То још не значи да су класе нестале већ показује да „сви слојеви друштва учествују у потребама и задовољењу што служе очувању постојећег“ (исто, 27). Мада се наизглед ово може учинити као још једна „ноћ у којој су све краве црне“, било би погрешно олако одбацити ову тезу. Јер Маркузе овде покушава да нагласи да за разлику од почетака индустријског друштва у којем је радничка класа бацана под „Цагернаутов точак капитала“, сада она бива укључена у токове потрошње који јој раније нису били доступни. И не само да нису били доступни, него је препрека била класна препрека. Сада и радничка класа може осетити макар део ужитака које носи живот владајућих класа, но то још не значи да су они задовољили истинске потребе, *a fortiori*: „Резултат није хармонизирање, већ *mimesis*, непосредно идентифицирање индивидуума са својим друштвом и, посредством тога, са друштвом у цјелини“ (исто, 29).

Аналогно овоме се Маркузе односи према кривој свести, тврдећи да се идеологија није изгубила, већ да је савремено друштво још идеологичније. Идеологија је продрла у производњу, у сам технички апарат који даље одређује комуникацију, становање, храну и одевање итд. Бољи

маргинални отпори, те да овај мрачнији аспект Маркузеове анализе има данас можда и далекосежније консеквенце него у периоду када је писано.

начин живота него што је он раније био је већ идеологија, односно крива свест која спречава побуну против постојећих односа и води према „једнодимензионалној мисли и понашању“ који одбијају било какву могућност трансценденције и подржавају императив квантитативног раста (исто, 30). Другачије речено, више хране, боље становање, транспорт итд. су потребе које се све задовољавају унутар постварених друштвених односа, па се и сам начин живота разумева помоћу постварених категорија. Ту се појављује идеологија која ове потребе поставља као нешто неутрално, или штавише као нешто што је цивилизацијски домет, што подиже људски стандард на виши ступањ него икада раније.

Зато ће Маркузе покушати да нагласи квалитативни момент, односно будући да задовољење потреба уједно репродукује експлоататорски систем, неопходно је да настану нове потребе и нова задовољења за шта су потребни „нова усмјереност, нове установе и производни односи“ (Marcuse, 1972: 136). Овиме Маркузе циља на промену саме „природе“ човека, на промену његове биологије, јер би дошло до тога да је организам толико навикнут на слободу да он није у могућности да се адаптира спољним околностима које су тлачитељске. Штавише, мора доћи до одбијања постојећег владајућег поретка и ничеанског „превредновања свих вредности“ како би се променили „рутински“ начини гледања, слушања, осећања итд. (исто, 136-7).

Чини се да је кључан Маркузев покушај да потребе повеже са производњом како би се приближило перспективи тоталитета. На трагу Марксове мисли, потрошња је један од момената производње која је заправо доминантна унутар економске структуре. У том смислу, уколико постоји експлоатација у производњи, она ће се појавити и у потрошњи. Подређеност људи робном систему Маркузе варира у односу на теорију отуђења: „Није репресиван аутомобил, ни телевизијски апарат, ни патенти за кућанство, него су то аутомобил, телевизија, патенти, који, произведени у складу са захтјевима размјене што доноси профите, постају дио властите егзистенције; та егзистенција јест реализација капитала“ (исто, 143). Тако Маркузе наглашава примат производње над потрошњом, будући да је производња као производња капитала она која одређује начине потрошње и самим тим „криве потребе“ које у ужем смислу нису потребе људи, већ потребе капитала – ово је Маркузеова разрада кривих потреба која се јасније повезује у друштвеној структури него што је то представљено у „Човеку једне димензије“. Када је теза овако постављена, онда је јасно због чега се Маркузе окреће према „човеку“, јер је човек сам улог борбе за ослобођење. Нешто другачије ће Маркузе ово истаћи: „Тријумф и крај интројекције: етапа у којој људи не могу одбацивати систем господовања а да не одбаце сами себе, своје властите репресивне нагонске потребе и вредности“ (исто, 146). Дакле, када је цео систем „затворен“ тако да репродукује капитал, када је радничка класа постала конзервативна или контрареволуционарна, преостаје нејасна контура човека или већине људи који покушавају да одбију владајући поретак и од њега се ослободе. Али, Маркузе остаје на хуманистичким позицијама, да није тек нека класа или друштвена група подјармљена, већ је то човек сам.

У досадашњем излагању је могло да се примети да иако сви аутори говоре о погрешној свести, мало је сличности међу њима, толико мало да они само деле термин погрешне свести, али не и појам. Лукач и Манхајм су можда радикалнији у коришћењу овог термина, али са различитих, често супротних позиција где према првом погрешна свест има своје утемељење у самој историји и друштвеном битку који настаје на основу противречних односа у којима је човек подељен на класе, а историја и капитал представљају силе које владају над обема класама – у овој перспективи долази до апсолутног изражаја „лукавство ума“ јер пролетаријат само треба да освести дух историје и помогне дијалектици у моментима када не може сама себи да раскрчи историјске барикаде.

У том смислу код Лукача постоји друштвени битак и историјско збивање које има сопствену логику кретања, а погрешна свест је погрешна ако не одговара овој логици. Идеолошки пројекат који би био погрешна свест је из Лукачеве перспективе само кратког даха, он не може опстати на дуже стазе због самих промена у друштвеном збивању. Зато се код њега идеологија губи као појам од дубљег историјског значаја, те она представља само препреке попут социјалдемократске идеологије која спречава остварење спознајних могућности пролетаријата који је историјски предодређен да спозна друштвени битак у целини и спроведе историјско кретање.

С друге стране, Манхајм све друштвене облике свести подводи под идеологију, те свако мишљење представља мишљење унутар и наспрам неке друштвене групе. Док први историју види као узрок погрешне свести и уједно њено разрешавање и сједињење субјекта и објекта као крај погрешне свести, код Манхајма се чини да је човечанство осуђено на погрешну свест док год постоје различите друштвене групе са супротстављеним интересима. Штавише, науке улазе у политику и сцијентизују је, са повратним учинком политизације науке чиме се код Манхајма дефинитивно губи јасна дистинкција између науке и политике (идеологије). Штавише, тотални појам идеологије, сличан „епистеми“, указује на раст скептицизма јер је наука данас упрегнута у политичке покрете па тако наука објашњава опречне политичке ставове и ствара неповерење. Тако и Манхајмова социологија сазнања има изражене елементе једне социологије незнања, она објашњава како друштвени услови воде према погрешном знању, како се „функционализује“ погрешна свест.

Карактеристика оба аутора, као уосталом и свих који говоре о погрешној свести, је да изостављају разумевање идеологије као друштвене, живљене праксе. Манхајму је ова идеја блиска, али као да улази у велику апорију приликом раздвајања науке и идеологије. Наравно, не треба мислити ни веровати да је раздвајање науке и идеологије могуће до крајњих граница, али је неопходно користити инструменте за њихово одвајање, за чишћење науке од идеологије, па зашто да не понекада и чишћење идеологије (партикуларне) од науке. Ако је овај процес могуће извршити, онда је сасвим извесно да је могуће имати релативно прецизне инструменте којима ће се деловати у оба смера. Овде је главно питање, како знамо да чистимо науку од идеологије, а не идеологију од идеологије, али не можемо се дубље у њега упуштати.

Код Маркузеа погрешна свест полако препушта рефлекторска светла историјске позорнице погрешним потребама, иако је очигледно да се до овога долази на методолошки идентичан начин као до погрешне свести. Ово је вероватно усклађено са Адорновим мишљењем да идеологије у смислу криве свести полако нестају, а да друштва ипак бивају идеологичнија, само што се идеологија аутоматски спроводи културном индустријом као допуном капиталистичког техничког система производње. Ово премештање из свести у потребе можемо разумети као одговор на нову фазу у развоју западног капитализма – у успону државе благостања. У овој фази више није проблем материјална оскудица и борба за голу егзистенцију, већ проблем постаје огољена материјална егзистенција у којој народне масе имају приступ гомили роба чијом потрошњом учвршују своју потлаченост. Тако са културном индустријом најближе долазимо до главног проблема нашег рада. Ипак, било је битно за извођење читаве тезе проћи и схватање погрешне свести како би се осветлио аспект „свести“ и самим тиме разлика између науке и идеологије – у том смислу треба разумети овај *excursus* који не прати дословно ток мисли самог рада, али је исувише битан да би се само заобишао или успутно, набацано поменуо. Наравно, културна индустрија – иако Адорно не помиње Грамшија – је најближа ономе што ће уследити у следећим одељцима. Коначно се налазимо пред вратима идеолошке хегемоније и идеолошких апарата.

4.4 Грамшијево увођење концепта идеолошке хегемоније

Са Грамшијем се налазимо на тачки „прелома“ у односу на разумевања идеологије које налазимо код претходних аутора. Тек са Грамшијем долази до озбиљнијег и систематичнијег теоријског продубљивања „релативне аутономије“ идеологије коју је раније најавио Енгелс. На том трагу, код Грамшија нема места за страх од термина идеологије јер теорија отуђења није основна теза за његово разумевање идеологије. Робни фетишизам такође није предмет бављења. У његовом фокусу се налази идеологија онако како се испољава на политичком терену, не као лажна свест већ као органска идеологија која постоји на идеолошком терену на којем људи постају свесни својих борби – борби које су одређене базом. Али, Грамши није „вулгарни материјалиста“ који ће поново оснажити економизам, сасвим супротно, он ће се експлицитно борити против економистичких тенденција управо наглашавањем аутономије идеолошких и политичких борби.

Поред тога, његово разумевање идеологије је различито од Лукачевог схватања класне свести и привилегованости пролетаријата у стицању свести о друштву. Грамши је по овом питању близак лењинизму, може се рећи да управо и јесте лењиниста, будући да је партија кључни субјект у борби за успостављање идеолошке хегемоније без којег пролетаријат нема никакве шансе да преузме политичку власт и преобрази укупне друштвене односе. У том контексту постаје важна улога интелектуалаца без којих код Грамшија не може доћи до стварања идеолошке хегемоније или другачије речено – пролетери немају привилеговану позицију приликом стварања идеолошке хегемоније у односу на буржоазију. Но, видећемо да имају привилеговану позицију у односу на сељаштво – у том смислу класна позиција игра улогу у одређењу хегемоних позиција.

Ипак, колико год Грамшијево виђење представља систематичнију теоретизацију проблема идеологије него што је она до тада изведена, његово дело се ипак не може означити систематичним. С обзиром да озбиљније почиње да се бави проблемом идеолошке хегемоније тек након што је својим очима гледао стварност кроз затворске решетке, његов рад је морао проћи кроз сличне облике депривације као и он сам. Стога, његово дело још увек може бити изазовно за свакога ко намерава другачије да га структурира и представи. Овде ћемо почети онако како смо почели цео рад, од Грамшијевог разумевања БН модела.

Не може бити никаква случајност што је Грамши избегавајући затворску цензуру марксизам називао филозофијом праксе. Ако се може говорити о његовој основној филозофској позицији, то је онда позиција праксе. Све његове студије су прожете праксом или приматом праксе. Питање БН модела овде није никакав изузетак. У том смислу Грамши критикује фаталистичко разумевање историје које је директно повезано са пасивношћу и са апсентизмом који ствара ути-сак да читава историју покреће мала група људи, док су масе искључене из процеса стварања историје (Gramsci, 1987: 17). Када се велики догађаји испоље „чини се да фатализам савладава све и сваког. Чини се да историја није ништа друго до огромни природни феномен, ерупција, земљострес, а да смо сви ми њене жртве, како они који су желели да се то догоди тако и они који нису, како они што знају шта се догодило тако и они који не знају, како они који су били активни тако и они који су равнодушни (исто). Али ово што је појавно, што се „чини“ или „изгледа“ у ствари само прикрива то да тек неколицина људи себи поставља питање „да сам обавио своју дужност као човек, да сам покушао да се мој глас чује, да наметнем своју вољу, да ли би се ово икада догодило“ (исто). Ову још рудиментарну поставку младог Грамшија издвајамо као главну нит, као основну диспозицију која помаже да се разуме Грамшијево схватање историје, економије и политике као делатност, као људска пракса.

4.4.1 Критика економизма

Управо са становишта праксе у Грамшијевом раду постоји мноштво места на којима се критикује економистичко схватање БН. Једно место је критика добро познатих економистичких теза према којима су политичке конституције зависне од економске структуре, производње и размене и како се та теза може једноставно применити на ма које било друштво (исто, 48). Супротно томе, Грамши тврди да не постоје две исте политичке конституције као што не постоје ни две исте економске структуре: „Између премисе (економске структуре) и последице (политичка конституција) односи су све само нису једноставни и директни: и историја народа не може бити документована само економским чињеницама. Одгонетање узрока је сложен и захтеван процес“ (исто). Штавише, он је мишљења да у историји постоји знатно више непознатих него познатих чињеница и да свака непозната може утицати на неки непредвиђен начин како ће се догађаји испољити: „Историја није математичка рачуница, она не поседује децимални систем, прогресивно нумерисање једнаких квантитета који се користе у четири основне операције, решење једначина и кореновање. Квантитет (економска структура) претвара се у квалитет зато што је средство акције у рукама људи – људи чија вредност се не огледа у јединицама њихове тежине, величине и механичке енергије које изводе из својих мишића и разумевања, радости, жудње и одбијања. У пролетерској револуцији, непозната варијабла 'човечанства' мистериознија је него било који други догађај“ (исто, 48-9).

Мада је ова критика уперена против тада економистичких схватања Друге интернационале, она је и индиректна критика Марксовог „Предговора“ у коме се тврди да се односи у бази могу егзактно сазнати као у природним наукама. Очигледно је противљење да у историји могу постојати позитивистички увиди који ће квантитативно изразити људско деловање и из њих извести математички прецизне законе који могу тачно предвидети сваки историјски догађај. Можемо приметити да ово није проблем неразвијености науке, недостатака прецизних инструмената или саме могућности експериментисања у људској историји, већ се овде ради о „мистериозности“ саме човечности – увид у ирационалистичке елементе човека који ће пратити Грамшија у више анализа, а поготово у анализи партије.

На истом месту ће он подцртати активни елемент спознаје као производње. Наиме, с обзиром да не постоји дело које не оставља одређене последице, тако и грешке остављају своје трагове. У том смислу је за њега тврдња да економска структура директно одређује политичке делатности погрешна, али уједно оставља своје последице управо због ове интерпретације – она заиста одређује политичке делатности али овим заобилазним путем као грешка (како би касније структуралисти рекли „присутност кроз одсутност“ или „метонимијски“ – додајући да чак ни природни закони немају чињенично постојање већ су производи нашег ума, обликовани тако да помогну у разумевању (исто, 49).

Из овога следи закључак да догађаји не могу бити зависни од воље неког појединца нити групе, већ они зависе од мноштва воља унутар народа које се показују кроз чињење или нечињење, као и на познавању ових воља које поседује неколицина и на капацитету ове неколицине да артикулише воље и утврди заједнички циљ инкорпорирајући их унутар моћи државе (исто). Ове редове пише без кључног појма који ће тек касније конструисати – идеолошке хегемоније. Тако можемо јасно видети да у историји није кључан фактор економска структура, већ идеолошка хегемонија или могућност да се дође до прецизног сазнања народних воља како би се оне могле организовати, да се из хаотичног мноштва уједине у један јасан заједнички циљ. Грамши ово додатно разјашњава тврдњом да не постоји предодређеност деловања маса јер оне немају другог друштвеног циља до физиолошког и моралног самоодржања – разуме их на биолошки начин као бића која се прилагођавају околностима и механички понављају оно што су образовањем усвојили

како би обезбедили сопствени опстанак (исто, 49-50). Овде се може учинити да Грамши упада у противречност будући да он сам говори како су масе ухваћене у замку биолошког опстанка који је наравно директно повезан са економијом. Његово разрешење овог проблема није потпуно: „Само потрага за вишим циљем може уништити ово прилагођавање околностима. Ако људски циљ више није пуки опстанак, већ посебни стандард опстанка, онда се улажу велики напори и засновано на ширењу вишег људског циља околности се успешно трансформишу и успоставља се нова хијерархија структура“ (исто, 50). Иако он полази од радикалног супротстављања идеји да економска структура одређује политичке делатности, најдаљи домет који овде постиже јесте тврдња о постојању противречности између политике или идеолошке хегемоније и економске базе. Он ипак овде не успева да негира тврдњу да база одређује делатности маса, јер масе нису ништа више од пуког остварења биолошког опстанка коме се придодаје конзервација моралних вредности.

Ова идеја ће се налазити у темељу помало сензационалистичког наслова чланка „Револуција против Марксовог Капитала“. У овом чланку Грамши слави Октобарску револуцију која се „пре састоји од идеологија него од чињеница (зато нас у суштини не занима много да сазнамо више него што знамо). Она је револуција против 'Капитала' Карла Маркса“ (Gramsci, 1980: 168). Мање нас интересује смисао наслова, а више нас занима у каквом је односу садржај чланка са БН. Ближом анализом се може приметити да је ово пре свега критика економистичких схватања. Грамши тврди да је „Капитал“ пре био књига грађана него пролетера јер је коришћена како би се истакла неопходност фазе стварања грађанства у Русији и развоја капитализма западне цивилизације. Октобарска револуција је револуција против „Капитала“ зато што су „чињенице прерасле идеологије. Чињенице су разбиле критичке шеме у оквиру којих би историја Русије требало да се развија према канонима историјског материјализма. Бољшевици су се одметнули од Карла Маркса, потврдили су непосредном акцијом, извојеваном у победоносним борбама, да канони историјског материјализма нису тако гвоздено чврсти како би се могло помислити и како се мислило“ (исто). Но, у наставку ће он ублажити овај став, признањем да је револуционарне масе покретао Марксов теоријски дух, те су они само одређене погледе одбацили: „Они нису 'марксисте', ето то је све²¹⁹“ (исто). Према томе, проблем је у економистичком схватању које се изводи из „Капитала“ и чиме се људска делатност ставља у други план као епифеномен економије.

На овај начин су се бољшевици издигли над устајалим историјским формулама које су владале природно-математичким катедрама Друге интернационале. Тиме су они утврдили Грамшијево уверење да је потребно имати „интервенцију воље“ која је планирана, да је потребно догађаје припремати (политички, идеолошки, филозофски). Ово је неопходан корак јер у складу са раније наведеном борбом маса за опстанак, свака увереност у снагу економизма пренебрегава чињеницу да „масовне идеологијске чињенице увијек заостају за масовним економским чињеницама и да стога у одређеним тренуцима аутоматски потицај који потјече од економског фактора бива успорен, спутан или чак тренутно прекинут од стране традиционалних идеологијских елемената. Не схваћа се да би зато морала постојати свјесна и унапријед припремљена борба да би се 'разумеле' потребе економског положаја масе које могу бити у супротности с директивама

²¹⁹ Касније ће он поновити овај проблем који има са „марксизмом“ пишући да је то непотребан придев који „може изазвати неспоразуме и поплаву будалаштина и празних речи. Марксисте, марксистички... именица и придев отрцани и излизани као новац који је прошао кроз много руку“ (Gramsci, 1980: 60). Очигледно је тада економистичка тенденција била толико доминантна да је управљала овом „инфлаторном циркулацијом“ и изазвала знатне унутрашње фрустрације, како код самог Маркса тако и код Грамшија.

традиционалних вођа“ (Gramsci, 1979: 119-20). Другачије речено, и у временима економске и политичко-идеолошке кризе није довољно ослонити се на економске силе, већ је потребан увид у то шта масе „заиста хоће“ на основу сопственог економског положаја и због чега постоји овај прекид између економије и традиционалне идеологије коју другачије можемо назвати у духу Франкфуртске школе идеологијом *status-a quo*. Зато Грамши тврди да је потребна политичка интервенција која ће ослободити ову логику економског кретања од „запрека традиционалне политике“ јер само на тај начин може да се промени политички правац – а ово је задатак успостављања хегемоније: „ако је уједињење двију снага нужно да би се побиједила трећа, прибјегавање оружју и приморавану (претпоставивши да тиме располажемо) чиста је методичка хипотеза, а једина је конкретна могућност компромис јер сила може бити употребљена против непријатеља, а не против једног дијела себе самих што га желимо брзо асимилирати, дијела чији су нам 'добра воља' и ентузијазам потребни“ (исто, 120).

Стога он тврди да је погрешно грубо раздвајати економију и политику и то на такав начин да се економији додељује примат као главном покретачу историјских кретања. Штавише, Грамши филозофију, политику и економију разуме као активности које су „нужни конститутивни елементи једног те истог погледа на свијет, у њиховим теоријским принципима нужно мора постојати међусобна конвертибилност, могућност реципрочног превођења на властити специфични начин изражавања сваког конститутивног елемента: један је укључен у другом, а сви заједно сачињавају хомогени круг“ (Gramsci, 1958: 117). С обзиром на ово, можемо прочитати да је Грамши морао да буде ковач појма идеолошке хегемоније јер је тек он инситуирао да су ове активности део једне исте целине. Али не тек апстрактне целине, већ целине која садржи хомогеност, која дакле повезује филозофију, економију и политику унутар конкретума многих одређења.

Ово је посебно важно за Грамшијево схватање БН, јер „захтев (приказан као битна претпоставка историјског материјализма) да се свако политичко и идеолошко гигање прикаже и изложи као непосредни израз структуре, треба теоријски побијати као примитивни инфантилизам“ (исто, 121). Он је мишљења да се основе за ово побијање већ налазе у Марксовим историјским делима у којима се показује тешкоћа да се „структура сваки пут статички утврди као фотографска слика“ као и могућност да руководиоци погрешно процене политичку ситуацију (исто, 122). Као додатан разлог због којег је погрешно механицистички тумачити историју он наводи то да политичка деловања могу бити мотивисана „унутрашњим потребама организационог значаја“ за шта наводи пример католичке цркве чије идеолошке борбе унутар цркве не могу да се објасне економском структуром: „Било би смијешно у спору између Рима и Бизанта о произлажењу Духа светога објашњавати тврдњу да Дух свети произлази само од Оца самом структуром истока, а тврдњу да произлази од Оца и Сина структуром Запада“ (исто, 123).

Грамши не критикује само разумевање да се појаве из надградње третирају као директне последице базе, већ критикује и разумевање по којем су ове појаве тек привиди и илузије. Томе он супротставља појам историјског блока који представља као јединство између базе и надградње које је јединство супротности и различитости (Gramsci, 1980: 89). На тај начин он представља јединство економије и политике, односно идеологије. Али се не задржава само на термину историјског блока, већ уводи и термин катарзе којем мења значење које је опште прихваћено: „Израз 'катарза' може да се употреби како би се њиме означио пријелаз из економског (или из еготицистично-страственог) на етичко-политички момент, односно претварање структуре у суперструктуру у људској свијести. То значи и пријелаз из 'објективног у субјективно' и из 'нужности у слободу'“ (Gramsci, 1958: 60). Тако структура не остаје нешто што је одвојено од људске праксе, већ она бива поунутрена у људској свести, исто тако она не остаје спољна сила већ представља услов људске слободе. Штавише, катарза је кључан моменат у стварању хегемоније, јер она омогућава

прелаз од „непосредног“ живота који намеће економска структура у једно више стање етичке све-сти човека.

На другом месту он потврђује тај став. Успостављање хегемоније подразумева уважавање интереса оних над којима се хегемонија врши како би било могуће успоставити равнотежу засновану на компромису – а то значи да „владајућа група учини одређене жртве економско-корпоративне нарави. Али је такођер несумњиво да се такве жртве и такав компромис не могу односити на оно што је битно, јер ако је хегемонија етичко-политичка не може а да не буде такођер и економска, не може а да не буде утемељена у одлучној функцији што је владајућа група врши у одлучујућој језгри економске активности“ (Gramsci, 1979: 110-1). Дакле, катарза не подразумева занесењаштво у којем се остављају економске основе по страни уз уверење о вишим етичким вредностима. Она само подразумева да економско-корпоративни односи не смеју однети превагу над одређеним компромисима који се чине према оним групама које се предводе унутар идеолошке хегемоније. У томе се Грамшијева хегемонија, између осталог, разликује од онога што заговарају Лаклау и Муф за које економски моменат нема битнију важност као доминанта и због чега се уопште и не разматра питање компромиса у сфери економско-корпоративног. Код Грамшија налазимо критиковање економизма, наглашавање политике и идеологије, али не тако што би се одбацила економска структура, већ тако што се ови моменти разумеју као део једне целине и као „међусобно преводиви“ чиме се укида битна разлика која би покидала њихову органску повезаност.

4.4.2 Односи снага као кључан елемент идеолошке хегемоније

Сада ћемо прећи на питање односа снага које је веома важно за анализу историјског блока, па самим тиме и за боље разумевање односа који постоје у оквиру БН. Говорећи о односима снага, Грамши појам хегемоније подиже на глобални ниво и односе између држава - што смо видели да преузима и развија даље Ариги – које указује да нису потпуне интерпретације које Грамшијево схватање хегемоније свде на односе између класа. Грамши експлицитно говори да анализа односа снага мора отпочети од „односа међународних снага (где би нашле место забелешке о томе шта је велика сила, о груписању држава у хегемонистичке системе и, према томе, о појму независности и суверенитета у погледу малих и средњих сила) да би се прешло на објективне друштвене односе, то јест на степен развитка производних снага, на односе политичке снаге и партије (хегемонијски системи у оквиру једне државе) и на непосредне политичке односе (односно потенцијално војне) (Gramsci, 1980: 112). Ово су три основна нивоа на којем постоје односи хегемоније и који се одвијају унутар различитих равнотежа односа снага. Тако међународни односи делују активно и пасивно на политичке односе²²⁰ и у великој мери их одређују: „Уколико је непосредни привредни живот једне нације подређенији међународним односима утолико више једна одређена партија представља ту ситуацију и искоришћује је да би спречила превагу противничких странака (исто, 113).

У даљем образложењу ових различитих момената Грамши односе друштвених снага повезује са економском базом, положајем класа у производњи а то је ниво на којем се одређује

²²⁰ Унутрашње политичке односе Грамши дели на органске и конјунктурне. Док су конјунктурни узгредни и немају већи историјски значај јер су засновани на свакодневной политици, критици мањих руководећих група и личности, органски су „релативно стални“ и доводе до критике великих групација, руководећег кадра и главних личности. Уколико се овде не пронађе извесна равнотежа у анализи, прецењивање органских односа завршава у механицистичком схватању својствено економизму, а прецењивање конјунктурних у идеологизмима и прецењивању утицаја воље и индивидуалних елемената (Gramsci, 1980: 113-4).

„остварљивост разних идеологија насталих на самом његовом терену, терену противречности који је оно створило за време свог развитка“ (исто, 115). Упростијено речено, први ниво је ниво Марксовог „Предговора“, овде је база још увек оно што је у основи, оно што битно одређује и ограничава. Затим долазе односи политичких снага које он представља као „процењивање степена хомогености, самосвести и организације који су достигле разне друштвене групе“, али је ово и даље у вези са односима друштвених снага јер се организације заснивају на „економско-синдикалном моменту“ где постоји одређена врста солидарности између фабриканата, трговаца – или краће речено између различитих професија. Ова солидарност се даље подиже на виши ниво, на ниво државе када се „постигне свест о солидарности интереса међу свим члановима друштвене групе али још само на економском пољу“, и тек на трећем моменту долази до хегемоније јер се „превазилази оквир чисто економске групе, и могу и морају постати интереси других подређених група“ (исто, 115-6). Мада овде не користи термин катарзе, можемо јасно видети да је то управо значење које је придао катарзи - прелазак од чисто економског до политичког момента. А политички момент подразумева фазу у којој „раније настале идеологије постају 'партије', сучељавају се и ступају у борбу све дотле док једна од њих или бар једна њихова комбинација не почне да тежи за тим да преовлада, да се наметне, да се прошири на читаву друштвену област, одређујући осим јединствености економских и политичких циљева још и интелектуално и морално јединство, постављајући сва она питања око којих пламти борба не на синдикалном него на једном 'универзалном' плану, стварајући тако хегемонију једне основне друштвене групе над низом подређених група“ (исто, 117).

Овде се сада може видети разрађеније значење јединства економије, политике и филозофије. Док је економија у основи, она нема могућност потпуног одређења политичких односа, она се чак може разумети као први ниво развоја, елементарни ниво. Засновано на економском нивоу долази до политичког нивоа у којем постоји борба различитих друштвених група, но и овај ниво још увек није развијен до краја – развој достиже свој врхунац тек уз помоћ филозофије која уводи хегемоне односе између владајуће групе и подређених група. Но, ови хегемони односи који настају у оквиру једне државе нису изоловани од међународног система, за шта Грамши наводи пример Вандеје која је представљала одређену територију која је била удружена са међународним контрареволуционарним снагама (исто, 118).

После економских/друштвених и политичких односа снага, долазе ништа мање важни војни односи снага. Грамши придаје велику важност војним односима јер су они ти „који непосредно одлучују с времена на време (историјски развитак се стално колеба између првог и трећег момента, уз посредовање оног другог“ (исто, 118-9). Војне односе снага он дели на војно-техничке и војно-политичке. Наравно, ова два типа су међусобно повезана, али када се дешава „војно тлачење једне државе над једном нацијом која настоји да постигне државну независност“ онда се не може говорити само о војно-техничкој надмоћи, већ се мора узимати у обзир и политички аспект. Штавише, Грамши тврди да је овај тип војног тлачења могућ само дотле док код потлаченог народа постоји „друштвено расуло и пасивност његове већине“ и да се ова нација може ослободити²²¹ тек онда када успостави „један облик политичке акције који ће имати способности да се одрази у војном погледу“ (исто, 119).

²²¹ Успутно треба приметити да Грамши овде говори о директном војном тлачењу, али не и индиректном војном тлачењу. Очигледно, теорија одговара контексту империјализма и колонијализма, али не и савремених облика где се војно тлачење спроводи далеко суптилније, те оно не представља тлачење као такво, већ позитивне аспекте као што је безбедност. О овоме ће бити више речи у одељку о НАТО.

4.4.3 Позициони и маневарски облици друштвених борби

С обзиром на важност војног аспекта и контекст Првог светског треба, не треба никога зачудити зашто Грамши у политичкој анализи користи војне термине, да парафразирамо Клаузевица – политичка анализа је само наставак ратне анализе другим појмовима. Грамши преводи термине покретног или маневарског, позиционог и подземног рата на политички терен. Термине изводи на примеру борбе Индије против Енглеске, Немачке против Француске и Мађарске против Мале Антанте. Прва борба је позициони рат јер је Ганди предводио пасивни отпор који користи бојкот као своје средство. За разлику од бојкота, штрајкови су маневарски ратови, а тајно организовање оружја и јуришних јединица је подземни рат (Gramsci, 1979: 156). Подземни рат он види у ардитизму, названом по италијанским јуришним трупама у Првом светском рату, које треба да означе могућност једне стране да у кратком временском периоду изведе на терен значајну количину снаге која би битно променила стање на терену. Као пример наводи могућност да Енглези изведу јуришне снаге на „најопаснијој тачки“ које би масовним нападом приморале да Индуси прегрупишу своје снаге на другим деловима како би спречиле пораз који би „обезглавио општи покрет“ (исто, 157). На истом месту он говори о потреби да се разликују балканске комите или ирске банде од ардита јер су ово најчешће партизански начини борбе које воде сељачке класе у посебним географским областима против организованих војски (исто, 158). Мада то не тврди, партизански рат би био подземни рат, али он није исто што и ардитизам јер овај подразумева резервне снаге које се могу извести у кратком времену на фронт као део организоване силе. Партизански рат је нужно осуђен на подземни због односа снага где мања војна снага наноси удар деловима веће снаге, док ардити концентришу своју снагу тамо где се процени да је кључно напасти противника.

Иако на први поглед ово може изгледати као елементи војне стратегије који немају пуно додирних тачака са хегемонијом, даљом анализом се не показује само то да ово има неку лабаву везу, већ да је ово изразито битан моменат у успостављању хегемоније. Тако Грамши похвално и уједно критички говори о анализи штрајкова Розе Луксембург. По његовом мишљењу, реч је о тада једној од најзначајнијих књига која се бави питањем примене маневарског рата на политику: „Ту се непосредни економски моменат (криза итд.) сматра пољском артиљеријом која у рату отвара продор у непријатељској обрани, продор који је довољан да властите трупе провале и постигну коначан успех (стратешки)“ (исто, 160). Криза, односно непосредни економски моменат има негативан утицај на непријатељску снагу јер утиче на то да се „губи вера у своје снаге и своју будућност“, и уједно утиче на „муњевито организовање властитих чета“ што омогућава стварање „идеолошке концентрације истоветности циљева“ (исто, 161-2). Но, Грамши тврди да политичка анализа мора да усложни ово разумевање, односно да је по среди економистичко схватање. У том смислу он наводи пример како је руска војска водила маневарски рат и постигла пробоје на аустријском сектору и деловима источне Пруске и ма колико ово били бриљантни успеси она није могла да настави да „бира онај облик рата који жели“ јер код год се не успостави извесна надмоћност над непријатељем постоји однос снага који намеће позициони рат: „Позицијски рат није заправо резултат самих ровова, оних у стварности, него је резултат читавог организацијског и индустријског система који је иза леђа поредане војске. Такав је рат посебно наметнут брзометним хицима митраљеза и пушака, концентрацијом оружја на одређеној точки, количином опскрбе која допушта да се брзо надокнади материјал који је изгубљен последице каквог продора и повлачења“ (исто, 162). Из тог разлога је успешан руски пробој слабијег аустријског сектора завршио поразом када се иста тактика покушала спровести на знатно тврђем немачком сектору (исто).

На овом месту долази до кључног превођења војних елемената на политичке. У оквиру модерних држава где постоји грађанско друштво као „врло сложена и отпорна структура према катастрофалним 'продорима' непосредног економског елемента (криза, депресија, итд.); надградње су у грађанском друштву као систем ровова у модерном рату“ (исто, 162-3). То је битан моменат у којем Грамши износи критику економизма јер деловање артиљерије у грађанском друштву није тако учинковито, оно нема непосредан утицај који би уништио непријатеља или његов морал. Стога је од првенственог значаја да се проучи „какви су елементи грађанског друштва који одговарају системима одбране у позиционом рату“ и у вези са тиме он прави разлику између стратегије коју је заговарао Троцки од оне коју је заговарао Лењин. Троцкијева перманентна револуција спада у маневарски рат који је могућ само тамо где нема развијеног грађанског друштва, где недостају ровови и тврђаве што Грамшија наводи на закључак да Троцки који се „чини 'западњаком' заправо био космополит, то јест површно националан и површно западњак или Европљанин. Напротив Иљич био је дубоко националан и дубоко Европљанин“ (исто, 164-5). Лењин је за разлику од Троцког разумео да маневарски рат који је био успешно изведен у Русији мора бити замењен позиционим ратом у западним земљама због кључних стратешких односа снага: „На Истоку држава је била све, грађанско друштво било је у примарном и желатинозном стању; на Западу је између државе и грађанског друштва био прави однос па се у стању кад је држава подрхтавала одмах замјећивала снажна структура грађанског друштва. Држава је била само један истурени ров иза којег је стајао снажан ланац тврђава и казамата; више или мање, како у којој држави разумије се, али то је управо и захтијевало брижљиво упознавање на националном плану“ (исто, 165).

У истом тону ће наставити Грамши критику појма перманентне револуције повезујући је са јакобинским искуством из 1789. године када још нису постојале политичке странке, синдикати, а градови или само град Париз остваривао је монопол над политичким и државним деловањем у односу према заосталим селима. Ово је пратио неразвијен државни апарат и грађанско друштво које је имало аутономију у односу на државу, војску, али уједно и већу самосталност националних економија у односу на кретања светског тржишта. Друштвене околности се битно мењају колонијалним експанзијама које врше европске силе после 1870. године када државе постају организованије и јаче како на унутрашњем плану тако и на међународном. У овоме лежи разлика која је донекле епохална разлика или нешто блаже речено, конјунктурна разлика у којој „перманентна револуција бива у политичкој знаности разрађена и надвлдана формулом грађанске хегемоније“ (исто, 189). Дакле, дошло је до промене не само у војној стратегији, него је ове промене готово на идентичан начин пратила промена у политичким односима снага: „Масивна структура модерних демократија, било као државних организација, било као сплета удружења у грађанском животу, творе за политичку вјештину исто оно што и 'ровови' и сталне фронтоске утврде у позиционом рату: они чине само 'дјеломичним' елементат покрета који је прије чинио 'читав' рат итд.“ (исто).

Ето колико дубоко иде Грамшијева критика економизма. Уколико се може говорити о „политичком генију“ онда би то управо биле овакве анализе које на једном врло широком историјском плану успевају да повежу различите теорије, сукобе, или апстрактније речено, различите елементе друштвених односа и повежу их у нову теорију. Штавише, треба имати у виду да Грамши ову теорију износи док још није толико јасна грешка извођење непосредних веза између кризе и револуције, Грамши испред себе има делимично (не)успешно искуство револуције у Русији и на Западу, првенствено у Немачкој. Наравно, он није једини који је ово разумео, до истог закључка је дошао и Лењин који додуше није користио терминологију позиционог и маневарског рата, али је тврдио да се није нашло решење како да се „преведе“ Октобарска револуција на језик Западних држава. Овиме завршавамо анализу односа снага и настављамо даље ка вероватно

најзанимљивијем делу, макар кад је идеолошка хегемонија у питању – ка грађанском и политичком друштву.

4.4.4 Дистинкција грађанског и политичког друштва

На самом почетку овог одељка и за разумевање разлике између грађанског и политичког друштва је врло користан шематски приказ Пери Андерсона који јукстапозира грађанско и политичко друштво, за које он иначе тврди да је код Грамшија недовољно јасно изведено и да запада у антиномије.

Хегемонија	Доминација
=	=
Пристанак	Присила
=	=
Грађанско друштво	Држава

Табела 2: Anderson 2017: 43

Антиномија се према Андерсоном мишљењу огледа управо у томе што су хегемонија и доминација паралелне категорије где прва завршава у грађанском друштву, а друга завршава у држави. Ово се даље односи на поменуте разлике између Истока и Запада.

Исток	Запад
-----	-----
Држава	Грађанско друштво
Грађанско друштво	Држава
Присила	Пристанак
Доминација	Хегемонија
Маневар	Позиција

Табела 3: Anderson 2017: 46

И нешто разрађенија следећа шема којом Андерсон покушава да демонстрира наведене разлике између Истока и Запада на нивоу широко захваћених политичких односа²²².

	Исток	Запад
<i>Грађанско друштво</i>	примордијално/желатинозно	развијено/чврсто
<i>Држава</i>	преовладавајућа	балансирана
<i>Стратегија</i>	маневар	позиција
<i>Темпо</i>	брз	продужујући

Табела 4: Anderson, 2017: 30

Као одговор на ове Андерсонове шеме, приложићемо и шему коју је понудила Бучи-Глуксман (Christine Buci-Glucksmann) како би нагласила да не постоји груба разлика која би раздвојила хегемонију и доминацију, већ да су оне уједињене под појмом интегралне државе – узгред речено ово је метод са којим се у потпуности слажемо.

²²² На Андерсоновој критици се нећемо дуже задржавати, јер смо овај проблем анализирали већ овде: Королија, 2021, Дистинкција између грађанског и политичког друштва у делу Грамшија. Ту је размотрено питање и понуђен одговор зашто је Андерсонова тврдња о антиномијама претерана. У наставку овог рада само имплицитно можемо још једном на то указати.

Интегрална држава = Хегемонија заштићена оклопом присиле

Држава или политичко друштво	Грађанско друштво
Диктатура	Хегемонија
Апарат присиле (армија, полиција, администрација, судови, бирократија, итд.)	Апарати хегемоније (културни, политички, економски)
Влада (= држава у строгом смислу)	Држава у интегралном смислу
Држава као апарат власти/моћи	Држава као организатор пристанка
Доминација	Вођство

Табела 5: Вуси-Glucksmann, 1980: 91

Дакле, према овој последњој шеми не постоји дистинкција која би грађанско друштво одвојило од државе, већ термином интегралне државе Грамши обједињује обе стране. И заиста, била би врло крупна грешка уколико би се занемарило ово јединство. Поготово што Грамши готово да пише пионирске делове теорије у дотадашњој марксистичкој теорији која се није довољно бавила државом. Маркс није успео да испуни ову намеру коју је најавио у „Прилогу критици политичке економије“ бавећи се капиталом. Стога, Грамши наслеђује развој који је теорија државе достигла код Маркса и Енгелса, а то је разумевање државе као присилне структуре која концентрише и организује насиље над друштвом, и то као средство владајуће класе које је подређено грађанском друштву (Воббио, 1979: 23). Код Грамшија долази до новости тиме што он грађанско друштво не изједначава са базом, односно оно не припада бази, као код Маркса²²³, већ је оно део надградње и то активан део који гради надградњу (исто, 24).

Без ове теоријске измене упитно је да ли би било могуће мислити хегемонију, односно теорија би наставила да постоји унутар економистичког схватања историје и БН. Наравно, ово није само резултат промене теоријске перспективе, већ и историјског искуства, као и надовезивања на ставове које је изнедрила руска социјалистичка струја. Иначе је хегемонију код Грамшија могуће наћи у „практичном стању“ до 1924. када се развија под утицајем фашистичког доласка на власт, пораза револуције на Западу и губитка илузија о Совјетском савезу и Интернационали (Вуси-Glucksmann, 1980: 176).

Но, почетно Грамшијево разумевање хегемоније је још увек под великим утицајем Лењина²²⁴ и оно се разуме 1924. као класно вођство авангарде радничке класе које се постиже

²²³ Видели смо у анализи јеврејског питања да Маркс грађанско друштво изједначава са приватном својином и егоизмом који из тога произилази. Као и код Хегела, грађанско друштво је у великој мери одређено производним односима тј. економијом.

²²⁴ На Конгресу Интернационале 1922. у Москви је Грамши био присутан када је Лењин критиковао лево крило за заговарање револуционарне офанзиве јер нису разумели да је на међународном нивоу

склапањем савеза који су засновани на дугорочним заједничким интересима чиме долази до конституисања „народне масе“. Хегемонија се постиже кроз класну борбу и стога је она уједно политичка и идеолошка борба (исто, 178). Но, Грамши је такође опазио да Интернационала греши у томе што поставља своје методе које су биле успешне у Русији као универзалне, односно он примећује да европске револуције морају да промене методе (исто, 192). Као решење он види идеолошки хомогену партију која ће савезом радништва и сељака постати хегемона, водећа група у италијанском друштву (исто, 194-5).

У сличном контексту Грамши тврди да Интернационала нема за циљ уништење Државе, већ само националне државе. Разлог за ово је то што је „друштво по себи чиста апстракција“ и да се кроз историју показало да је „друштво увек систем и равнотежа држава“ (Gramsci, 1980: 226-7). Под овиме он мисли не само на глобално друштво већ и на деловање државних институција унутар друштва – још увек нема говора о деловању „империјалних апарата“ јер узгред речено Грамши и не развија теорију империјализма нити се чешће на њу позива. Али се позива на „државни дух“ који представља као одређени континуитет између традиције и будућности који укључује солидарност са „материјално непознатим снагама чије се деловање и активност ипак осећају“ (Gramsci, 1980: 94-5).

Но, он државни дух раздваја од „култа традиције“ који може бити основа неке идеологије и који може садржати веома дуго временско трајање. Супротно томе, државни дух је солидарност која постоји између неколико генерација, оних старих који су „прошлост која још живи међу нама“ и деце која ће се тек развити – то чини да се државни дух налази у свима. Њему он супротставља „ускогруди и сићушни индивидуализам“ за који сматра да је типичан за италијанску аполитичност која је анимална аполитичност која се завршава у секташтву као „облику личне клијентеле“ (исто). Ово је још увек укоренењено у противречност државе као општег и грађанског друштва као појединачног, мада он, наравно не говори о грађанском друштву јер га не разуме онако како су чинили Хегел²²⁵ и Маркс.

Премда не треба разумети као да Грамши има један локални проблем са италијанским друштвом, он примећује да „политичку историју капитализма одликује упорна и огорчена борба између грађанина и Државе“ у којој истиче парламент као средство које ће преузети дужности од државе (Gramsci, 1980: 228). Заправо, ово је задатак либерализма који покушава да тржиште и конкуренцију уведе у све односе, а „конкуренција је крвни непријатељ државе“, либерална теза из које је и Интернационала црпела своју инспирацију. Међутим, Грамши тврди да је национална држава орган конкуренције, а да диктатура пролетаријата још остаје национална и класна држава, с тим што не постоји конкуренција између класа, но постоји конкуренција између

ступила на снагу извесна нестабилна равнотежа, тј. да је револуција само делимично успешно изведена. Тада је упутио критику представнику италијанске левице Терачинију који је тврдио да је Октобарска револуција изведена путем мале организоване партије, чиме је упао у илузију да се исто тако може извести револуција у Италији, заборављајући да су бољшевици имали подршку радничких и сељачких совјета и скоро половине армије од десет милиона људи, што су све услови који нису ни близу испуњени у Италији (Buci-Glucksmann, 1980: 189-90).

²²⁵ Међутим, Грамши није развио своју теорију грађанског друштва до краја у опозицији према Хегелу будући да тврди како често користи његово схватање: „Треба разликовати грађанско друштво како га је схваћао Хегел и како се често употребљава у овим биљешкама (то јест у смислу политичке и културне хегемоније једне друштвене групе над читавим друштвом, као етички садржај држава) од значења које том појму дају католици, за које је, напротив, грађанско друштво — политичко друштво или држава, у противности с друштвом обитељи или цркве“ (Gramsci, 1979: 53).

социјалистичких и буржоаских држава која намеће проблем спољне и унутрашње одбране (исто, 228-9). У том смислу Грамши раскида са „одумирањем државе“ и тврди да је потребно „прева-спитати пролетаријат навикнут на идеју да је за укидање Државе у Интернационали, потребан тип Државе, способне за остварење тог циља, да је за сузбијање милитаризма потребан нови тип војске“ и додаје да је питање организовања нове социјалистичке војске један од најважнијих проблема који се мора решити (исто, 229).

Из тог разлога појам државе означава једностраним појмом који води у многе грешке. Дакле, он не критикује само државу како је она била схваћена у Првој интернационали, већ критикује и либерално схватање државе које наглашава „приватну хегемонију“ и грађанско друштво, умањујући тиме значај државног апарата. Стога ће он рећи „треба забијележити како из те критике 'државе' која не интервенира, која је на репу догађаја, итд. настаје текућа диктаторска десничарска идеологија, са својим јачањем егзекутиве итд.“ (Gramsci, 1979: 218). На његовом удару се налази „држава као ноћни чувар“ која се у Италији називала држава-карабињер. У оквиру овог схватања се државно деловање ограничава на поштовање закона и одржање јавног реда и мира. По његовом мишљењу, а овде се може наћи и аргумент противан Андерсоновим антиномијама, тиме се занемарује да је грађанско друштво такође држава (исто, 219). Тиме се он враћа Хегелу и схватању „етичне државе“ којој су главне функције васпитање и морална делатност, али и ту примећује да међу либералним интелектуалцима има оних који се залажу за либерализам у економији, а интервенционизам у култури, што је сличан случај са католицима који хоће интервенционизам када је у њихову корист, а залажу се за индиферентну државу када су у мањини²²⁶ (исто, 220).

Иначе је за Грамшија држава као ноћни чувар у ствари повратак на корпоративно-економску фазу у којој се држава изједначава са владом, а долази до „бркања грађанског друштва са политичким“ – прецизније речено држава као ноћни чувар само ради на одржавању постојећег поретка. Супротно томе он долази до „формуле“ хегемоније: „Јер, треба забијележити да у опћи појам државе улазе елементи које треба додати појму грађанског друштва (у том смислу, могло би се рећи да је држава = политичко друштво + грађанско друштво, то јест хегемонија оклопљена

²²⁶ На другом месту овај проблем показује на хришћанству америчког председника Вилсона (Woodrow Wilson) и папе тврдећи да Вилсон наступа у свом политичком програму као калвиниста, његова „идеологија Друштва народа је идеологија својствена савременом капитализму, јер хоће да појединца ослободи сваког трага колективне власти обележеног предкапиталистичком економском структуром, да би се успоставио грађански космополитизам у служби најнеобузданијег такмичења у богаћењу појединаца могућег само после пада националних монопола светских тржишта. Вилсонова идеологија је антихијерархијска, она је демонска, капиталистичка револуција коју је папа увек прогонио, не успевши да од ње одбрани традиционално економско и политичко наслеђе феудалног католицизма“ (Gramsci, 1980: 100). Грамши увиђа далекосежне последице које је оставио пораз католичке цркве у борби са капитализмом у Италији: „Религиозни мит као распрострањена свест која својим вредностама прожима све делатности и организме индивидуалног и колективног живота, у Италији као и другде, распада се и претвара у одређену политичку партију. Добија световно обележје, одриче се своје универзалности да би се претворио у практичну вољу једног посебног грађанског сталежа који је наурио да освојивши државну власт не сачува само опште повластице класе, већ и појединачне повластице својих присталица. Организовање католика у политичку партију, после Ризорђимента, најкрупнији је догађај у италијанској историји (исто, 100-1). Као неко ко држи до важности идеолошке хомогености, он примећује да би оваква једна партија могла да надјача расцепкане фракције буржоаске класе која своје представништво налази у више политичких партија. Данас са историјским искуством знамо да су демохришћанске странке одиграле значајну улогу у европским државама, али тек када су напустиле било какав сентиментализам према феудалној епохи и широм испружених руку загрлиле капитализам.

присилом“ (исто, 220-1). Даље он на историјском примеру показује да свака борба за нову хегемонију полази од економско-корпоративне фазе²²⁷ како би успоставила политичку хегемонију једне групе, због чега „елементи надградње не могу а да не буду оскудни“, а што повезује са неуспехом хуманизма и ренесансе који су ударили о хегемонију цркве која је допринела негацији економског света буржоазије (исто, 222). Ово није усамљен случај, он је поготово присутан међу великим силама током „светских ратова“, наравно Грамши не говори о Другом светском рату али правилно антиципира резултат. Наиме, услед губитака које хегемона сила трпи у рату, она побеђује у рату уз помоћ савезника, али бива толико ослабљена да „неки подређени, који је био спретнији или сретнији постаје хегемон“²²⁸ (исто, 223). То је поново веза између економије, политике и војске – једноставно Грамши ни не помишља да промисли хегемонију без узимања у обзир ове три категорије.

Као други тип државе, супротан држави као ноћном чувару, Грамши представља поменути етичну државу. Овај тип државе може постојати само ако је једна од главних функција коју она врши подизање народних маса на виши ниво културног и моралног образовања. Разумљиво, у овој држави главни хегемони апарат је „школа као позитивна одгојна функција и судови као репресивна и негативна одгојна функција; али у ствари томе циљу тежи мноштво других такозваних приватних иницијатива и дјелатности које творе апарат политичке и културне хегемоније владајућих класа“ (Gramsci, 1979: 215). Ова дефиниција је још увек амбивалентна јер није сасвим јасно да ли она може настати у капитализму, социјализму и комунизму. Грамши само тврди да је Хегелова идеја о етичности и универзалности државе била одраз уверења да ће „читав људски род бити буржујски“, док у стварности ову идеју може извршити само она друштвена група која ће окончати све унутрашње поделе (исто). Из овога можемо закључити да етична држава не може бити капиталистичка, али да не може бити ни социјалистичка јер је Грамши раније истакао и важност спољних подела, а не само унутрашњих, тако да нам остаје да закључимо да овај тип

²²⁷ Грамши се овде држи Марксовог „Предговора“ тврдећи да „ниједан облик политичке власти не може бити повијесно разумљив и оправдан уколико није правни апарат једне стварне економске власти“, он потврђује „темељни закон хисторијског материјализма“ и доводи га у везу са совјетима: „Револуција није нужно пролетерска и комунистичка уколико намјерава постићи рушење политичке власти грађанске државе; 2. да није пролетерска ни комунистичка уколико намјерава и успије уништити представничке установе и управни апарат преко којих средишња влада врши политичку власт грађанске класе; 3. да није пролетерска ни комунистичка уколико плима народног устанка да власт у руке људима који се називају (и који су искрено) комунисти. Револуција је пролетерска и комунистичка једино уколико је она ослобађање пролетерских и комунистичких производних снага насталих у самом крилу друштва у којем влада капиталистичка класа; она је пролетерска и комунистичка у мјери у којој успије промицати и унапређивати проширење и уређење пролетерских и комунистичких снага способних да започну неопходан смишљен и пажљив рад на стварању новог поретка односа производње и расподеле, нови поредак у којем није могуће постојање подјеле друштва на класе и у којем систематски развитак тежи да се поистовјети с развитком слабљења државне власти, са систематским растварањем политичке организације заштите радничке класе која нестаје као класа да би постала човјечанство“ (Gramsci, 1979: 46-7). Подужи цитат представљамо јер је добра илустрација како Грамши уважава базу без да запада у економизам. Стварање новог типа државе није аутоматски процес који потиче из базе, већ је то свестан, политички корак који на уму мора имати реалност производних снага и односа како не би упао у репродукцију капиталистичких односа производње и капиталистичке државе. Револуција није реформизам управо зато што она темељно трансформише оба.

²²⁸ Када помињемо Други светски рат имамо у виду победнике Енглеze и Француze као старе хегемоне који упркос победи губе хегемонију па се донекле могу разумети и као губитници, док подређени Совјетски савез, па чак и Немачка постају доминантне силе у Европи, уз наравно САД која није подређена сила попут Совјетског савеза и Немачке, али која из другог плана преузима хегемонију од европских старих империјалних сила.

може бити само део неког магловитог будућег комунистичког друштва у којем државу чине само образовање и судови, а остали апарати постају историјски превазиђени.

4.4.5 Улога партије као „модерног владара“ у успостављању хегемоније

На Грамшијеву расправу о грађанском и политичком друштву, и самим тиме о држави, надовезује се расправа са Макијавелијем која га инспирише да осмисли један оригиналан приступ теоретизацији партије. Штавише, није толико реч о расправи са Макијавелијем, колико о расправи са својим читаоцима која је заснована на интегрисању Макијавелијевог схватања политике у савремени политички и идеолошки простор.

Грамшијево интегрално схватање државе налази се у Макијавелијевој фигури кентаура која осликава двострукост политичке делатности, двоструку природу која у политици открива своју људску и своју животињску страну. То је разлика између силе и пристанка, ауторитета и хегемоније, насиља и цивилизованости, индивидуалног и универзалног (Gramsci, 1979: 120). Зато је згодна метафора кентаура која ова два не раздваја на два одвојена колосека, већ су они део једне целине – хегемонија оклопљена присилом. Ово је увид који је важан за свакога ко хоће да размишља о политичкој пракси.

Грамши као „мислилац праксе“ у политици налази да је основни, први елемент то да „постоје управљачи и они којима они управљају, руководиоци и вођени“ (Gramsci, 1980: 92). Наравно, ово не разуме као аисторичну чињеницу која је одувек важила и одувек ће важити, штавише он тврди да се ово мора детаљно истражити како би се у будућности ублажило или отклонило – самим тим што постоји ово „или“ говори нам да Грамши није сасвим уверен да је овај елемент могуће у потпуности уклонити. Но, свакако то и није било на дневном реду како за време Грамшијевог политичког деловања, тако ни данас. Према томе, он помера фокус на управљање, разматрајући како да руководиоци управљају на најефикаснији начин и постигну послушност, дакле хегемонију, над онима којима се управља (исто). Да би се избегао неспоразум, треба нагласити да овде није реч о манипулацији, о могућности постизања најбољег начина да управљани прогутају горку пилулу и стану у колону. Овај проблем се испитује на дубљем нивоу – нивоу успостављања хегемоније.

У том погледу, савремени политички односи диктирају да нови Макијавелијев владар не може бити нека изузетна личност већ то мора бити политичка партија, али овде Грамши наглашава један проблем. Наиме, пошто је свака страна израз једне друштвене групе, дакле она представља једну друштвену групу, али оне могу представљати само ту једну друштвену групу уколико „врше функцију равнотеже и арбитраже између интереса сопствене групе и других група, и омогућују да се група коју представљају развија уз притисак и уз помоћ савезничких, ако не и противничких група“ (исто, 173-4). Он примећује да је развој политике довео до цепања „органичних“ или основних странака на више партија што је довело до тога да „интелектуални главни штаб“ не припада ниједној фракцији, већ готово као да делује стојећи изнад њих. Ово нас враћа на разлику између грађанског и политичког друштва, где само грађанско друштво као апарат хегемоније има могућност деловања у циљу неке друштвене групе без да је директно део политичког друштва. Као пример Грамши наводи енглески часопис *Times* и италијански *Corriere della sera* који се представљају као аполитична информативна група, док заправо обављају „функцију партије“ (исто). У том смислу је његова анализа значајна, јер она прецизно разматра развој грађанског модерног друштва и не пати од тога да „политичка функција“ мора бити део политичке партије. Овај феномен посебно издваја тамо где је „једна једина тоталитарна партија на власти: јер таква партија нема више чисто политичке функције, већ само техничке, пропагандне, полицијске функције, функције моралног и културног утицаја. Политичка функција је посредна: јер,

ако не постоје друге легалне партије, постоје увек у стварности друге партије и тенденције које се не могу законски обуздати, и против којих се води полемика и борба као у игри жмурке²²⁹ (исто).

Један од разлога, можда и главни, због којег савремени владари морају бити партије почива у томе што само у њима може настати „конкретизирање једне колективне воље која је већ дјеломично призната и потврђена у акцији“ (Gramsci, 1979: 72). Ово је важан моменат у Грамшијевој борби против економизма – питање воље. Оно није сасвим јасно изложено, али може се доћи до главних црта његовог разумевања које ипак није волунтаристичко због раније поменуте важности економско-корпоративне фазе. Политичке партије у ствари концентришу у себе „клице колективне воље које теже да постану универзалне и потпуне“ због чега је он скептичан према харизматским личностима попут генерала Буланжеа (Georger Boulanger) које могу настати само усред таквих политичко-историјских услова који захтевају брз и муњевит поступак, чиме се око њих ствара читава митологија (исто, 73). Чим се услед измене историјске ситуације изгуби страст, ентузијазам, нестаје и митологизација, а покрет пропада. Из тога он закључује да овакви покрети најпре могу бити „дефанзивног типа“ али не и „стваралачког“, да они не могу у дугом року учествовати у стварању новог типа државе већ да то може учинити само партија јер она окупља колективну вољу са претпоставком да ће се она потрошити, исцрпети, да би је онда поново организовала и избегла потпун пораз (исто, 74).

Међутим, то не значи да је партија искључиво рационална организација, да она потпуно подлеже логици бирократизације која чини нужним њено отуђење од маса. И партије, по Грамшију, треба да садрже митове. Али за њега мит мора да буде „политичка идеологија која се не приказује као хладна утопија ни као доктринарно умовање, него као стварање конкретне фантазије која дјелује на један распршен и размрвљен народ да у њему потакне и организира колективну вољу“ (исто, 70). Ето због чега је појам колективне воље важан код Макијавелија, и зашто је он основно питање политичке праксе. Јасно можемо видети да код њега не постоји могућност да економско-корпоративна фаза сама доведе до јединства, да не постоји прелаз из „класе по себи“ у „класу за себе“, већ је неопходан политички рад и одређени мит који ће ујединити народне масе. У овоме су Лаклау и Муф блиски Грамшију, јер из ових редова може да се извуче јасан закључак да је стварање хегемоније једно арбитарно политичко деловање које долази споља и артикулаторним праксама делује на елементе. Елементи овде нису пуно више од атомизованих појединаца или атомизованих друштвених група које - ако се вратимо на ранији Грамшијев текст – делују економски у циљу сопственог економског и моралног опстанка. У том смислу је за Грамшија као и за Макијавелија циљ владара то да оствари хегемонију и створи нову државу. Више од 350 година је требало да протекне да би се створили историјски услови како би настала Макијавелијева идеја италијанске националне државе, па ако се размишља у овим дугим историјским периодима онда је јасно зашто харизматски покрети нису довољни²³⁰.

²²⁹ Врло вероватно да је овај увид данас можда и занимљивији него у време тоталитарних партија, да мноштво фракција или двопартијски системи остављају скоро читав простор управо овим „аполитичним“ групама које могу бити НВО или медији или неформални друштвени покрети. Јер ако у тоталитаризму болујемо од мањка политизације, у савременим друштвима болујемо од вишка „политизације“. Но ово само успутно помињемо у циљу „имагинације“ шта би Грамши мислио о данашњем стању.

²³⁰ Слична паралела се може повући у односу на комунистичке покрете који су пре били зависни од харизматских личности и митологизације њихових култова него од јаких партија (јаких у овом грамшијевском смислу без улажења у то шта би требало да значи јака партија) које су концентрисале колективну вољу. Донекле се може рећи да је историјска иронија да управо покрет који је ближи Грамшију падне на његовом испиту.

Зато не изненађује да Грамши одбацује императив реал-политике, односно то да „државник мора дјеловати само у оквиру 'ефективне реалности'“ и истиче нужност да има и нормативно разумевање политике (исто, 122). Ту он разликује дипломату, политичара и политиколога. Дипломата мора да делује унутар постојеће стварности јер он не ствара нове равнотеже него одржава постојеће унутар правних оквира. Политиколог такође мора да буде унутар постојеће реалности у строгом захтеву науке да се бави ониме што је објективно. Али политичар који настоји да створи нове односе снага мора да се бави ониме „што мора бити“ имајући на уму шта је нужно а шта произвољно, шта је конкретна воља, а шта „љубав у облацима“²³¹ (исто, 123). Ово је лепше исказано у Његошевим стиховима „нека буде што бити не може, нека буде борба непрестана“ јер оно што „мора бити“ то је борба и само та борба може даље водити ка ономе што се чини као да „не може бити“. Ако направимо „синтезу“ Грамшија и Његоша, улога партије би управо била организовање непрестаних борби у циљу остварења немогућег, како би шездесетосмаши рекли „будимо реални тражимо немогуће“. У строгом типолошком одвајању дипломата и научник заиста не би смели да се баве овиме, али песник (уметник) и политичар морају уложити напор уколико желе да делују на једном „епохалном“ нивоу разумевајући да епохе пролазе кроз сталне промене и да су увек потребни нови пројекти – барем у модерној епохи: „'Оно што мора бити' то је дакле конкретност, дапаче то је једино хисторицистичко и реалистичко тумачење стварности, једина повијест у дјеловању, филозофија у дјеловању, једина политика“ (исто).

Будући да су ово све захтевни пројекти, јасно је зашто се Грамши окреће ка стварању структуре која би трајно морала да испоставља учинке. Структуру партије поставља широко и разликује три основна елемента. Први елемент је - ако слободније интерпретирамо - колективна воља или данас би се рекло страначка база – обични људи „чије учешће потиче из дисциплине и верности, а не из стваралачког и високо организаторског духа. Без њих партија не би постојала, то је тачно, али је тачно и то да партија не би постојала ни 'само' са тим људима“ (Gramsci, 1980: 177). Ако се вратимо на Грамшијев основни елемент политике, ово су они којима се управља, они чине основни елемент који је неопходан како би партије постојале, јер без њих нема колективне воље. Стога је потребан друго ниво, кохезивни елемент, који централизује ове снаге на националном нивоу. Овај елемент је још ништавнији ако је усамљен, али он има велику важност у организовању првог елемента, но не само у пукој организацији већ и у инвентивности јер он увек организује у неком правцу – организација није статична структура, већ динамична, она је одређена према неком политичком циљу, тј. није по среди организација ради организације. Враћајући се на војну терминологију, овај ниво су капетани и према Грамшијевој тврдњи војска се може лако уништити без капетана, али ако капетани остану сложни међу собом они ће формирати нову војску тамо где она још увек не постоји (исто). Дакле овај други елемент се може разумети као политички руководиоци, док трећи елемент посредује између првог и другог – то су интелектуалци који морално и интелектуално повезују капетане и војску, руководиоце и базу (исто).

²³¹ Бавећи се истим проблемом, на конто Макијавелијеве мисли, Алтисер примећује да је оснивање државе „апсолутан почетак“, да оно представља отпочињање новог тока историје и с обзиром да је то апсолутни почетак он условљава апсолутну усамљеност реформатора или оснивача. То су за Макијавелија били Ликург, Солон, Мојсије који су правили добре законе за народ јер су могли себи да остваре једини ауторитет (*sole authority* као игра речи која се надовезује на усамљеност – *solitude*). У том смислу Алтисер говори да је владарева усамљеност корелат вакуума који постоји у постојећој конјунктури (Althusser, 1999: 64). Овај вакуум политичке конјунктуре омогућава да политичари делају у извесном смислу изнад свог времена, водећи се идеологијом или утопијама и чак илузијама.

4.4.6 Пролетаријат, сељаци и интелектуалци као елементи партије и хегемоније

Сада би требало поближе анализирати први и трећи елемент, односно сељаке и пролетере са једне стране и интелектуалце са друге стране. Не сме се замерити да је на унутрашњем плану постизања хегемоније однос између сељака и пролетера био кључно питање за Грамшија. Будући да нема спонтане организације сељака и пролетера, остаје питање како једна политичка партија може да постигне класни савез између ових класа и створи хегемонију „народних маса“.

Почетак је историјски, односно постојећи историјски услови диктирају начин на који се могу постићи савези унутар једне хегемоније. Тако у Италији историјски услови потчињавају села индустријским градовима што је условило регионализацију Италије где су Јужна и Средња потчињене Северној Италији – односи центра и периферије унутар једне ДФ – што је довело до различитог развоја и различитих карактеристика ових области (исто, 163). То значи да је буржоазија само ујединила Италијане на једној националној територији, али да она није извела економско уједињење народа и да то не може учинити док год постоје доминација индустријског и финансијског капитала над свим другим производним снагама. Стога, центри потпуног ослобођења су велики градови попут Милана, Торина и Болоње у којима је концентрисан велики број пролетера. Но, Грамши увиђа да овде постоје две тенденције организовања радника. Једна је „социјалистички паразитизам“ који представља тадашња италијанска социјалдемократија која развија радничку аристократију, блиске односе са парламентаризмом и државним министарствима, а друга тенденција је склапање савеза са сељацима са Југа (исто, 164).

Овде се не ради о некој апстрактној теорији хегемоније или усвајању Лењинове концепције која не би имала основе у италијанској историји. Реч је о односима снага, а тада „сељачке масе представљају већину радног народа. Осим тога, сви проблеми који су саставни део хегемоније пролетаријата, неоспорно ће искрснути пред нама у сложенијој и оштријој форми него у самој Русији, јер је у Италији сељаштво многобројније, јер оно има веома богату традицију организовања и увек је успевало да натера друштво да живо осети његову специфичну тежину у националном политичком животу, јер код нас црквени организациони апарат има традицију од две хиљаде година и специјализовао се у пропаганди и организовању сељака да му по томе у другим земљама нема равна“ (исто, 223). Мада нисмо успели да пронађемо податке да упоредимо бројност сељака Русије и Италије, чак и ако је ту погрешно, тежина аргумента је ипак на другој страни, а то су активности сељака и њихова идеолошка организација, односно хегемонија католичке цркве. То су специфичности које Грамши има на уму у овом поређењу, но то је још увек далеко од целовите анализе.

Овако изгледа прецизнија конкретна анализа конкретне ситуације. У Италији постоји покрет од 3,5 милиона радника и око 15 милиона сељака и службеника. Овај покрет Грамши раздваја на шест различитих категорија где прву чине авангарда индустријских радника запослена у развијеним секторима индустрије и пољопривредни радници који су чланови синдиката. Друга категорија су радници у неразвијеним секторима индустрије који су често недисциплиновани и неуморни, али спремни увек на револуционарну активност. Трећа су синдикални радници железнице — аморфне масе авангарде индустријских радника, као и ситна буржоазија белих оковратника — политички апатетични техничари. Пета су сељачки савези и удружења радника која су разбацана широм Италије али понајвише на Југу, а који су последица недовољне кохезије националне економије и политичког апарата. И последња категорија су пролетерски савези ратних ветерана, слободна удружења ветерана и бивших војника – они представљају „први грандиозни покушај организовања сељачких маса“ (Gramsci, 1987: 130-1). Овај покрет је постигао успехе који нису били онакви каквим се Грамши могао надати, они су изборили осмочасовно радно време и допринели великом броју гласова Социјалистичкој партији – али ништа више од тога.

Главно питање је тада било, по његовом мишљењу, питање власти односно како организовати партијску хијерархију која ће функционисати демократски и омогућити слободу свим антикапиталистичким тенденцијама. Поред тога је приметио поделу на две доминантне тенденције – марксистичке социјалистичке масе и католичке социјалистичке масе. Ове две тенденције би требало да чине један стабилан пролетерски апарат који би омогућио стварање фабричких и сеоских совјета и да ће у њима већину чинити партијски чланови (исто, 133-4). Но, ово није успело да се изведе и стога се Грамши поново враћа на ово питање у „Неким аспектима Јужног питања“, тексту који се обично представља као његовим првим политичким текстом у којем експлицитно на конкретној анализи говори о хегемонији.

Он примећује да су „торински комунисти“ правилно поставили питање хегемоније пролетаријата као друштвене основе за диктатуру пролетаријата и радничку државу, разумејући да пролетаријат може бити водећа (*dirigente*) и доминантна класа само уколико успе да створи „систем савеза“ и мобилише радни народ против капитализма и буржоаске државе (Gramsci, 1988: 443). Како би се успоставио пристанак широких сељачких маса било је потребно имати у виду специфични развој италијанске традиције који се раздваја на „Јужно питање“ и Ватикан – без овога не би било могуће разумети класне захтеве и инкорпорирати их унутар „револуционарног транзиционог програма“ (исто).

Ово се можда чини из данашње перспективе здраворазумским ставом, али тада то није био случај. Наиме, на Северу је међу радницима, као и међу другим класама, стално кружила пропаганда која је од Југа правила „букагије“ које успоравају раст Италије, тврдила да су јужњаци биолошки инфериорни полу или потпуни варвари, лењи, неспособни и криминални (исто, 444). У овом су учествовали и интелектуалци Социјалистичке партије пишући чланке, приче, утиске итд. и све то под формом научног социјализма представљали као истину. Стога је било важно имати идеолошко и политичко деловање које ће радничку класу ослободити од класног егоизма и како каже Грамши: „Металостругар, грађевинац итд. не смеју да мисле само као пролетери, као металостругари, грађевинци итд. Они морају да учине искорак. Они морају да мисле као чланови класе којој је циљ да предводи сељаке и интелектуалце“ (исто, 448). Такође он напомиње да је и Мусолини ово разумео и да када је изашао из Социјалистичке партије за собом је повукао подршку одређених синдикалиста и јужњака (исто, 451).

Што се тиче класне структуре Југа, Грамши Југ разуме као велики аграрни блок који је сачињен од три слоја. Први су велике, аморфне и дезинтегрисане сељачке масе, други интелектуалци ситне и средње руралне буржоазије, и трећи чине крупни земљовласници и висока интелигенција (исто, 454). Последњи слој је доминантан, будући да је први исувише неорганизован, а други слој налази своју инспирацију у првом. Стога су се интелектуалци трећег слоја издвојили као доминантни - међу њима је и Кроче - и они тада чине више од три петине државне бирократије (исто). Говорећи о свештенству као слоју интелектуалаца, Грамши примећује да постоје разлике између свештеника на Северу и Југу. Северни свештеник потиче из занатлијске или сељачке породице, има демократске симпатије и повезанији је са сељацима. Такође, испуњава потпуније духовну функцију, будући да на Југу често свештенство мање или више отворено живи са женом. На Југу свештеник обавља и функцију земљишног администратора због чега често улази у сукобе са сељацима, па чак и злоупотребљава религију како би оправдао високе ренте и каматне стопе. И „као човек свих обичних страсти (жене и новац)“ он не остварује никакво поверење народа у његову духовност и интегритет, стога исповедање има скоро безначајну улогу код јужних сељака, па чак и када оно постоји оно је пре паганско него црквено - ово су разлози због којих нема организованијих сељачких маса и због чега на Југу постоји изрека „Свештеник је свештеник за олтаром, изван је он човек као било који други“ (исто, 455-6).

Будући да не постоји дубља веза између сељаштва и свештенства на Југу, они су повезани са крупним земљопоседницима преко слоја интелектуалаца. Но, ови интелектуалци су заправо задужени за одржавање *status quo-a* и стога не праве никакве програме нити покушавају да организују сељаке. Уколико заговарају програме, то су програми који долазе изван Југа, из конзервативних парламентарних групација које нису заинтересоване за развој Југа, већ их једино интересује доминација индустријског и финансијског капитала Севера²³² (исто, 457). Стога се као кључна тачка појављује то да интелектуалци морају разбити овај аграрни блок тако што ће својим радовима организовати сељаке као аутономну снагу (исто, 462).

Ова анализа „Јужног питања“ нас води даље према улози интелектуалаца у успостављању хегемоније, која игра велику улогу код Грамшија. Овде се појављује добро позната категорија „традиционалних“ и „органичних интелектуалаца“. У нешто слободнијој интерпретацији, органични интелектуалци би пре били нова појава будући да њих одређује то што настају на основу везе са друштвеном групом и процесом економске производње како би ова група имала свест која превазилази само економски ниво и ствара хомогенизацију на политичком и културном нивоу: „Индустријски капиталист ствара индустријског техничара, научника политичке економије, организатора нове културе, права итд.“ (Gramsci, 1973: 117). Јасно је да са развојем капиталистичке економије долази до знатно већих захтева у самој репродукцији економског погона, односно тешко да је могуће уопште замислити данас индустријску производњу без интелигенције у виду техничара, инжењера, менаџера, стручњака за информативне технологије итд. Али они су још увек део онога што се зове економско-корпоративним нивоом, они нису способни да организују културну и политичку хомогеност која је неопходна за успостављање идеолошке хегемоније.

Са друге стране постоје традиционални интелектуалци који нису непосредно повезани са неком друштвеном групом и њеним положајем у производњи. Ово су групе које су остале из претходних друштвених структура – наравно Грамши овде посебно издваја свештенство јер је оно група која је имала монопол у филозофији, образовању, науци, моралу итд. Међутим, не треба направити грешку и помислити да овај слој није био органични, он је био органични док је постојала земљопоседничка аристократија, али њеном пропашћу је овај слој постао традиционалан јер није успоставио везу са неком другом друштвеном групом којој би органични припадао. Штавише, у многим делатностима у којима је овај слој држао монопол, услед пораста монархије и централне власти је почео да је губи у корист судске аристократије, световних филозофа, научника и теоретичара (исто, 118).

Оно што раздваја органичног од традиционалног интелектуалца није само непосредна повезаност са неком друштвеном групом која је још апстрактна веза. Грамши тврди да нови интелектуалац не може више постати само на основу елоквенције, осећаја страсти, већ се он мора потврдити у практичном животу „као човек који стално убеђује“ и који треба да „од технике рада долази до технике-науке и до историјско-хуманистичке концепције“ како не би остао тек „стручњак“ већ „руководилац (стручњак + политичар)“ (исто, 120-1). Међутим, Грамши не мисли да би партије требало да буду ти апарати који би стварали нове органске интелектуалце, већ он види у школи механизам који је већ постављен тако да ствара различите нивое интелектуалаца, као и различите специјализације (исто, 122).

²³² Проблем неједнаког развоја је у томе што је читав индустрија концентрисана на Северу, а на Југу она не може да оствари акумулацију капитала јер се тај капитал враћа на Север, а сељаци немају могућност задуживања како би индустријализовали своју производњу (Gramsci, 1988: 457). По подацима Eurostat, ни око сто година касније (2022. године) ове неједнакости нису решене будући да северна Ломбардија у односу на просек ЕУ има БДП пер capita 127%, а јужна Калабрија само 56% (Righi, 2022).

Будући да интелектуалци нису друштвена група и да немају непосредну везу са неком друштвеном групом, њихова веза се заправо успоставља на основу њиховог положаја у надградњи:

„Засада се могу фиксирати два велика „плана“ надградњи, онај који се може назвати 'грађанско друштво', то јест укупност организама који се у свакодневном језику називају 'приватни', и план 'политичког друштва или државе', који одговарају 'хегемонијској' функцији коју владајућа група врши у читавом 'друштву', и функцији 'директне доминације' или командовања које се изражава у држави и 'правној' владавини. Те су функције управо организаторске и сједињујуће. Интелектуалци су 'пословође' владајуће групе за вршење подређених функција у друштвеној хегемонији и политичкој владавини, наиме: 1) за обезбеђење 'спонтаног' пристанка великих маса становништва уз смер који је друштвеном животу утиснула основна владајућа група, а тај пристанак 'историјски' настаје из престижа (и, према томе, из поверења) који владајућој групи даје њен положај и њене функције у свету производње; 2) за вршење функција у апарату државне принуде који 'легално' обезбеђује дисциплину оних група које не дају ни активан ни пасиван 'пристанак'; али тај је апарат успостављен за читаво друштво за случај да избију кризе у управљању и руковођењу, а то је тренутак када се губи спонтани пристанак маса“ (исто, 123-4).

Ето зашто су интелектуалци важни у Грамшијевој анализи хегемоније. Њихова главна функција је функција вршења хегемоније, односно функција репродукције апарата хегемоније, како оног који делује путем присиле, тако и оног који делује путем пристанка. Пошто је овде главни аспект обезбеђење спонтаног пристанка, сада улазимо у последњи сегмент анализе Грамшијевог схватања хегемоније – то су идеологија и култура.

4.4.7 Идеологија и култура као елементи идеолошке хегемоније

Претходно излагање је на имплицитном нивоу довољно јасно да се не мора посебно образлагати да Грамши не држи до термина лажне свести. Но, ово ћемо допунити његовом критиком Крочеа који је држао до тога да су надградње „пуке привидности и илузије“ које на оне којима се влада делују као средства руковођења и стварају „њихову доживљену заблуду“ док су за оне који владају то „хотимичне и свијесне заблуде“ (Gramsci, 1980: 127). Иако је овде директна мета Кроче, ми знамо да ће одређена варијација ове идеје остати делотворна у схватању идеологије као лажне свести. Грамши је, пак, другачијег става. За њега идеологије морају бити „реалне историјске чињенице“ које би требало „демаскирати као инструменте доминације“ али не зато што је реч о илузијама, већ због политичке борбе којом подређени обарају постојећу хегемонију и успостављају нову, сопствену хегемонију (исто).

Према томе, разумети надградњу као историјску стварност значи уједно прекинути са традицијом економизма и изаћи на поље политике. Ту се Грамши враћа на Марксов „Предговор“ да „људи баш на идеолошком пољу стјечу спознаје о свом друштвеном положају“ што у ствари значи да је на нивоу филозофије и политике надградња нешто што би имало примат у односу на грубо схваћену економску базу – али ако не примат, онда свакако није могуће разумети је као да има значај другог реда, тек рефлексивни, спонтани. Оно што је код Грамшија важно, а на чему ће му замерити Алтисер, јесте што је као део надградње довео у одређену једнакост филозофију и идеологију. Уколико један поглед на свет покушава да постане морал, да се од контемплације помери ка деловању, онда значи да свака филозофија има тенденцију да постане политичка акција (Gramsci, 1980: 75). У дословном значењу, филозофија се остварује као идеологија, односно када престане да интерпретира свет и почне активно да га мења. Или како то Грамши каже, под утицајем Хегела, овај моменат преласка филозофије у праксу је моменат у којем она „престаје да буде произвољна и постаје нужна – рационална – стварна“ (исто).

Он је доследан у овој тези, она није тек успутна белешка о Крочеу. На истом трагу Грамши ће истаћи нешто познатији став да су сви људи филозофи што он потврђује постојањем спонтаних филозофија које налази у „1) самом говору, који је скуп предоцаба и одређених појмова, а не само ријечи без граматичког садржаја; 2) у здравом разуму и здравој памети; 3) у религији народа, па према томе и у читавом систему вјеровања, празновјерја, у схваћањима, у начину проматрања и дјеловања те у свему што се може сврстати под оно, што се опћенито назива 'фолклором'“ (Gramsci, 1958: 19). Изједначавање филозофије и идеологије на овај начин је данас страно нашем „здравом разуму“ и мало ко би ове три категорије назвао филозофијама – оне су идеологија. Оно што је важно у Грамшијевој „филозофији“ идеологије јесте што ове три категорије немају у себи предзнак привида или илузије, већ се ради о историјски насталим веровањима и језику, дакле ради се о материјалности идеологије. За нас је ово важније од Грамшијевог покушаја да филозофију представи као праксу тиме што би је изједначио са конкретним друштвеним праксама и спонтаним представама које из њих проистичу.

Ово је такође питање успостављања идеолошке хегемоније. Јер како и сам Грамши тврди, у одређеној историјској ситуацији може доћи до супротности између мишљења и делања када се остварује коезистенција супротних погледа на свет, али то не значи да је владајући блок преварио народне масе већ да је то „израз најдубљих супротности историјскога друштвеног поретка“ (исто, 23). У том односу долази до доминације једне филозофије која подразумева и политичку доминацију, будући да група која не верује у тај поглед на свет ипак пристаје да преузме његова начела и спроведе га у дело (исто). У слободнијем тумачењу, хегемонија би овде значила да „пристанак“ не мора нужно значити то да подређене групе својим пристанком уједно почињу и да верују, да овај поглед на свет који спроводе у дело заиста поунутре. Стога би се Гухиној „доминанцији без хегемоније“ могла дописати и „хегемонија без веровања“.

Ово изједначавање филозофије, идеологије и друштвених пракса се одвија са циљем „очувања идејног јединства у читавом друштвеном блоку који је баш та идеологија цементиранала и учинила јединственим“ (исто, 24). Ова метафора идеологије као друштвеног цемента је битна за разумевање његовог приступа, као још једна метафора која подвлачи важност материјалног, тј. као одређене материје која повезује различите друштвене класе и слојеве унутар једног релативно јединственог друштвеног блока. Мада Грамши неће шире улазити у теоријско извођење и метафору цемента заменити појмом, он ће на примеру католичке цркве покушати да приближи овај механизам. Наиме, он идеолошку снагу католичке цркве управо види у томе што је она кроз своју историју тежила јединству „религиозне масе“, односно што је настојала да не дође до одвајања једне религије за интелектуалце и више слојеве од друге религије за „обичне душе“. На том задатку посебно истиче језуите који су били „несумњиво највећи мајстори ове равнотеже“ будући да су унутар цркве радили на томе да се „задовоље неки захтеви науке и филозофије, али да то ипак иде спорим и методичким темпом да обичне масе нису схватиле никакве промјене“ (исто, 24-5).

А на супротној страни се налазе филозофи ренесансе, па и протестантски реформатори, јер нису остварили идеолошко јединство широког друштвеног блока, па чак нису успели ни у школама да осмисле нову педагогију која би заменила религију у улози васпитања (исто, 25). Ово је заправо проблем „органичних интелектуалаца“, за разлику од свештеника који су били органични део верујућег народа и црквене хијерархије, нове филозофије нису имале органску повезаност, организаторску чврстину нити културну централизацију – они нису ово имали јер нису повезали теорију и праксу, што ће рећи нису уопште радили на оним проблемима са којима се суочавају масе и зато нису могли ни формирати друштвени блок (исто, 25-6). Другим речима, њима је

недостајао „културно-социјални момент“ који Грамши дефинише као спајање воља ради заједничког циља, а засновано на заједничком погледу на свет (исто, 44-5).

Потребно је нагласити да је овде реч о глобалној перспективи. Културно-социјални момент није затворен у границе једне националне државе, већ односи хегемоније подразумевају широк терен који обухвата читаво светско подручје (исто, 45). У кратком одломку који није дубље развијен Грамши ће истаћи да постоји хегемонија западне културе над целом светском културом (исто, 130). Западна култура је спровела „хијерархијско уједињавање свјетске цивилизације“ тако што је асимиловала моменте из других култура и укључила их у елементе европске културе која се тако представила као „конкретно универзална“. Ово је кулминирало са Хегеловом филозофијом, занимљиво не са Француском револуцијом која је стварни, практични политичко-правни процес који је „преведен“ у немачки теоријско-спекулативни процес који је критички процесуирао Француску револуцију и тиме јој омогућио да буде нешто више од народне културе (исто). Распадом Хегеловог система отпочиње нови културни процес у којем велики интелектуалци више нису у првом плану, па зато и нема великих филозофских дела, већ у први план искачу народне масе које први пут у историји имају светски карактер и које мењају народне културе (исто). Наравно, Грамши можда због затворског цензора не користи термин марксизма, а видели смо да му уосталом тај термин није близак, али више је него очигледно да се ради о великом радничком покрету који своју праксу сједињује са „осредњим интелектуалцима“ и на светском плану постиже нову глобалну хегемонију. Стога, не постоји потреба огромних филозофских напора да се спекулативним путем дође до истине до које је дошла Француска револуција, већ глобални раднички покрет сада чини да ова врста филозофске спекулације постаје застарела. Супротно Лукачу, ако можемо да се одважимо оштрој тези, Грамши у радничком покрету не види толико једну филозофију која изједначава историју и историјског субјекта, колико види једну идеологију која преображава саму историју.

У тим околностима, Грамши као да редукује улогу филозофије на критику здраворазумске народне културе, односно њена улога би била тај фини језуитски посао постепених измена једне културе које народне масе неће ни приметити, односно неће им се измаћи тло под ногама. То је танка нит у којој Грамши није ни апсолутни традиционалиста, али није ни *ex nihilo* новатор. Потврда је у самом начину на који посматра здрав разум: „Здрави разум није нека јединствена концепција, временски и просторно идентична: то је филозофски 'фолклор', па се као фолклор јавља у небројено облика: основна и најкарактеристичнија му је црта, што је он подијељена концепција (па и у појединим мозговима), неповезана и недоследна концепција, те одговора социјалном и културном стању маса, чија је он филозофија“ (исто, 147-8). На истом месту он критикује Бухаринову тезу да се стварању нове филозофије народних маса као препрека појављују традиционални филозофски системи и религија јер „масам су ти сујави, у ствари, непознати“, што ће рећи да су ово погледи на свет владајућих класа који „утјечу на народне масе као вањска политичка снага, као елемент кохезије владајућих класа, према томе као елемент подчињавања некој вањској хегемонији“ (исто). Овде разликује религије од филозофија будући да су религије знатно заступљеније у здравом разуму, но оне су само површински јединствене будући да су, у првом реду католичка црква, унутар себе ујединиле противречности које би разбиле цркву на више националних цркава или више друштвених слојева јер се разликује католицизам сељака од католицизма ситне буржоазије, градских радника или католицизма жена (исто, 148). Али ово је само део разлика које постоје унутар католичке религије и које се преносе на здрав разум, поред њих постоје и претходне религије, разне народне јереси, научне предрасуде везане за религије – на концу „превлађавају 'реалистички' и материјалистички елементи, то јест, непосредни продукт

грубих утисака, а с друге стране оно што није у противности с религиозним елементом, већ напротив²³³ (исто).

Иначе је Грамши Ватикан разумео као најмоћнију приватну организацију која у одређеним аспектима има карактер државе (Gramsci, 1924). Са својом организационом базом у Италији, Ватикан је представљао веома јаку реакционарну снагу, која је додатно ојачана аристократском организацијом по имену Католичка акција, и Народном партијом коју је чинио савез нижег свештенства и сиромашних сељака (исто). Но, главна снага идеолошког апарата Ватикана је њихова величина и распрострањеност широм света. Као најважнији орган издваја секретара државе који се бави политичким односима и дипломатијом, али ништа мање важни нису ни образовни редови бенедиктинаца који управљају са преко 800 цркви и 170 школа и језуита који имају утицај и на поједине радничке партије²³⁴ (исто). Ништа мање важна није ни Конгрегација за јеванђелизацију народа која са преко 50,000 мисионара шири католичку веру широм не-хришћанског света и управља са преко 30,000 цркви унутар хришћанског света (исто).

Да се вратимо са религије на питање западне хегемоније у култури. Грамши примећује да у Италији нема националне књижевности и да се објављују романи стари стотину година у недостатку нових. Разлог види у томе што су интелектуалци удаљени од народа и осећају већу блискост са неким давно преминулим уметницима него са тренутно живим сељацима (Gramsci, 1984: 81-2). Друга страна медаље је да сам народ више воли да чита стране писце и тиме он потпада под хегемонију страних интелектуалаца, а последица је да у Италији „не постоји национални интелектуални и морални блок основан на хијерархији, а још мање на једнакости“ (исто, 82). Као проблем он не види „избор“ народа, већ то што су италијански интелектуалци „с обзиром на народнацију већи странац од странаца“ (исто, 83). Овиме он отвара могућност да једна нација уопште нема успостављену хегемонију и да се хегемонија црпи спољним путем. Теза која није дубље развијена, али сасвим очигледно постоји у његовом делу.

На самом крају је остало да се осврнемо на продужетак проблема филозофије и идеологије – на однос науке и идеологије. Одељак завршавамо ониме чиме смо започели – са БН. Грамши изједначава идеологију и науку, односно смешта науку такође у надградњу: „Да људи постају свијесни сукоба у структури на терену идеологија, треба схватити као тврдњу гносеолошког, а не чисто психолошког и моралног значаја“ (Gramsci, 1958: 59). У директној вези са тиме стоји да хегемонија има „гносеолошко значење“, односно „реализација апарата хегемоније, уколико она ствара нови идеолошки терен, доводи до преображаја свијести и метода спознаје, представља фактор спознаје, филозофски фактор“ (исто, 59-60). Роман наглашава значај Грамшијевог нешто

²³³ Форленца (Rosario Forlenza) тврди да Грамши није следио тезу религије као опијума народа, већ је мислио да је она духовна потреба људи који се осећају изгубљеним у непрегледном свету, позивајући се на Грамшијев мање познат део - а признајемо нама до тада непознат - у којем Грамши цитира Плутарха који пише како човек у својим пропутовањима може наићи на градове без зидова, писма, краљева, новца, позоришта па чак и без кућа, али град без светих места и богова ни један пустолов није могао пронаћи (Forlenza, 2021: 4). То што је религија постојала у свим друштвима није последица економске структуре, већ тога што је она цемент, кохезивни елемент, па тако код Грамшија тежиште није на боговима, већ на вери, јер свака филозофија у масама може наићи спој једино кроз веру (исто, 41-2). Стога и марксизам добија значење секуларне религије које је иначе у складу са Грамшијевом дефиницијом да је сваки поглед на свет религија уколико себе намеће као етику и труди се да постане норма живљења (исто, 43).

²³⁴ Грамши наводи језуитски летак који је прочитао 1912. године у којем су језуити позвали све читаоце да се помолe за произвођаче шећера који се налазе под издајничким ударом тзв. анти-протекциониста, а заправо слободних масона и неверника – тада се водила кампања за укидање царина на производе шећера против чега су се бунили сељаци, а што су подржавали индустријалци (Gramsci, 1924).

слободнијег превода Марксовог „Предговора“ с обзиром да је „идеолошке облике у којима (*worin*)“ превео сасвим другачије са „*nel cui terreno*“ додајући термин терена или поља који код Маркса не постоји (Rehmann, 2013: 118). По Ремановом мишљењу, са којим се слажемо, ово је постигнуто како би се подцртала материјалност идеологије, односно одбацило схватање идеологије као илузије.

Но, остаје питање како би требало разумети изједначавање науке, идеологије и филозофије. Очигледно је да ово нису идентични термини за идентичне појаве и изгледа да би се могло закључити да Грамши овде тражи тоталитет и одређени идентитет ових категорија као што је то чинио за економију, политику и филозофију. Термин историјског блока којим је Грамши покушао да повеже базу и надградњу је тај посредујући моменат који ради на сједињењу различитих појава. Стога, не треба у дословном смислу разумети да је наука део идеолошке надградње, нешто што Маркс није чинио већ је говорио ограничено о улози науке у развоју производних снага, већ да апарати хегемоније уколико стварају нови идеолошки терен, онда они делују као гносеолошки фактор – у смислу о којем је Манхајм говорио о тоталној идеологији²³⁵. Једно такво шире схватање омогућава боље разумевање смисла који се налази у овој идентификацији.

Следствено томе, Грамши је избегавао пејоративни термин идеологије који се налазио у „сенсизму“ француског просветитељства и који је идеологију разумео као науку о идејама и постепено прешао у систем идеја да би завршио у анализи чула као пореклу идеја, а тиме је негирало схватање идеологије као дела надградње (Gramsci, 1958: 68). Грамшијева критика је врло јасна, тиме се идеологија одваја од базе и тврди се да само база одређује идеологију, затим се

²³⁵ Мада се Манхајм у деловима које смо раније анализирали није директно позивао на Грамшија, из следећих редова се може приметити заиста велика сличност: „Поставити науку за темељ живота, учинити науку узорним погледом на свијет, таквим да скида с очију маглу свих идеолошких илузија, да човјека ставља пред онакву стварност, каква она заиста јест, то значи поново доћи до схваћања, да су филозофији праксе потребни филозофски ослонци осим ње саме. Али уствари и наука је суперструктура, идеологија (...) Показало се, да је наука суперструктура и на темељу чињенице, да је она имала читаве периоде замрачења, у којима је била засјењена од религије, друге владајуће идеологије, која је тврдила, да је апсорбирала и саму науку. Тако су арапска наука и техника приказиване кршћанима- као обична чаролија. Надаље: наука се никад, успркос свим напорима учењака, не појављује као голо објективно спознавање; она се појављује увијек заодјенута неком идеологијом, те је наука конкретно савез објективне чињенице са хипотезом или са системом хипотеза, које значе више него гола објективна чињеница. Истина је, међутим, да је на том пољу релативно лако разликовати објективну спознају од сустава хипотеза уз помоћ једног процеса апстрахирања, који је у самој научној методологији, па се једна може прихватити, а друга одбацити. Ето, зашто једна друштвена скупина може да прихвати науку друге скупине а да јој не прихвати идеологију (на примјер вулгарну идеологију еволуције) (...) Научне предрасуде носе са собом тако накардне илузије и тако дјетињаста схваћања, да тиме и саме вјерске предрасуде постају племените. Научни напредак довео је до појаве вјеровања и ишчекивања неког новог типа Месије, који ће на овом свијету остварити земљу изобиља, а природне снаге без икакве интервенције људског труда, већ само радом све савршенијих, стројева, дати друштву у изобиљу све што му треба да задовољи своје потребе и да угодно живи (...) Уствари, с обзиром на то да се од науке много очекује, људи је схваћају као неку вишу чаролију те због тога и не успијевају у реалној оцјени онога, што наука конкретно пружа“ (Gramsci, 1958: 77-8). Дакле, наука се овде не разуме у строгом смислу као научно мишљење, већ као скуп хипотеза које итекако могу бити погрешне, тј. не-научне. Стога, можемо закључити да код Грамшија не постоји дословно изједначавање науке и идеологије, већ је наука схваћена као један шири означитељ који у себи садржи пре мишљења научника, него у строгом смислу научне мисли. Према томе, наука се пре разуме као научно поље у оквиру којег делују интелектуалци, него у строгом епистемолошком смислу као објективно, истинито знање.

политичка решења називају идеолошким уколико њих није могуће остварити, и коначно свака идеологија се разуме као привидност, глупост (исто, 69). Супротно овим тезама, „лучење организичких идеологија“ значи да су оне у вези са одређеном базом која је нужна и да оне остварују и психолошке учинке уколико организују масе и стварају терен на којем се оне боре и постају свесне свог положаја (исто, 69-70).

Дакле, тек са Грамшијем долази до конкретнијег развоја теорије идеологија коју руку под руку прати развијање појма идеолошке хегемоније. У том смислу Грамши није тек настављач, он није неко ко се надовезује на постојећи ниво који је достигнут развојем теоријске и практичне мисли. Пре се може рећи да он спроводи једну мању теоријску револуцију, која битно помера централне елементе теорије идеологије. Према томе, мало је сличности између његовог схватања идеологије и схватања идеологије као лажне свести. Притом, отуђење се потпуно у његовом делу губи као централна проблематика идеологије.

Овај „нестанак“ отуђења се не може приписати тек томе што он није био упознат са Марксовим раним радовима. Као што смо могли да видимо, за Грамшија су идеолошки облици више од појавних облика једног искривљеног света. У том основном разумевању, идеологија је цемент који спаја људе који припадају различитим друштвеним групама кроз одређене економске, политичке и културне односно идеолошке односе. То значи да идеологија никако не може бити сведена на илузију или погрешну свест, већ она има своје материјално постојање. Најпре она мора имати ослонац у стварном историјском збивању, она мора имати здраворазумску подршку широких народних маса. Поред тога, она мора имати и апарате хегемоније, грађанско и политичко друштво, те крупне, широке елементе надградње које имају такође своје материјалне услове егзистенције и репродукције. Према томе, Грамши се не бави поствареношћу и лажном свешћу, већ на основи конкретних анализа покушава да дође до објашњења зашто и како одређена друштвена група успоставља идеолошку хегемонију. Идеолошка хегемонија није унапред дата владајућој класи, већ разне друштвене групе улазе у борбу за хегемонију, и стога хегемонија бива производом борбе а не редуликовањем положаја у друштвено-економској структури.

У том смислу је Грамши донекле усамљен у разумевању идеологије све до доласка Алтисера. Тек у савезништву Грамши-Алтисер долази до битног заокрета у теорији идеологије која се разрачунава са економистичким схватањима, али и са схватањима идеологије као лажне свести. У строгом смислу, тек на тој основи долази до развоја једне оригиналне научне теорије идеологије.

4.5 Алтисеријански појам идеологије и идеолошких апарата

Користимо придев „алтисеријански“ јер ће главни део овог одељка бити посвећен Алтисеровом раду, а биће тек секундарно допуњен у виду појашњења неких места од стране Пуланцаса, Балибара и других аутора. Дакле, неће бити ширег разматрања разумевања идеологије аутора који су даље наставили теоријску продукцију у оквиру овог теоријског правца у критици идеологије. Такође, овде се неће улазити дубље у појам интерпелације јер је за извођење империјалних идеолошких апарата пре свега важан Алтисеров појам државних идеолошких апарата, а интерпелација је ту тек од секундарне важности. Међутим, пошто држимо да је Алтисерова теорија идеологија прва систематична теорија идеологије, онда јој придајемо на значају дописивањем овог означавања „алтисеријански“ како би се могла разликовати од претходних приступа.

4.5.1 Алтисерова критика Грамшијевог историзма

Уз опасност да се многи италијански аутори увреде, упитно је да ли је Грамши имао другог (или блаже речено – бољег) наследника од Алтисера. Па ипак ова „сукцесија“ није пролазила без трења које се може приметити у одвише смелој констатацији коју је изрекла Муф да ако се марксистичка теорија 1960-их могла окарактерисати приматом алтисеријанизма, крајем 1970-их се ушло у нову фазу - фазу грамшијанизма (Mouffe, 1979: 1).

Без дубљег улажења у ово питање можемо само споља дотаћи обресе овог наводног преокрета. Истина, у том периоду је дошло до слабљења Алтисеровог утицаја, поготово посредством његове болести и трагичног догађаја, па се могло учинити да је корак назад ка Грамшију заправо означавао корак напред. Ипак овај искорак се тешко може оправдати на теоријском нивоу. Нажалост, због тешких затворских услова који су сасвим извесно значајно скратили Грамшијев живот, теорија је остала ускраћена за живе расправе између овог двојца (Алтисер има 19 година у тренутку Грамшијеве смрти).

Према томе, морамо се задовољити само коментарима једне стране, тј. критикама које је Алтисер изнео на Грамшијев рачун. Хвалу оставимо по страни. Критика је пре свега усмерена на Грамшијев историзам који се нашао на путу Алтисерове борбе са тада препознатим јаким упориштима унутар марксизма који су за њега били погрешни: „Хтио бих истаћи да марксизам, с теоријског стајалишта, није више хисторицизам, као што није ни хуманизам“ (Althusser i Balibar, 1975: 125). Грамшијев „грех“ није хуманизам, или барем то Алтисер не препознаје као проблем код Грамшија, већ историзам који има своје порекло од Крочеа и Лабриоле (исто, 132). По Алтисеровом мишљењу, Грамши стаје на стајалиште историзма како би се борио са метафизичким интерпретацијама марксизма и назначио важност праксе и „овостраног“ супротно трансценденцији и оностраности – отуд Грамшијево позивање на „апсолутни историзам, апсолутно посветовљење и земаљскост мишљења“ (исто, 133).

На тај начин је Грамши, у ствари, покушавао да марксизам покаже као практичну делатност и самим тиме политичку делатност која треба да постане поглед на свет, идеологија, али и да постане део активног политичког живота, да се озбиљи и не остане пука апстракција. У том настојању Алтисер детектује један проблем теоријске природе. Када су ствари тако постављене онда теорија стално мора имати на уму да се мора историјски потврђивати, односно да она може бити теорија историје „само ако у својој теорији, промишља увјете тог продора у повијест, у све слојеве друштва и све до свакодневног понашања људи“ (исто, 134). На овом месту се још увек чини као да нема никаквих проблема, да и сам Алтисер следи исту теоријску диспозицију, но до проблема долази кад Грамши покушава да изједначи филозофију, политику и историју²³⁶. Када Грамши „жестоко просвједује против аристократизма теорије“ који покушава историју да разуме не улазећи у конкретне политичке акције, када критикује Другу интернационалу у „Револуцији против Капитала“ он се противи да марксизам постане апстрактан, пасиван, ван или надисторијски (исто, 135).

²³⁶ Пуланцас ће то критиковати као истористички хегеловски изражајни тоталитет у којем постоји са-присуство инстанци у оквиру историјског блока према којем идеологија представља само израз историје, израз целине друштвене формације (Poulantzas, 1978a: 201). Мада Пуланцас примећује да Грамшијево схватање идеологије као цемента друштва садржи и супротан приступ, односно преиспитује однос између доминантне идеологије и јединства друштвене формације, дакле не полази од унапред остварене хегемоније доминантне идеологије која је израз јединства друштвене формације (исто, 202).

Оно што Грамши испушта из вида приликом изједначавања филозофије, политике, историје па и религије, тврди Алтисер, јесте да марксистичка теорија на самом формалном нивоу садржи препреку према метафизичком мишљењу тиме што истиче сопствени научни карактер²³⁷ (исто, 136). Другим речима, Грамши прелази преко епистемолошког прелома који је Маркс извео и због тога губи из вида да сама теорија у себи садржи квалитативну разлику у односу на претходне теорије које су своје идеологије могле да луче из метафизичких облика мишљења. Након што је епистемолошки прелом извршен, дошло је до кључне разлику будући да се у марксизму идеологија „ослања на знаност, што се никада још није догодило“ (исто, 136). Неувиђањем прелома и *a fortiori* његовим занемаривањем Грамши постиже контраефекат, јер претварањем филозофије праксе у збиљску историју он се приближава религијама које су од својих филозофија правиле идеологије и наставља даље тако што „однос знанствене марксистичке теорије према збиљској повијести мисли по моделу односа директног израза који даје сасвим добар увид у однос органске идеологије према њезину времену“ (исто, 137).

Дакле, Алтисерова критика Грамшијевог историзма је још један његов обрачун са Хегеловим утицајем на марксистичку теорију. У овом случају се ради о критици идентитета субјект-објект која код Грамшија има пренаглашен утицај активног субјекта и људске праксе. Алтисерова интервенција је у одбрану теорије, подсетићемо на поглавље о дијалектичком методу где је показано његово разумевање дијалектике. Грамшијев приступ не прави разлику између Општости I, II, III већ теорија треба непосредно да се изрази у људским активностима – у политици и идеологији.

Отуда је сасвим јасно зашто Алтисер у Грамшију види противника, макар у овом епистемолошком смислу, иако ће Грамшијеве елементе теорије идеологије он усвојити и даље развити у својој теорији. Међутим, и ту треба бити опрезан и указати на кључне разлике између њих двојице. Поменуто изједначавање категорија Грамшија упућује да науку постави на простор идеолошке надградње, што Алтисер упозорава није доследно са Марксовим напоменама да у надградњу спадају само правно-политичка надградња и облици друштвене свести²³⁸. За Алтисера је ово такође грешка на коју заводи историзам јер се тиме наука изједначава са органском идеологијом која почива на одређеној структури и са њом дели исти историјски развој (исто, 139). Овде долази до двојаког проблема. Наиме, с једне стране идеологије морају бити органске идеологије, односно морају имати одређену везу са структуром, тј. са базом, док са друге стране наука бива сведена на овај однос између органске идеологије и базе. За Алтисера је то неприхватљиво јер „идеологије могу надживјети структуру која их је створила“ па тако многе религије још увек постоје, као и елементи римског права, док наука „може настати из идеологије, одвојити се од свог поља да би се конституирала у знаност, али управо то одвајање, тај 'рез' уводе нови облик историјског постојања и темпоралности“ (исто).

Коначно, Алтисер ће такав приступ означити емпиристичким јер изједначава предмет спознаје са збиљским предметом будући да постоји тежња за превођењем филозофије у политику што би показало једно изражајно јединство (Хегел) које постоји међу њима (исто, 140). Али, треба

²³⁷ Пуланцас истиче да је Грамши правилно уочио кохезивну функцију идеологије, али је занемарио да у постизању кохезије идеологије бришу све противречности, за разлику од науке која размишља управо у противречностима. У том смислу је структура исказа различита код идеологије и науке, што наводи Пуланцаса на закључак да идеологију не треба схватити као „концептуални систем“ већ ближе ономе што се назива културом (процеси симболизације, митови, мода, стил, укус - начин живота уопште) (Poulantzas, 1978a: 209).

²³⁸ Ово можемо допунити Марксовим тврдњама да наука може деловати као производна снага, што је данас сасвим јасно уочљиво не само код природних наука већ и код друштвених.

рећи да постоји и одређено ублажавање критике која се повремено може учинити сувише оштром. Најпре тиме што Алтисер Грамшијев историзам види у једној неодређеној форми антидогматизма. То у ствари значи, ако слободније тумачимо Алтисера, да је Грамши у борби против догматизма који је тада био доминантан најпре у Другој интернационали, а потом у стаљинизму, ипак несвесно упао у проблем историзма и емпиризма. Тако је он успео да покаже места која би требало критиковати, али је уједно показао слабости истористичке интерпретације у теоријском, идеолошком и политичком смислу (Althusser, 2020b: 26).

Још једна теоријска слабост је та што се тврдњом да се конкретно увек мења и да је историја увек конкретна долази до „сиромашне идеје историје“ која историју своди на пуку промену²³⁹. Алтисер упозорава да у историји постоје „релативно стабилне структуре које опстају дуго времена испод промена које их захватају“ (Althusser, 2020b: 26-7). Штавише, ове структуре могу и стварати историјске промене као што капиталистички начин производње изнова мора да револуционише производне снаге, али уједно могу бити стабилне и под антагонизмом, под утицајем класних борби до те мере да је управо овај антагонизам неопходан како би се могла репродуковати стабилна структура (исто).

У складу са овиме, Алтисер код Грамшија види истористичку редукцију путем које се на крају све своди на историју, па тако долази до изједначавања марксистичке теорије и марксистичке филозофије, затим филозофије и политике и на крају политике и историје – резултат је погубан не само зато што се марксизам своди на стварну историју, већ зато што он бива сведен на филозофију историје²⁴⁰ (исто, 30). Ако доведе стоји критика, ипак треба напоменути да Алтисер у наставку критике одлази предалеко тврдњом да је Грамши први теоретичар који се заинтересовао за истраживање надградње, пре свега проучавајући државу и идеологије²⁴¹, али је на том путу запоставио базу (исто, 30-1). Како каже, код Грамшија надградња остаје у „спектралној егзистенцији“ јер не постоји разјашњење због чега постоје државе, право, идеологије – Грамши не подвлачи улогу коју надградња има у репродукцији производних односа (исто). Видели смо у прошлом одељку да ако Грамши запоставља базу то је само зато да би додатно нагласио важност надградње, но када се у општем посматра његова теорија сасвим је јасно да база има битну улогу

²³⁹ Тврдња да је све историјско и да све унапред већ јесте историјско значи да свако знање, свако значење и свака реч бива сведена на историјско чиме се не може изаћи из овог зачараног круга што ће Алтисера навести на поређење историзма са рехабилитационим бициклима. За разлику од обичног бицикла где вас педалање некуд одведе, у историзму педалате и стојите све време у месту (Althusser, 2020b: 29). Индиректно се ова критика односи такође на Манхајма.

²⁴⁰ На другом месту ће Алтисер одати признање Грамшију што је имао храбрости да се супростави доминантним позитивистичким интерпретацијама марксизма тако што је инсистирао на политичким одређењима филозофије. У борби са тим тенденцијама он није успео да уочи другу везу филозофије, а то је њена веза са науком (Althusser, 2016: 2). Ова двојака веза филозофије са политиком и науком је вероватно представљала Алтисеров главни филозофски интерес. Штавише, читав његов опус се може пратити кроз перспективу овог аспекта.

²⁴¹ Када каже први теоретичар Алтисер то заиста мисли, јер по његовом мишљењу Маркс није успео да одмакне даље од буржоаског схватања државе, те је Грамши био први који је озбиљније проучавао овај предмет. Оно што је мета критике код Грамшија јесте да је он такође под доминацијом буржоаске идеологије запао у раздвајање политичког и грађанског друштва које је засновано на правној идеологији која разликује јавно и приватно (Rossanda, 1982: 4-5). Балибар ће тај проблем представити терминима филозофске симетрије истине и илузије и политичке симетрије друштва и државе коју марксизам није успео да преломи (Balibar, 1994: 156). Касније ћемо видети зашто и како Алтисер појмом државних идеолошких заобизали правну дистинкцију приватног и јавног и разбија „симетрије“.

и да одређује надградње, но не одређује их у потпуности – теза са којом видели смо Алтисер заправо дели Грамшијево становиште због чега његову критику морамо оценити као неисправну.

4.5.2 Општа теорија идеологије

Код Алтисера је главна теза о идеологији њена веза са базом, али као што смо видели у ранијем делу рада, ова веза је тек у последњој инстанци делатна. И према томе, идеологија није сводива на базу или на улогу коју има према бази, већ она садржи релативну аутономију. Односно, Алтисер оштро избегава „замку апсолутног историзма“ у коју је упао Грамши, те одбацује успостављање идентитета и инсистира на разликама. Ипак са разликама које су део структурисаног тоталитета у оквиру којег долази до јединства.

Да бисмо представили Алтисерово схватање идеологије почећемо од његовог покушаја дефинисања опште идеологије, или Идеологије са великим „И“, уз напомену да ово за наш рад ипак није од првог значаја – од првенственог значаја су идеолошки апарати на које ћемо се доцније фокусирати. Услед дефинисања Идеологије, Алтисер у широком луку избегава разумевање криве и лажне свести, што је за њега још један штетан утицај хегелијанизма.

Дакле, основна линија Алтисеровог напада је третирање идеологије као заблуде којој се супротставља позитивна научна истина. Тај приступ који је дуго времена био доминантан у марксистичкој теорији присутан је још од Марксове „Немачке идеологије“, где Алтисер не испушта да подвуче да је Маркс тада извршио раскид не само са немачком идеологијом у виду филозофије, већ са буржоаском идеологијом у теоријским и практичним облицима (Altiser, 1975: 19-20). Имајући у виду историјску конјунктуру, Маркс тада раскида са феудалним погледима на свет, па се раскидом са буржоаском идеологијом не враћа на те традиционалне позиције, већ покушава да стане на позиције пролетерске идеологије „јер он је могао да раскине са буржоаском идеологијом у целини само под условом да се надахне претпоставкама пролетерске идеологије и првим класним борбама пролетаријата у којима се та идеологија оваплоћивала и учврћивала“ (исто, 20). Стога, Алтисер признаје да је и он сам редуковао Марксов прелом на епистемолошки прелом који раздваја науку и не-науку, тј идеологију. Док је улог био значајно већи, те је укључивао раскид са шире схваћеном буржоаском идеологијом и праксама буржоаског друштва (исто, 21).

Ову само-критику треба имати у виду приликом следећих излагања Алтисерових гледишта о општој идеологији. Наиме, Алтисер поставља три тезе о општој идеологији. Идеологија је стварна целина „изнутра уједињена својом суштинском проблематиком“ што значи да је у одређеном смислу затворен систем где би извлачење неког елемента повлачило за собом измену њеног смисла (Altiser, 1971: 57). Смисао идеологије не зависи од њеног односа према истини који се од ње разликује, већ од „односа према постојећем идеолошком пољу, према друштвеним проблемима и структури на који се ослања и који се у њему одражавају (исто). И трећа теза која следи из претходних јесте да покретачки принцип идеологије „не почива дакле у крилу саме идеологије већ ван ње, у једном с ону страну јединствене идеологије“ (исто). Према томе, у почетном дефинисању идеологије се може јасно приметити „дијалектички“ однос идеологије где изнутра чини затворен и релативно јединствен систем који садржи своје специфичне елементе, док истовремено унутрашњи елементи нису њен „покретачки принцип“ већ је то шири друштвени контекст – ситуирање идеологије у структурисани тоталитет.

Ово је експлицитно изражено у следећој дефиницији: „Довољно је да сасвим шематски знамо да је идеологија систем (који поседује властиту логику и строгост) представа (слике, митови, идеје или концепти, већ према случају), са датом историјског егзистенцијом и улогом у крилу датог друштва“ (исто, 214). Поставља се питање која је њена улога, а на које Алтисер

одговара да је улога идеологије у извесном смислу не-историјска, иако специфичне идеологије имају своју историјску егзистенцију унутар неког историјски насталог друштва. Према његовом мишљењу, идеологија је органски део сваког друштвеног тоталитета јер друштва не могу опстати без идеологије те је само „идеолошка концепција света могла да замисли друштва без идеологије и да прихвати утопијску идеју света у коме би идеологија (а не нека од њених историјских форми) нестала без трага, да би била замењена науком“ (исто, 215). Трансистиоријско схватање идеологије је крупан прелом у односу на схватање идеологије као лажне свести. Том тезом он онемогућава повратак на разумевање по којем може доћи до краја идеологије и вечне власти истине.

Након што Алтисер идеологију поставља у трансистиоријску димензију, он наставља даље како би је „протерао“ из свести у поље несвесног. Иако је идеологија систем представљања она „нема ничег заједничког са 'свешћу': оне су већма слике, понекад појмови, али се - пре свега – огромној већини људи намећу као структуре, не пролазећи кроз њихову 'свест'“ (исто, 216). На тај начин Алтисер покушава да подвуче материјалистички елемент идеологије, још увек без појма идеолошких апарата које ће представити у каснијем раду. Међутим, идеолошке апарате антиципира тврђом да идеологија не треба да се разуме као свест јер је она „живљени однос људи према свету“ и као таква значи да читаве друштвене праксе пролазе кроз идеологију. Прихватајући да то значи да људи у оквиру идеолошке инстанце, односно у идеологији, стичу „свест о свом месту у свету и у историји“ он ипак тврди да људи на тај начин стичу „нову форму специфичне несвесности коју називамо 'свешћу'“ (исто).

Због огромне важности овде ћемо пренети цео цитат који разјашњава ову „несвесну свест“:

„Идеологија се према томе тиче доживљеног односа људи према свом свету. Овај однос који се чини 'свестан' само под условом да је несвестан, изгледа на исти начин, једноставан само под условом да је сложен, да није прост однос, већ однос односа, однос другог степена. У идеологији, људи, у ствари, не изражавају своје односе према својим егзистенцијалним условима, већ начин на који они живе свој однос према својим условима егзистенције: што у исти мах претпоставља реалан однос и 'дживљен' однос, 'имагинаран' однос. Идеологија је онда израз односа људи према њиховом 'свету', то јест јединство (надодређено), њиховог стварног односа и њиховог имагинарног односа према реалним егзистенцијалним условима. У идеологији, реални однос се неизбежно укључује у имагинарни: у однос који више изражава једну вољу (конзерваторску, конформистичку, реформистичку или револуционарну), заправо једно надање или носталгију – но што описује једну стварност“ (исто, 217).

Мада Алтисер неће дубље објаснити шта разуме под надодређењем идеологије, он ће ипак рећи да постоји надодређеност стварног имагинарним, али исто тако и надодређеност имагинарног стварним (исто). С обзиром да овде говори о општој идеологији, можемо претпоставити да објашњење специфичних идеологија мора понаособ да објасни у специфичним варијантама како конкретно делују ове двоструке надодређености. Оно што је сасвим јасно јесте да свака идеологија мора садржати комбинацију имагинарног и стварног, али под условом да не постоји „чисто стварно“ и „чисто имагинарно“. Имплицитно се у томе налази критика рационализма, емпиризма, па самим тиме и историзма – и на концу критика Грамшија.

Реч је о томе да идеологија не може бити чисто инструментална, њоме се не може служити као средством које води неком циљу, па тако владајућа идеологија која је идеологија владајуће класе није израз „корисности и лукавства“ владајућих класа. На историјском примеру Алтисер издваја буржоаску идеологију у току њеног успона у XVIII веку када хуманистичка идеологија једнакости, слободе и ума подразумева да „буржоазија мора веровати у свој мит пре но што друге у њега убеди – јер оно што она у својој идеологији живи, то је овај имагинарни однос према њеним

реалним егзистенцијалним условима“ (исто, 217-8). У том смислу „буржоазија управо живи свој однос према својим егзистенцијалним условима: то јест свој стварни однос (право либералне капиталистичке економије), али уведен у један имагинаран однос (сви људи су слободни, подразумевајући и слободне раднике)“ (исто, 218). Према томе, надодређеност и несвесност назначују да буржоазија заиста верује да су сви људи слободни, јер у буржоаском друштву у којем је она владајућа класа постоје стварни услови које потврђује закон, сви грађани и грађанке су слободни и једнаки пред мачем и вагом Јустисије. У том смислу закони нису нешто чисто имагинарно, они имају конкретне историјске учинке, који су додуше надодређени имагинарним односом да нису сви људи једнаки јер једна класа експлоатише другу класу или један народ експлоатише други народ итд.

Но, вратимо се на апстрактно, на разумевање опште идеологије и њеног односа у ширем контексту структурисаног тоталитета. Требало би избећи изједначавање претходно дефинисане опште идеологије и идеолошке инстанце. Идеолошку инстанцу Алтисер разуме као део „органског тоталитета“ од којих је идеолошки ниво објективна реалност која је независна од „субјективности индивидуа које су јој подређене (*who are subject to it*)“ (Althusser, 1990: 24). Идеолошку инстанцу чине праксе које се могу означити религијским, моралним, правним, политичким, филозофским²⁴², естетичким итд. и као такве се тичу односа према природи и друштву у којем људи живе (исто, 25). Алтисер дословно истиче да људи који немају научно знање о политичким, економским и друштвеним реалностима у којима живе не могу свој живот да наставе уколико нису „вођени неком представом о њиховом свету и њиховим односима према овом свету“ парафразирајући Аристотела да је човек „идеолошка животиња“ (исто, 25-6).

Међутим, иако идеологија посредује свим друштвеним праксама од оних најинтимнијих и како би се рекло приватних до оних шире друштвених и политичких, Алтисер следи БН модел и идеолошку инстанцу поставља у односу према економској бази и правно-политичкој надградњи. Тако она остварује релативну аутономију у односу на право и државу, чему Алтисер додаје „идеологија се мора мислити као да клизи у све делове здања, као специфична врста цемента која обезбеђује прилагођавање и кохезију људи према њиховим улогама, функцијама и друштвеним односима“ (исто, 26-7).

Свеприсутност идеологије је, контраинтуитивно, управо разлог зашто је потребна критика идеологије. Наиме, будући да идеологија управља односом људи према њиховим друштвеним реалностима она се сакрива и никада не тврди да је идеолошка. Алтисер тврди да је идеологију могуће разумети само кроз њену структуру и да њени елементи (слике, знакови, представе, итд.) не чине идеологију када се разматрају у изолацији – тек њихова комбинација и аранжман одређују њихово значење и функцију. По томе се она може поставити у аналогију са економском структуром: „Структура и механизми идеологије нису непосредно ништа видљивији људима који су јој подређени него што су структуре односа производње и механизма економског живота које производе видљиве делатницима (*agents*) производње“ (исто, 28).

Наравно, веза идеолошке инстанце са економском није само та представљена аналогија, већ је у Алтисеровој теорији то суштинско место без којег није могуће разумети његову теорију.

²⁴² У набрајању се помињу филозофске праксе, али не и научне, из разлога који смо поменули у Алтисеровој критици Грамшија. Узгред, поменуте праксе стварају идеолошке регије, регије унутар идеолошког поља које су реалтивно аутономне једна према другој, али међу њима долази до успостављања односа доминације, за шта Алтисер наводи пример доминације религије над сељацима XIV-XVIII века. Међутим, тврди он, иако религија може постојати у својим ритуалима, правилима без систематичне теологије, ипак „највиши облик теоризације идеологије је филозофија“ (Althusser, 1990: 28).

Наиме, он остаје доследан „економији као одређујућој у последњој инстанци“, па тако може да развије одређену аутономију идеолошког и да истакне како она садржи разне специфичности, као и сопствену структуру и механизме, а да уједно не изгуби њену везу са органским тоталитетом. У том смислу он експлицитно говори о „крајњем (*ultimate*) значењу идеологије: значењу њене друштвене функције“ (исто, 29). Као што идеологију није могуће разумети уколико се изолују њени елементи, исто тако није могуће разумети је уколико се она сама изолује од остатка друштвене целине. Стога се Алтисер враћа на Маркову тезу да је идеологија елемент друштвене надградње и да је њену функцију у класним друштвима могуће разумети само на основу постојања друштвених класа – идеологија осигурава доминацију једне класе над другим (исто).

Пре него што наставимо даље у правцу повезивања идеолошке и економске инстанце, непходно је задржати се са још неколико речи на специфичности опште идеологије. С обзиром да идеологија има своју структуру и своје механизме, њу није могуће у потпуности превести на друге друштвене сфере, нити је једноставно представити као класну доминацију у пољу свести. А за Алтисера је још већа грешка уколико се идеологија преводи у науку, будући да је она одређена као имагинарна што значи да она „не кореспондира са стварношћу“ али није ни напросто илузија већ „она ипак алудира на стварност“ због чега је њена карактеристика ова двострука форма илузија-алузија (Altiser, 2009: 53). У том смислу се Алтисер противи приступима идеологији који су блиски појму „отуђења“, а који се развија на Фојербаховом разумевању религије у којем је акценат на инверзији, тј. на тврдњи да човек своју суштину транспонира у Бога. Према том гледишту идеологију само треба исправити, вратити у човека суштину и тако изједначити реалне услове егзистенције и људску свест. Или у Марковом случају, потребно је променити услове егзистенције, односе производње који стварају отуђени рад. За Алтисера су ово погрешни приступи јер „људи“ не 'представљају себи' своје реалне услове егзистенције, свој реални свет у идеологији, већ изнад свега свој однос према тим условима егзистенције која им је ту представљена. Управо је тај однос у центру сваке идеолошке, то јест, имагинарне, представе реалног света. Управо тај однос садржи 'узрок' који објашњава имагинарну деформацију идеолошке представе реалног света“ (исто, 55-6).

4.5.3 Веза између идеологије и производних односа

Исказом да идеологије алудирају на стварне односе се враћамо на њену везу са економијом, односно на оно што је најважнији чиница реалних услова егзистенције. Уз напомену да Алтисер не улази у широко образлагање шта су реални услови егзистенције, али њих никако не би требало разумети само као економију. Но, ми ћемо себи дати слободу да економију представимо као главни део реалних услова егзистенције уосталом зато што је код самог Алтисера ова веза од суштинске важности.

Наиме, Алтисер примећује да се репродукција услова производње делимично одиграва на самом економском нивоу – репродукују се сировине, израбљене машине, фабрике, као што се репродукује радна снага тако што се радницима исплаћује плата. У том смислу и појединачна предузећа могу бити јединице репродукције, јер оне могу репродуковати саме услове производње. Али, Алтисер истиче да се овде не исцрпљује читав процес репродукције КНП. Ту се сусрећемо са термилошком разликом, да у бази можемо говорити о репродукцији, али да у надградњи можда треба да користимо термин конзервирања или перпетуирања будући да периоди репродукције нису идентични у бази и у надградњи. Репродукција базе је краткотрајна, на пример надница се може мерити на дан или неколико сати рада, док репродуктивни циклуси надградње трају веома дуго - Алтисер на примеру филозофије тврди да могу трајати вечно (Althusser, 2017a: 122).

Међутим, овде није главно временско, квантитативно трајање репродуктивних циклуса, већ функције репродукције које обављају нивои базе и надградње. У надградњи се „перпетуирају општи услови производње, дакле експлоатације, класне борбе, класне доминације експлоатисане класе и подређивања експлоатисаних класа“ (исто). У оквиру тога посебно место припада репродукцији радне снаге која се у КНП одиграва другачије у односу на робовласништво и феудални систем где се вештина стицала најчешће директно кроз обављање самог рада. Наравно, и у КНП постоји непосредно учење радних вештина, али по правилу се стичу изван саме производње - у школама. Међутим, и овде треба приметити специфичност надградње, јер не ради се о томе да школе служе као истурена одељења фабрика (мада постоје и такве тенденције) где би се непосредно училе различите радне вештине. Не, у школама се учи „одређени број вештина и одређени број других ствари такође, укључујући елементе из 'научне' или 'књижевне културе“ (Altiser, 2009: 13). На том аспекту се врши репродукција друштвених услова производње, односно уче се различите вештине према постојећим класама, али ту није крај јер се „такође уче 'правила' исправног понашања, то јест став који сваки чинилац у подели рада мора поштовати, у складу са послом за који је 'одређен': правила морала, грађанске и професионалне савести (...) Они такође уче да 'добро говоре француски', да се 'опходе' према радницима коректно, то јест да им у ствари 'наређују' како доликује“ (исто, 14). У коначници репродукција води потчињавању радника владајућој идеологији, као и репродукцији „способности да се тачно манипулише владајућом идеологијом за чиниоце експлоатације и угњетавања како би они омогућили доминацију владајуће класе 'путем речи“ (исто, 15).

Према томе, репродукција радне снаге се не одиграва само у економској бази путем наднице, нити у надградњи као учење радних вештина, већ на нивоу целог друштвеног тоталитета мора доћи до репродукције одређених елемената идеологије, која је у последњој инстанци одређена економијом. Ето зашто идеологија није тек илузија, већ она представља елемент реалности²⁴³.

Тиме се примичемо ближе питању материјалности идеологије, односно пошто идеологија није само епифеномен базе, нити је њена једина функција да репродукује производне односе, са материјалистичког аспекта Алтисер разрађује питање материјалности саме идеологије којим идеологију помера даље од термина (лажне) свести. Ова анализа је блиска Марксовом методолошком упутству да се у научном методу идеје не спуштају са неба на земљу, већ се пре подижу са земље на небо. Слично томе за Алтисера се чак и идеје „јављају у идеологији и путем идеологије“ мада расправљање ове тврдње оставља по страни како би наставио према ономе што је централно у његовој теорији. Оно што је централно јесте да се регионалне идеологије (религија, морал, право, итд.) морају реализовати и да се ова реализација одиграва унутар идеолошких апарата и њихових пракси – стога је егзистенција идеологије материјална (исто, 57-8).

Када погледамо шта се дешава са „идејама“ у Алтисеровој теорији идеологије можемо приметити да оне задржавају своје постојање које је ипак ограничено праксама, односно

²⁴³ Проблем у Алтисеровој дефиницији идеологије је управо у томе што је идеологија део реалности. Односно, ако проширимо његову дефиницију идеологија је реални услов егзистенције који представља реалне услове егзистенције. Јер он експлицитно тврди, не може постојати друштво без идеологије, а идеологија по дефиницији представља на имагинаран начин реалне услове постојања. Но, чини се да је ово пре проблем терминологије него појма, односно „дискурс“ или „доха“ донекле могу избећи овај проблем уколико се схвате као „механизам“ који делује унутар реалности идеолошког поља. Алтисеру је, пак, важан термин идеологије због којег га се чврсто држи.

„Индивидуа верује у Бога, или Дужност, или Правду“ што ствара идеолошку представу да појединац верује у неку идеју која има духовну егзистенцију, међутим ово веровање следи у понашање:

„Дата индивидуа се опходи на такав и такав начин, усваја те и те практичке ставове, и, штавише, учествује у извесним уређеним праксама које припадају праксама идеолошког апарата од којих 'зависе' идеје које она свесно и слободно бира као субјекат. Ако верује у Бога, она одлази у Цркву како би присуствовала литургији, клечи, моли се, исповеда се, чини покору (једном је била материјална у свакодневном смислу речи) те се, наравно, каје, итд. Ако верује у Дужност, имаће одговарајућа понашања, уписана у ритуалне праксе 'у складу са обичајима'. Ако верује у Правду, предаће се безусловно прописима права те ће можда чак и протестовати када се прекрше, потписивати петиције, учествовати на демонстрацијама итд.“ (исто, 59-60).

Оставимо по страни могућност да идеолошки субјект верује у идеју, а не практикује у свом животу одређена понашања која та идеја прописује. Овде је битно приметити да веза између идеје и понашања у ствари представља идеолошки механизам интерпелације која је неизоставан елемент функционисања идеологије – о чему нешто више касније. Реч је о томе да се идеја у идеологији нужно мора остварити у друштвеној пракси, и да се идеологије препознају у „чиновима уметнутим у праксе“ којима „управљају ритуали у које су ове праксе уписане, унутар материјалне егзистенције идеолошког апарата“ што указује да је сваки мали део попут „мале литургије у малој Цркви“ или „неважне утакмице у спортском клубу“ део идеолошког апарата (исто, 60-1). Стога није изненађење да на истом месту Алтисер цитира Паскалов савет „клеknите, покрећите усне као да се молити и вероваћете“ (исто, 61).

Али, дословно третирање Паскаловог савета може да наведе у забуну да пракса има некакву натприродну моћ управљања над веровањем. Штавише, многе критике Алтисера су управо на трагу да су код њега праксе запостављене, да оне почивају у другом плану. И то није сасвим нетачно, јер ипак код Алтисера није клечање и померање усана оно што „ствара“ веровање, већ су то државни идеолошки апарати (па чак ни они у строгом смислу не стварају) јер подсетимо се материјалним праксама управљају материјални ритуали које одређују идеолошки апарати, тј. праксе постоје само у идеологији. Будимо буквалисти, ако индивидуа „не зна“ да је клечање и молитва нешто што је део религије, мало је вероватно да ће тим чињењем постати верник. Према томе, наглашавање праксе има само задатак да баца у сенку термин идеја што се може закључити из Алтисеровог „биланса“ терминологије: „Нестали: термин идеје. Задржани; термини субјект, свест, веровање, чиновни. Нови: термини праксе, ритуали, идеолошки апарати“ (исто, 63). Уз напомену због које треба бити опрезан са новим термином праксе: „1. пракса не постоји осим у идеологији и путем ње; 2. идеологија не постоји осим путем субјекта и за субјекте“ (исто, 64).

4.5.4 Државни идеолошки апарати и класна борба

Тако долазимо до кључног појма државних идеолошких апарата (ДИА) у оквиру којих се одиграва кључни механизам идеологије – интерпелација. За разлику од Грамшија који је искористио термин „апарата хегемоније“ Алтисер је овде уметнуо и термин државе. ДИА он дефинише као „систем одређених институција, организација и њима одговарајућих пракси“, док је сам систем „у целини или делимично (опште говорећи, типична комбинација одређених елемената) део Државне Идеологије“ (Althusser, 2014: 77). Раније смо видели да постоји прва димензија пракси која је укореењена у другу димензију ДИА, а сада видимо да су ДИА укореењени у трећу димензију Државне Идеологије, с тим што Алтисер напомиње да појединачне ДИА није могуће редуковати на функције државне идеологије, него схватити да они „служе као потпора“ (исто).

Из овога следи да ДИА не производе одговарајуће идеологије²⁴⁴, већ да се у њима реализује државна идеологија. Алтисер примећује да се у извесном смислу идеологија у њима производи „унутрашње и у њиховим праксама“ и да одређени облици идеологије не могу да се разумеју без реферисања на њихове специфичне праксе (исто, 82). Међутим, он инсистира да се разликују одређени елементи Државне Идеологије који се остварују у апаратима и њиховим праксама и идеологија која је произведена у апаратима и предлаже термин „Примарне Идеологије“ и успутног производа (*by-product*) који настаје приликом реализације Примарне Идеологије (исто, 83).

Ово инсистирање почива на тези да се идеологија не може произвести у дословном смислу већ она настаје у „конјунктури сложених узрока“ међу којима се налазе разне друштвене праксе, спољашње идеологије и, наравно, класна борба. Указујући на очигледан ондашњи пример утицаја шездесетосмашких протеста на школски и породични апарат, Алтисер тврди да праксе тих институција могу да се разумеју тек са аспекта идеолошке формације и Државне Идеологије (исто, 83-4). ДИА се стога морају разумети у множини јер сваки апарат има специфичне „успутне производе“, религијски једне, школски друге, итд. који стоје као идеолошке под-формације које се остварују „као резултат интервенције друге стварности“ – стварности класне борбе и њених идеолошких учинака (исто, 85).

Поред тога што постоји више различитих ДИА који имају своје специфичне под-формације, Алтисер угрубо разликује државне репресивне апарате (РИА) и ДИА, уз напомену да је РИА други термин за оно што се обично зове државним апаратом – влада, војска, полиција, судови, затвори, итсл. (Altiser, 2009: 27). Репресивни апарати претежно функционишу путем насиља које служи да се ови апарати окарактеришу као апарати репресије, али их није могуће свести на репресивну функцију. Међутим, за разлику од ДИА за које Алтисер тврди да могу имати своје специфичне идеолошке под-формације па је могуће постојање више ДИА²⁴⁵, РИА је под контролом државе и стога се може разумети као један апарат (исто, 27-9). У овој класификацији је могуће вратити се на Грамшијево разликовање политичког и грађанског друштва које Алтисер покушава да избегне. Он примећује да РИА „у целости припада јавној сфери“, док ДИА припадају и јавној и приватној сфери. Ипак „разлика између јавног и приватног је разлика унутар буржоаског права“ што Алтисеру даје за право да каже да држава није ни јавна ни приватна, већ је „држава владајуће класе“ која је као таква сама предуслов за разликовање приватног и јавног (исто, 30). Дакле, Алтисер помера фокус од правног статуса идеолошких апарата и све их назива државним апаратима јер „приватне институције могу савршено 'функционисати' као државни идеолошки апарати (исто). Према томе, његов закључак је да су оба апарата државна и да је могуће разликовати их само по томе да ли функционишу претежно путем насиља или путем идеологије: „На пример, војска и полиција такође функционишу путем идеологије како би осигурали своју сопствену

²⁴⁴ У строгом значењу за Алтисера не постоје идеолози (смрт идеолога), што Пуланцас додатно образлаже тиме да ни ДИА не стварају идеологију већ они „разрађују и усађују (материјализују) владајућу идеологију: насупрот схватању М. Вебера, црква не ствара нити овековечује религију, већ религија ствара и овековечује цркву“ (Poulantzas, 1978b: 32-3). Исто важи и за радничке партије које само разрађују и систематизују пролетерску идеологију (исто). И Пуланцас и Алтисер овде у духу постструктурализма одбацују тражење почетка, тог лоцирања тачног места где идеологија почиње.

²⁴⁵ Издвојимо тек неколико да би било јасније њихово функционисање. Политички апарат потчињава индивидуе парламентарној или плебисцитарној, фашистичкој демократији. Апарат информисања затрпава „дневним дозама национализма, шовинизма, либерализма, морализма, итд.“ при чему му помаже културни апарат чији је део спорт за који Алтисер тврди да има „улогу од највећег значаја“ у ширењу шовинизма (Altiser, 2009: 42-3).

кохезију и репродукцију, и по томе што предлажу 'вредности' спољашњој средини²⁴⁶ (исто, 31). Са друге стране, ДИА користе методе репресије користећи кажњавања, мере селекције или цензуру. Међутим, оно што је од кључне важности налази се у следећем: „Ако ДИА 'функционишу' углавном путем идеологије, оно што уједињује њихову разноликост управо је ово функционирање, докле год је идеологија путем које функционишу увек већ уједињена, упркос својој разноликости и контрадикцијама, под владајућом идеологијом, која је идеологија 'владајуће класе'“ (исто, 32).

Слично ствар стоји са РИА који без обзира што садрже различита репресивна средства, на концу припадају „једном корпусу репресивних делатника под наредбама оних који поседују државну власт, политичких представника доминантне класе која имплементира своју класну политику“ (Althusser, 2014: 136). Према томе, РИА је такође уједињена у служењу владајућој класи, али Алтисер поред сличности налази и разлике, јер у случају РИА долази до „настанка органске целине“ која је организована и уједињена под појединачним вођством политичких представника владајуће класе (исто, 136-7). Разлику показује на примеру школе и цркве, где обе чине ДИА али се након Француске револуције током целог XIX века капиталистичка буржоазија у савезништву са ситном буржоазијом обрачунала са земљишном аристократијом која је била савезник цркве и одвојила школу од цркве – резултат је да постоје релативно аутономни апарати који нису уједињени под једним „организованим, централизованим и свесним вођством“ (исто). „Свесно“ вођство је вероватно могуће протумачити тако да је јединство несвесно, кроз јединство унутар владајуће класе и владајуће идеологије, будући да је ово можда и једино, или бар ретко место на којем Алтисер користи термин „свесно“. Но, ово је од мањег значаја, кључан следећи корак је разматрање улоге класне борбе у идеолошким апаратима и владајућој идеологији.

Најчешћа критика упућена Алтисеровим ДИА је критика на линији структурализам-функционализам (о томе више у следећем одељку) која је била толико гласна да је Алтисер морао да одговори и да се „одбрани“ од етикетирања које га сврстава у ове теоријске таборе. Наиме, ДИА остављају утисак монолитности који је заснован на њиховим функцијама, пре свега на функцији идеолошке субјективације и репродукције производних односа. Алтисеров одговор је да таква критика испушта из вида његово истицање класне борбе, тј. наглашавање примарности класне борбе над функцијама државног апарата и ДИА²⁴⁷ (исто, 218). Доминантна идеологија према Алтисеровом мишљењу није *fait accompli*, већ она настаје као резултат дугих и оштрих класних борби. На примеру буржоаске идеологије може се уочити да се она једним делом развијала у борби са претходном доминантном идеологијом и против идеологије нове експлоатисане класе – успостављање доминантне буржоаске идеологије значи да је буржоазија успоставила хегемонију

²⁴⁶ Још једна тачка слагања РИА и ДИА је у томе што оба у последњој инстанци учествују у репродукцији производних односа. Такође, РИА путем „најбруталније силе и пуких административних наредби и забрана до отворене или прећутне цензуре“ ствара политичке услове за деловање ДИА који не могу ни функционисати уколико им нису створени ови шири услови и заштита (Altiser, 2009: 36-7). Овде би требало укратко напоменути да то што је РИА услов за ДИА не значи да је он доминантан, јер се може увести „дијалектика“ и тврдити да су ДИА услов за РИА. Колико дуго је могуће замислити трајање најгоре диктатуре уколико она нема бар некакву подршку која настаје путем идеологије? Управо супротно, најјаче диктатуре су оне које се не ослањају претежно на РИА већ на ДИА. Али дубље од тога, није могуће замислити КНП који нема доминантну улогу ДИА. Јер доминантна улога РИА би значила да је реч о присилном, робовском раду, а не да радници долазе добровољно на посао.

²⁴⁷ Исти одговор је упућен и оптужбама за структурализам, будући да се „марксизам разликује од структурализма првенством процеса над структуром“ али не тек „формализмом процеса“ већ појмом „тенденције“ који указује да је реч о противречном процесу и да се мора истаћи „првенство противречности над процесом“ (Altiser, 1975: 31).

над старом земљишном аристократијом и радничком класом, као и над фракцијама унутар саме буржоазије како би превазишла унутрашње противречности и остварила јединство доминантне класе (исто, 218-9).

Штавише, Алтисер веома јасно говори да „ДИА нису само разлог већ и место класне борбе“ јер док унутар репресивних апарата доминантна класа нема пуно потешкоћа да врши своју власт, ствар је далеко сложенија у ДИА „зато што отпор експлоатисаних класа може пронаћи средства и прилике да се ту изрази, било употребом њихових контрадикција или освајајући борбене положаје у њима“ (Altiser, 2009: 32-3). На чисто логичком нивоу Алтисер истиче да ако постоји потреба да ДИА утувљују доминантну идеологију, то значи да постоји отпор, а тај отпор свој разлог има у класној борби – ово је постало евидентно '68 када су букнуле класне борбе у школском, медицинском и архитектонском апарату (Althusser, 2014: 220).

Алтисер такође проблематизује јединство државног апарата тврдећи да уколико он заиста треба да функционише као апарат²⁴⁸, дакле да буде средство доминантне класе, он се мора што више одвојити од класне борбе како би могао да интервенише против народних класних борби као и против борби унутар саме доминантне класе (Althusser, 2006: 75). Алтисер примећује да у Француској државни апарат намеће послушност и државну хијерархију свим службеницима како би што боље функционисао као средство оних који врше државну власт. У том смислу војска, полиција и државна администрација практично немају право на штрајк, нити право на синдикате, те иако полиција има синдикат и право на штрајк, у историји нису забележени штрајкови војске, жандармерије, и специјалне полиције за разбијање демонстрација (исто).

У том смислу, држава није једноставно апарат буржоазије, већ је она апарат који може да делује „против воље дела или чак већине буржоазије у циљу заштите 'општих интереса' буржоазије као доминантне класе“, што за Алтисера представља кључни разлог због којег држава мора да буде одвојена од класне борбе (исто, 77). Проблем који је овде очигледан Алтисер експлицитно наводи, а то је како каже „чудан парадокс“ да је држава у исто време инструмент и одвојена од класе. Овај парадокс покушава да превазиђе указивањем да држава служи у обнављању доминације и услова експлоатације²⁴⁹ и да у тој намери формира различите категорије својих делатника – политичаре, војску, полицију, итд. – који имају специфичне дужности и услуге које су усмерене према држави, а не директно класним борбама. Штавише, често су припадници ових група пореклом из радничке или класе сељака, али оног тренутка када ступе на дужност они не служе својој класи нити учествују у политици, већ „аполитично“ служе држави и самим тиме владајућој класи. Јер по дефиницији буржоаске идеологије држава се не бави политиком већ стоји изнад класа и

²⁴⁸ *Apparatus, appareil, apparat*, Алтисер користи у дословном значењу као „скуп елемената који раде заједно у истом циљу, формирајући целину“. Будући да различити апарати раде у истом циљу, а то је одржавање власти доминантне класе, они су уједињени унутар државе – јер да различити елементи нису део једне целине онда то не би био апарат – али уз битну разлику да раде према истом циљу који је по дефиницији њима спољашан (Althusser, 2006: 82-3). Из овога можемо закључити да идеолошки апарат није *causa sui* и да је то промакло функционалистичкој критици.

²⁴⁹ Пуланцас ће рећи да држава има „функцију реда“ и нешто више Грамшијевим речником да је „кохезиони фактор јединства“ који спречава избијање политичких сукоба и распадање ДФ (Poulantzas, 1978a: 42-3). Управо ова политичка функција државе „надодређује економске и идеолошке функције“, односно држава структурно одговара политичким интересима доминантне класе и одржава њену политичку владавину (исто, 47). Пуланцас из тога изводи закључак да се класна власт не своди на државу и да увек „надраста њене апарате“ јер је заснована на друштвеној подели рада и експлоатацији који имају „првенство пред апаратима који је утјеловљују, а посебно пред државом“ (Poulantzas, 1981: 34).

бави се националним, општим питањима – њена „политика“ је политика јавне службе (исто, 77-8).

Међутим, то не значи да држава може да „интегрише“ читаве народне слојеве у јавну службу. У вези са тиме су важне „идеолошке тенденције“ које Алтисер врло једноставно сврстава или у доминантне или у доминирание идеологије – доминантна буржоаска и доминирание ситно-буржоаске и пролетерске идеологије (Althusser, 1990: 32). Ова структурна позиција омогуће буржоазији једну врсту априорне преваге, јер када радничка класа протестује против експлоатације, она свој отпор изражава унутар саме структуре буржоаске идеологије и њеног система – као пример нуди буржоаско право и моралност (исто). Треба приметити да је ово повратак на раније наведену Лењинову тезу. Одавде један пут води да је наука тачка са које је могуће интервенисати у идеологију²⁵⁰, што је можда и „Алтисеров печат“ том питању, али постоји и друга трака овог пута. Алтисер истиче да је буржоазији било потребно скоро пет векова од XIV до XVIII како би постала владајућа идеологија. Међутим, не ради се о томе да су њене идеје биле јаче или да су имале већу подршку међу народним масама, већ „она се мора конструисати на основу нечега што већ постоји, почевши од елемената и региона постојеће идеологије, од заоставштине прошлости, која је разнолика и противречна, као и од неочекиваних догађаја који се стално дешавају како у науци тако и у политици“ (Altiser, 2008: 81).

Ови редови позивају да се протумаче као да се идеолошка борба у једном смислу води изван строго дефинисане идеологије. То су идеолошке тенденције, њене дубље основе и процеси који их усмеравају – ако се вратимо БН, њена тенденција је помешаност базе и делова надградње. Управо је то разлог зашто доминирание тенденције чак и у протесту против постојећег стања бивају ухваћене у замку доминантне идеологије. Према томе, идеологија постој у облику тројакe поделе: 1) подела идеологије као функције поделе мноштва пракси, 2) подела идеологије у идеолошке регије које одговарају практичним идеологијама које оперишу унутар класне борбе, 3) подела идеологије на тенденције које рефлектују тенденције економске и политичке класне борбе (Althusser, 2017a: 127). Ове поделе су део „гигантских процеса подела и уједињења који бивају стално реорганизовани и никада не постижу коначни облик, јер класна борба је увек присутна да постави под питање сваки постигнути резултат“ (исто).

Из тог разлога Алтисер позива на опрез да је боље говорити о доминантним и доминираним тенденцијама унутар локалне и регионалне идеологије, јер тако је могуће идентификовати која тенденција представља интересе доминантне, а која доминирание класе – и на основу тога још важније – како елементи доминантне идеологије могу да буду заступљени унутар идеологије доминирание класе, и обрнуто (Althusser, 2017b: 113). И даље, доминантна класа може конституисати и одржати доминантну идеологију само ако успе да је реализује кроз државу - кроз ДИА (исто, 116).

4.5.5 Идеологија и субјективност - интерпелација

Ово нас доводи до последњег аспекта Алтисерове теорије идеологије, а то је сам механизам помоћу којег функционише идеологија. Видели смо улогу коју идеологија има у репродукцији

²⁵⁰ А ево како види улогу филозофије у успостављању идеолошке хегемоније: „У свом концентрисаном, апстрактном облику – оном из дела великих филозофа – представља нешто што почива на страни идеологија, једну врсту теоријске лабораторије у којој се фундаментални политички проблем идеолошке хегемоније – тј. конституисања владајуће идеологије – експериментално усавршава у апстракцији. Тамо се усавршавају теоријске категорије и технике које ће омогућити идеолошку унификацију – кључни аспект идеолошке хегемоније – могућом“ (Altiser, 2008: 82).

производних односа, репродукцији класних позиција и разних регионалних и локалних места унутар ДФ. Сада је преостао можда и најзамршенији учинак интерпелације. Наиме, иако сам термин није дефинисан код Алтисера, он има детаљан опис који је заснован на тези да „идеологија не постоји осим путем субјекта и за субјекте“ (Altiser, 2009: 64). Механизам идеологије се састоји у томе што конкретне индивидуе конституише у субјекте помоћу функције препознавања (*reconnaissance*) и непрепознавања (*méconnaissance*)²⁵¹. Међутим, за Алтисера нешто попут индивидуе не може постојати јер је индивидуа „увек-већ субјект“ (исто, 66-8).

Ради се о томе да „идеологија 'дела' или 'функционише' тако што 'регрутује' субјекте међу индивидуама (регрутује их све), или 'трансформише' индивидуе у субјекте (трансформише их све) управо оном операцијом коју смо назвали интерпелацијом и која се може замислити као најобичније свакодневно полицијско (или друго позивање): 'Хеј ти тамо!'“ (исто, 68). Алтисер у овом опису тврди да индивидуа својим окретањем за 180 степени постаје субјекат јер препознаје да је позив упућен њој (идеолошко препознавање) и да у девет од десет случајева позивање бива успешно²⁵² (исто, 68-9). Међутим, то не значи да је ова десета индивидуа остала индивидуа, већ да само у том случају позивање није било успешно (идеолошко непрепознавање), али по самој дефиницији идеологија та индивидуа „увек-већ“ јесте субјекат идеологије. Пример којим се ово појашњава је идеолошки ритуал рођења детета где је „унапред јасно да ће носити Име свог Оца и да ће стога имати идентитет и бити незамењиво“, односно да у оквиру породичне идеологије дете и пре него што је рођено постаје субјекат којег чекају унапред одређени односи у којима ће он функционисати, да ће „постати полни субјекат (дечак или девојчица) који већ унапред јесте (исто, 71-2).

Још занимљивији опис интерпелације Алтисер нуди на примеру религијске идеологије где долази до интерпелације мноштва религијских субјеката (учинак препознавања) само под условом да постоји „Јединствени, Апсолутни, Други Субјект, то јест, Бог“ који служи Алтисеру да

²⁵¹ „Непрепознавање“ није сасвим добар превод на српски, јер овде Алтисер следи Лаканову метафору „огледала“. Лакан говори о детету које се за разлику од шимпанзе истог доба препознаје у огледалу, мада шимпанза поседује развијенију инструменталну интелигенцију и моторичке способности. Међутим, код мајмуна огледало представља „празнину слике“, док дете користи гестове и огледа их у огледалу. Тада долази до поистовећивања када тај „облик поставља инстанцу Ја (*moi*), пре његовог друштвеног одређења, на линији фикције, тако да та инстанца никад није сводива на саму јединку — или, тачније, та инстанца ће се само асимптотично спојити са постојањем субјекта, ма какав био успех дијалектичких синтеза помоћу којих он као ја мора да разреши размирице са властитом реалношћу“ (Lacan, 1983: 7). Стога непрепознавање означава да субјект себе препознаје као целовиту особу, на нивоу фикције будући да још увек није овладао својим телом и моторичким функцијама и да још увек није постављен у поредак језика и друштвене субјективације. Према томе не-препознавање увек садржи у себи препознавање – оно није тек празнина као у случају шимпанзе на шта указује српски термин непрепознавања. Рогобатнији превод у две речи „погрешно препознавање“ је ближе значењу које има *méconnaissance*.

²⁵² Долар (Mladen Dolар 1951-) управо критикује са становишта психоанализе ову пренаглашеност успешности идеолошке интерпелације. По његовом мишљењу, прелаз из пре-идеолошког стања у идеолошко стање никада није потпуно, тј. спољашња материјалност идеологије никада не може у целости бити поунутрена, те се ова *prima materia* увек изнова враћа и прогања субјекта – „психоаналитички субјект је неуспех постајања алтисеровским“ и отуд неурозе, психозе и перверзије које представљају начине на које се субјект носи са немогућношћу да постане субјект (Dolar, 1993: 77-8). Међутим, иако је тачно да Алтисер не говори о „остатку“, дискутабилно је да ли је његово уверење да је интерпелација апсолутна будући да увек постоји класна борба и радикална отвореност историје. Оно што је извесно јесте да је интерпелација апсолутна у смислу да захвате све и свја - нико не може избећи идеологији - али сасвим је очигледно да су „индивидуе“ истовремено мноштво субјеката, различитих регионалних и локалних идеологија које често могу бити противречне.

направи разлику између Субјекта са великим 'С' и субјекта са малим 'с'. Читав процес показује на примеру разговора између Бога и Мојсија:

„И тада се Господ Бог (Јахве) обрати Мојсију кроз облак. И Господ рече Мојсију: 'Мојсије!'. Мојсије одговори 'То сам (заиста) ја! Ја сам Мојсије слуга твој, говори и слушаћу!'. И Господ се обрати Мојсију и рече му 'Ја сам Онај који јесам'. Бог се стога сам одређује као Субјекат *par excellence*, као онај који је кроз себе и за себе ('Ја сам Онај који јесам'), као онај који интерпелира свој субјекат, индивидуу која му је потчињена његовом интерпелацијом, то јест, индивидуу звану Мојсије. А Мојсије, интерпелиран својим Именом, препознавши да је он 'заиста' онај кога је Бог интерпелирао, препознаје себе као субјекта, субјекта Бога, субјекта потчињеног Богу, субјект путем Субјекта и потчињен Субјекту. Доказ: он га слуша и приморава свој народ да се покори божијим заповестима. Бог је стога Субјекат, а Мојсије и безбројни субјекти Божјег народа Субјектови саговорници-интерпелирани: његова огледала, његови одрази. Зар нису људи створени по слици Божјој? Као што целокупно теолошко мишљење доказује, иако би Он савршено 'могао' без људи, Богу су потребни људи, Субјекту су потребни субјекти, баш као што је људима потребан Бог, субјектима је потребан Субјекат“ (исто, 75-6).

Ово удвајање Субјекта и субјекта није специфично за религијску идеологију²⁵³, већ је оно сама структура идеологије, односно Алтисер тиме иде противно тадашњим тенденцијама децентраирања, којима је и сам приступио „надодређењем“ и „одређењем у последњој инстанци“. С обзиром да идеологија не може функционисати без „огледалне структуре“ то онда значи „да је идеологија центрирана, да Апсолутни Субјекат заузима јединствено место Центра и интерпелира бесконачно мноштво индивидуа као субјекте у двострукој спекуларној вези која потчињава субјекте Субјекту, док им даје у Субјекту, у коме сваки субјекат може контемплирати своју сопствену слику (садашњу и будућу), гаранцију да се то заиста тиче и њих и Њега“ (исто, 77-8). Резултат је „четвороструки систем интерпелације“ који се састоји од: 1) интерпелације индивидуа као субјекта, 2) потчињавања Субјекту, 3) узајамног препознавања Субјекта и субјекта, међусобног препознавања субјеката и препознавања себе самих, 4) гаранција да све заиста јесте тако и да ће све бити у реду уколико се субјект понаша у складу са тиме (исто, 79-80).

Дакле, ова структура се може разумети као допуна Грамшијеве идеје идеолошке хегемоније у којој се идеолошки учинци не постижу присилом, али ни дословно схваћено убеђивањем. У интерпелацији не видимо никакву присилу (или је присилна у значењу да је неизбежна²⁵⁴), потчињавање није завртање руке, већ се одиграва „добровољно“ или чак пре „несвесно“ будући да се субјекти препознају у идеологији, штавише ако дословно тумачимо Алтисера, субјекти идеологију увек виде као део себе самих. У том смислу чак ни не постоји размишљање, двоумљење,

²⁵³ Може бити интересантно како Алтисер у читању Макијавелија препознаје интерпелацију. Он тврди да комбиновањем филозофије и политике Макијавели нас позива (*hails*) са места које је позвао (*summons*) да га заузмемо као потенцијални субјекти потенцијалне политичке праксе (Althusser, 1999: 32).

²⁵⁴ Долар ово демонстрира на примеру љубави јер љубав није присилна, али она није ни ствар избора. Контингентни друштвени услови нечијег рођења увек-већ одређују објект љубави – љубав према родитељима, дому, комшијама, земљи, нацији (Dolar, 1993: 81-2). Ако можемо да допунимо, у односу између детета и родитеља, сама могућност слободе избора делује монструозно, као негација љубави. Изговарање детету или родитељу реченице „Одлучио сам да те волим“ у другом може да створи само стравичан осећај постојања празнине која је децизионистички, силом попуњена. У том смислу можемо разумети да смо увек-већ унутар породичне идеологије која нам омогућава да избегнемо овај моменат застрашујућег свесног одлучивања нечега што се мора подразумевати. Ову присилност избора Долар наводи Лакановим примером избора „паре или живот“ где суштински нема избора јер бирање новца значи губљење живота, те је непоходно извршити присилан избор живота – субјективација подразумева присилан избор који у једно садржи губитак – избором живота губимо новац (исто, 82-3).

преиспитивање, па тако ни строго раздвајање идеологије као нечег спољашњег што индивиду/субјект треба да поунутри: „Субјекти 'делају', 'делају сами од себе' у великом броју случајева, са изузетком 'лоших субјеката' који понекад изазивају интервенцију неког дела државних (репресивних) апарата“ (исто, 80).

Алтисер се осврће на сам термин субјекта који на француском (*sujet*), као уосталом и на енглеском (*subject*) немачком (*Subjekt*) има порекло из латинског (*subiectum*²⁵⁵), па је разумљивије него на српском да поседује двоструко значење као нечега што је „слободни субјективитет, центар иницијатива, покретач и одговоран за своја дела“ и истовремено је „потчињено биће, оно које се потчињава вишем ауторитету и стога је лишено слободе, осим слободе да слободно прихвати своју потчињеност“ (исто, 80-1).

У том смислу идеологија има трегер (*Träger*) функцију, функцију носиоца чиме се можемо вратити на БН јер свакој економској бази је потребна подршка, а то је управо подршка коју добија од стране идеологије која функционише као трегер. Прецизније речено, Алтисер тврди да база дефинише „трегер функције“ помоћу друштвене и техничке поделе рада, али она не одређује како и ко ће преузети ове функције већ тај посао оставља идеологији која мора одредити субјекте који ће заузети те положаје (Althusser, 2003: 51-2). Овде се може приметити велика сличност са Бурдијеовом *doxa*-ом, и његовим истицањем да су народни слојеви спремнији да трпе далеко веће потешкоће него што то очекују припадници средње класе. Ако заостримо аргумент „трегер функције“, трпељивост у пољу идеологије је несвесна, односно функционише као подршка оним друштвенима односима за које је још Маркс тврдио да постоје независно од воље људи, тј. субјеката који у њих улазе. Према томе, Субјект су сами производни односи који индивидуе интерпелирају као „оне који живе од свог рада“ и који ће сами рећи, без икакве физичке присиле да „од нечега мора да се живи“ и „да се мора прехранити породица“. У том случају, оно што се сматра базом може преузети функције ДИА, мада Алтисер сама предузећа изоставља са списка ДИА²⁵⁶.

²⁵⁵ Састављено је од речи *Sub* - под, и речи *Iacio* која има више значења попут бацити, поставити, изјавити, подићи – „бацити што под што“. У грчком је реч хипокејменон (*hypokeimenon*) која значи „лежим испод чега“, док је у српски језик Даничић превео као „подмет“ који се крајем XIX века губи у корист латинског термина субјект (Ковачевић, 2017: 173-6).

²⁵⁶ Машере (Pierre Macherey 1938-) користи термин „производног субјекта“ тврдећи да се у оквиру самог процеса рада успоставља „диригован систем моћи и потчињавања“ који је заснован на самој употреби радне снаге као најамне радне снаге. Машере говори о наддетерминисаном субјекту који као да је „претестерисан надвоје“ јер једним делом остаје особа која је био и која има власништво над телесном егзистенцијом, а другим делом нема контролу над својим бићем јер постаје „завистан од правила која су изван“ односно јер је постао „производни субјект“. С тим што овај други део није репресиван, не постоји спољна сила која наређењем покорава радну снагу, већ постоји „подухват нормирања“ у организацији рада који ствара „другу природу“ (Macherey, 2014: 44-6). Стога Машере примећује да Бурдије и Фуко избегавају термин идеологије јер за њих интерпелација представља „поновно бујање спиритуализма“, насупрот њиховом разумевању да се потчињавање врши на самом телу „у облику продирања или запоседања које не одговара никаквом свесном плану“. Према томе, Машереов „производни субјект“ такође није производ капиталистиног дискурзивног плана, јер за функционисање система најамног рада нису најпотребније речи и идеје, већ је „потребно да се успоставе технолошки и институционални механизми који потпуно преобликују статус оних живих бића на која се тај режим примењује“ (исто, 51-2). Складно томе се слаже са Бурдијеом у тврдњи да „њихово (прим. аут. пролетаријата) ропство никако није добровољно, просто зато што није ни потребно ни могуће да се оно схвати као такво да би било прихваћено“ (исто, 52). Сличног мишљења је Пуланкас тврдећи да је предузеће такође апарат који „кроз деспотску организацију рада“ репродукује политичке и идеолошке односе, па стога „није тачно да се све оно што се одиграва у

Дакле, Алтисеров допринос теорији идеологији је сасвим извесно оригиналан, али он у својој оригиналности задржава две кључне везе – везу са БН и Грамшијевом теоријом. Теорија је сложенија од „криве свести“ јер задржава да је идеолошка матрица заснована на илузији-алузији. И оно што је још важније, идеологија се утемељује у материјалност коју Грамши није успео дубље да развије, али је антиципирао својим апаратима хегемоније који делују позиционирани у идеолошкој надградњи и грађанском друштвом. О критици и даљем развоју Алтисерове теорије више у следећем поглављу.

5. Идеолошки апарати

Критика Алтисерове теорије ДИА која је усмерена на њене функционалистичке аспекте никако није случајност, односно нешто прецизније речено, не треба мислити да је то само фантазија критичара, као што не треба мислити да је могуће једноставно изједначити теорију ДИА са функционализмом. Ствар је у томе да марксизам није развио теорију институција, већ се ова теорија у највећој мери развила у оквиру функционалистичке парадигме која је самим тиме морала чинити, алтисеровски речено, Општост 1 и 2, како би се теорија довела до новог појма ДИА.

Истраживање институција је од самог почетка у социологији имало важну улогу. Чак толико важну да је Диркем (Émile Durkheim 1858-1917) тврдио да је социологија наука о институцијама, њиховом развоју и функцијама, а Малиновски (Bronislaw Malinowski) је био мишљења да су институције места у којим примарно људи групно делају, размењују и комуницирају (Abrutyn, 2014: 1-2). Код Парсонса (Talcott Parsons) институције добијају битан назив под-система, да би социологија након одбацивања Парсонсове теорије почела да се удаљава од истраживања институција све до Луманове (Niklas Luhmann) рехабилитације Парсонсове теорије и Ајзенштатове (Shmuel Eisenstadt) рехабилитације Веберове (Max Weber) теорије (исто, 3).

Диркемове тезе о институцији и данас могу бити занимљиве, а нема никакве сумње да постоји сличност са Алтисеровим ДИА. За Диркема „ниједна људска институција не може почивати на заблуди и лажи“ јер да нема рационалну основу „нашла би у њима на отпоре које не би могла савладати“ (Durkheim, 2008: 58). Говорећи о примитивним облицима религије он тврди да оно што је стварно у њима јесу верски прописи, веровања и обичаји који немају „истинско значење“ у исправности исказа већ у томе што „изражавају неку људску потребу, неки облик било индивидуалног било друштвеног живота“ (исто, 58-9). Штавише, Диркем веома јасно каже да „разлози које вјерник наводи самоме себи како би их оправдао могу бити погрешни – а најчешће и јесу – али они прави разлози и даље постоје“ (исто, 59).

Диркем не помишља на термин апарата и држи се термина институција у оквиру којих разуме одређене ритуале и веровања која постоје јер задовољавају одређене потребе. Функционалистички приступ је ту очигледан, и он подразумева да су „потребе“ довољне да се објасни „објективност“ или „реалност“ ритуала, веровања и институција. Видели смо да је код Алтисера ствар сложенија, иако је критикован да следи исти пут, идеологија је неопходна јер људи не могу живети без ње, идеолошки апарати су неопходни јер идеологија не може да се репродукује без њих.

'производњи' тиче само 'економике', односно није тачно да идеолошки апарати држе монопол репродукције односа идеолошке доминације“ (Poulantzas, 1978b: 33).

Разлика није велика, но код Алтисера није реч о „људским потребама“ већ о начину на који функционишу друштвене формације и начину формирања људских субјеката – ту прецизније речено не постоји прво нека потреба, а онда настанак идеологије као задовољење потребе.

Нешто другачија перспектива је Фукоова, прецизније речено слична Алтисеровој, али мање критикована као функционалистичка. Агамбен (Giorgio Agamben) опрезно наводи да Фуко од средине 1970-их²⁵⁷ користи термин апарата или *dispositif* без улажења у дубљу анализу самог термина и прецизног дефинисања. Агамбен изводи дефиницију која би обухватила „разбацане“ описе и дефинише их као: 1) хетерогени сет лингвистичког и нелингвистичког који се поставља као мрежа између следећих елемената: дискурси, институције, зграде, закони, полицијске мере, филозофски искази, 2) апарат увек има конкретне стратешке функције и увек је позициониран у односима моћи, 3) као такав се појављује у укрштању односа моћи и односа знања (Agamben, 2009: 1-3).

У том контексту сличност са Алтисером је прожета разликом што апарати губе термин идеолошки, а што Фуко објашњава тиме што „марксистичке и парамарксистичке перспективе“ учинке моћи проучавају на нивоу идеологије, уместо да „више у духу материјализма“ прво анализирају тело и учинке моћи на телу, а не следећи „модел класичне филозофије“ према којем је човек обдарен свешћу коју потом захвата моћ у виду идеологије (Фуко, 2012: 64). Штавише, марксизам је сакрио Марксове анализе о телу (претпостављамо да мисли на делове из „Капитала“) како би се тежиште пренело на свест и идеологију (исто). Друга разлика спрам Алтисера је што Фуко говорећи о државном апарату има знатно суженију „слику“ него што је то случај код Алтисера. То се може приметити у Фукоовом инстистирању да моћ није локализована у једном центру попут државног апарата помоћу којег једна класа успоставља власт над другом класом. Штавише, разни механизми моћи управо још боље „подупиру, прате и обезбеђују му максималну делотворност“²⁵⁸ (исто, 77-8).

Према томе, за Фукоа улог борбе није у борби за институционалну превласт неке класе, групе итд. већ је улог техника, односно сам облик моћи који се практикује у свакодневном животу тако што индивидуама приписује идентитет, намеће му „закон истине“ и који уопштено речено претвара индивидуе у субјекте²⁵⁹ (Foucault, 1982: 781). На истом месту, Фуко истиче да он препознаје само три типа борбе: 1) борба против облика доминације (етничке, друштвене, религијске), 2) против облика експлоатације који одвајају индивидуе од онога што производе, и 3) против онога што индивидуу везује за себе и тако је подређује другима (борбе против субјекције, облика субјективности и потчињености) (исто). Улогу државе у овој последњој борби види као „пастирску моћ“ која уједно користи индивидуализацијске технике и тотализацијске процедуре. Овај

²⁵⁷ Пре тога, Фуко попут Диркема, али и Маркса, користи термин који долази из анализе религије. Наиме, користи термин позитивност (*positivité*) који је млади Хегел користио како би разликовао природну религију која има непосредан однос између људског ума и Бога, и позитивну или историјску религију која садржи веровања, обичаје и правила која споља намеће индивидуама и тако њихова осећања ограничава командом чије извршење више нема директан интерес (Agamben, 2009: 3-4).

²⁵⁸ Видели смо, додуше, да је и код Алтисера сложенија проблематика владајуће идеологије и ДИА од једноставне централизације и локализације моћи доминантне класе.

²⁵⁹ Само узгред речено, мада је овде реч о истој теми коју истражује Алтисер, код њега се стиче утисак да постоји одређена „униформизација“ субјеката, док је код Фукоа пажња усмерена и на индивидуализацију субјеката као једног аспекта стварања појединачних субјеката. Идеологија индивидуе, веровање у сопствену аутентичност, сопствену свест итд. је тема коју Фуко и Алтисер одбацују као идеологеме „класичног субјекта“.

начин деловања држава је преузела од хришћанске цркве с тим што спасење уместо у следећем животу обећава у тренутном животу (богатство, сигурност, итд.). Службеници пастирске моћи су првобитно са свештеника у савременом друштву проширени дуж државног апарата, али и породица и индивидуа – да би напослетку пастирска моћ успела да развије знање на општем нивоу популације и појединачном нивоу индивидуе (исто, 782-4).

Са термином „пастирске моћи“ Фуко се имплицитно приближио Грамшију, а експлицитно говорећи о присили и пристанку на начин где моћ укључује у себе и једно и друго - као тотализујућа структура акција која делује на друге акције - готово да се налази на пољу Грамшијеве хегемоније. Притом, када специфичности односа моћи покушава да представи са термином вођења (*conduire/conduct*) који у себе укључује и „механизме присиле“ и начин понашања „унутар мање или више поља отворених могућности“ сличност са Грамшијем је врло јасна (исто, 789). У том смислу Фуко „управљање“ не приписује само државном апарату, већ попут Грамшија управљање види као раширено дуж читавог грађанског друштва у Грамшијевом значењу.

Док је са једне стране близак Грамшију, Фуко се са друге стране удаљава од Алтисера, тврдећи да не треба негирати важност институција у успостављању односа моћи, али да је потребно кренути другим путем и институције анализирати као саме односе моћи. Тиме би се избегле грешке као што је наглашавање репродуктивних функција институција које су створене тако да осигуравају сопствени опстанак, или разумевање да порекло односа моћи почива у институцијама, и на крају пренаглашавање закона и присиле које институције успостављају путем регулација и апарата (исто, 791). Дакле, код Фукоа није случај да се дедуктивним путем „одозго“ са врха друштва спушта надоле, већ се моћ налази у самој „дубини“ друштва одакле се шири према горе²⁶⁰.

Овај прелаз ка хоризонталној и микро-моћи Делез ће искористи да наговести пропаст дисциплинарног друштва и успон друштва контроле у којем нестају индивидуе, а настају *дивидуе*, бесконачно подељене и под сталном контролом без нужности раније контроле која се одиграва „од школе преко барак до фабрике“. У друштвима контроле *дивидуе* су стално у школи, у бараци и фабрици. А масе више нису масе већ подаци, узорци, тржишта које се налазе у стално променљивим мрежама (Deleuze, 2017: 35-9). На тај начин он покушава да направи квалитативни искорак у односу на дисциплинарно друштво у којем по Фукоу „људско тело потпада под машинерију власти која га истражује, рашчлањује и поново саставља“ са циљем да се овлада телом и тако утиче на саме жеље и понашања у складу са утврђеним техникама које постижу то да „дисциплина масовно производи потчињена и увежбана тела, 'послушна' тела“ (Фуко, 1997: 133). Покушај синтезе Делеза и Фукоа долази од Харта и Негрија који тврде да су данашња дисциплинарна друштва у ствари друштва-фабрике будући да је читаво друштво „обухваћено под заповиједањем капитала и државе“ што доводи до тога да се производња субјективности дуж читавог друштва одиграва под јединством дисциплинарне производње и дисциплинарног друштва (Hardt i Negri, 2003: 207). Дакле, друштва контроле или дисциплинарна друштва у Хартовом и Негријевом значењу су само перфиднији, суптилнији и још свеобухватнији начини производње послушних тела, односно субјективности која је усклађена са функцијама капиталистичког система. Штавише, друштва

²⁶⁰ У овом питању се слажемо са Жижеком који истиче да је проблем Фукоове теорије што није успела да објасни настанак моћи одоздо путем микро-процедура. Према Жижековом мишљењу, покушај да се идеологија остави по страни и да се дисциплинарне процедуре објасне директно на телима је „фатална слабост Фукоове теорије“. У том погледу је Алтисерова теорија боља јер успева да укључи микро-процедуре у ДИА на тај начин што ови механизми увек-већ претпостављају присутност државе, док код Фукоа остаје „непремостив јаз“ који раздваја микропроцедуре и моћ (Žižek, 2012: 13).

контроле су се примакла веома близу Фукоовог идеала који је представио метафором Оптикона: „Савршени дисциплински апарат омогућавао би да се све непрекидно види, и да се све може сагледати једним погледом. Његово средиште било би уједно и извор светлости којим се све осветљава, и место где се сустиче све што треба знати: савршено око којем ништа не може промаћи, средиште ка којем су окренути сви погледи“ (Фуко, 1997: 170).

Након овог уводног одељка у којем је назначен даљи правац рада следи повратак на критику Алтисерове теорије ДИА. Потом следи одељак који ће бити посвећен империјалним идеолошким апаратима, за којима ће уследити представљање хуманитарних интервенција као синергизованог деловања империјалних идеолошких апарата.

5.1 Критика Алтисеровог схватања државних идеолошких апарата

У одељку који је посвећен Алтисеровој теорији идеологије поменуте су критике које су указивале на функционализам и структурализам. Сада ћемо се осврнути на критику која долази „изнутра“ од стране оних који су прихватили макар делове ове теорије, али као што ћемо видети и код њих се може приметити критика функционалистичких и структуралистичких аспеката. Потом ћемо понудити сопствену критику.

5.1.1 Хирстова и Рансијерова критика Алтисеровог функционализма

Хирст (Paul Hirst 1946-2003) примећује да Алтисер критикује „социологизам“ односно разумевање по којем идеологија долази као резултат класне позиције коју субјект заузима у одређеном друштву (Hirst, 1975: 386). Социологизам је, рекло би се, само друга страна економистичког новчића. Хирст у својој критици тврди да Алтисер није успео да реши овај проблем, јер говорећи о функцији идеологије он се на апстрактном нивоу враћа на то да је њена функција у репродукцији система. С обзиром да ово решење није задовољавајуће (структурализам/функционализам), класна борба је покушај да се апстрактно замени конкретним, те ДИА добијају на конкретном нивоу задатак репродукције (исто, 387-90). Али Хирст се не задржава на овој критици већ одлази корак даље тврдећи да Алтисер чини три грешке: 1) изједначава односе производње са функцијама које су додељене економским делатницима у друштвеној подели рада, 2) брка места у друштвеној подели рада са поделом структуре занимања, 3) изједначава економске делатнике са људским субјектима (исто, 390).

Ову основну критику Хирст преноси даље тврдећи да појам ДИА садржи стару проблематику „представљања“, односно да ДИА уз сав труд Алтисера да покаже другачије, није ништа друго него представљање класних интереса. С обзиром да су ДИА уједињени идеологијом владајуће класе, а ова идеологија је заснована на репродукцији производних односа, резултат је постојање примата економије и економске репродукције која има предност над политичком и идеолошком инстанцом, *a fortiori* класа у економском смислу је порекло идеологије што је за Хирста неприхватљиво (исто, 394-6).

Рансијер (Jacques Ranciere 1940-) као бивши ученик Алтисера критикује његову теорију такође имајући у виду политичке учинке. У оштрој критици свог учитеља он оптужује да се показало како његова теорија није довољна да би се разумела студентска побуна '68, као и да се касније показало да је она ревизионистичка будући да је бранила академско знање и тако се ставила на страну против левице (Ranciere, 1974: 1). Међутим, Рансијер се не задржава на нивоу актуелног политичког тренутка, већ поставља под питање саму теорију идеологије која код Алтисера садржи обресе опште социологије и метафизичког дискурса о друштву. То је из разлога што Алтисер износи трансисторијску теорију по којој идеологија мора служити друштвеној кохезији

и у бескласним друштвима, као што је то био случај са религијом у примитивним друштвима без класа (исто, 2-3).

Рансијер стога покушава да буде „унутар“ марксистичке теорије, а не унутар опште социологије, те износи да је класна борба кључна за функционисање идеологије, односно да фетишизам не настаје јер „структура попут хераклитовске природе воли да се скрива“, већ зато што прикрива противречност у класним односима између радника и не-радника што је карактеристика свих класних друштава. Тврдити нешто преко тога, каже Рансијер, значи повратак метафизичким фигурама „злог генија или лукавог ума“ (исто, 3). Такође, постављање теорије идеологије уопште која надизали класна друштва и односи се на „друштвену целину“ подразумева да класна борба интервенише надодређењем у идеологију, и да самим тиме постоји идеологија класног друштва, а не класне идеологије којима Алтисер признаје тек постојање тенденције. Последице томе, идеологија која на почетку није представљена као део борбе, тек касније улази у борбу у „химеричном и фетишизованом облику као класна борба између идеологије (оружје владајуће класе) и науке (оружје подређене класе)“ (исто, 4).

Рансијер се приближава Хирстовој критици нападајући Алтисера да техничку поделу рада погрешно разуме. Наиме, по Рансијеровом мишљењу, може се приметити да Алтисер говори о постојању „искључиво техничких неопходности у начину производње“, односно да постоје технички елементи који су независни од укупног друштвеног карактера. Ту пре свега мисли на универзитет и оштро критикује Алтисерову позицију да универзитет одговара потребама модерног друштва и да зато може постојати у капитализму, социјализму и комунизму (исто, 5). За Рансијера је ово недопустиво будући да представља континуитет са теоријом модернизације, али и да има изузетно негативне политичке учинке. С обзиром да је за време писања тог чланка шездесетосмашки дух још био релативно присутан²⁶¹, Рансијер очигледно није опростио Комунистичкој партији Француске што је напустила дијалектику и говорила о „реалним потребама нације“, „реалним потребама економије“ и о модернизацији. Пошто је Алтисер тада држао позиције партије, индиректно критика иде и на његов рачун да у теорији нестаје дијалектика по којој би требало уништити капиталистичке производне односе како би се ослободиле производне снаге, а на место дијалектике се поставља задржавање добрих страна капиталистичког развоја попут техничке поделе рада (исто).

Други правац Рансијерове критике напредује на линији наука-идеологија. Имајући у виду претходну критику „неутралне“ позиције универзитета у техничкој подели рада, Рансијер наставља даље и критикује Алтисерову тезу да је наука сама по себи субверзивна у односу на буржоаску идеологију. Рансијер прихвата да ослобођење пролетаријата није могуће без интервенције марксистичке науке, али одбацује „револуционарни карактер науке уопште“ јер буржоаска идеологија се у научним институцијама не шири преко садржаја знања већ преко механизма попут типова институције, селекције, односа између студената и запослених, итд. – у том смислу Рансијер показује да је наука унутар ДИА подређена структури ДИА која је доминантна: „Постојање буржоаске идеологије није у дискурсу неког идеолога, или унутар система студентских спонтаних појмова, већ у подели између дисциплина, испитном систему, организацији одељења – у свему што отеловљује буржоаска хијерархија знања“ (исто, 6).

²⁶¹ Чланак је објављен у Аргентини 1969. године, а у поговору из 1973. за француско издање Рансијер говори да тада није осећао потребу да се обрачуна у Француској са Алтисеровом теоријом јер „чињило би се анахронистичким да се сведе рачуни са теоријском полицијом чији је главни штаб захватио Мајски пламен“ (Ranciere, 1974: 10).

Посебно важна критика у контексту овог рада је Рансијерова критика која се враћа на БН. Прецизније речено, Рансијер примећује да Алтисерово третирање идеологије као илузије свести која није тек лажна свест већ има објективан статус у систему представа као објективни део реалности, испушта из вида Марксову тврдњу о идеолошким облицима унутар којих људи постају свесни борби које воде (исто, 9). Према томе, такво Алтисерово разумевање идеологије испушта из вида да она није тек облик друштвеног представљања већ облик унутар којег се воде борбе, или како смо видели да Грамши „улепшава“ свој превод и говори о идеолошком терену или идеолошком пољу. За Рансијера је ово потврда да идеологија не постоји само у дискурсу, у сликама, знаковима и другим представама, већ да је она пре свега мора бити дефинисана преко класне борбе која своју потврду добија унутар ДИА (исто).

На самом крају погледајмо како онда Рансијер дефинише буржоаску и пролетерску идеологију, одбијајући да говори о идеологији уопште (па тако у његовој критици не постоји ни реч о интерпелацији): „Буржоаска идеологија је систем односа моћи који дневно репродукује идеолошки апарат буржоаске државе. Пролетерска идеологија је систем односа моћи успостављен кроз борбу пролетаријата и других подређених класа против свих облика буржоаске експлоатације и доминације; облици отпора идеолошким учинцима материјално произведених буржоаском поделом рада; облици систематизације анти-капиталистичких борби; облици контроле маса над надградњом“ (исто, 12). Када је овако поставио дефиницију пролетерске идеологије, Рансијер прихвата да је ова идеологија увек „фрагментарна“ јер није произведена унутар идеолошких апарата, већ је производ разних борби. Стога она није тек пролетерска доктрина (марксизам-лењинизам) нити пролетерски систем вредности (дисциплина, солидарност), она је пре „зауостављена фабричка трака“ и борба против експлоатације (исто).

5.1.2 Батлеркина критика интерпелације и Машереов одговор

С обзиром да у врло дубокој Рансијеровој критици не постоји осврт на појам интерпелације, ту критику ћемо погледати у делу Џудит Батлер (Judith Butler 1956- v) и одговору који је дошао од стране Машереа.

Батлер констатује да критика модела којим је Алтисер представио интерпелацију није била довољна како би оборила цео модел. Наиме, тврдње да интерпелација не садржи дијадични однос или да се интерпелација одиграва без коришћења језика нису довољне јер Алтисер користи алегорички пример којим уосталом показује да сама сцена на првом месту није неопходна да би се учинак интерпелације остварио, учинак је претпостављен: „Интерпелација није догађај, већ одређени начин сценирања позива (*staging the call*)“ (Butler, 1997: 106-7). Батлер примећује да је кључан момент „окретање“ будући да ово окретање подразумева да са једне стране мора постојати спремност адресата да се окрене, а са друге стране мора постојати глас, у том случају глас закона који позива – неопходна је ова двострукост, јер није довољан само позив као ни спремност одазивања. У том смислу Батлер показује интересовање за оно што није појашњено код Алтисера, зашто се адресат окреће, јер то дословно значи да се он окреће од самог себе, да би се некритички субјективирао у односу према закону (исто, 107-8).

Стога она примећује да пре самог позивања и било каквог разумевања закона мора постојати одређена отвореност или рањивост у односу према закону, односно спремност да се идентитет формира идентификацијом да је закон прекршен – кривица претходи познавању закона. Но, онда остаје питање како је могуће да се неко не препознаје, односно да његова „свест буде мање савесна“ и да постане „лош“ субјект (исто, 108-9). Један од разлога је тај што Алтисер користи религијске примере и друштвену интерпелацију изједначава са божанском, што глас Бога који позива Мојсија изједначава са гласом секуларне државе у лику полицајца (исто, 110). Међутим,

када Бог позове Петра, то значи да адреса мора претходити адресату, дакле мора постојати име Петар да би се Петар идентификовао у њему и тиме се демонстрира да пре самог позивања и спремности одазивања мора постојати услов формирања субјекта, тј. индивидуа је у односу према гласу пре самог одговора (исто, 111).

У том смислу Батлер тврди да је сцена са полицајцем „закасна и редупликована“ јер субмисивност субјекта постоји већ унапред, те сам чин позивања од стране полицајца не одговара теоријском принципу интерпелације јер је субјект својом субмисивношћу већ субјектован. То јој даје основу да изнесе тврдњу да постоји „ненаративизована предисторија субјекта“ која је „парадокс који ставља под питање само формирање субјекта“ (исто, 112).

Машере примећује да Батлер у критици Алтисера полази од тога да је његова теорија у извесном смислу католичка, односно да Алтисер уместо опште идеологије заправо нуди теорију посебне идеологије и објашњава настанак Алтисер-субјекта (Macherey, 2012: 4-5). Међутим, Машере не види зашто би то било повезано са Алтисеровим католицизмом када је још код Маркса присутно да је религија архетип сваке идеолошке форме, и још пре код Фојербаха да је човек отуђио своју суштину у религијски идеал (исто, 5). Но, важнији аспект критике се односи на кривицу и признање/исповедање (двоструко значење речи *confess* на енглеском и *confesser* на француском) коју Батлер користи да појача свој аргумент да је теорија повезана са религијском идеологијом. Машере, пак, одговара да на примеру са полицајцем постоји анониман глас „Хеј, ти тамо!“, али да одговор није вербалан већ се одвија путем геста окретања - према Паскалу довољно је клекнути да би се веровало – што значи да процес није граматичке природе, тј. није потребно место субјекта да би субјект могао да постане. Позивајући се на Бурдијеа, Машере тврди да је реч о „практичном значењу“ које на нивоу тела, дакле на нивоу хабитуса, ствара однос између питања и одговора који функционише готово по аутоматизму, без неопходне добровољности (исто, 9-10).

Додатно томе, Машере се залаже за „детеологизацију“ и „десакрализацију“ модела интерпелације позивајући се на Маркову шесту тезу о Фојербаху према којој је људска суштину скуп друштвених односа. То чини како би се одмакао од Друштва као великог Субјекта, али исто тако и од сваког другог апстрактног ентитета попут Закона, Моћи, Власти јер су то све „идеолошке конструкције огољене од материјалних референата у стварности“ (исто, 13-4). На тај начин Машере покушава да објасни да не постоји нужност успешности интерпелације јер се она не одвија „граматички“, тј. не постоји Друштво које интерпелира субјекта јер „будући да не постоји централно место које заузима стабилну позицију са које би позивало, мора се препознати да оно не представља апсолутни карактер“, штавише тек након што је интерпелација успешно обављена, ствара се имагинаран утисак да овај апсолутни карактер заиста постоји (исто, 14).

Важно је подвући да то за Машереа не значи да друштво не постоји, већ да не постоји унапред одређена структура. Супротно томе, постоји динамика социјализације која превазилази супротстављене позиције отвореног (слобода) и затвореног (ограниченост) друштва, укључујући у себе обе позиције. С тим што се затвореност добија ретроактивно, а конјунктуре су отворене за сталне промене (исто, 16). На тај начин Машере нуди одговор не само за критику интерпелације коју је понудила Батлер, већ и за раније критике које су се фокусирали на функционалистички аспект Алтисерове теорије.

5.1.3 Пешеова допуна теорије идеолошких апарата и критика сцијентизма

Излагање Пешеове (Michel Pêcheux 1938-1983) критике ћемо започети са његовим допунама Алтисерове теорије, дакле са интервенцијама које још увек прихватају тезе те теорије и нуде нека корисна појашњења која се тичу идеолошких апарата и функционисања идеологије. Наиме,

Пеше проширује Алтисерову теорију идеологије на теорију дискурса и Алтисеровом инсистирању на репродукцији додаје и питање трансформације односа производње. Према Пешеовом мишљењу, свака ДФ садржи сложене сетове ДИА који су одликовани противречностима, неравномерностима и подређеношћу између елемената (Pêcheux, 1982: 99). То значи да сваки посебан ДИА има посебне функције у области за коју је специјализован и да од „регионалног“ карактера зависи значење, начин коришћења и оријентација идеологије. Поред тога, практичне идеологије су у ствари класне праксе, односно пракса класне борбе унутар Идеологије – из тог разлога Пеше тврди да не постоје прво одвојене класне борбе које се потом апстрактно примењују у конкретним ситуацијама, већ су противречности увек присутне на нивоу идеологије приликом репродукције и трансформације производних односа (исто).

Одавде следи да постојање неравномерних и подређених односа између ДИА имплицира да постоје различити улози идеолошке класне борбе – главни улог у идеолошким борбама јесте наметање нових односа неравномерности и подређености који резултују трансформацијом идеолошких апарата и њиховог односа са државним апаратом (исто, 100). На тај начин Пеше уноси „динамику“ у функционисање ДИА будући да се унутар њих не одвија само репродукција, већ је због утицаја класне борбе потребно имати сталне трансформације које мењају садржину апарата. Мада Пеше остаје близак структуралној позицији будући да се држи поменутих структурних карактеристика – противречности, неравномерности и подређености.

Поред ове допуне теорије ДИА, Пеше је допринео и развоју теорије дискурса засновано на Алтисеровој теорији идеологије. Пеше наглашава да „транспарентна очигледност“ која постоји у погледу значења за неког субјекта зависи од „сложене целине идеолошких формација“ будући да смисао неке речи, израза или исказа не постоји по себи (у дословном значењу означитеља), већ је одређен идеолошким позицијама које постоје унутар историјског збивања (исто, 111). Овај оквир идеолошких формација које заправо приписују значење речима Пеше назива дискурзивним формацијама. Дискурзивне формације као позиције унутар дате конјунктуре која је одређена класном борбом представљају оно „што се може и што се не би требало рећи“ – у оквиру ових формација бивају интерпелиране индивидуе као говорећи субјекти и тако дискурзивне формације представљају идеолошке формације унутар језика (исто, 111-2).

Код питања интерпелације, Пеше уводи још једну допуну преко појма контра-идентификације која оставља могућност да субјект не прихвати доминантну идеологију – односно постоји могућност „изокретања и одбијања (исто, 165). То он назива „другом модалности“ која оставља могућност да се субјект окрене против Субјекта Идеологије и да се „контра-идентификује“. Пример који нуди Пеше је пролетерска политика током Првог светског рата. Наиме, према самом спонтанитету која настаје из историјских околности буржоаска идеологија је доминирала као „прва модалност“ на исказу „Француска је у рату/ми смо сви Французи/сви смо у рату!“ што је исто важило и за друге земље. Друга модалност је заживела међу урбаним и руралним пролетаријатом где је важио исказ „ми смо увек онај исти народ који бива убијен“ који је био основа за пацифизам како у Француској тако у Немачкој и Русији. Ова друга модалност је била подређена првој модалности будући да су социјалдемократске партије стале на позиције рата, међутим првенствено на основу организације пролетерске борбе коју је извео Лењин који је повукао јасну демаркациону линију према идеолошко-дискурзивним учинцима идентификације, настала је успешна контраидентификација која је уништила „очигледне истине“ попут „Француска је отаџбина француског пролетаријата, Немачка је отаџбина немачког пролетаријата итд.“ и попут тога да се социјализам може спровести само у миру, а да је тренутно главна борба између нација (исто, 166-7). Стога, Пеше закључује да борба за социјализам/комунизам пролетерских маса не може бити последица идентификације, већ она нужно мора бити последица дез-идентификације или

контра-идентификације и самим тиме унутар структуре идеолошких апарата пролетаријат води борбу против саме те структуре и тежи ка трансформацији (исто, 170).

Поред ових допуна, Пеше је касније понудио оштру критику сцијентизма коју није адресирао на Алтисера, али сасвим је јасно да је главна мета Алтисерова чврста дистинкција између науке и идеологије. Наиме, Пеше примећује да веома дуго постоји (још од Аристотела) тежња за „краљевском науком“ која би била у могућности да све предмете сазнања доведе у хомогене структуре представљања које би могле без грешака да „осигурају контролу над стварним без ризика од интерпретације (Pêcheux, 1988: 640). У овој тенденцији он види марксизам и неопозитивизам као део исте епистеме – оба правца узор виде у концептуалној строгости математике и теже хомогенизацији стварности која се одвија од математичке логике до друштвених и административних простора, од експерименталног хипотетичко-дедуктивног метода до техника доказивања (исто, 640-1). У том кључу критикује марксистичку онтологију која „претендује да произведе дијалектичке законе историје и материје“ и тврди да је попут свих других знања марксизам такође био склон да на основу „јединствене и хомогене појаве“ оправда било шта у име ургентности. Међутим, Пеше се у овој критици не одриче марксизма већ преиспитује његове универзалне, објективне домете тврдећи да је марксизам заиста произвео знање о експлоатацији и класној борби коју прихватају и противници марксизма, али марксизам није успео да се конституише у „кохерентни научни простор, интегрисан у систематичне склопове појмова, као што су производне снаге, односи производње, друштвено-економске формације, друштвене формације, база и надградња, државна моћ итд. у смислу у којем је то, на пример, Галилејево откриће било способно да конституише кохерентну матрицу физике“ (исто, 641).

Осим тога, марксизам као наука историје је у коришћењу инструмената био принуђен да позајмљује пред-марксистичке појмове као што су институције, апарати, облици организације, праксе не би ли се конституисао у простор знања и тако интервенисао у историју (исто, 642). Пеше не наглашава проблем у томе што је марксизам позајмио ове појмове, већ што је у примени ових појмова њихово значење остало исто, што је њихова примена наставила да репродукује „лажну појаву њихове логичке хомогености“ и што су процесуде административног управљања и контроле наставиле да доминирају – то Пешеа наводи на закључак да „инструменти нису следили теорију у њеној примени што се може разумети као индикација да научна пракса још увек није правилно примењена“ (исто, 642-3). Али он такође нуди друго решење, а то је да се напусти покушај изједначавања науке о историји са Галилејевом физиком и да се прихвата да је „историја дисциплина интерпретације, а не физика новог типа“ (исто, 643). Важно је нагласити да Пеше не одлази у другу крајност тврдњом да постоји бесконачан број перспектива из којих је могуће конструисати дискурзивне праксе, већ он тврди да „пре неограничених интерпретација у којима интерпретатор дела као апсолутна тачка, без било ког другог или стварног, за мене стоји питање етике и политике: питање одговорности“ (исто, 648).

5.1.4 Хаугова критика вертикализације и трансисторизације идеологије

Хаугова (Wolfgang Fritz Haug) основна критика се налази у инсистирању на терминолошкој разлици по којој не треба говорити о идеологији (*Ideologie*), већ о идеолошком (*ideologisches*). Иако он прихвата Алтисерову теорију ДИА, Хауг упозорава да идеологију није могуће анализирати као посебан феномен који има сопствене одлике, већ је потребно анализирати идеолошко као репродукцију отуђења и идејно подруштвљавање (*ideelle Vergesellschaftung*) у оквирима државно регулисане власти (*Herrschaft*) (Haug, 1993: 17). У том смислу за Хауга не може постојати општа идеологија као трансисторијска категорија која саму себе протеже у све делове друштва кроз читаву историју – једино смислено испитивање идеолошког је историјско будући да је идеолошко увек повезано са патријархалним, класним друштвима (исто).

Друга тачка спорења је прешироко схватање ДИА које Алтисер протеже од породице до синдиката. Наиме, Хауг у разумевању идеолошког прихвата да постоји „подруштвљавање одозго“ које није чисто духовне природе, већ се одвија унутар организованих облика које Фуко назива диспозитивима. Међутим, Хауг подвлачи важност Енгелсове тезе да је држава идеолошка моћ, да она врши друштвену моћ над друштвом и да је стога отуђена друштвена моћ (исто, 48). Ова друштвена моћ над друштвом је неопходна како би се стабилизовало класно друштво, стога држава своју идеолошку моћ мора да допуни ониме што је Грамши назвао хегемонијом која је оклопљена присилом (исто, 49). Међутим, оно у чему се Хауг разликује од Грамшија, па и Алтисера јесте што његова теза гласи да послушност не води надређености, већ обрнуто надређеност ствара послушност и то без неопходности да она прође кроз свест људи – ту не постоји однос узрочности јер је друштвено структурисано на тај начин да људи морају пролазити кроз ове облике надређености која је идеолошка (исто, 50). Дакле, спорење са Алтисером је у прешироком разумевању које не прихвата да је идеолошка моћ сила која делује над друштвом, односно проблем је у Алтисеровом одбацивању идеје отуђења која код Хауга има и даље велику важност у разумевању идеолошког.

Према мишљењу Ремана који је веома близак Хаугу и његовој школи *Projekt Ideologietheorie*, Хаугов приступ идеологији је близак Грамшију и Алтисеру по томе што идеологију разматра као идеолошке моћи које се одвијају у идеолошким апаратима преко пракси и према томе не схвата идеологију као погрешну свест. Но, разлика је у томе што Хауг одлази назад према Марксу и Енгелсу тврдњом да одумирањем државе неће више постојати власт. У том контексту Реман упозорава на разлику између *Macht* и *Herrschaft* јер према Хаугу моћ може бити реципрочан однос док је власт увек однос моћи који указује на надређеност и подређеност (Rehmann, 2013: 241-2). Дакле, у том смислу је за Хауга неприхватљив Алтисеров појам идеологије као трансисторијске, као и ДИА, јер у друштву које би било засновано на слободном развоју без односа власти, не би морале постојати идеолошке моћи – прецизније у таквом друштву би постојала моћ, али не би постојала власт као однос моћи између класа. Такође, то не значи да у таквом друштву више не би постојале илузије, већ илузије не би према Хауговом мишљењу више биле идеолошког карактера (исто, 243).

Ову разлику Хауг представља кроз термине подруштвљавања (*Vergesellschaftung*) и самоподруштвљавања (*Selbstvergesellschaftung*). Та разлика назначавала да се у првом термину ради о процесу стварања друштва који се одвија према вертикалној димензији, док други термин наглашава хоризонталне односе у којима постоји консензус заснован на заједничкој контроли друштва (исто, 248). Реман указује да је Хауг имао на уму Енгелсов термин бића-заједнице (*Gemeinwesen*) које означава да постоји тенденција индивидуа да регулишу друштвени живот мимо или против утицаја репресивних апарата – овај увид је близак са покретима који су окупљени око онога што је на енглеском зове *commons*, око заштите заједничких добара (исто, 248-9). Наравно, јасно је да у том оквиру Хауг критикује Алтисера да његова теорија не омогућава постојање пракси које би биле организоване хоризонтално, односно да је могуће имати праксе које нису унапред већ захваћене хоризонталним деловањем ДИА.

5.1.5 Пуланцасово померање према империјалном контексту идеологије

Након представљених критика Алтисерове теорије идеологије, као прелаз према сопственој критици искористићемо делове који се могу наћи код Пуланцаса. Не у отвореној форми критике, већ на сличном трагу који и ми пратимо - на трагу релативне ревизије теорије како би се она уклопила у другачији историјски контекст и разуме се претрпела одређене теоријске измене. Код Алтисера теорија империјализма нема експлицитно место у теорији ДИА, док теорија светског система и теорија зависности немају ни имплицитну референцу. То се са Пуланцасом мења. Он

примећује да постоје разлике између доминантних и зависних ДФ где ове друге имају економске, политичке и идеолошке асиметричне односе са доминантним формацијама које заузимају положај власти: „Организација класних односа и државних апарата у потчињеној и зависној формацији репродукује у свом оквиру структуру односа доминације и тако на специфичан начин изражава облике доминације који карактеришу класу (или класе) на власти у доминантној друштвеној формацији (или формацијама)“ (Poulantzas, 1978b: 46-7). Ову битну разлику у односу на Алтисерово схватање ДИА Пуланцас у наставку допуњује веома важном напоменом да је „свака фаза империјализма обележена различитим облицима те доминације и зависности“ (исто, 47).

У књизи „Криза диктатуре“ Пуланцас оставља важну напомену да када се говори на апстрактном нивоу о зависном типу државе, увек треба имати у виду да оне одговарају општим функцијама актуелне империјалистичке фазе. Али то не значи да оне губе сваку својственост, па тако од унутрашњих противречности зависи да ли ће зависна држава бити фашистичка, војна диктатура, демократска република, итд. У том смислу „унутрашњи фактори“ имају примарну улогу у одређењу типа државе. Штавише, Пуланцас експлицитно тврди да у савременој фази империјализма не постоје са једне стране спољашњи утицаји који делују искључиво споља, а са друге стране изоловани унутрашњи фактори са својим простором. Глобални односи снага и утицаји великих сила бивају интернализирани путем артикулације са специфичним противречностима одређене земље. На тада актуелном примеру Пуланцас тврди да је погрешно мислити да је Аљендеа са власти оборила искључиво ЦИА јер се тиме занемарује унутрашња конјунктура која је на првом месту омогућила да ЦИА изведе успешни преврат, и да исто важи за европске диктатуре у Шпанији, Португалу и Грчкој које није могуће разумети без специфичности тих земаља нити је могуће свргнути их тек тако спољном интервенцијом (Poulantzas, 1976: 21-3).

Дакле, овде је важно приметити да унутрашњи односи ДФ нису изгубили сваку учинковитост, али да су они ипак над-одређени односима у доминантним ДФ. У тренутку када Пуланцас анализира акумулацију капитала и међународну поделу рада, он сведочи о развоју нове фазе империјализма коју не одликује само продубљивање разлика између метропола и зависних формација (он користи термине теорије зависности, а не светског система) већ „утврђивање демаркационе линије између САД, с једне стране, и других метропола империјализма, посебно Европе, с друге стране“ (Poulantzas, 1978b, 50). Оно што је новина те империјалистичке фазе јесте да се однос хегемоније између метропола не успоставља као у претходним фазама²⁶², већ наступа доминација америчког монополистичког капитала који се шири у саме метрополе и ствара један облик њихове зависности: „Индукована репродукција америчког монополистичког капитала унутар других метропола и њена дејства на њихове начине и облике производње (преткапиталистички, конкурентско-капиталистички) карактерише садашњу фазу: она подразумева и проширену репродукцију, унутар тих метропола, политичких и идеолошких услова тог развоја америчког капитализма“ (исто, 50-1). Дакле, за разлику од фазе коју су проучавали „класици“ теорије империјализма и која је била одликована тиме да су националне државе и националне буржоазије

²⁶² Пуланцас империјализам види као фазу развоја КНП, а саме фазе и стадије империјализма види као следеће: 1) Фаза прелаза из конкурентског капитализма у империјалистички стадиј од краја XIX века до периода између два светска рата – одлика је стабилна равнотежа између конкурентског и монополистичког капитализма, 2) Фаза консолидације империјалистичког стадија која се одвија између два рата и када монополистички капитализам остварује превласт, 3) Садашња фаза (не именује је по неком својству) која се развија од завршетка Другог св. рата и успоставља доминацију над конкурентским капитализмом и прет-капиталистичким НП. Битна карактеристика је да у овој фази КНП не доминира споља већ се метропола репродукује унутар самих потчињених ДФ, укључујући државне апарате и идеолошке облике (Poulantzas, 1978b: 48-50). Треба додати да сваку фазу одликују снаге „дисолуције“ и „конверзације“.

биле одељене унутар сопствених империјалистичких пројеката, нова фаза - коју разумемо још увек актуелном - окарактерисана је пробојем америчког капитала унутар „старог империјализма“ стварајући зависност према хегемону која интервенише у политичко и идеолошко поље. Штавише, према Пуланцасовом мишљењу, фаза монополистичког капитализма премешта доминацију из привреде у политику (државу), мада је, видећемо, упитна тачност овог исказа (исто, 46).

Пробој америчког монополистичког капитала у Европу није једина тачка која ствара противречности између империјалистичких земаља. Друга колизија коју Пуланцас препознаје односи се на борбу империјалиста за експлоатисање зависних формација (исто, 51). Но, Пуланцас не прихвата трећу коју Мандел разуме као почетак краја америчке хегемоније, а то је пораст трговине, односно пораст извоза европске робе у САД. То одбацује јер држи да у империјализму није пресудна трговина робама, већ извоз капитала, притом део европског извоза је под власништвом америчког капитала²⁶³ (исто, 60).

Следећа важна теза коју представља Пуланцас се односи на „међународно подруштвљавање процеса рада“ које је пропраћено процесом интернационализације капитала. Ово није нов процес, и сам Пуланцас тврди да он почиње још од најраније фазе империјализма и развоја финансијског капитала – као последица настаје губитак улоге коју је имао капиталиста предузетник у корист финансијских холдинга и међународних картела (исто, 63). Оно што је ново у послератној фази јесте настанак заиста међународних компанија чија предузећа се налазе у више земаља и функционишу у више сектора од најнижег нивоа производње сировина до највишег нивоа комерцијализације производње (исто, 63-4).

Тиме он отвара питање проширења основе за експлоатацију и ширење капитала као друштвеног односа у више земаља које прати тенденција према спајању више капитала из различитих земаља у једно економско власништво – „место где се преплићу првобитни и/или доминантни односи који чине тај капитал“ (исто, 65). У контексту раније изнетих аргумената можемо закључити да Пуланцас амерички монопол види као доминантно место у оквиру којег се мноштво капитала уједињује у једно економско власништво с тим што он наглашава да се капитал интернационализује под „апсолутном доминацијом америчког капитала“ (исто, 66). Прво треба рећи да Пуланцас ширење основе за експлоатацију види у тенденцијском паду профитне стопе која условљава да се капитал из метрополе помера ка „интензивној експлоатацији рада“ која је заснована на промени органског састава капитала – технологија се развија у метрополама, а у зависним ДФ долази до интензификације људског рада са нижом технологијом и нижом квалификованости радне снаге (исто, 69-70).

За овај рад је посебно важно како доминацији америчког капитала Пуланцас додаје идеолошку доминацију. Он је види у самој производњи тако што из САД долази „знати како“ - менаџментске праксе, информатика и томе слично (исто, 76). Нажалост, Пуланцас се није опширније бавио овим питањем па је идеолошка хегемонија САД остала рефлектован на тих неколико редова који упућују на „дубље“ схватање идеологије пре свега као идеологије технолошког апарата²⁶⁴.

²⁶³Ово је важна примедба када се данас говори о трговинским односима, поготово када је реч о Кини. Са ове временске дистанце може се видети да је Пуланцас био у праву, а да је Мандел погрешно најавио крај америчке хегемоније. Чини се да се иста грешка прави и у савременим односима када се из истих разлога најављује крај америчке хегемоније, а успон кинеске.

²⁶⁴ Само успутно можемо приметити да је данас ово још важнија тема у периоду друштвених мрежа, когнитивног капитализма и великог утицаја онога што се назива *Big Tech*.

Но, још неколико ствари би требало издвојити који се односе на питање националне буржоазије и државе које је обрадио у контексту империјализма.

Пуланцас децидно одбацује питање шта држава може учинити против мултинационалних компанија, али не зато што то питање не види актуелним, већ зато што ово питање не види теоријски основаним. Наиме, питање је према његовом мишљењу погрешно јер „институције или апарати не 'поседују' сопствену 'власт', већ једино изражавају и кристализују власт класе“ (исто, 77). Стога он једино пристаје да разматра однос између европских националних буржоазија и америчког капитала. Овде је битно истаћи да Пуланцас националну буржоазију не разуме као „аутохтони“ капитал који би био противречан империјалистичком капиталу јер је империјалистички стадиј довео до преплитања капитала – данас бисмо то популарно назвали „глобализацијом“ – термином који Пуланцас не користи. Стога он одбацује да националну буржоазију дефинише на основу њеног економског положаја (класно место²⁶⁵) те проширује дефиницију на „аутохтони део буржоазије, који, на основу одређене врсте и ступња противречности између њега и страног империјалистичког капитала, заузима у идеолошкој и политичкој структури релативно аутономно место“ који омогућује да национална буржоазија заузме класну позицију која је сврстава уз народ током анти-империјалистичких и национално-ослободилачких борби (исто, 78).

За разлику од националне буржоазије која има сопствену основу експлоатације и која по свом класном месту има релативну аутономију од стране империјалистичког капитала, компрадорска буржоазија делује као „прост 'посредник' страног империјалистичког капитала и као таква је „троструко потчињена“ империјалистичком капиталу – економски, политички и идеолошки (исто, 79). За разлику од компрадорских буржоазија какве постоје у земљама бивших колонија, Пуланцас хоће да направи дистинкцију на компрадорске буржоазије у земљама метрополе користећи термин „унутрашње буржоазије“ која губи „обележја националне буржоазије“ и постаје зависна у међународној подели рада од доминације америчког капитала и која последично губи политичку и идеолошку аутономију – ипак она није компрадорска јер има своју основу експлоатације како у матици тако и споља (исто, 80).

Према томе, унутрашње буржоазије настављају да постоје унутар националних држава, али с битном разликом да се не ради о спољашњим притисцима који постоје између супротстављених држава, већ о томе да државе „саме воде рачуна о интересима развитка доминантног империјалистичког капитала унутар 'националне' формације, тј. о његовом сложеном увлачењу у унутрашњу буржоазију којом он доминира“ (исто, 81). Ово је веома важна теза која иде против логике Хартове и Негријеве „Империје“ јер како каже Пуланцас „систем међувеза не тежи конституисању стварних наднационалних и наддржавних институционалних облика или инстанци“ зато што му и није циљ да створи такве институције већ је циљ „репродукција оног облика империјалистичке власти који доминира у свакој националној формацији и њеној сопственој држави“²⁶⁶ (исто). Штавише, блок на власти Пуланцас одбија да разуме просто на националном плану јер „империјалистичке државе не воде рачуна једноставно о интересима својих унутрашњих

²⁶⁵ Пуланцас разликује класно место као место које класа заузима у укупности поделе друштвеног рада, укључујући политичке и идеолошке односе, и класну позицију која укључује историјску конјунктуру и јединственост борби која омогућава заузимање различитих позиција (на пример, ситна буржоазија заузима позицију радничке класе, или слојеви радничке класе заузимају позицију буржоазије итд.) (Poulantzas, 1978b: 12-5).

²⁶⁶ „Одржавајући јединство и кохезију друштвене формације подељене на класе, држава концентрише и сажима класне противречности целе друштвене формације; она освештава и озаконљује интересе владајућих класа и делова друштва у односу на остале класе те формације, али при томе прихвата светске класне противречности“ (Poulantzas, 1978b: 12-5).

буржоазија, већ и о интересима доминантног империјалистичког капитала и осталих империјалистичких капитала, међусобно повезаних у процесу интернационализације“ (исто, 83), уз то да страни капитал или америчка буржоазија није непосредно присутна у блоку на власти у европским земљама, већ је она присутна кроз делове европских буржоазија, кроз „интериоризацију“ и „заступљеност“. Стога нема унапред остварене хегемоније, те може доћи до „размимоилажења у хегемонији“ у блоковима на власти који нису у вези са америчким капиталом (исто, 84).

На крају као шлагворт у увод за проблематику коју настојимо продубити у овом раду цитирамо следеће Пуланцасове речи: „Немогуће је од државе одвојити разне интервенције и њихове аспекте, као што није могуће стварно преношење „економских функција“ на наднационалне или наддржавне апарате, при чему би национална држава задржавала само репресивну и идеолошку улогу: понекад додуше може бити у питању једино делегирање вршења тих функција“ (исто, 90).

Претходно представљене критике Алтисерове теорије идеологије ни у ком смислу не могу бити оцењене као промашене. Оне су значајне и допринеле су са једне стране бољем разумевању саме Алтисерове теорије, али и са друге стране могућим алтернативним правцима кретања. Међутим, Пуланцасова критика је једина на трагу који следимо - према развоју империјалних идеолошких апарата (ИИА).

Главна слабост Алтисерове теорије ДИА је њена укореењеност на ниво ДФ. У складу са тиме, или можда чак и као основа тог проблема јесте недостатак проблематике империјализма у његовим радовима. Према томе, Алтисер не успева да теоријом ДИА обухвати односе који превазилазе проблематику националне државе која је првенствено проблематика XIX и почетка/средине XX века. Прецизније речено, Алтисер не реферише ни на класичне марксистичке теорије империјализма, нити на теорију светског система. Пуланцас који усваја термине метрополе и зависног друштва је стога у могућности да боље обухвати друштвене односе који превазилазе тек једну ДФ која се посматра „по себи“. Такав приступ омогућава теоријско развијање улоге коју има компрадорска буржоазија, односно унутрашња буржоазија као две категорије које се разликују од националне буржоазије која имплицитно код Алтисера фигурира као владајућа класа.

На ову главну слабост се непосредно надовезује Алтисерово избегавање термина идеолошке хегемоније. У извесном смислу Грамшијев неразвијени појам „апарата хегемоније“ може бити боља основа за разумевање ИИА него што су то Алтисерови ДИА. Мада Грамши такође није експлицитно реферисао на теорију империјализма, он је разумео да су међународни односи снага од огромног значаја за успостављање хегемоније, како на глобалном тако и на унутрашњем плану. У склопу схватања односа снага за Грамшија је поред међународних односа снага важан елемент који чине груписање држава у хегемонистичке системе, а потом ниво ДФ и њиховог развоја производних снага и политичке/партијске динамике, коју потом прати улога војске. Такво Грамшијево схватање је основа за извођење ИИА, које наравно није могуће извести без Алтисерове теорије ДИА.

Међутим, овде треба додатно објаснити шта је проблем са Алтисеровом теоријом ДИА. Наиме, са једне стране ова теорија не успева да повеже међународни ниво или међудржавни систем што није недостатак који се односи искључиво на међународне односе, на „спољну политику“. Овај недостатак се такође може видети на унутрашњем плану. Прво, Алтисерово избегавање термина идеолошке хегемоније, па и термина хегемоније уопште, води ка томе да се говори о владајућој идеологији, о идеологији владајуће класе. Међутим, на том апстрактном нивоу није могуће видети карактеристике те владајуће идеологије, јер не постоји појмовна

операционализација „блока на власти“ – ми не знамо које све класе учествују у вршењу власти. Дакле, у том погледу се само апстрактно може говорити о оним аспектима који се односе на репродукцију капиталистичког система у „идеалном пресеку“ и на одређене аспекте идеологије који су прихваћени у буржоаском капитализму *en general*.

Али, пошто се ми већ дуго не налазимо у „конкурентској фази“ КНП, анализа мора да захватити промене које су се одиграле прелазом у монополистички стадиј и империјалистичку фазу капитализма – потом и „империјалну“ фазу следећи Хартову и Негријеву периодизацију о чему ћемо детаљније у следећем одељку. Да не буде забуне, ово није критика која упира прстом у „апстрактну теорију“ коју би требало конкретна анализа да отклони, већ се указује на сам недостатак апстрактне теорије. Пуланцасово увођење компрадорске и унутрашње буржоазије је такође апстрактна теорија, јер Пуланцас не говори прецизно о овим класама у различитим ДФ понаособ, већ управо на нивоу апстрактне теорије повезује класе и измењене односе унутар развоја КНП.

Управо следећи Пуланцаса ми можемо да уочимо да компрадорска и унутрашња буржоазија не могу у строгом значењу да се изједначе са владајућом класом, као што то чини Алтисер са националном буржоазијом – ова дистинкција је веома важна. То још не значи да компрадорска и унутрашња буржоазија не чине део блока на власти и да самим тиме не чине владајућу класу, међутим оне у строгом значењу не могу бити главна снага јер су у ширем поретку односа снага оне ипак подређена друштвена група. Уколико се држимо нивоа ДФ, нужно морамо испустити из вида ове шире односе подређености и надређености, и Алтисеровим речником, испуштамо из вида надодређеност класних односа појединачне ДФ. Нешто једноставније речено, компрадорска и унутрашња буржоазија могу бити део блока на власти унутар ДФ у којој оперишу, али оне су део блока на власти под условима које воде главне снаге и само дотле док оперишу унутар услова које диктира главна снага. Поред тога, оне нису способне да свој утицај шире ван сопствене ДФ и самим тиме су од важности другог реда у општем току акумулације капитала. Штавише, оне „интернализују“ односе снага актуелне империјалне фазе капитализма, тј. односе које оне не стварају аутономно, већ се на њих надовезују како би осигурале сопствене интересе под шињелом главне снаге која обезбеђује репродукцију капитала и услова репродукције капитала.

Стога је велика Пуланцасова заслуга што је на примеру европских буржоазија истакао настанак хегемоније која је заснована на америчком монополстичком капиталу. С обзиром да држимо да је у последњој инстанци у КНП одређујућа економија, Пуланцаса је могуће критиковати што је упркос овако утемељеној тези покушао да истакне политички ниво као доминантан. Поготово што је истовремено одбацио могућност да управо на политичком нивоу дође до отпора националних држава мултинационалним компанијама. Ако је теза да овај отпор није могућ јер су државе под контролом владајуће класе, а владајуће класе засноване на монополистичком капиталу, онда политика не може бити одређујућа инстанца. Међутим, ако се можемо сложити на капиталистичка држава није у стању да се одупре мултинационалним корпорацијама, зашто не бисмо могли да замислимо да савез између пролетаријата и националне буржоазије који би се одвијао у једном ширем савезу различитих држава не би био у стању да се одупре управо на нивоу политичког?

Одговор на ово питање би нас сада одвео предалеко, али њега и не постављамо са намером да понудимо одговор, већ да овим питањем потенцијално отворимо могућност алтернативног мишљења пружања отпора деловању ИИА. У складу са тиме још неколико речи критике Алтисерове теорије ДИА. У намери да представи ДИА као апарате унутар којих се одвијају идеолошки односи који у последњој инстанци функционишу тако што репродукују односе КНП, Алтисер није успео да повеже опште токове акумулације капитала. То нас враћа на раније наведену тезу

светско-системске теорије, односно на Волерстину који истиче да постоје противречност између акумулације капитала на светском нивоу и политичких арена на националном нивоу. Дакле, ово је противречност коју није могуће захватити Алтисеровом теоријом ДИА. Стога, у следећем одељку преостаје да понудимо нови појам ИИА који функционишу управо на нивоу акумулације капитала, стално изнова настојећи да превазиђу националне границе ДИА. То, наравно, не значи да су ДИА „испунили своју историјску улогу“, већ да они функционишу напоредо са ИИА, и понекада насупрот ИИА. Но, тек нам предстоји да изведемо доказ да су ИИА главна снага која подређује ДИА и која се ако не дотиче опште акумулације капитала и светске политичке арене, онда им се веома приближава.

На крају, Алтисерова теорија ДИА није у довољној мери успела да се одмакне од економистичког или како Хирст у својој критици каже, социологистичког утемељења. Теорију ДИА Алтисер развија са аспекта репродукције друштва, али остаје утисак да се његова теорија заснива на простој репродукцији и да занемарује да је КНП пре свега систем проширене репродукције. Притом, Алтисерово разумевање ДИА је истовремено omnipotentно (апарати интересирају све индивидуе у субјекте) и impotentно (апарати не стварају идеологију већ је само обрађују). Ову амбивалентност можемо видети и у томе што Алтисер повремено говори о утицају теорије/филозофије на идеологију, али не говори прецизније о утицајима политике на идеологију – дакле идеологију могу да „стварају“ макар утолико што је трансформишу научници, филозофи итд. и у том смислу је идеологија подређена науци/теорији. Ово тешко питање је могуће другачије поставити уколико разумемо да је потребно говорити не тек о улози ДИА/ИИА у репродукцији односа производње, већ у улози коју имају у репродукцији услова производње. У следећем одељку о ИИА ће фокус управо бити на репродукцији услова производње коју не разумемо једноставно као одређене услове на које делује механизам ИИА како би их обновио. ДИА, као и ИИА, активно учествују у стварању нових услова како би могло да дође до проширене репродукције. Такође, треба истаћи да су термини просте и проширене репродукције преузети од Марксове економске анализе и да као такви не одговарају сасвим шире схваћеним друштвеним условима који се тичу не само економске, већ идеолошке и политичке инстанце. Ову апстрактну критику ћемо даље конкретизовати ближим одредбама у следећем одељку након чега ће бити јасније на шта мислимо када кажемо проширена репродукција друштвених услова производње.

5.2 Према империјалним идеолошким апаратима

ИИА нису тек пасивни носиоци улога које је одредила светска акумулација капитала. Њихову улогу у „последњој инстанци“ видимо као покушај помирења противречности између светске акумулације капитала и политичких борби које доминантно функционишу на националном нивоу. То ипак не значи да ако следимо тезу економске инстанце као одређујуће у последњој инстанци да нужно морамо да схватимо ИИА као аутоматске механизме који делају у складу са светском акумулацијом капитала. Такво разумевање би значило да одбацујемо важност политичког нивоа, као и идеолошког. Стога, основна теза није једнострана, није економистичка, већ наставак ИИА видимо управо у томе што постоји противречност између економског и политичког нивоа. То је главна противречност коју држимо као основу тезе о ИИА, само уз напомену да постоје и друге противречности унутар самог економског и унутар самог политичког нивоа – противречност је увек сложенија од простих, једностраних биполаритета.

Када кажемо да су ИИА у последњој инстанци одређени економском инстанцом, то не чинимо ради „теоријског геста“ којим се желимо утемељити у претходној теорији и на изванредан начин блефирати прецизније објашњење у залеђу научног ауторитета. ИИА су одређени у последњој инстанци економијом зато што је светска акумулација капитала главни процес који учествује

у формирању пракси овог апарата, односно основа за глобално деловање ИИА почива у томе што је капитализам постао заиста светски капиталистички систем током империјалне фазе капитализма чију периодичку бележимо од краја Хладног рата и у току писања овог рада још јој не назиремо крај. Међутим, ИИА нису настали у периоду после Хладног рата, већ у периоду након завршетка Другог светског рата. У том смислу је њихов настанак вођен не само репродукцијом односа производње, већ једном тенденцијом или пројекцијом будућих односа производње који су повезани са политичким односима – ову везу свакако боље изражава стари термин политичке економије који није аналитички раздвајао политику од економије и економију од политике. Према томе, са једне стране настојимо истаћи да ИИА нису тек аутоматски апарати који делују слепо према задацима историје. И са друге стране истичемо да је њихов развој био дуг и под сталним ограничењем у виду алтернативног социјалистичког начина производње и социјалистичке политике.

Такође, да су ИИА у последњој инстанци одређени политичким односима, они не би могли да се прошире на тако ефикасан начин као што су то успели да учине. Односно, како бисмо ово појаснили можемо поставити питање да ли постоје империјалистички идеолошки апарати? Ми их не налазимо зато што су то били пре свега ДИА који су владали, као што смо видели на добром Гухином приказу, користећи се репресијом – доминацијом без хегемоније. Супротно томе, одредба ИИА је управо то да је доминација или скрајнута или минимизирана, а да је у првом плану успостављање хегемоније. Видећемо, хегемонија се не мора успостављати тако што се постиже добровољни пристанак, већ тако што се ствара и „недобровољни“ пристанак - али ипак пристанак. Да је политика одређујућа у последњој инстанци онда би ДИА првенствено присилом и политичком доминацијом наметали себе, а што би стварало знатно јачи отпор него што је то видљиво у досадашњем историјском развоју.

Неопходан услов постојања хегемоније је постојање пристанка. На глобалном нивоу хегемонија настаје тек онда када једна држава успе да оствари такав светски поредак у којем не експлоатише директно све остале државе, већ стварајући једну „универзалну концепцију“ у оквиру које своје интересе проналазе друге државе (Сох, 1993: 61). Међутим, ствар се не завршава на државама, већ хегемонија обухвата широк спектар друштвених класа који подразумева ширење доминантног начина производње и подвођење других начина производње и земаља под себе²⁶⁷. Стога „светска хегемонија се може описати као друштвена структура, као економска структура и као политичка структура; и она не може једноставно бити једна од ових ствари, већ мора бити све три“ (исто, 61-2).

Прецизније речено, ИИА стварају шире друштвене услове који делују силом онога што је код франккуртоваца *status quo* - али и ту треба бити опрезан – ИИА не раде на пуком одржавању постојећих друштвених односа (економских, политичких и идеолошких) већ раде на стварању или мењању односа како би појачали своју позицију²⁶⁸. Дакле, хегемонија и империјализам нису

²⁶⁷ Ово је *differentia specifica* према којој се марксистичка/критичка теорија хегемоније разликује од других теорија хегемоније. Држимо до тога да такво разумевање хегемоније још увек представља дубљи увид у стварне односе и да социологија у том смислу има предност у односу на теорије међународних односа у којима су државе главни и често једини актери, уз „индивидуе“ или међународне и невладине организације.

²⁶⁸ Ово се може описати фразом како се „све мења да би све остало исто“, али ово треба задржати само на једном општем нивоу прихватајући непрецизност таквог описа. Ако би се рекло да се структура одржава, а да се мењају појавности то не би било сасвим тачно. Нпр. такав опис не би могао унутар себе да укључи период након пада СССР. ИИА су показали висок ниво ефикасности приликом трансформације социјализма у (нео)либерални капитализам, који је знатно виши од нивоа који су постизали ДИА у првој фази империјализма. Не само да је ширење капитализма на традиционалне начине производње било споро,

одлика тек ширења моћи неке државе, већ ширења моћи КНП који се у том подухвату не служи само државним, већ и империјалним апаратима. Овде одржање *status quo* којем теже ИИА користимо упоредо са њиховом диспозицијом према стварању криза, што је контраинтуитивно, али ћемо касније изложити зашто сматрамо да је оправдано.

Пре тога треба подвући да када говоримо о ИИА не претендујемо на општу теорију ИИА, као што у строгом смислу не постоји ни Алтисерова општа теорија ДИА²⁶⁹. На општем нивоу о ИИА говоримо тек у оној мери коју дозвољава анализа деловања посебних ИИА који у коначници ипак делују тако да врше функцију репродукције империјалних односа – светску хегемонију. Општа теорија ИИА тешко би могла бити нешто више од празне апстракције, али општа теоријска конструкција ИИА је потребна како би било могуће разликовати их од ДИА. Према нашој тези, ИИА се заиста квалитативно разликују од ДИА и једним делом се и одређују дистинкцијом према ДИА. Но, суштину овог разликовања не налазимо унутрашњим развојем и еволуцијом ДИА у ИИА, већ променом капиталистичког развоја који је из империјалистичке и монополистичке фазе прешао у империјалну фазу која захтева нове идеолошке апарате – њихов развој је пре последица дисконтинуитета него континуитета. Видећемо касније да ИИА настају доношењем политичких одлука, а не „еволуцијом“ ДИА или њиховим укидањем. Ако можемо користити термин укидања/превазилажења (*Aufhebung*), онда можемо приметити да заиста ИИА садрже одређене одредбе које су садржали ДИА, међутим они нису укинута засновано на кретању унутар њих самих, већ пре свега због кретања на „општем“ историјском нивоу који укључује нову економску и политичку конјунктуру, нове односе снага. С тим у вези, ИИА не искључују ДИА, већ функционишу упоредо или против њих – у сложеним мрежама односа.

У том контексту треба имати у виду Негријев и Хартов термин империјалне суверености. ДИА су засновани на класичном разумевању националног суверенитета и као такви формално делују унутар једне националне државе – свако деловање изван се сматра интервенцијом и задирањем у туђ суверенитет. Према томе, у доба класичног империјализма је противречност светске акумулације капитала и националне политичке арене добијала израз у борбама између империјалистичких сила које су тежиле политичким путем да прошире сопствене суверенитете и захвате већи удео у акумулацији капитала – крај британске хегемоније се добро види у међуимперијалистичком рату када ове силе своје ширење виде једино на рачун и у борби против других сила. Како смо навели, управо је то разлог зашто у том историјском периоду нису могли настати ИИА. Стога, ако ми можемо односе снага након Другог светског рата назвати контингентним, ипак настанак ИИА није тек случајност већ се јасно може увидети зашто они настају управо у тој историјској ситуацији.

Имајући у виду тај историјски момент, као и ранију тезу да не постоји општи ИИА, сада морамо наставити према историјској конкретизацији и експлицитно навести да у овом раду под ИИА разумемо НАТО, ММФ и НВО. Тиме не настојимо затворити низ, већ се фокусирамо на оне

већ није било ни продуктивно са економске, идеолошке и политичке стране. Према томе, треба бити опрезан приликом таквих описа јер још увек не постоје појмови који би добро објаснили такав начин функционисања.

²⁶⁹ Општост Алтисерове теорије је остварена тек његовим представљањем функционисања школског ДИА и кроз везу између опште идеологије и механизма интерпелације са ДИА. У строгом теоријском смислу не постоји општа теорија и општа дефиниција шта је/су ДИА. Слично томе и о ИИА само провизорно можемо говорити у једнини, а касније кроз излагање појединачних апарата ћемо видети зашто смо овде изнели „опште“ делове теорије ИИА. С једне стране су они производ дедукције, али са друге стране и индукције.

апарате које смо анализом разумели као најважније²⁷⁰. О њима ћемо одвојено говорити у наредним одељцима, а овде морамо навести још неколико одредби које би требало додатно да разјасне теоријску позицију. Пре свега треба истаћи да империјалну сувереност ипак разумемо различито од Харта и Негрија. У складу са раније изнетом критиком у одељку о „Империји“, овде настављамо одржавати позицију према којој главну снагу, хегемону силу чине САД. Тиме се додатно компликује разумевање ИИА које би било апстрактно лакше повезати са теоријом Империје.

Међутим, овде се ипак држимо тога да се ради о империјалној фази капитализма која функционише засновано на схватању империјалне суверености, али ни у ком смислу се не ради о дестериторијализацији и губитку улоге које играју националне државе. Из тог разлога овде задржавамо Грамшијев појам идеолошке хегемоније тврдњом да од краја Другог светског рата САД активно успостављају и репродукују идеолошку хегемонију, која је наравно повезана са економском и политичком хегемонијом – која је производ укупних односа снага. Задржавање појма идеолошке хегемоније и задржавање тезе о америчкој хегемонији (Пуланцас, Волерстин, Амин, Ариги и други) је основа из које се може разумети историјат ИИА. Будући да смо почели од противречности економског (светска акумулација капитала) и политичког (национална политичка арена), онда је из те саме позиције јасно да не умањујемо ниво националног и улогу државе²⁷¹.

Штавише, термин хегемоније задржавамо и на нивоу односа између ИИА и ДИА, тврдњом да ИИА успостављају хегемонију над ДИА. Прецизније речено ИИА схваћени у множини као апарати, не као апарат, успостављају хегемонију над мноштвом ДИА²⁷² управо из тог разлога што ДИА у империјалној фази не могу више ефикасно функционисати као што су то чинили у претходним фазама. Разлог није само економске природе, да је капитал прерастао националне границе и да више не постоји никакав процес који капитал може обуздати унутар граница националне економије. Разлог је у томе што је ДИА изложен директним класним борбама, али и другим друштвеним борбама. Стога, у ИИА је још радикалније изведено измештање које је Алтисер приметио да се одиграва приликом функционисања државе – држава настоји као неутрална сила споља да интервенише у конкретне класне борбе. Као што је Алтисер приметио, ДИА нису у могућности да се у потпуности изолују од тих борби зато што су те борбе управо за њих конститутивне. ИИА су ефикаснији зато што су успели додатно да се измeste од политичких борби, односно зато што су се приближили изједначавању светске акумулација капитала и светске политике.

Како би се избегла забуна, овде треба нагласити „приближили“ уз додатну ограду да није могуће очекивати да ће се било када изједначити док год постоје сукоби економских, политичких и идеолошких интереса. Према самој тези коју смо поставили ИИА успостављају хегемонију над ДИА, то значи да ИИА могу постојати само дотле док одржавају хегемонију, а да хегемонију

²⁷⁰ Медијски апарат („традиционални“ и друштвене мреже) такође препознајемо међу најважнијим апаратима, али због обимности и сложености предмета овде узимамо као претпоставку да медијски апарат посредује између ИИА и ДИА. Наравно, његова функција је много важнија будући да он није тек посредник већ уједно један од чинилаца који активно ради на формирању идеолошких субјеката и одржању империјалних односа. Ипак овде нисмо у могућности да учинимо више но да разочарамо читаоца и само наведемо да без посредовања медија не би било могуће ефикасно функционисање ни преосталих ИИА.

²⁷¹ Такође је ограничавамо идеолошким нивоом, будући да идеологију више није могуће разумети искључиво на националном нивоу – идеологије су „међународне“ не само у скоријем развоју модерне, већ је довољно само погледати у читавој историји малобројност религија наспрам безброја народа који су их подржавали. Да не говоримо о малобројности савремених политичких идеологија.

²⁷² Овде треба рећи да је потребно додатно истражити утицај ИИА на ДИА у САД. Један део борби између ових апарата се може видети у „културном рату“ и сада већ традиционалном противљењу (нео)конзервативаца неким елементима либерализма ИИА.

уопште морају одржавати јер постоје различити, противречни интереси. Предност ИИА која их чини ефикаснијим од ДИА јесте та што се унутрашње политичке борбе на њих односе посредно преко ДИА, али не и унутар самих ИИА. Стога, снага и ефикасност ИИА се заснива на томе што они мање зависе од контингентних политичких борби унутар националних држава, па и између националних држава²⁷³.

Видели смо да је Алтисер критикован јер ДИА остављају утисак тоталних апарата који мрве сваки отпор пред собом. Како бисмо отклонили исту критику за ИИА, нећемо се ухватити аргумента да су ДИА прожети класном борбом која отвара могућност њихове неуспешности. Слабост ИИА видимо у општим односима снага, односно у могућности успостављања хегемоније. Према томе, главни аргумент неће бити непосредно класна борба, већ посредно класна борба и друге друштвене борбе које се одвијају унутар и између ДИА. Прецизније речено, слабост ИИА је сразмерна снази/слабости хегемоне силе. ИИА могу „преживети“ различите врсте криза које се преносе на њих преко ДИА, али док год на општем нивоу постоји хегемона сила, у случају тренутног историјског периода хегемонија САД, онда постоји основа за постојање НАТО, ММФ и НВО²⁷⁴.

У томе се огледа првокласна важност појма хегемоније, и то шире схваћено од идеолошке хегемоније. Сада је јасније зашто старе империјалистичке земље нису успевале да створе ИИА. Иако су оне вршиле хегемонију у значењу светско-системске теорије, оне нису успевале у Грамшијевом смислу да успоставе хегемонију на нивоу глобалних односа снага. Тада је још увек доминантан ниво националне државе и институција које делују национално. Тек пропаст империјалистичких снага који је започео Првим, а завршио се Другим светским ратом доводе до нових односа снага које битно одређују успон новог капиталистичког хегемона САД и успон алтернативног, непријатељског система оличеног у СССР-у. Ово су два конститутивна елемента развоја ИИА, чак до те мере да су се многи, додуше погрешно, запитали чему НАТО након распада СССР-а и Варшавског пакта. Стога, не треба пренагласити важност СССР-а у ширем историјском деловању ИИА, иако то јесте конститутиван елемент. Враћамо се још једном на то да је главна противречност између светске акумулације капитала и националних политичких борби. Историјски се показало да је СССР тек први озбиљан отпор који се нашао на путу ИИА и на том путу поклекао. И својим падом, својим одсуством додатно подстакао развој и оснаживање ИИА.

Пре него што пређемо на историјски развој посебних ИИА, остало је још неколико апстрактнијих, теоријских напомена које се тичу општег нивоа ИИА. Поменули смо да ИИА успевају да одрже друштвену кохезију између више различитих ДФ упркос одређеним кризама које постоје унутар њихових ДИА. Ако бисмо се задржали само на тој тврдњи, онда бисмо остали на суженом разумевању које би ИИА ситуирало као заштитнике од кризе. Супротно томе, ИИА не само да успевају да пацификују кризе, већ они делују тако да стварају кризе како би потом „стабилизациони“ механизми могли да дођу до изражаја. Тиме се враћамо на њихову противречну позицију где истовремено одржавају *status quo* и стварају кризе. Ова „дијалектика“ је од самог почетка уграђена у ИИА, будући да они настају на понору највеће кризе у историји човечанства, на рушевинама читавих градова и на телима више десетина милиона људи. Разумљиво је да након такве катастрофе настаје потреба за новим институционалним оквирима који би спречили

²⁷³ На примеру НАТО можемо видети да рат на Кипру није довео до пропасти целог савеза, или неучествовање Немачке и Француске у рату у Ираку, као ни Де Голово заштравање политичких односа или противречности Трампове администрације.

²⁷⁴ У посебном одељку ћемо детаљније објаснити на шта мислимо под непрецизним термином НВО. Очигледно је да нису све НВО део ИИА, овде мислимо на постојање оних НВО које су део ИИА.

настанак нове кризе. Но, то је само један пар рукава. Други пар је „шмитовски“ будући да ИИА стварају изузетне ситуације у којима морају деловати како би заштитили поредак.

То није једини аспект у којем Шмитова теорија може помоћи у разумевању функционирања ИИА. У одређеној мери је могуће заострити тезу да иако ИИА настају политичком одлуком, они су доминантно идеолошки – већ смо рекли изоловани су од друштвених борби на нивоима ДФ у које интервенишу споља или у идеалном случају уопште не интервенишу већ самим постојањем регулишу односе. Наглашавањем искључиво идеолошког желимо истаћи да њихово деловање има деполитизујући карактер. То не значи да они нису политички, већ да интервенишу у политичка питања тако што их деполитизују – за НАТО политичка питања постају питања безбедности, за ММФ политичка питања постају питања економске стабилности, за НВО политичка питања постају питања морала или универзалних људских права. Имајући у виду ове примере може бити јасније како ИИА врше одржавање *status quo* или како сваку постојећу или потенцијалну политичку борбу измештају из политике у друга друштвања поља. Тим измештањем питања добијају означитељ нечега што је изнад политике, што је изнад „трулих политичких компромиса“ (зар ћемо дозволити компромисе о нашој личној безбедности, о нашим људским правима?) и самим тиме политичка питања одевају у чисто идеолошка питања. Ако заостримо ово измештање у терминима Алтисерове дефиниције идеологије, онда ИИА представљају имагинарне односе према реалним политичким условима егзистенције. То јест, не постоје неједнаки односи моћи, неравномерни економски развој, класна експлоатација итд., већ постоје различита идеолошка питања. Наравно деполитизована идеолошка питања сведена на културу или на пуки морал или чак још ниже на пуку људску егзистенцију. Овде термин „биополитике“ звучи исувише радикално.

Према томе, деловање ИИА је веома блиско ономе што је Маркузе видео као једно-димензионалног човека. Поготово ако имамо у виду савремени развој невиђених технолошких снага које су успеле упоредо да повећају животни стандард и покажу се ефикаснијим од пуке владавине терором. Ипак, Маркузе је инстистирао на репресивном аспектима, а чини се да је корисније следити Фукоа и тражити оне позитивне аспекте, како и шта ИИА успевају да створе. Не шта директно или индиректно потпада под репресију ИИА, већ како они успевају да успоставе и одрже глобалну хегемонију – репресија једноставно не може објаснити идеолошку хегемонију.

Идеолошку хегемонију попут Грамшија треба анализирати преко пристанка, а то значи анализирати оне процесе који су од суштинске важности да буду прихваћени не зато што су им силом наметнути, већ зато што постоји одређена корелација са економским, идеолошким и политичким интересима субјекта који треба да прихвати (или у фукоовско-бурдијеовском смислу, субјекта који је већ унапред прихватио без самог чина прихватања). Значајан део замисли како би требало да функционишу ИИА је представљен од стране Комисије за глобално управљање (Commission on Global Governance) која је успостављена 1992. године одлуком тадашњег Генералног секретара УН Бутроса Галија (Boutros Boutros-Ghali). Након три године рада, 1995. године је ова комисија објавила извештај под називом „Наш глобални комшилук“ (Our Global Neighbourhood) у којем је представљена идеја глобалног управљања које не само да у великој мери задире него и смањује национални суверенитет. Наравно, сам термин „глобално управљање“ је још један пример деловања ИИА, односно како један политички термин постаје идеолошки, тј. како се губи политичка димензија у једној неутралној терминологији тако недужног „глобалног управљања“.

Већ на самом почетку овог извештаја се може наћи дефиниција како управљање пре свега треба видети као односе између влада (*intergovernmental relationships*), али да се сада мора прихватити да на глобалном нивоу у управљању учествују НВО, друштвени покрети,

мултинационалне корпорације и глобално тржиште капитала (Global Governance, 1995: 2). Уједно се одбија постојање једне структуре или једног модела глобалног управљања уз тврдњу да је глобално управљање „сложен процес интерактивних доношења одлука који стално еволуира и одговара измењеним околностима“ са циљем људског опстанка и просперитета (исто). Управо се у том исказу види оно што тврдимо да је заједничко за деловање свих ИИА, избегава се постојање било какве структуре или модела који би значили да постоји некакав политички центар доношења одлука. Штавише, како би могла постојати нека врста центра када се одлуке и не доносе, него оне „еволуирају и одговарају измењеним околностима“. И као резултат тих одлука испоставља се одржање пуког живота којем се дописује просперитет - два термина која су деполитизована и сведена на празне означитеље. Тим пре су ови празни означитељи опаснији јер од бриге за људским опстанком до хуманитарних интервенција, видећемо, мала је раздаљина – све то је део „глобалног комшилука“.

А „глобални комшилука“ се залаже за „мир и прогрес свих народа, радећи на антиципирању конфликта и побољшању капацитета за мирно решавање размирица“, а како би се то учинило потребно је напустити арбитрарну моћ економије, политике и војске и поставити се унутар „владавине закона унутар глобалног друштва“²⁷⁵ (исто, 3). Уједно се у извештају тврди да је глобално грађанско друштво предуслов демократије на глобалном нивоу, а то укључује повезивање људи преко националних граница на бази „заједничких брига и питања“ као што су екологија, људска права, мир, улога жена итд. (исто, 34). Овај „грамшијевски“ елемент грађанског друштва је допуњен и „негријевским“ будући да се тврди да је међузависни свет све више успео да превазиђе старе термине територијалности, независности и не-интервенције. Старе националне границе су све пропустљивије будући да „глобални проток новца, претњи, слика и идеја преплављује стари систем националног поноса који је одржавао државну аутономију и контролу“ (исто, 38). Стога се изводи закључак да једноставно националне државе више нису у могућности да одговоре на глобалне изазове, али ипак нису ни сасвим превазиђене већ морају да обављају своје важне функције које „морају да почивају на континуираном пристанку и демократском представљању народа“ (исто, 38-9). Но, чини се да је најважније ограничење националне државе у ствари то што она мора бити ограничена „фундаменталним интересима човечанства“, тј. идеологијом коју бисмо ми назвали идеологијом ИИА. То нас води према хуманитарним интервенцијама. Наиме, у случају да постоји „људска патња у великом обиму“, неопходно је да се УН умеша у унутрашње (не)прилике, односно како се експлицитно тврди „тамо где је народ подвргнут масовној патњи и немиру, постоји потреба да се одмери државно право на аутономију наспрам права народа на безбедност. Скорашња историја²⁷⁶ показује да екстремне околности могу настати унутар државе када је безбедност народа тако широко угрожена да спољна колективна акција унутар међународног права постаје оправдана“ (исто, 39).

Глобални комшилука ипак одлази концептуално даље него што је то тадашња историја показала у пракси. Одбрана неког посебног народа је и даље сужена за широка плећа глобалног друштва. Глобално друштво је заинтересовано за глобалну безбедност која се „мора проширити од свог традиционалног фокуса на безбедност држава и мора укључити безбедност народа и

²⁷⁵ Овде је важно приметити идеолошку мистификацију где се „арбитрарна моћ“ односи на националне државе и њихове економије. Видели смо да глобални комшилука захтева да се прихвате мултинационалне корпорације и глобално тржиште капитала као конститутивни субјекти глобалног управљања, па из тога не може изнети други закључак да је арбитрарна моћ она моћ која покушава да ограничи ову објективну моћ глобалног тржишта и трансационалних корпорација.

²⁷⁶ Пример који се наводи је СФР Југославија, разумљиво будући да се извештај пише током трајања рата.

планете“ (исто, 43). Као најважније тело на том задатку представља се Савет безбедности УН, али њему се морају придружити „регионална тела и широк распон организација цивилног друштва“ који треба да обављају задатке у погледу разних хуманитарних активности (исто, 54). Ове организације треба да буду вођене „глобалним грађанским етосом“ који је „виталан за квалитет глобалног управљања“ и који је заснован на основним вредностима човечанства – поштовању живота, слободе, правде и правичности, међусобног поштовања, бриге и интегритета (исто, 105). Управо „дописивање“ ових различитих тела које треба да функционишу поред Савета безбедности УН-а показује зашто „глобални комшилук“ одбацује неко централно политичко тело. То није само мистификација, већ се ипак чини да указује на реална кретања децентрализације доношења политичких одлука, која додуше имају „мистификаторски“ учинак који настојимо показати појмом ИИА као ипак места у којима долази до „децентрализоване централизације“ економије, идеологије и политике.

Теорија Карла Шмита може помоћи да се боље разуме настојање деполитизације „глобалног комшилука“ и да се ухвати политичка бит те деполитизације. Позиција „глобалног комшилука“ ни у ком случају није нова, нова је само конјунктура у којој се постављају његови искази. Шмит примећује још у Немачкој у периоду 1919-1932 развој „плуралистичке страначке државе“ у којој се политичко изједначило са страначко-политичким, и када је настао „захтјев са деполитизирањем“ који је заправо био захтев за „одстрањивање страначког политизирања“ (Schmitt, 1943: 8). Није ли ово исти поступак са којим се сусрећемо у наше доба, само подигнут на ниво светске политике, где више нису проблематична само унутрашња страначка непријатељства, већ и државна непријатељства представљају политизирање које се треба превазићи? Штавише, код Шмита се налазе основе критике и такве позиције. Он примећује да би свет у којем уопште не би било могућности настанка рата био свет у коме би престало разликовање пријатеља и непријатеља и последично томе би нестала и политика. У таквом свету без непријатеља би постало бесмислено водити „чисто“ верске, моралне, правне или економске ратове. Међутим, све док постоје услови за препознавање непријатеља – постоје и услови за рат и политику, па тако сваки рат у којем се „вјерске, моралне и друге супротности уздижу до политичких супротности и да могу довести до одлучног борбеног сврставања на пријатеље и непријатеље“ више није морални рат већ политички (исто, 12-3). Код Шмита је ствар кристално јасна: „Свака вјерска, морална, економска, народна или која друга супротност преобразује се у политичку супротност тада, када иде толико далеко да дјелотворно сврстава људе на пријатеље и непријатеље“ (исто, 14).

Још један важан Шмитов увид се односи на тезу да „човјечанство као такво не може водити рат, јер оно нема непријатеља, бар не на овом планету“ (исто, 32). Ствар код Шмита не остаје на једноставном побијању на филозофском нивоу, већ он прелази на конкретан, практично-политички ниво у којем примећује да када се води рат у име човечанства „тада то није рат човечанства, него рат, за који си одређена држава својата универзални појам насупрот својим ратним противницима да би се на тај начин (на терет противника) с тиме поистовјетила“ (исто). Из тога следи „деконструкција“ хуманитаристичке позиције у следећим блиставо јасним речима: „Појам 'човјечанства' је особито употребљиво оруђе империјалистичког проширивања моћи. У своме етичко-хуманитарном облику та је ријеч чак потпуно типично оруђе економског империјализма“ (исто).

Задржаћемо се на још неколико Шмитових мисли. Поготово је важно да он у либерализму види тенденцију претварања државе и политике у индивидуализам и приватни морал, као и економске категорије (исто, 50). Пошто смо малочас видели како се то односи на морал, сада нас интересује како се политизација појављује у истицању економије. У вези са тиме Шмит оцењује да поред аутономије коју добијају рецимо уметност и морал у односу на религију, метафизику и политику „као далеко најважнији случај аутономног стварног подручја провела се с непомућеном

самосвијешћу самосталност норми и закона господарства“ (исто). На тај начин се економија поставља прво као аутономна и саморегулишућа област, а потом се долази до тога да се политика избацује из економије и поставља се изнад политике не само економија, већ и право и морал. Шмитов закључак је сасвим близак Марксовом²⁷⁷ с обзиром да тврди да не постоје апстрактне законитости и пореци, већ да „владају и управљају конкретни људи или држава над другима исто тако конкретним људима и државама“ – из чега следи да морал, економија, уметност, наука, право и норме имају политички смисао па је самим тим „деполитизирање само политички особито употребљиво оруђе у политичкој борби“ (исто, 51).

Тако се враћамо на стару Маркову тезу да је свака економска борба уједно и политичка борба. У контексту ИИА нам Шмит и Волерстин помажу да аргументовано одбацимо Хартово и Негријево схватање Империје. Функционисање ИИА - које је од суштинске важности за хегемонију на глобалном нивоу - може деловати само дотле док постоји хегемона сила која са једне стране има политичку контролу над унутрашњом ситуацијом (хегемонија над ДИА) и са друге стране одређује глобалне детерминанте пријатељства и непријатељства²⁷⁸. У политици као и у науци ствари нису само-разумљиве (следећи Алтисера оне су то само у идеологији). Према томе, у политици заиста постоји важност успостављања хегемоније у Лаклау-Муф значењу, поготово када се ради о „празним означитељима“ који могу имати „плутајућа“ кретања попут безбедности, људских права, стабилности и томе слично. Поред тога, потребно је управљати процесом деполитизације, односно одређивати шта и како се деполитизује како би се постигли одређени политички циљеви који ће се подвести под безбедност, стабилност итд. Није главна стратегија НАТО прецизни далекометни напад, или главна стратегија ММФ уравнотежење платног биланса – главна стратегија је у томе како ове посебне тактике апарата представити као да имају универзалну над-политичку вредност.

Свесни могуће критике да ИИА делују још тврђе и неуништивије од Алтисерових ДИА треба навести још неколико општих речи пре него што пређемо на анализу посебних ИИА. ИИА не разумемо као центар, односно можемо прихватити да су они децентрализовани и да врше „централизацијску“ функцију само под условом да се она чини децентрализованом. Прецизније речено, ИИА не могу играти према логици старог империјализма и одлучивања које би било

²⁷⁷ Намерно кажемо Марксовом, а не марксистичком јер Шмитова критика либерализма се може готово прекопирати на економизам Друге интернационале. Штавише, Шмит је већи марксиста од марксиста Друге интернационале будући да тврди да „класа у марксистичком смислу ријечи престаје да буде нешто чисто економско и постаје политичком величином, кад доспије до те одлучне тачке тј. када озбиљно схвати класну борбу, тј. грађански рат, те када поступа с класним противником као с правим непријатељем и када се бори против њега било као држава против државе било у грађанском рату унутар државе. Права борба се тада не одвија више нужно према економским законима, него имаде срж борбене методе у најужем војничко-техничком и револуционарно техничком смислу – своју политичку нужност и оријентирање, савезе, споразуме, итд.“ (Schmitt, 1943: 15). То је Маркова разлика „класе по себи“ и „класе за себе“, коју касније Пулансас напушта или додатно је радикализује тврђом да класе постоје само у борби.

²⁷⁸ Противљене приступу Харта и Негрија који умањују значај националне државе не значи приближавање реалистичком приступу који државу поставља као први и главни фактор. У овом случају је позиција ИИА ближа ономе што заступа либерална (и конструктивистичка) теорија међународних односа у којој су државе важне, али важну улогу играју и либералне вредности, ми бисмо рекли идеологија. Блискост приступа не значи и истоветност, будући да се у овом раду држимо термина идеологије унутар БН модела, те у либералним вредностима не видимо деполитизоване универзалне људске вредности. Но, сам приступ је несумњиво близак и то не можемо овде негирати. Не намеравамо да сопствени приступ укорењимо у само један, већ прихватамо да се наш приступ налази „између“ - између различитих теоријских приступа.

концентрисано нпр. у спрези финансијског капитала и државне власти неколико империјалистичких сила. Штавише, ИИА не допуштају ни да се њихово функционисање подведе под пуку америчку хегемонију. Они су сакривени, мистификовани под формом међународног или приватног (НВО) што је још опасније него што је то Нкрума приметио на случају нео-колонијализма. Такође, под истом формом је скривена и класна владавина, те и ако се говори о класним питањима она се деполитизују чистом економизацијом или морализацијом²⁷⁹.

Та скривена бит ИИА даје велику предност и ефикасност њиховом деловању. Само успутно можемо поменути разне протесте протеклих година који су се рецимо организовали против ММФ-а и НАТО-а. Ти отпори се пружају на националном нивоу, али се организују унутар националне државе и већим делом су окренути према сопственим властима које сарађују са овим ИИА. Дакле, у самој почетној позицији су такви протести осуђени на неуспехе или тек повремене, готово случајне успехе који су изузеци који потврђују правило. Ради се најчешће о периферним земљама или маргиналним протестима унутар земаља центра које немају реалну моћ противљења ИИА.

Међутим, темељ ИИА ипак чине антагонизми који онемогућују да се они истински „централизују“ или „тотализују“. Као читаво капиталистичко друштво, они морају функционисати под претпоставком класног, али и других друштвено-историјских расцепа и борби. Стога су ИИА ограничени односом снага, тј. док год је однос снага у корист ИИА они ће успевати да наметну хегемонију и да стварају или управљају кризама, ратовима и другим сукобима у своју политичку корист. Ипак, нема гаранције да ће однос снага остати њима наклоњен. Историја је контингентан процес и разне су перипетије могуће. Због тога је и тешко говорити о „крају“ капитализма, империјализма и *a fortiori* о крају ИИА. Но, оно што се може рећи јесте да потенцијални савез класа унутар једне ДФ, и савез држава између више различитих ДФ може представљати основу за успешан отпор и остваривање нове хегемоније која ће укинути ИИА. У том погледу је теорија ИИА заснована на класној борби, тј. неопходно је постојање хегемоније која се одвија на нивоу неке друштвене класе у Грамшијевом смислу повезивања економских интереса са идеолошким, а које се потом наставља на међународни ниво између више класа и фракција, као и држава. Овде је важно подвући да се слажемо са Коксовом (Robert Cox 1926-2018) оценом да је Грамшијева теорија истористичка и „еластична“ због чега своју прецизност добија тек када своја објашњења понуди на конкретним историјским ситуацијама (Cox, 1993: 50). Зато је опште увиде могуће узети као контуре које имају теоријски значај, али свој конкретни садржај могу добити само унутар прецизно одређене историјске конјунктуре. Више о овом изузетно сложеном питању о којем до сада нема довољно истраживања ћемо говорити у закључку рада, након анализе појединачних ИИА.

Следећи Алтисерову теорију ДИА, сваки ИИА ћемо представити преко институција, пракси и ритуала. У општем смислу сваки ИИА је уједно институција, но пошто се ради о сложеним друштвеним облицима институције ћемо представити преко „мањих“ институција које функционишу у склопу ИИА као и преко организационих матрица на основу којих функционишу. Пошто у Алтисеровој теорији ритуали управљају праксама, настојаћемо да представимо по један главни ритуал за сваки ИИА који управља њиховим праксама. Понављамо, ово су сложени

²⁷⁹ Пример који се може узети као илустрација је продор термина „тајкуна“ у политички дискурс Србије (и других пост-социјалистичких земаља) као појединца који је корумпиран и који користи политичке везе за лично богаћење. Том индивидуализацијом, економизацијом и морализацијом се изоставља критика приватизационог процеса као политичког пројекта, као и улога капиталистичке класе.

друштвени облици који садрже многе ритуале и праксе, немогуће је све представити – наш је циљ да издвојимо главне ритуале који управљају најважнијим праксама ИИА.

5.2.1 НАТО и ритуал „одвраћања“

С обзиром да ИИА садрже репресивне механизме, није било потребе одвојено их представљати као што је то чинио Алтисер за ДИА (и он је морао да напомене да не постоје чисто репресивни и чисто идеолошки апарати), па тако НАТО никако овде не разумемо као репресивни аспект ИИА, већ њему дајемо главну улогу управо зато што садржи комбинацију „пристанка и присиле“ која је супериорна свим другим идеолошким апаратима у досадашњој историји.

Већ у преамбули оснивачког акта НАТО-а 1949. године стоји да се све потписнице слажу са принципима Повеље Уједињених нација и жељи да сви народи и све владе живе у миру. Уз овај основни принцип да се војни савези оснивају зарад мира који је постао подразумевајући, у преамбули се додаје експлицитно политичко-идеолошко становиште да потписнице НАТО споразума треба да штите „слободу, заједничко наслеђе и цивилизацију свих народа, засновано на принципима демократије, индивидуалне слободе и владавине закона. Оне настоје да промовишу стабилност и благостање северноатлантске регије“ (The North Atlantic Treaty, 1949). У члану број два се истиче да ће „све стране доприносити даљем развоју мирних и пријатељских међународних односа оснаживањем њихових слободних институција, омогућавањем бољег разумевања принципа на којима су те институције засноване и промовисањем услова стабилности и благостања. Оне ће настојати да елиминирају конфликте у међународним економским политикама и охрабриће економску сарадњу између сваке од њих“ (исто).

Дакле, од самог настанка су оснивачи НАТО-а одредили да овај ИИА далеко превазиђе своју чисто војну улогу и наступа у економској, политичкој и идеолошкој инстанци. У том погледу је временом, као што ћемо видети, НАТО све активније учествовао у не-војним областима у толикој мери да је седми Генерални секретар НАТО-а и немачки генерал Манфред Вернер (Manfred Wörner) тврдио да је „од свих постојећих међународних организација НАТО најбоље обучена не само неопходним војним средствима за одбрану земаља чланица, већ такође и са политичко-војним средствима кризног управљања“ (Johnston, 2017: 158).

У XXI веку је НАТО проширио своје разумевање безбедности, или прецизније речено, конјунктурне околности је додатно развио како би их уклопио у свој почетни стратешки правац. Тако се под означитељем безбедности налазе фосилна горива, пандемије, дигитални медији и хибридне претње – тиме се пре свега мисли на руско и кинеско мешање у функционисање западних ДФ које је подстакло пораст улагања у секторе надзора, вештачке интелигенције и сајбер-ратовања (Anderson, 2023: 4). На том примеру се може увидети да НАТО не само да није чисто војни апарат, као и то да није ни тек реактиван апарат, већ да има своје активно учешће у одређивању поља свог деловања које је постављено широко под термином безбедности и мира. Ови „празни означитељи“ омогућују сталну динамику апарата, стратешке и тактичке промене, нова средства, па самим тиме и нове праксе/ритуале. У том смислу је НАТО „најфлексибилнији“ идеолошки апарат без премца будући да прожима несагледив простор. Штавише, војне интервенције само мистификују свеприсутност овог ИИА која далеко превазилази војно поље и постоји у виртуелном простору, заштити животне средине, хуманитарним активностима итд. НАТО је прави пример „глобалног комшилука“ који као да више нема никаквих граница, већ све стаје у један „комшилук“, тј. у глобално грађанско друштво.

Кратак историјат

Иако смо видели да је НАТО од самог настанка поставио врло широко поље свог деловања, он је ипак, макар делимично, производ историјске конјунктуре која је настала завршетком Другог светског рата и почетком Хладног рата. Позната је реченица која описује разлог настанка НАТО-а, а коју је наводно изговорио први генерални секретар Лорд Исмеј (Lord Ismay) тврдећи да је циљ „задржати Американце унутра, Русе напољу, а Немце доле“ (Johnston, 2017: 1). Наравно, мисли се у контексту Европе која до данас мање више (после Украјинске кризе – више) следи ову логику која је утемељена у оснивању НАТО-а.

Но, у самом настанку је без икакве сумње претња СССР-а била реална претња, не толико у војном смислу колико у опште-системском смислу као потенцијална алтернатива капиталистичком систему. Стога је било од изузетне важности да се у оснивачком акту под чланом пет угради обавеза према којој је напад на једну од чланица уједно напад на све чланице. Тај члан је требало да послужи као „гаранција хегемона“ да онај ко приступи савезу заузврат добија његову заштиту. У ратом порушеној Европи јасно је да су ову улогу могле вршити само САД, тада и једина нуклеарна сила. Притом, треба рећи да је НАТО тада првенствено оквир који се односи на европске земље које нису имали обавезу да учествују у рату у Кореји. Исто тако, прва криза унутар НАТО-а је била Суецка криза када САД из сопствених интереса нису хтеле да интервенишу и заштите интересе Француске и Британије. Тек након Суецке кризе је уведена „допуна“ члана пет у стратешки концепт из 1957. у којем се само уопштено и ублажено у једној реченици каже „иако је НАТО планирање одбране ограничено на одбрану региона споразума, неопходно је узети у обзир опасности које могу настати по НАТО с обзиром на развој изван ове регије“, али се додаје да не постоји одговорност да НАТО делује према инцидентима који се не тичу члана пет и шест²⁸⁰ (исто, 89).

Дакле, од самог оснивања је хегемон поставио услове који њему највише одговарају, а криза или мање „узбуњивање“ држава попут Француске и Британије нису успевале да покажу значајну снагу да утичу на постављене услове, на које су уосталом саме пристале. То показује да прва криза није имала битан утицај на умањење моћи САД-а и да је НАТО као ИИА успевао ефикасно да функционише и да штити интересе америчке хегемоније. Другачије речено, НАТО као ИИА није оформљен да би штитио старе колонијалне поседе и да би служио европским империјалистичким политикама, већ је настао у функцији одржања америчке хегемоније. То је значило да старе империјалистичке силе морају као „млађи партнери“ да потраже своје интересе тамо где нису у противречности и потенцијалном сукобу са интересима САД.

Ни Де Голово изазивање и оштрије иступање против НАТО-а, а пре свега против САД-а није успело да уведе НАТО у озбиљну кризу. Тек се чинило да права егзистенцијална криза НАТО-а почиње распадом СССР-а који се (погрешно) доживљавао као главна снага која држи НАТО на окупу. У том истом периоду се појавила Митеранова (François Mitterrand) иницијатива за оснивање Европске конфедерације коју би чинио и СССР, а Горбачов (Михаил Горбачёв) је 1989. предложио стварање „заједничког европског дома“ од Атлантика до Урала у којем би „доктрину одвраћања требало заменити доктрином суздржавања“ (Meaneu, 2023: 343). Међутим, СССР се распао, а са њиме и Варшавски пакт, но НАТО је наставио да постоји иако је званично његова највећа претња и једини разлог постојања америчких трупа у Европи нестало.

²⁸⁰ У члану шест се прецизира шта се подразумева под оружаним нападом и у то спадају земље Европе или Северне Америке, Француски департмани у Алжиру, Турској или острва северно од Северног повратника (The North Atlantic Treaty, 1949).

Штавише, НАТО је искористио пропаст СССР-а да се прошири на земље Варшавског пакта. Према извештају Пентагона који је процурио у јавност 1992. године саветници Буша Старијег (George H. W. Bush) су тврдили да главна претња неће бити Руска федерација већ уједињена Европа која би успоставила сопствену одбрану и на тај начин подривала НАТО. За време првог Клинтеновог (Bill Clinton) мандата се суздржана Бушова реторика мења за експанзивну, а такву реторику прате и дела попут уласка Пољске, Мађарке и Чешке у НАТО 1999. године (исто).

Овај успон НАТО-а, који сврставамо у период који смо назвали империјалном фазом капитализма, прати и идеолошки успон идеологије људских права. Током деведесетих година се НАТО види као једина организација која може да послужи хуманитарним интервенцијама и добија подршку „европске левице“ у виду немачких Зелених и шпанских социјалиста попут Солане²⁸¹ (Javier Solana). Бомбардовање Срба у Босни, а потом на Косову представљали су за њих кључни доказ да је НАТО организација која ефикасније може заштитити људска права него што је то у стању Савет безбедности УН-а да учини. Истовремено је Русији послата порука да је НАТО спреман да користи силу, да има развијене стратегије за нула губитака (*zero-casualty*) и да је способан да оформи копнене снаге попут косовских Албанаца који ће послужити као теренска потпора за ваздушне НАТО интервенције (исто, 344).

Ипак, ваздушни напади се на Косову нису показали као успешна тактика и унутар НАТО-а је почело да се говори о сумњи да је НАТО способан да изведе успешне војне операције и заштити неку од чланица која би била нападнута. Ову сумњу је додатно појачао 11. септембар који је вероватно представљао до тада највећу кризу НАТО-а будући да се показала рањивост најснажнијег члана савеза који је нападнут на својој територији, а који није видео пуно користи у позиву својим савезницима (Johnston, 2017: 164-5). У том периоду САД одлучују да успостављају савезе мимо постојећих НАТО институција, а што се јасно може прочитати у речима тадашњег секретара одбране Доналда Рамсфелда (Donald Rumsfeld): „Задатак мора одредити коалицију; коалиција не сме одредити задатак“ (исто, 166). У складу са тиме је интервенција у Авганистану спроведена мимо НАТО-а, као и у Ираку годину дана касније када Француска и Немачка нису пристале да се придруже САД и самим тиме може се рећи, оглушиле о члан пет. Упоредо са тиме су почеле припреме за организовање европског безбедносног система о којем се говорило још 1992. године, међутим иако је 2003. објављена Стратегија европске безбедности она никада није спроведена у дело (исто, 167).

Након овог кризног периода је дошло ипак до стабилизације односа унутар НАТО, а „Украјинска криза“ је поново вратила у европски дискурс претњу Русије по безбедност Европе и самим тиме је дошло до веће кохезије између чланица НАТО-а, као и до пријема нових чланица. Но, на крају кратког историјата бисмо ипак потцртали да се у литератури обично НАТО посматра као уско војни савез, а не као институција која функционише у служби америчке хегемоније²⁸², па се у складу са тиме његове унутрашње кризе често доживљавају као фаталне.

²⁸¹ Солана је иначе 1982. године био аутор текста под називом „50 разлога да се каже НЕ НАТО-у“ и био на америчкој листи „субверзивних агената“ (Meaneu, 2023: 343-4). Соланин „парњак“ из немачких Зелених Јоска Фишер (Joschka Fischer) је као студент био близак франкфуртовцима и део милитантних левичарских група, а потом као министар спољних послова заговарао бомбардовање СРЈ.

²⁸² Међу либералима је постојала струја која се противила рату против тероризма. Иако су и те интервенције правдане хуманим разлозима, оне ипак показују да је тај период обележен једним падом америчке хегемоније, будући да су САД као главно оружје узеле чисту војну силу, не марећи да ли ће их савезници следити. Последица је да мало ко данас брани инвазију Ирака или Авганистана као добар

Институције

Трећи Главномандујући НАТО-а (Supreme Allied Commander) и амерички генерал Грунтер (Alfred Gruenther) јасно је ставио до знања да је НАТО више од војног савеза, то је „стање ума“ (Meaneу, 2023: 339). Да би НАТО могао да постане идеолошки фактор он је морао изградити широку мрежу институција и ове институције повезати са државним институцијама придајући му доминантну позицију. Тако широм Европе постоје НАТО школе за децу запослених у НАТО, НАТО академије и центри на којима се изучавају војни курикулуми, Одбрамбени факултет у Риму, НАТО стипендије, НАТО музеј, као и контра-пропагандна јединица у Бриселу у склопу главног штаба НАТО-а (исто, 339-340).

С обзиром да НАТО обједињује више различитих нација које имају своје посебне војне културе, постојала је неопходност да се изгради заједничка „војна култура и интероперабилност“ коју је НАТО подстакао кроз велики број размена и војних вежби (Winslow i Everts, 2001: 88). Кроз заједничке вежбе се развијају заједничке војничке вредности које се даље шире кроз сарадњу НАТО са организацијама попут Партнерства за мир. По правилу су јединице увек мултинационалног састава са главним циљем развита „општег знања и разумевања стратешких питања између чланова курса“, а што треба да придонесе развоју „општег наднационалног оквира референци између главних играча различитих националних војних организација“ (исто). У складу са тиме „заједнички програми обуке и размене људства такође треба да помогну да се превазиђу одвојене (националне) лојалности и да се изгради лојалност вишим принципима и вредностима“ при чему помаже то што НАТО издваја велику важност за „демократске нормe и вредности“ (исто).

Посебне НАТО институције и праксе које се унутар њих одвијају не помажу само изградњи заједничких вредности, већ „доприносе смањењу међусобних предрасуда и стереотипа и могу помоћи да се превазиђу разлике у животним вредностима“ (исто, 104). Оно што ови аутори не говоре јесте у чијем интересу је превазилажење националних разлика, односно терминима наше теорије, ако се напушта идеолошко поље ДИА, чије вредности доминирају унутар ИИА.

Још од самог настанка је НАТО осмислио врло широк институционални оквир који је превазилазио оквире свих других савеза, а притом је временом додатно развијао своје институције. Када се говори о организационој матрици, може се приметити да постоји административна бирократија, мултинационална војно-командна структура, заједничке доктрине, стандарди и процедуре (Johnston, 2017: 12). Из саме организационе матрице се јасно може видети да НАТО више не одговара старој концепцији ДИА, будући да је ово „међународна организација“ која је заснована на вишенационалним споразумима и изградњи вишенационалних институција са посебним праксама, процедурама итд. Веома рано, још 1951. је спроведена мања реорганизација која је требало да допринесе „не само институционализацији кооперације између држава-чланица савеза, већ такође да цементира НАТО као међународну организацију“²⁸³ (исто, 63). Као једна од главних мера

геополитички потез, без обзира да ли су реалисти или либерали, штавише једни оптужују друге да су криви због инвазије.

²⁸³ Оснивање Врховне команде НАТО савезничких снага за Европу је од почетка осмишљено тако да се војни кадар институционализује на међународном нивоу, да команда буде међународна и интегрисана, дакле да не функционише као „састав националних делегација, већ као једна и јединствена организација у којој сви официри, независно од националности, раде на заједничкој мисији коју је доделио Ајзенхауер: да развијају интегрисану и ефективну силу за одбрану Западне Европе и управљају одбраном уколико дође до непријатељства“ (Johnston, 2017: 65). У складу са хегемоном позицијом, америчка националност Ајзенхауера није представљала препреку приликом командовања одбраном Европе, као што би то

било је укидање форума који су чинили представници који су извештавали директно државе-чланице, као што су Комитет за одбрану и Финансијски и економски комитет који су чинили министри одбране и министри финансија. Надлежности ових комитета су интегрисане у Северноатлантски савет (North Atlantic Council) као једино тело које је министарско (исто, 63-4).

Важно је истаћи да иако се НАТО номинално залаже за демократске вредности, његова организациона матрица никада није подлежала демократском доношењу одлука. Главно тело у којем се доносе одлуке је Северноатлантски савет који нема правила већинског доношења одлука, нити извршну грану власти, већ највеће државе доносе одлуке пре него што их износе својим савезницима на Савету на којем се постиже „консензус“ (Sayle, 2019: 4). Наравно, консензус је производ ширих односа снага, али је на формалном нивоу он важан као елемент успостављене хегемоније, односно без обзира што нпр. Црна Гора не може блокирати одлуку највећих чланица, важно је да се она номинално усагласи са званичном политиком и тако репродукује идеолошку хегемонију. Но, треба такође напоменути да уколико би нека земља изразила жељу да напусти НАТО, онда по правним процедурама она не подноси свој захтев генералном секретару НАТО-а већ председнику САД-а²⁸⁴ (Meaneу, 2023: 340).

Што се тиче самог доношења одлука, на свим нивоима организације функционише принцип да се одлуке доносе консензусом – у Северноатлантском савету, Комитету за планирање одбране и у Групи за нуклеарно планирање (НАТО, 2006: 33). Те три институције су главна тела у којима се доносе одлуке и оне подразумевају да одлуке које се ту донесу важе за појединачне земље-чланице, притом специјални комитети у којима учествују представници земаља-чланица су подређени овим трима телима – стога како стоји у НАТО уџбенику „Одлука која је постигнута консензусом је споразум постигнут заједничким пристанком и који је подржан од стране свих земаља-чланица. То имплицира да је донета НАТО одлука израз колективне воље суверених држава које су чланице Савеза“ (исто). Овде је експлицитан Грамшијев елемент хегемоније, али постоји и друга, имплицитна страна хегемоније, а то је да у случају да постоји неслагање онда се „воде расправе док се не постигне одлука, и понекада околности могу бити такве да се препозна да договор није могућ“ (исто). С обзиром на односе снага, сасвим је јасно да ни једна одлука не може да се донесе уколико САД нису са тиме сагласне, а са друге стране је сасвим јасно да гомила мањих чланица нема никакву ефективну моћ да наметне своју позицију. Разуме се, поготово не у кључним одлукама. Уосталом, видели смо да ни веће чланице попут Велике Британије и Француске то нису успевале да учине.

На крају се још треба осврнути на функционисање Северноатлантског савета. Савет према дефиницији „има ефективни политички ауторитет и моћ доношења одлука, а састављен је од сталних представника свих земаља-чланица које се састају најмање једном недељно“ (исто, 34). Седницама Савета руководи генерални секретар НАТО-а, док национални представници „информацију своје Владе и наступају према њиховим директивама“ и сваки представник има „пун суверенитет и одговорност за своје одлуке“ (исто, 35-6). С обзиром на то, у Савету је важан процес

била у том тренутку нека од европских - поготово немачка. Као и по другим тачкама и овде се интернационализација води тако да се националности млађих партнера подводе под америчку контролу.

²⁸⁴ У оснивачком споразуму НАТО-а је у члану 13 назначено да 20 година након оснивања било која чланица може да затражи да напусти савез и да мора упутити денунцијацију Влади САД-а која ће потом обавестити Владе других чланица. Годину дана касније чланица би могла званично напустити НАТО (The North Atlantic Treaty, 1949). До сада се нико није одважио на спровођење ове процедуре. Интересантно је да на формалном нивоу процес напуштања САД-а изгледа апсурдно, но то је показатељ да је НАТО у првенственом интересу САД-а и да није осмишљен тако да може постојати мимо интереса САД-хегемона.

консултација приликом форумалација и имплементација политика која подразумевају да свака чланица буде потпуно информисана о позицији других чланица. Из тог разлога постоји Политички комитет као подређено тело Савету у којем се воде редовни политички разговори између држава. Овај канал је посебно важан у периодима битних историјских догађаја: „Консултативна машинерија НАТО-а је спремна и широко коришћена од стране чланица у таквим околностима како би се у раној фази откриле области у којима треба координисати акције у интересу стабилности и сигурности“ (исто, 38). Битност политике се огледа између осталог у томе што је Француска 1966. напустила војне структуре НАТО, али је остала део политичких структура (исто, 39). Према томе, Савет је главно политичко место НАТО-а²⁸⁵ у којем су ствари постављене тако да по самој структурној условљености процес протиче у оквиру америчке хегемоније коју све чланице прихватају.

Праксе и ритуали – стратегија одвраћања

Не само обриси, већ дугорочна национална стратегија САД-а се може уочити у Кенановом извештају о спољној политици САД-а, који је написан исте године када је НАТО основан – 1948. У овом документу се налазе темељи политике одвраћања који су тада првенствено усмерени према СССР-у, а у циљу контролисања Западне Европе. Кенан поставља основне тезе у којима примећује да је потребна „нека форма политичке, војне и економске уније у Западној Европи“ како би се зауставио продор СССР-а. Велика Британија поред економских веза са европским земљама мора бити у ближој сарадњи са Канадом и САД како би решила економске проблеме, док Европа свој економски развој може подстаћи са трговинским односима са Африком (Kennan, 1948). Кенан оцењује да је Африка „релативно слабо изложена комунистичким притисцима“ и да би европске нације могле „заједнички да предузму економски развој и експлоатацију колонијалних и зависних регија афричког континента“ (исто).

Међутим, Кенан види три могућности западно-европског развоја, односно историјских исхода у Европи. Један исход је немачка доминација, друга руска доминација и трећи је федерална Европа у којој „утицај других земаља треба да буде довољан да задржи Немачку на свом месту“ (исто). Овакво виђење ствари се поклапа са раније наведеним речима Лорда Исмеја према којем је улога НАТО-а заправо одвраћање СССР-а и Немачке. Кенан отворено говори да уколико не настане европска федерација и ако се Немачка поново уздигне, онда САД морају очекивати нови покушај успостављања немачке доминације²⁸⁶. Исто тако, ако не постоји европска федерација и

²⁸⁵ Наглашавамо „главно политичко место НАТО-а“ с обзиром да постоје и друге политичке релације у којима се може изнети став који би подривао америчку хегемонију, као што је нпр. неучешће Немачке и Француске у Ираку које није договорено на Северноатлантском савету. У том смислу не треба пренагласити утицај саме институције Савета и тврдити да је то искључиви центар у којем се доносе одлуке.

²⁸⁶ Овде се може приметити „зрелост“ хегемоне политике САД-а која није ишла у смеру у којем су то планирале Француска и Велика Британија које су хтеле подељену Немачку и чак чисто пољопривредну државу. Кенан примећује да би подела Немачке противно вољи народа само гурнуло Немачку у правцу немачких комуниста и СССР-а што би довело до тога да „плод наше победе у Европи буде суштински уништен“ (Kennan, 1948). Како наводи, свака даља сегрегација би пробудила „најгоре реакције немачког карактера“, јер не треба Немце насилно усмерити на саме себе јер ће то појачати њихов „урођени ирационализам и само-сажаљење и пркосни национализам“, већ их треба извући из „колективног егоцентризма“ и охрабрити их да виде ширу слику, да имају интересе другде у Европи и у свету, као и да се осећају као грађани света, а не само као Немци (исто). Ово је књишки пример хегемоније САД у којем се Немачка не одвраћа само тако што би се понизила и што би се поновила пракса Версајског уговора, већ тако што се Немцима допушта да задовоље сопствене интересе у оној мери у којој су они усклађени са доминантним интересом хегемона. Ово је битно схватити и увидети разлику између британске хегемоније у доба прве

ако Немачка не постане јака и независна држава, онда САД практично позивају Русију да успостави доминацију у Европи. Стога, он као решење „избегавања два зла“ види у федерацији Западне и Централне Европе (исто).

У истом документу се Кенан осврће на политику према Азији и констатује да чињеница да САД поседује око 50% светског богатства, док чини само 6,3% светског становништва може посебно да нагласи асиметрију према азијским народима која ће извесно у њима пробудити завист и ресантиман. С тим у вези „наш главни задатак у долазећем периоду биће стварање обрасца односа који ће нам омогућити да одржимо ову позицију диспаритета без штете за нашу националну безбедност“ (исто). Како сам тврди у складу са својом реалистичком позицијом, САД треба да се одмакне од међународног алтруизма, моралних и идеолошких савета, као и нереалних циљева попут људских права, подизања животног стандарда и демократизације: „Није далеко дан када ћемо морати да делујемо у чистим појмовима моћи“ (исто). Стога утицај у Азији, пре свега на Далеком Истоку примарно види као војни и економски, а као основу види Јапан и Филипине јер ако САД над њима успоставе ефективну контролу онда неће постојати озбиљна безбедносна претња са истока (исто).

Две године касније на сличном трагу је наставио Нице (Paul Nitze) у документу под називом NSC-68 (National Security Council). У овом стратешком документу се као „највећа опасност и брига“ издваја утицај који има СССР на Европу због чега САД морају своје НАТО савезнике да убеди да се однос снага не помера у корист СССР-а – у контексту развоја нуклеарног наоружања претња нуклеарним ударом или одвраћање према Ницеовом мишљењу више не могу бити довољни након што су Совјети развили своје нуклеарно оружје и стога морају развити конвенционалне снаге (NSC-68, 1996:13). Како се наводи, у дугом року ће предност у нуклеарном оружјању опасти на нулу и стога су САД једина страна која може спречити „инфериорност западних конвенционалних снага“ (исто). Како Нице наводи, председник Труман (Harry Truman) је три месеца после почетка рата у Кореји предложио спровођење NSC-68 и одредио три главна циља: побољшање конвенционалних снага, јачање стратешких нуклеарних снага које би представљале уверљивије одвраћање од агресије, и помагање европским савезницима у развоју сопствених војних поставки одвраћања (исто, 15).

Дакле, у овом документу одвраћање постаје још важнији стратешки елемент него што је то било код Кенана. Штавише, у овом стратешком документу се као „фундаментална сврха САД-а“ одређује осигурање „интегритета и виталности нашег слободног друштва, које је засновано на достојанству и вредности појединца“ (исто, 39). Неколико редова касније се као „фундаментални дизајн Кремља“ види контрола над Совјетским савезом и међународним комунистичким покретом у циљу „одржања и утврђивања апсолутне моћи, прво у Совјетском савезу и потом у оним регијама под њиховом контролом“ (исто). Приликом постизања овог циља, тврди се да Совјети „позивају на потпуну субверзију или насилну деструкцију машинерија власти и структуре друштва у земљама не-совјетског света и на њихову замену апаратом и структуром која је подређена и контролисана од стране Кремља. У том циљу је совјетски напор усмерен на доминацију над евроазијским простором“ (исто). Према томе, САД су према овом документу у ствари на путу совјетског ширења које је дијаметрално супротно у политичком смислу и које намерава да изгради сопствене апарате. Наравно, у документу се не говори о апаратима САД-а, односно о ИИА, већ се користи неутралан појам „машинерија власти и структура друштва“ као да оне већ нису подређене и контролисане (макар неформално) из Вашингтона. Стога се пре свега са бригом и као

фазе империјализма и америчке хегемоније која захвата другу, хладноратовску фазу и наставља се уз дисконтинуитете у империјалној фази.

опасност види новонастали „јуриш на слободне институције широм света“, а с обзиром на дешавања у Чехословачкој се види велика штета за САД јер „у контексту тренутне поларизације моћи, пораз слободних институција негде је пораз свуда“ (исто, 41). У томе се овај документ разликује од Кенана који уместо одбране/ширења демократије усмерава према чистом ширењу моћи.

Стога се као стратешки циљ поставља одговор СССР-у који не само да изазива вредности слободног друштва, већ доводи у опасност „физичке капацитете заштите његове средине (*environment*)“ и то не само ратом, већ и током трајања мира (исто, 42). Овај циљ се настоји достићи афирмисањем сопствених вредности у вођењу националног живота и у развоју војних и економских снага. Али се додаје итекако важан елемент: „Морамо водити изградњу успешно функционалног политичког и економског система у слободном свету. Само путем практичног афирмисања суштинских вредности, како у иностранству тако и код куће, можемо сачувати сопствени интегритет, у чему почива стварна фрустрација дизајна Кремља“. И већ тада америчка стратегија наступа дугорочно будући да тврди да промовисање тих вредности и политика „мора бити таква да подстакне фундаменталну промену у природи совјетског система, промена према којој је фрустрација дизајна први и могуће најважнији корак. Јасно, не само да ће бити јефтиније, већ и ефективније ако се ова промена одигра у највећем обиму као последица унутрашњих снага совјетског друштва“ (исто).

У том контексту се у документу на једном месту расправља о хегемонији која би значила хегемонију једног система (слободног друштва) над совјетским неслободним друштвом. Наиме, тврди се да је слободно друштво ограничено у избору средстава за постизање својих циљева. При сила се види као негација слободе осим уколико се не спроводи као јачање права која су заједничка свима – стога је коришћење силе тек последње изнуђено средство слободног друштва које је дозвољено само ако нека индивидуа или група индивидуа угрожава основне вредности индивидуе или друштва (исто, 44). У томе виде предност Кремља који може да изабере било које средство у вођењу борби на више нивоа. Међу нивоима се издвајају „идеолошки или психолошки ниво“ у којем се одвија борба за људске умове и која је раширена широм света. Затим политички и економски ниво који се одвија унутар држава и у односима између држава и где се борба за моћ све више интензивира, и на крају војни ниво на којем Кремљ пажљиво избегава отворене сукобе, али се не либи да користи војну силу како би заплашио околне земље и подржао агресивну спољну политику. Стога Кремљ користи сва средства како би испунио свој фундаментални дизајн и тиме нераздвајно поставио САД између њене сврхе и дизајна СССР. Но, ова стратегија не придвиђа рат са СССР јер „прибегавање рату је не само последњи избор за слободно друштво, већ је уједно и дело које не може дефинитивно окончати фундаментални сукоб у области идеја. Идеја ропства се може превазићи дуговременим и упорним демонстрирањем супериорности идеје слободе“ (исто).

Стога се предлажу две политике. Једна политика је „неговање светских околности у којима амерички систем може опстати и процветати“ и која одбацује изолацију и предлаже „позитивно учествовање у светској заједници“. Док је друга политика обуздавање (*containment*) совјетског система. Истиче се да су то међуповезане политике и да обе теже „развоју здраве међународне заједнице“ под покровитељством УН-а. Али се истовремено као основни разлог те политике види у стварању „међу-америчког система“ који настоји да рехабилитује Западну Европу и обузда СССР. Под обуздавањем се разуме блокирање даље совјетске експанзије, раскринкавање совјетских претварања, подстицање пада совјетског утицаја и контроле, као и постављање „семена деструкције унутар совјетског система које би Кремљ приморало макар на мењање свог понашања и конформирање опште прихваћеним међународним стандардима“ (исто, 54-5).

Како би политика обуздавања могла да се спроведе, од кључне важности је да САД имају „супериорну укупну моћ“ или саме или у комбинацији са нацијама истомишљеницима. А као главни елемент моћи се издваја војна снага која је „1) коначна гаранција наше националне безбедности, и 2) неопходна позадина спровођења политике 'обуздавања'“ (исто, 55). Занимљиво, политика обуздавања се експлицитно описује као „политика прорачунате и степенасте присиле“ и уколико не постоји супериорна војна сила таква политика није ништа друго до обичан блеф. Међутим, истиче се да не може политика обуздавања остати на војној сили, већ мора држати стално отворене дипломатске канале будући да „дипломатско замрзавање“ само подиже тензије и чини совјетско понашање агресивнијим, али и умањује способност да САД одржи моралну превагу у борби са СССР-ом: „У 'обуздавању' је пожељно направити притисак у мери која ће што више избећи директно изазивање совјетског престижа, како би се оставила отворена могућност да се СССР повуче под притиском са минимумом губитка образа и осигура политичка предност из неуспеха Кремља да искористи отвореност коју смо оставили“ (исто, 55).

Да је политика обуздавања један елемент америчке хегемоније може се приметити и у следећем. Наиме, тврди се да „фрустрирање дизајна Кремља“ не може бити изведено само од стране САД-а које су централна снага, али ипак само један од два кључна елемента. Други елемент су савезници или потенцијални савезници који не треба да услед фрустрираности или совјетског застрашивања скрену на пут неутралности који би временом довео до совјетске доминације. Посебно се ова опасност види у Немачкој јер „уколико би се ово десило Немачкој, учинак на Западну Европу и временом на нас саме био би катастрофалан“ (исто, 68). Према томе, као важан циљ се види „убрзана изградња политичких, економских и војних снага слободног света“, где успешно функционисање политичко и економског система представља предуслов за „политичку офанзиву против СССР“ која захтева „адекватан војни штит“ који ће служити као одвраћање (исто, 87). Но, примећује се да војна сила није само штит, јер је „очигледно из анализе прошлости и тренда развоја оружја да сада ни у будућности неће бити апсолутне одбране“, као и да је војска САД у том тренутку више опремљена као дефанзивна. То се види као недостатак јер „историја рата такође указује да се пожељна одлука може постићи само офанзивним деловањем“ и да дефанзивна стратегија може бити успешна у задржавању виталних позиција само ако постоји офанзивна сила која може напасти непријатеља и избацити га из равнотеже (исто, 87).

За разлику од претходна два стратешка документа који смо анализирали, чини се да је агресивност политике САД повећана у периоду након завршетка Хладног рата. У медије су 1992. године „процурели“ делови документа Пентагона под називом Управљање планирањем одбране 1994-1999 (Defence Guidance Planning) који је у целини још увек тајни документ. У делу који је познат јавности се као први задатак наводи „превенција уздизања новог ривала, било на територији СССР-а било другде“ који би могао да доминира над одређеном регијом која омогућује ресурсе за настанак глобалне силе – Западна Европа, Источна Азија, територија бившег СССР²⁸⁷ и

²⁸⁷ Занимљиво је да се у документу процењује да евроазијски простор у блиској будућности не може представљати велику опасност по САД, јер чак иако би се појавила нека снага која би имала као стратешки циљ обнављање изгубљене империје, она то не би могла да учини након распада Варшавског пакта. Према томе, политички покушај неке од земаља бившег СССР би пре био непријатељство унутрашњег или локализованог типа него што би био усмерен на спољашњи експанзионизам који би омогућио пројектовање моћи изван њихових граница. У том контексту се оцењује важним „демократско партнерство“ са Русијом и истиче се да је најбољи пут спречавања настанка силе која би се консолидовала као претња попут СССР-а то да Украјина и Русија буду демократске државе засноване на слободном тржишту. Уколико демократија не би била успешно примљена, онда се предвиђа могућност успона ауторитарног режима у Русији који би се ремилитаризовао и стварао сукобе унутар бившег СССР-а и Источне Европе (Excerpts from US Department of Defense, FY 1994–1999 Defense Planning Guidance, 2023: 61-2).

Југозападна Азија (Excerpts from US Department of Defense, FY 1994–1999 Defense Planning Guidance, 2023: 59). Спречавање настанка нове силе је само други назив за претходну стратегију обуздавања чији је важан део одвраћање. Да је реч о другом називу исте политике може се видети из следећа три аспекта овог главног задатка који се наводе у документу. САД морају да „успоставе и заштите нови поредак који би испунио обећање и уверио потенцијалне конкуренте да им не треба тежња за већом улогом или постављањем агресивнијег држања приликом заштите њихових легитимних интереса. Други аспект је да обесхрабривање покушаја индустријских нација у зонама изван одбране (*non-defence areas*) да изазову вођство САД-а или изврше преврат над постојећим економским и политичким поретком. И треће је „одржање механизма за одвраћање потенцијалних конкурената чак и од саме тежње за већом регионалном или глобалном улогом“ (исто, 59-60).

Други циљ стратегије је „адресирати изворе регионалних сукоба и нестабилности на такав начин да се промовише растуће поштовање међународног права, ограничавање међународног насиља и охрабривање ширења демократских облика власти и отворених економских система“ (исто, 60). Овај циљ се означава посебно важним како би се од сукоба одвратиле земље које су од „безбедносне важности“ САД-у уз напомену да САД не могу постати „светски полицајац“ који би исправљао све погрешне ствари, већ може пре свега имати одговорност да исправља грешке које представљају опасност како за САД тако и за савезнике или пријатеље (исто). На том путу се НАТО оцењује као „незаменива основа стабилних безбедносних околности“ у Западној Европи због чега се оцењује као задатак од „суштинске важности“ да САД одрже НАТО као примарни инструмент одбране Западне Европе, али и као канал за ширење америчког утицаја у европским безбедносним питањима. Такође, план за Источно-централну Европу је што скорији приступ ЕУ и НАТО, уз напомену опасности потенцијалних сукоба ових земаља са Русијом (исто, 63).

Након овог стратешко-историјског дела који чини оквир ритуала одвраћања, сада ћемо прећи на више „социолошки“ аспект овог ритуала. Етимолошки у српском језику одвраћање нема тако снажно значење као што је то случај у енглеској речи *deterrence* која настаје из латинске речи *deterre* која значи заплашити некога од нечега, или у немачком *Abschreckung* што би у српском дословно могло да се prevede као „одстрашити“ (Vuori, 2016: 27). Реч *deterrence* потиче из правног и криминолошког контекста, нпр. Бентам је термин користио како би нагласио не сам чин кажњавања, већ изгледе будуће казне која би требало криминалца да одврати од злочина. Из правног контекста је ова реч пренета после Другог светског рата у дискурс међународних односа и контекст нуклеарног наоружања задржавајући своје значење да одвраћање треба да буде „политика или стратегија вршења утицаја на нечије понашање преко изгледа кажњавања“ (исто, 28).

У војном смислу ритуалне карактеристике одвраћања попут „формализације, отелотворења перформанси и сакралног симболизма“ су зависне од војне снаге која почива у основи и представља колико је кредибилна претња одвраћањем с обзиром да је „перформативна моћ одвраћања зависна од капацитета да произведе учинак који именује (нпр. кредибилност претње/савезничке обавезе) по стандардној логици хомеопатског ритуала ('слично производи слично') (Mälksoo, 2021: 55). Како би одвраћање успело да произведе пожељне учинке, оно ипак мора бити део „међуодношења ритуалних ланаца“ који чине савезничка одбрана, солидарност и изградња заједнице (исто). Осим тога, потребно је да се у дужем временском периоду успоставе војне и политичке праксе које ће деловати као ритуали који са једне стране повећавају кохерентност унутар савезника и са друге стране одвраћају спољашњу претњу – дакле потребан је двојак карактер одвраћања који ствара двоструки смисао ритуала и има различите учинке на различите групе (исто, 58-9).

Што се тиче савезничке стране, ту су велике војне вежбе и политичке изјаве на високом нивоу од велике важности како би се осигурали одлучност и јединство унутар савеза. Од мањег значаја, али и даље са важним утицајем су обуке, симулације вежби, као и свакодневна ритуализација комуникације. Оно што је важно код заједничких војних пракси јесте да ритуал одвраћања „помаже стварању перформативне кохезије за колективног делатника одвраћања“ што је важно за формирање заједнице одвраћања коју не чине чланови који имају један заједнички идентитет, већ „предлажу одређени степен консензуса око тога шта би идеални идентитет или начин живота могао бити“ (исто 62-3).

Идеолошки аспект политике одвраћања је поготово важан будући да је упитно са историјске тачке гледишта да ли је војни аспект икада био заснован на реалној претњи. Канадски дипломата Форд (Robert Ford) који је био амбасадор у Москви и саветник НАТО-а за совјетска питања тврдио је да је мит како је НАТО спречио војну инвазију СССР-а. По његовом мишљењу, права претња није била совјетска инвазија већ „политичка дезинтеграција савезника, и то је оно што је НАТО спречио (Sayle, 2019: 2). Чини се да је главна бојазан НАТО-а била у самој претњи коришћења силе која би могла да примора грађане европских земаља да се покоре совјетским захтевима, па је чак у круговима америчких званичника постајало мишљење како нереалности војних планова НАТО-а и фиктивни аспекти служе да помогну осећању сигурности код Европљања (исто). Према томе, ритуал одвраћања је унутар НАТО-а имао пре свега идеолошке и политичке учинке, који нису сасвим одвојени од војног нивоа, већ засновани на кредибилној снази која служи као „база“ за ритуал одвраћања.

Стратешки концепти НАТО-а

У овом делу ћемо пажњу посветити одвраћању и његовој идеолошкој димензији која се може пронаћи у различитим стратешким концептима НАТО-а који су представљени у временском периоду који смо означили као империјалну фазу. Но, прво ћемо укратко показати да је одвраћање присутно већ у првом стратешком концепту.

У првом стратешком концепту који је представљен 1949. године тврди се да мора постојати интеграција политичких, економских, психолошких²⁸⁸ и војних средстава како би задаци НАТО-а могли успешно да се изврше (Note by the Secretary to the North Atlantic Defense Committee, 1949: 59). Истиче се да је од посебног значаја да задаци НАТО-а буду усклађени са принципима и сврхама Повеље УН-а, односно да морају да штите слободу, заједничко наслеђе, цивилизацију, принципе демократије, индивидуалне слободе и владавине законе. У том контексту НАТО промовише стабилност и благостање северноатлантске регије и уједињује напоре за колективну одбрану и заштиту мира и безбедности (исто). Да би се испунио овај задатак НАТО предлаже „одбрамбени концепт“ који је заснован на „координацији, у времену мира, наших војних и економских снага са погледом на стварање моћног одвраћања било које нације или групе нација које угрожавају мир, независност и стабилност северноатлантске породице народа“ (исто, 62).

Отприлике се са почетком империјалне фазе поклапа и објављивање новог стратешког концепта 1991. године. Тада се примећује да је дошло до промене у безбедносним претањама по

²⁸⁸ Термин „психолошки“ се у каснијим стратешким концептима више неће користити. Можемо претпоставити да је то из пропагандних разлога склоњено, као нешто што може створити забринутост у јавности НАТО чланица и других земаља које могу бити мета психолошких операција. Поготово што се у оквиру кооперативних мера издваја „кооперација, у мери у којој је практична, у планирању спровођења психолошких и других специјалних операција (Note by the Secretary to the North Atlantic Defense Committee, 1949: 64).

НАТО, односно да више не постоји претња напада на Европу. Али се истиче да постоје „вишестране и вишесмерне“ претње на које НАТО мора да одговори како би одржао стабилност и безбедност Европе. Ризици се не односе на нападе на територију неке чланице, већ на последице нестабилности, економске, социјалне и политичке проблеме које укључују етничке ривалитете и територијалне спорове Централне и Источне Европе (The Alliance's New Strategic Concept, 1991).

С тим у вези се као главни задатак НАТО-а издваја одржање мира и одржавање војне способности која је довољна да спречи рат, као и „укупна способност успешног управљања кризама које утичу на сигурност свих чланица“. У складу са тиме се тежиште преноси на политички терен где би НАТО требало да „пружи незаменљиву основу за стабилну безбедносну околину у Европи, засновану на расту демократских институција и обавезивању на мирно разрешење несугласица где ни једна земља не би могла да застрашује или присиљује било коју европску нацију нити да намеће хегемонију кроз претњу или употребу силе“ (исто). Паралелно са политичким тереном остаје важно одвраћање, односно задатак НАТО-а је да „одвраћа и штити од сваке претње агресијом против територије било које НАТО чланице“. Из чега произилази задатак „одржања стратешке равнотеже унутар Европе“ (исто).

Што се тиче управљања кризама, у овом стратешком концепту се истиче да је успех НАТО-а у одржању мира и спречавању рата завистан више него раније од „превентивне дипломатије и успешног управљања кризама које утичу на безбедност чланица“. Такође, новонастале околности се оцењују као повољне за успешно решавање криза у почетним фазама где успех НАТО-а зависи од „кохерентног приступа одређеног од политичких ауторитета Савеза који бирају и координишу прикладне мере кризног управљања у распону од политичких и других мера, укључујући оне на војном терену“ (исто). Овде је важно издвојити да стратешки концепт подразумева „потенцијални дијалог и ко-операцију унутар целе Европе“ као предуслов за решавање криза, будући да је „безбедност савезника неодвојиво повезана са свим државама у Европи“ (исто). Раније смо говорили о тадашњим плановима ширења НАТО-а на земље чланице бившег Варшавског пакта, а сада видимо да у стратешком концепту из 1991. године већ постоји између редова ширење НАТО-а макар кроз безбедносно, односно политичко деловање које укључује све земље Европе.

Следећи стратешки концепт из 1999. године више не говори између редова, већ отворено поздравља настанак интегрисаније Европе и евро-атлантске безбедносе структуре која се развија под централном улогом НАТО-а (The Alliance's Strategic Concept, 1999). Приликом доприноса стабилности евроатлантске регије, тврди се како се НАТО „обавезао на нове суштинске активности у интересу шире стабилности“, као пример се истиче „обавеза да се оконча огромна људска патња настала сукобима на Балкану“ (исто). Стога није изненађење да се у овом стратешком концепту у склопу изазова и ризика говори о „етничким и религијским ривалитетима, територијалним споровима, недовољним или пропалим покушајима реформи, злоупотреби људских права и распаду држава који воде локалним и чак регионалним нестабилностима“ које могу даље одвести „људској патњи и оружаном сукобима“ (исто).

Занимљив је приступ Русији и Украјини који се налази у стратешком концепту из 1999. године. Наиме, Русија се тада не види као претња па самим тиме ни као објект одвраћања, већ се тврди да „Русија игра јединствену улогу у евро-атлантској безбедности“ и да стога Русија и НАТО развијају односе засновано на „заједничком интересу, реципроцитету и транспарентности“ као и на принципима „демократије и ко-оперативне безбедности“. Све то у циљу „стабилне, мирне и неподељене Европе. Јако, стабилно и трајно партнерство између НАТО-а и Русије је суштинско за постизање трајне стабилности у евро-атлантској регији“ (исто). Слично Русији и Украјина „заузима специјално место у евро-атлантској безбедности и она је важан и вредан партнер у

промовисању стабилности и заједничких демократских вредности“. С тим у вези се НАТО обавезује на даље јачање партнерства са Украјином подржавајући „суверенитет, независност, територијални интегритет, демократски развој, економски просперитет и статус земље без нуклеарног наоружања као кључне факторе стабилности и безбедности у централној и источној Европи, као и Европи у целини“ (исто).

Шире посматрано, истиче се да је за безбедност Европе присутност америчких нуклеарних снага од „виталног значаја“, док је принцип колективног напора у одбрани Савеза отелотворен у договорима који омогућују политичке, војне и ресурсне предности заједничке одбране који такође „спречавају ренационализацију одбрамбене политике, без ускраћивања савезника њихових суверенитета“. Како би се то постигло, заједничка одбрана се заснива на колективном планирању снага, заједничком финансирању, заједничком оперативном планирању, мултинационалним формацијама, интегрисаним системима против-ваздушне одбране, као и на равнотежи улога и одговорности и управљању кризама (исто).

Следећи стратешки концепт је доста пажње посветио кризама и проширио обим ризика са којим се суочава НАТО. То је и разумљиво с обзиром да је концепт представљен 2010. године, након 11. септембра и економске кризе. Одсуство стратешког концепта између 1999. и 2010. се може објаснити америчком политиком која је у том периоду доносила унилатералне одлуке и водила ратове без учешћа Немачке и Француске. Међутим, када је представљен нови концепт 2010. године истакнуто је да се „Савез обавезује на спречавање криза, управљање сукобима и стабилизацију после-конфликтних ситуација“ (Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization, 2010: 1). Наравно, подупире се идеолошка основа према којој НАТО чланице „обликују јединствену заједницу вредности предану принципима индивидуалне слободе, демократије, људских права и владавине закона“ (исто, 2).

Но, оно што је заиста ново у стратегији јесте истицање нових ризика по НАТО безбедност који сада укључују „екстремизам, тероризам и транснационалне илегалне активности попут трговине оружјем, наркотицима и људима“. Овове се додају сајбер напади који штете државним администрацијама, бизнису, економији и самим тиме представљају претњу евро-атлантском просперитету, безбедности и стабилности (исто, 3-4). Потом се говори о „виталним комуникационим, транспортним и транзитним правцима међународне трговине на којима почивају међународна трговина, енергетска безбедност и просперитет, уз напомену да ће неке НАТО земље постати зависне од снабдевања енергијом из иностранства (исто, 4). Као још један ризик се издвајају „кључна околишна и ресурсна ограничења“ у које спадају здравствени ризици, климатске промене, мањак воде и растуће потребе за енергијом (исто).

У погледу одбране НАТО-а и овај концепт говори о „одвраћању које је засновано на комбинацији нуклеарних и конвенционалних могућности“, док је „врховна гаранција безбедности савезника осигурана стратешким нуклеарним снагама Савеза, поготово оних од стране САД-а; независних стратешких нуклеарних снага Велике Британије и Француске које имају сопствену улогу и доприносе укупном одвраћању и безбедности савезника“ (исто, 5). Русија се не види као нуклеарна претња, већ као партнер од стратешке важности, поготово у борби против тероризма, против трговине наркотица и уопште у промовисању шире међународне безбедности (исто, 10).

Дакле, одвраћање остаје доследна стратегија НАТО-а, али се управљање ризицима знатно проширује. Тако се на пример тврди да су Авганистан и Западни Балкан били важне лекције за НАТО будући да су показале важност обимних политичких, цивилних и војних приступа приликом управљања кризом. Али посебно је важан део у којем се експлицитно наводи како је „најбољи начин управљања конфликтима спречити њихово догађање“. Наводи се да ће НАТО у

континуитету пратити и анализирати међународне околности како би антиципирао кризе, и тамо где је прикладно, предузети активне кораке у спречавању настанка већих сукоба. Где спречавање сукоба не буде успешно, НАТО ће бити спреман и способан да управља насталим непријатељствима“ (исто, 6). Ово поуздање да НАТО може да „решава“ сукобе почива у „могућности распо­ређивања и одржања снажних војних снага на терен које су без премца“ (исто). Међутим, НАТО и након сукоба показује спремност и могућност „доприноса стабилизацији и реконструкцији, у блиској кооперацији и консултацији са релевантним међународним делатницима где год је то могуће“ (исто). Из тог разлога се намерава „даљи развој доктрине и војних способности за експедиционе операције, укључујући мере против побуне (*counterinsurgency*), стабилизационих и реконструкционих операција, као и цивилно кризно управљање које може „планирати, упошљавати и координисати цивилне активности“ (исто, 7).

Последњи стратешки концепт НАТО-а²⁸⁹ је представљен 2022. године и обележен је изби­јањем „Украјинске кризе“. Историјска конјунктура је значајно променила одређене позиције НАТО-а и вратила је Русију као претњу која је „уздрмала мир и дубоко пореметила безбедносно окружење“ и створила „образац руских агресивних дејстава против својих суседа и шире трансатлантске заједнице“ (Стратешки концепт НАТО-а, 2022: 1). Поред Русије се понавља претња која долази од тероризма, али се овог пута додаје и следећа важна идеолошка позиција: „Свеprisутна нестабилност, растућа стратешка конкуренција и надирући ауторитаризам доводе у питање инте­ресе и вредности Савеза“ (исто).

Ауторитаризам се представља као противник на више различитих нивоа. Најпре он „до­води у питање наше интересе, вредности и демократски начин живота“, али и развија конвенци­оналне, нуклеарне и ракетне капацитете не држећи до поштовања међународних норми и обавеза. Уједно се мешају у демократске процесе и институције и користе хибридне тактике против гра­ђана: „Они се мешају у наше демократске процесе и институције и циљају на безбедност наших грађана хибридним тактикама, директно и преко посредника. Они спроводе злонамерне активно­сти у сајбер простору и у свемиру, промовишу кампање дезинформација, инструментализују миграције, манипулишу снабдевањем енергијом и примењују економску принуду. Ови актери та­кође предњаче у намерним настојањима да се подрију мултилатералне норме и институције и промовишу ауторитарни модели управљања“ (исто, 3). У документу се не остаје на апстрактном нивоу већ се Русија издваја као „најзначајнија и директна претња по безбедност савезника и по мир и стабилност у евроатлантском подручју“ која користи малопре помену­та средства у циљу дестабилизације земаља. С обзиром да НАТО не жели директну конфронтацију са Русијом, по­ново се на сцену враћа одвраћање (исто, 3-4).

Кина је такође означена као земља која „доводи у питање наше интересе, безбедност и вредности“ и која „користи широк распон политичких, економских и војних алата како би увећала свој глобални утицај и пројектовала своју моћ“. Издваја се кинески покушај контролисања техно­лошких и индустријских сектора, као и критичне инфраструктуре и ланаца снабдевања те се закључује да Кина „користи своју економску моћ да створи стратешке зависности и увећа свој ути­цај“ (исто, 4).

Осим Русије, Кине и тероризма, одређена пажња се придаје и климатским променама које се виде као „одлучујући изазов нашег времена, са дубоким утицајем на безбедност савезника“ које могу имати негативан утицај и погоршати сукобе и геополитичку конкуренцију (исто, 5).

²⁸⁹ Може бити интересантно и не сасвим безначајно да је ово први стратешки концепт који се на интернет страници НАТО-а може прочитати на српском језику.

Штавише „НАТО треба да постане водећа међународна организација када је у питању разумевање и прилагођавање на утицаје климатских промена на безбедност“ што укључује мере попут војне ефикасности и кредибилног одвраћања и одбране (исто, 10).

Климатске промене нису једина област која се третира у овом стратешком концепту, те се могу приметити не-војни аспекти стратегије када се говори о „интегрисанијем и кохерентнијем приступу изградње отпорности на војне и невојне претње и изазове по нашу безбедност“ (исто, 7). На том плану се наступа веома свеобухватно и понајмање користећи војна средства: „Радићемо на идентификовању и ублажавању стратешких рањивости и зависности, укључујући у погледу наше критичне инфраструктуре, ланаца снабдевања и здравствених система. Повећаћемо нашу енергетску безбедност и инвестирати у стабилно и поуздано снабдевање енергијом, добављаче и изворе. Обезбедићемо цивилну спремност да би се осигурали континуитет владе, пружање основних услуга нашем становништву и цивилна подршка нашим оружаним снагама“ (исто, 7).

*

Пре него што направимо резиме одељка о НАТО-у посветићемо простор да погледамо НАТО виђење управљања кризом. Управљање кризом се појавило у стратешком концепту из 1999. године кад је оно препознато као фундаменталним безбедносним задатком НАТО-а (НАТО, 2006: 43). Оно што је важно приметити јесте да је НАТО након настанка био првенствено усмерен на задатак планирања одбране у складу са чланом пет, али да се тек у скоројјој НАТО историји приклонило операција изван територија НАТО чланица и члана пет у циљу „спречавања ширења конфликта и опасности дестабилизације других земаља региона, укључујући НАТО чланице или партнерске чланице“ (исто). Посебно је занимљиво како НАТО широко поставља кризе препознајући кризе политичке, војне, хуманитарне природе као и технолошке инциденте и природне катастрофе. Стога се неке кризе могу антиципирати и спречити дипломатским путем, али су понекад неопходне војне акције. Тако се унутар НАТО разликују две категорије управљања кризом: операције које укључују колективну одбрану и друге операције које не укључују колективну одбрану (исто, 44). Прва категорија је сасвим јасна, у њој је главна тачка члан пет и одговор на агресију. Једини пут је активирана 11. септембра. Но друга категорија није тако јасна. Овде се разумеју разни приступи мировним процесима, превенција конфликта, одржавање мира и спровођење мировних мера, изградња мира, хуманитарне операције, итд. Као пример се представљају акције на Балкану, Авганистану и Ираку (исто, 44-5).

Дакле, из ове анализе се може јасно уочити да НАТО далеко превазилази деловање на војном нивоу и да је репресивна улога од мањег значаја. Војна сила НАТО-а служи као „база“ на којој се издиже политичка, идеолошка и економска хегемонија САД-а. У том смислу, НАТО не може да се разуме као тек обичан или нешто сложеније развијени ДИА, нити се може разумети као средство које делује на детериторијализованој Империји. Ово је ИИА који функционише са основним задатком одржања америчке хегемоније унутар које се задовољавају интереси преосталих НАТО чланица.

Кроз читаву историју, од настанка НАТО-а, његова улога је пре политичко-идеолошке природе, уз чак признања да у конвенционалним снагама овај Савез вероватно не би могао да надјача СССР. Но, могли смо видети да се на победу у рату против СССР-а никада није озбиљно рачунало међу главним креаторима високе политике. Радило се о томе да се СССР одврати од ширења на Европу и са данашње тачке гледишта је овај задатак испуњен победом у Хладном рату. Америчке дипломате су добро уочиле важност одвраћања СССР-а, али и одвраћања Немачке које не би следило грешку Версајског споразума. Показало се да је ипак америчка политика овде била супериорна у односу на политику старих империјалистичких сила које би наставиле своје

унутрашње сукобе из „прошлог доба“, односно из претходне прве фазе империјализма. У том смислу је НАТО *par excellence* политичко и идеолошко средство које је омогућило опстанак капитализма у Западној Европи и америчку хегемонију.

Али упоредо са тиме се НАТО представља као чувар универзалних вредности и ставља се изнад политике. Заправо, своју политику увија у форму безбедности, управљања кризом, борби за демократију против ауторитаризма, итд. Чак можемо рећи да своју политику прикрива идеологијом на тај начин што се не види како у ствари НАТО служи америчкој хегемонији и репродукцији капиталистичког система у империјалној фази.

Један од начина на који се прикривају економски и политички интереси НАТО-а је идеолошки ритуал одвраћања. На нивоу ритуала се може видети како је он представљен као деловање против друге силе која представља претњу и која би била спремна да своју силу искористи против било које државе када оне не би биле у моћном Савезу који може такву претњу одвратити. Међутим, овај безбедносни фактор је тек од секундарног значаја. Главни идеолошки учинак ритуала одвраћања је стварање идеолошке кохерентности, солидарности, заједничких вредности, односно интерпелирање индивида у НАТО-субјекте. Главни политички учинак ритуала је стварање заједничког непријатеља. И „хегемонијски учинак“ је тај да САД представља гаранта безбедности у Европи који не допушта доминацију Немачке или Русије, и већ скоро читав век обезбеђује присуство САД-а као главног фактора „безбедности“ Европе, а као што смо видели „безбедност“ је у ствари политичка категорија која омогућава да САД буду хегемона сила која предводи савез у економском, политичком, идеолошком и војном смислу. Према томе, НАТО означавамо као најважнијим ИИА будући да превазилази свако уже ограничено поље деловања – ово је главни апарат без којег је врло упитно да ли би могли постојати остали ИИА и америчка хегемонија.

5.2.2 ММФ и ритуал „условљавања“

За разлику од НАТО-а, ММФ ипак има суженије поље деловања које можемо уоквирити у област политичке економије. Но, ово суженије поље деловања не треба разумети једнозначно јер ММФ није војни савез који чини неколико десетина земаља, већ је ово институција која малтене све државе чини објетком свога деловања – макар у империјалној фази. Стога, није претерано рећи да је овај апарат уграђен у актуелни светски капиталистички систем.

Овде смо се одлучили за представљање ММФ-а због његове важне функције коју има у стварању економске политике, али треба напоменути да се у ИИА може урачунати и његова „сестринска“ организација Светска банка. Обе организације настају као резултат споразума у Бретон Вудсу и временски се поклапају са оснивањем НАТО-а. ММФ и Светска банка настају као „институционални оквир за процес капиталистичког развоја и слободне међународне трговине“ (Petras i Welmeayer, 2001: 17). Међутим, тада су постојали јаки утицаји протекционистичке политике у САД-у који су одложили стварање Светске трговинске организације за скоро пола века - 1994. године оформљена је ова организација која се наслања на претходне две – у садејству ових организација се радило на постизању „потпуно либерализованог режима“ чије су добро познате карактеристике приватизација, либерализација и дерегулација (исто, 17-8).

То је у ширем смислу један историјски контекст унутар којег ММФ обавља тројаку улогу. ММФ интервенише у области надзирања, финансијске помоћи и техничке асистенције земљама чланицама (Touissant i Millet, 2010: 104). Као и у случају НАТО-а, интервенције ММФ-а се представљају као неутралне и пре свега као техничке природе, односно ствара се слика да одлуке унутар ММФ-а доносе технократе које имају у виду најбоља могућа решења за чисто економска питања. Стога постоје два приступа у изучавању доношења одлука у ММФ-у. Технократске

структуре су значајне за функционисање ММФ-а и савременог капитализма уопште, међутим у нашем раду неће бити наглашен аспект контроле коју технократе успевају да успоставе унутар ММФ-а и да утичу на расподелу моћи. Наш приступ је пре структурални будући да нас занима коју функцију има ММФ и према којим исходима се управљају одлуке које се доносе независно од жеља и намера ММФ-ових технократа. Стављајући карте отворено на сто, једноставно не делује уверљиво теза према којој би технократе могле да доносе одлуке супротне циљевима САД-а и тако угрозе репродукцију америчке хегемоније. Прецизније речено, владајућа идеологија коју усвајају службеници ММФ-а је спољна самом ММФ-у, и као у случају НАТО-а, она је постављена од најранијих дана и није се битно мењала – као и у случају других идеолошких апарата, службеници ММФ-а највише што могу јесте да модификују владајућу идеологију.

Кратак историјат

Разговори у Бретон Вудсу су вођени у контексту глобалне депресије тридесетих година, до тада најтеже кризе капитализма. Као један од главних циљева које је ММФ требало да испуни јесте спречавање настанка нове кризе сличног обима, а то би се учинило „вршењем међународног притиска на земље које не дају свој адекватни удео у одржавању глобалне тражње допуштајући својим привредама да иду у рецесију“ и обезбеђивањем ликвидности преко зајмова (Stiglic, 2004: 25-6).

Но, да би ММФ могао да испуњава овај задатак били су неопходни шири историјски предуслови конференције у Бретон Вудсу. Као први услов се може издвојити то да је моћ била концентрисана у малом броју земаља, првенствено у САД-у и земљама Западне Европе. На то се може додати комунистички блок држао изоловано од светског капиталистичког система и самим тиме није учествовао у раду ММФ-а нити било које међународне капиталистичке организације. За разлику од земаља Трећег света које су бивале постепено све потпуније интегрисане у светску економију, али без значајнијег утицаја (Peet, 2009: 47). Други услов је било то што су најмоћније државе делиле заједничке интересе и поверење у капитализам. Тадашња вера у капитализам је била заснована на класичном либерализму и кејнзијанизму²⁹⁰ – уз поједине разлике није било никакве дилеме да су се сви делатници усагласили око приватне својине и што слободнијег протока приватног капитала (исто, 47-8). И трећи услов је било постојање могућности да САД преузму вођство засновано на економији која је била у знатно бољој ситуацији од било које друге државе после Другог светског рата, али и засновано на војној сили која укључује нуклеарно оружје (исто). Једном речју, у складу са нашом теоријском позицијом, предуслови Бретон Вудса и оснивања ММФ-а су у ствари предуслови постојања америчке хегемоније. Дакле, као и у случају НАТО-а, било је неопходно да се успоставе такви односи снага на глобалном нивоу да САД могу своју реалну, на терену успостављену превласт, да преточе у институционалне оквире који ће даље репродуковати односе снага у корист хегемона.

Када је јануара 1946. године споразум потписан одлучено је да централа ММФ-а буде у Вашингтону, упркос противљењу Кејнза који је предлагао Њујорк као центар капитала,

²⁹⁰ Иако је Кејнз био сасвим извесно фигура са највећим престижом на конференцији, америчка делегација коју је предводио Вајт (Harry Dexter White) активно је радила на томе да сузбије Кејнзов утицај. Према речима самог Вајта, он је учествовао на свим састанцима Комисије I како би спречио разговоре и постизање сагласности око било којег питања са којима се САД не би сагласиле. Сви секретари и асистенти комитета су били Американци који би бирали и предлагали теме, бројали гласове и писали коначне одлуке (Peet, 2009: 56). То је још и блажа мера од првог „условљавања“ које је Секретар трезора Винсон (Fred Vinson) упутио Британцима да Конгрес неће размотрити позајмицу од 3,75 милијарди долара док Британија не потпише Бретон Вудс споразум (исто, 60).

покушавајући да тако избегне већи политички утицај САД-а на ММФ – но гласовима Латинске Америке је прегласан и од тада до данас је Вашингтон место на којем се доносе главне одлуке ММФ-а (исто, 61). Мада се може чинити да нема битне разлике између Њујорка и Вашингтона, овде ипак издвајамо да разлика постоји. То је разлика која илуструје да је ММФ политички пројекат, односно да Американци нису били спремни ни макар мистификаторски да деполитизују ову институцију стављајући је на Вол Стрит, већ она до данас стоји ипак тамо где је концентрирана политичка моћ – на симболичком нивоу политичка економија је остала важнија од просто економије.

У првих 15 година ММФ није био толико утицајан будући да још увек није била успостављена слободна конвертибилност валута, а сам ММФ није имао битну улогу у успостављању конверзије. Тек од 1959. године ММФ успева да се размаше крилима и да додатно појача свој утицај 1970-их када започиње улогу надзирања и дисциплиновања националних економија (исто, 63). То је период у којем ММФ одступа од својих кејнзијанских корена где је виђен као регулатор који повећава глобалну потрошњу, смањује порезе и каматне стопе. Заокрет се прави према политикама које циљају смањење дефицита, повећање пореза и каматних стопа уз идеологију слободног тржишта: „ММФ и Светска банка су постале нове мисионарске институције кроз које су ове идеје гуране ка невољним сиромашним земљама које су често биле у великој потреби за зајмовима и донацијама“ (Stiglic, 2004: 26). Од почетне замисли да ММФ првенствено треба да надзире девизни курс и снабдева новац државама које се суочавају са проблемима неравнотеже платног биланса, он је прерастао у организацију која се техничким саветима и програмима условљавања директно меша у функционисање националних економија - интервенције у домаће економије укључују широк распон попут монетарне, фискалне, радне, еколошке и других политика (Barnett i Finnemore, 2004: 45).

Још шире и историјски значајније деловање ММФ-а настало је приликом трансформације из једног у други начин производње. Након распада СССР-а се ММФ представио као управљач транзицијом из социјализма у капитализам. У том процесу се ММФ бавио монетарном политиком, буџетским дефицитом, инфлацијом, трговинским дефицитом и задуживањем у иностранству и на том путу је „заузео увелико империјалистички став: пошто су сва структурна питања могла да утичу на укупне резултате привреде, а тиме и на владин буџет и трговински дефицит, ММФ је сматрао да готово све спада у његов домен“ (Stiglic, 2004: 27-8). У том периоду, 1997. године ММФ врши измену Чланова споразума (Articles of Agreement) како би се промовисала „уређена либерализација кретања капитала“ што је у ствари значило да државе треба да уклоне државне регулације финансијских тржишта и тиме омогуће „отворен и либерални систем кретања капитала“ – ово је значајно ширење утицаја ММФ-а на глобална кретања капитала науштрб националних држава (Peet, 2009: 91-2). Тиме је постављена званично нова политика која ће остати доминантна наредних деценија, а поготово у слабијим земљама.

Ипак с почетка другог миленијума, ММФ се суочио са повећаним отпором будући да је више земаља (Бразил, Аргентина, Турска итд.) убрзало отплаћивање својих дуговања како би чим пре раскинули односе са ММФ-ом. То је допринело да ММФ-ов фонд опадне са 107 милијарди долара 2003. на 16 милијарди 2007. године (Touissant i Millet, 2010: 87-8). Међутим, то није било ни близу краја Фонда јер је ММФ искористио финансијску кризу 2008. године за своје ново ширење. Проблеми које је изазвала криза су допринели да се 2010. године значајно увећа позајмљивачки капацитет ММФ-а на 750 милијарди долара. Највећи улагачи су били Европска Унија са 178 милијарди, Јапан и САД са по 100 милијарди, Кина са 50 милијарди и Бразил, Русија и Индија са по 10 милијарди (Touissant i Millet, 2010: 98).

Дакле, ММФ настаје у еху кризе из тридесетих година и добија додатни импетус кризом 2008. године. Деполитизовани поглед на његово деловање би могао да закључи да је ММФ неутрално средство које служи за спречавање криза и њихово што нежније окончање у случају да су се догодиле. Међутим, природа овог ИИА је далеко мрачнија будући да ММФ итекако има свој допринос у настанку криза. Пример за то је позајмљивање земљама у кризи како би се избегао дифолт отплаћивања њихових ранијих позајмица. Тиме се поготово земље у развоју хватају у спиралу из које нема излаза. Због лошег кредитног рејтинга сваки следећи зајам носи већу каматну стопу и стога ММФ дела тако што омогућава „финансијску пумпу“ под условима да земље спроведу реструктурирање економије чиме „ММФ и ултра-либерални стручњаци преузимају контролу над економском политиком земље дужника. Нови облик колонизације је тако установљен. Више чак није неопходно успоставити административну или војну присутност; сам дуг одржава овај нови облик подређености (исто, 83). Пошто ипак „сам дуг“ није довољан, потребан је ММФ као ИИА који ће увек бити спреман да реагује приликом кризе, дакле потребна је нека врста институционализације дуга и реаговање које ће спречити да дуг одведе земљу у банкрот²⁹¹.

Институције

ММФ се значајно проширио од 2009. године када је имао 2800 запослених пореклом из 133 државе на 3000 запослених из чак 160 земаља 2023. године. Међутим, земља порекла службеника није толико значајна јер они нису одговорни националним државама. Независно од тога на којој страни лежи њихово срце, њихова одговорност је у потпуности на страни ММФ-а. Што се тиче њиховог образовања, око две трећине су економисти који су запослени унутар 22 департамана и канцеларија којима управљају директори – ови директори одговарају управном директору ММФ-а (исто, 70-1). Главна политичка питања се два пута годишње расправљају у Међународном монетарном и финансијском комитету. Чланови овог комитета, као и чланови управе Светске банке заједно чине заједнички орган Развојни комитет који се пре свега бави питањима земаља у развоју (исто).

Према Члановима споразума, највиши орган ММФ-а је Управа гувернера која већину својих послова делегира Извршном одбору. Извршни одбор је састављен од извршних директора којих је у почетку било 12, али је број проширен на 24 од којих пет именују највећи акционари – САД, Јапан, Британија и Француска, док 19 бирају остали чланови ММФ-а (Stone, 2011: 58). Пре него што различите политике дођу до Извршног одбора потребно је да се на нижим нивоима одвијају разговори у трајању од најмање три месеца. У склопу тог процеса је долазак Мисије у земљу за коју се планира политика и праве извештаји. Једно од главних правила је питање кредитних ограничења која су одређена ММФ квотама, но у случају хитних криза у системски важнијим државама, формалне регулације се често стављају по страни и мењају се за не-транспарентне процесе преговарања (исто, 136).

Транспарентни процес одлучивања је одређен гласовима који су распоређени чланицама ММФ-а. САД су од оснивања добиле повлашћени положај јер су тада контролисале једину конвертибилну валуту и значајним делом финансирале савезничке војне снаге. Почетна идеја америчких преговарача је била да гласови буду пропорционални финансијским доприносима чиме би САД имале око 60% гласова, међутим како би одобривољили остале преговараче, пре свега

²⁹¹ Више десетина земаља ће 2023. и 2024. године више од четвртине својих државних буџета одводити на отплаћивање дугова. На челу је Шри Ланка са чак 75%, а прате их и веће земље попут Пакистана са 46.7%, и Египат са 17.9%. На списку се налазе претежно афричке и азијске земље, више информација овде: <https://debtjustice.org.uk/press-release/lower-income-country-debt-payments-set-to-hit-highest-level-in-25-years>.

Британце, они су удео гласова смањили на 30%. Американци су схватили да Фонд не би требало да води једна или две силе и временом је удео гласова САД опадао како се ширио број чланица (исто, 19). Данас САД имају 17,43% гласова што је сасвим довољно да се постави вето на сваку велику одлуку ММФ-а за коју је потребно 85% гласова, док се мање одлуке доносе простом већином. Јапан има 6,47%, Кина, 6,40%²⁹², Немачка 5,59%, Француска и Велика Британија по 4,23%. У томе се може пронаћи сличност са НАТО-ом - у ММФ-у такође није могуће доносити одлуке које нису у складу са интересима САД-а.

Иначе, гласање се чешће одвијало у раним годинама ММФ-а, али је временом њихова фреквентност опадала. Између 1954. и 1972. године само пет пута је сазвано гласање. Према формалним правилима сваки извршни директор има право да тражи гласање, али се временом успоставила „норма уобијаченог процеса дискусије“ која је подразумевала да за сваку битнију одлуку „велики акционари пре учине напор да изграде велику коалицију и да по могућности одлуке доносе једногласно, него да своју вољу намећу тесним гласовима“ (исто, 56). Важно је подвући да „норме уобијаченог процеса дискусије“ не треба разумети као да се одвијају Платонов дијалози где разборитост односи превагу, већ се битне одлуке уопште и не доносе кроз дискусије и сучељавање мишљења: „Знао сам да су идеје важне, али и политика, и један од мојих послова је био да убедим остале да је оно што сам ја заговарао била не само добра економија, већ и добра политика. Но када сам се нашао у међународној арени, уверио сам се да ни ту није доминирало формулисање политике, посебно у Међународном монетарном фонду“ (Stiglic, 2004: 13). Одлуке су се доносиле на „чудној мешавини идеологије и лоше економије“ без узимања у обзир негативних учинака на становништво, а алтернативна мишљења нису тражена те су дискусије биле обесхрабриване (исто, 13-4). Антидемократичност се не огледа само у унутрашњем функционисању, већ и у томе што када би политику ММФ-а „људи из земаља у развоју често доводили у питање, али многи од њих су били толико заплашени од губитка финансијске подршке ММФ-а, а тиме и подршке из других извора, да су – ако су уопште смели – артикулисали своје сумње на најопрезнији начин, а и тада само приватно“ (исто, 14-5).

Према томе, ММФ се може означити као институција „не само под доминацијом најбогатијих индустријских земаља, већ и комерцијалних и финансијских интереса у тим земљама, тако да политике ових институција одражавају те чињенице“ што се може видети и према томе што постоји неписано правило да први човек ММФ-а буде Европљанин, а Светске банке Американац (исто, 32). Осим тога, када се размотри питање националних представника онда се може видети да у име неке земље у ММФ-у говоре министри финансија и гувернери централних банака. То су најчешће особе које су у блиским везама са финансијским круговима у којима најчешће настављају да обављају посао након што заврше своје службе, те су повезани и интересима и идеологијом са финансијским капиталом (исто, 32-3).

Но, ипак макар на формалном нивоу постоји важност аутономије службеника ММФ-а приликом функционисања ове организације која има идеолошки учинак. То је стручњачко знање, специјализовано за области којима се бави ММФ и које утиче на одређивање агенде организације (Barnett i Finnemore, 2004: 46). На основу стручњачког знања службеници владама нуде „техничке савете“, али учествују и у „учењу“ званичника националних влада што има утицај на структурне интервенције: „Ова решења ипак нису чисто техничка и вредносно-неутрална; она су усмерена на

²⁹² У току писања овог рада се у медијима појавила вест да се воде преговори око већег учешћа Кине у финансијским доприносима Фонду за које Кина у замену тражи веће учешће у гласовима и избијање Кине на друго место изнад Јапана. Као проблем овог следа догађаја се наводи то што би кинеско повећање гласова морало да буде учињено на штету Јапана и европских земаља.

реконституисање ових економија како би се конформирале тржишно-доминираним моделима који су познати по називу Вашингтонски консензус“ (исто, 47). Према томе, стручњаци утичу на „обликовање и категоризовање света“ и у оквиру тога утичу на разумевање шта су проблеми и како би их требало решити. Ту до изражаја долазе присила и пристанак тако што са једне стране институционална моћ ММФ-а приморава државне представнике да се повинују и учине економске промене које иначе не би чинили. И са друге стране, службеници заиста верују да су такве политике објективно неопходне и стога убеђују представнике држава у чињенично стање постојећих околности, односно производе учинак пристанка. Као средства се користи широки арсенал статистичких података, економских модела који такође представљају средства учења националних званичника како би могли сами да савладају проблематику. Дакле, службеници „напроно раде како би образовали националне званичнике о макроекономској политици у дужничким земљама. Убеђивање и образовање овог типа зависе од смањења асиметрије информација, а не на њиховом експлоатисању, како би се вршила моћ“ (47-8).

Овај начин деловања је могао да се примети у периоду деколонизације. Велики број афричких земаља 1960-их није имао одговарајуће економске институције, као што је нпр. народна банка, нити стручно знање које би могло да изгради сложеније економске институције. На том задатку је ММФ оформио Услугу централног банкарства која је првенствено радила на техничкој асистенцији и прикупљању података за чланице Фонда које нису то могле саме да чине. Стога је овај орган упоредо помагао изградњу економских институција и обучавање професионалног кадра из чега је настао ММФ институт 1964. године као институција на којој су национални службеници долази на семинаре и обучавали се из поља финансија и статистике (исто, 60). Исход је такав да је ММФ више држао до тога да убеди националне државе да је оно што ММФ предлаже правилан след деловања, него да своје активности заснива на томе што државе немају другу алтернативу и да је мање лоше решење да сарађују и да се задуже код ММФ-а него да покушавају нешто друго. Из тог разлога ММФ није осмишљен тако да стално функционише на основу асиметрије информација (исто, 62-3). Такав начин функционисања ММФ-а је још један разлог зашто га називамо ИИА, дакле идеолошким апаратом који производи учинке пристанка, тј. хегемоније над ДИА.

Праксе и ритуали - стратегија „условљавања“

Убеђивање у исправност одређене политике није једини елемент хегемоније ММФ-а. Сада ћемо се окренути ритуалу „условљавања“ (*conditionality*) који представља врло важан извор моћи путем којег ММФ поставља услове земљама дужницима. Важност условљавања се види у томе што ММФ постављањем услова одлучује о томе да ли ће нека земља добити „пакет помоћи“ или неће, а сами услови се тичу врло значајних промена у економији. Тако је у почетку ММФ као услове постављао потребне мере које би смањиле дефицит платног биланса, као и одређене програме финансијске стабилизације, да би потом прешли и на фискалну политику – пре свега на смањење буџетских расхода (исто, 58).

Ипак је у почетку постојао низак ниво условљавања, односно ММФ се држао политике „златне транше“ која је значила да ММФ може позајмити само онолико новца колико је земља раније уложила депозита у злату и тај новац би требало да буде додељен по „аутоматизму“. Већа условљавања су се односила на позајмљивање у доларима. У периоду после рата у Кореји, земље Трећег света су све више тражиле тзв. „стенд-бај аранжмане“ које је ММФ условљавао укидањем контроле девизног курса и либерализацијом трговине како би се смањиле државне интервенције и повећао утицај тржишта (Peet, 2009: 77-8). Чиле и Хаити су 1956. и 1958. били прве земље које су прошле кроз „исплаћивање у фазама“ где је свака фаза подразумевала да се испуне одређени услови и да ММФ направи процену да ли је земља дужник постигла задовољавајуће резултате

како би прешла у нову фазу (исто). Оно што је важно овде нагласити јесте да је условљавање дошло на предлог САД-а упркос противљењу појединих чланица које су веровале да по Споразуму из Бретон Вудса свака чланица може аутоматски да повуче свој депозит. Међутим, амерички извршни директори су једноставно стављали вето на све захтеве који нису у складу са америчком позицијом, а то је онда довело до праксе да државе које хоће да повуку веће количине новца прво то договоре са САД-ом (исто, 78).

Иако је почетком седамдесетих година деловало да је моћ ММФ, а и САД-а, значајно опала јер је вредност долара девалвирана неколико пута за кратко време, а што је допринело томе да се омогући да државе појединачно одређују девизне курсеве, ипак је дошло до преокрета који је заправо повећао моћ ММФ-а. Наиме, 1976. године се Британија нашла у економским проблемима који нису били нови будући да је између 1947. и 1971. позајмила од ММФ-а 7,25 милијарди долара, но без значајних условљавања. Међутим, доласком на власт Лабуристичке странке 1974. године почела је политика која је обећала преокрет економије у корист радничке класе укључујући већу државну интервенцију у привреди. Иако су плате расле више него инфлација, 1976. године британска економија се нашла у проблемима. Фунта је падала, незапосленост расла, као и дефицит платног биланса. Криза се заоштравала те су лабуристи били принуђени да иду путем којим вероватно нису хтели – морали су да се обрате ММФ-у. Међутим, овог пута Британци нису добили позајмицу која би укључивала пре симболичну, ритуалну условљеност, него је тада као услов постављено смањивање државних трошкова и постизање одређених монетарних циљева (исто, 79-81).

Ово условљавање је дошло под притиском САД-а и Западне Немачке који су тражили значајне промене политичког правца што је допринело томе да се лабуристи током осамдесетих помере од левице према центру. Наиме, тадашњи амерички секретар Трезора је сматрао да државе које су у дефициту попут Британије „крше међународни 'код понашања' који укључује 'одговорно' понашање и постављање 'реалистичних' циљева јавне политике, са реалистичним смислом одређивања друштвених циљева и усмеравања ресурса према приватним инвестицијама“ (исто, 81-2). Међутим, САД нису вршиле притисак јавно и директно, већ су то чиниле под маском ММФ-а који је тада успео да постигне одређени ниво контроле над британском привредом тако што је позајмицу условио променом економске политике. Овакав ток ствари је допринео да током седамдесетих ММФ-ову подршку траже искључиво земље Трећег свега, док су развијене индустријске земље настојале да избегавају позајмице ММФ-а. То је допринело изоштравању слике да ММФ служи као „средство контроле Првог света над економском политиком Трећег света“, а поготово је ова слика спроведена у дело током Нафтне кризе која је многе земље Трећег света које немају нафту довела у позицију великих дефицита и нужности позајмљивања од ММФ-а (исто, 82-3).

У периоду 1972-78 је ММФ одобрио преко стотину „стенд-бај аранжмана“ који су често били у великим износима и у дужем временском периоду отплате. То је искоришћено да се додатно повећа утицај ММФ-а који је укључио структуралне економске промене. Спровођење структурних промена је значило да држава која се повинује захтевима ММФ-а може добити дужи временски период отплаћивања дуговања, као и одређену техничку асистенцију од стране службеника ММФ-а (исто, 84). Након тог периода мало је сумње остало да условљавање није ритуал америчке хегемоније: „Они који су ценили демократске процесе видели су како 'кондиционалност' – тј. услови које међународни зајмодавци намећу у замену за њихову помоћ – поткопавају национални суверенитет“ (Stiglic, 2004: 23).

Овде је такође важно нагласити да се не ради искучиво о репресивној пракси, односно да је ММФ заправо повећао свој утицај тако што је омогућио олакшавање дугова под условом да

земља прихвати економску политику ММФ-а (исто, 56). Поред овог позитивног је и репресивни аспект, односно могућност да ММФ одложи зајмове што би довело до катастрофе у земљи која се налази у кризи, а што је наравно усмеравало владе на пристанак. Међу захтевима су се налазили веома стриктно одређени циљеви који би могли да се односе и на доношење нових закона у Скупштини, али основни услов је увек то да зајам мора бити отплаћен према одређеној динамици отплаћивања. Виши ниво условљавања је захтев за либерализацијом финансијских тржишта, елиминасање трговинских баријера, монопола итд. Посебно је важно истаћи да „у неким случајевима, кондиционалност је чак смањила вероватноћу отплате. На пример, услови који могу да ослабе привреду на кратак рок без обзира колико користили на дуги рок, носе ризик погоршања економског опадања, те стога отежавају земљи отплату краткорочних зајмова ММФ-а“ (исто, 57).

Што се тиче друштвеног аспекта, свако условљавање има прецизно одређену процедуру. Пре него што Мисија ММФ-а дође у неку земљу, она прво саставља нацрт извештаја. Током посете се врши подешавање извештаја и откривају грешке које су стајале у нацрту. Иначе су нацрти извештаја „оно што би се могло назвати конфекцијском основом, са читавим пасусима позајмљеним из ранијих извештаја других земаља (...) можда је измишљена прича да једном приликом ворд процесор није извршио команду 'претражи и замени' те да је име прве земље која је била анализирана у целини остало у тексту документа раздвојеном за дискусију о другој земљи“ (исто, 60). То указује да ММФ има једну исту политику за све земље и да готово да не постоје важне појединачности и изузетности положаја у којима се нека држава налази. Након извештаја ММФ једном годишње обавља консултације које су „замисљене тако да осиграју да свака земља поштује одредбе споразума по којем је ММФ основан“, док у стварној пракси одредбе нису толико важне већ су „тек незнатни део целовитог процеса надгледања. Извештај је у ствари ММФ-ово рангирање националне економије“ (исто, 61).

Виделу смо на примеру лабуриста како је Британија добила „третман“ условљавања сличан земљама Трећег света. За то је „заслужна“ тадашња левичарска политика која није била у складу са онима што заступа ММФ, односно водећи кругови САД-а. То не значи да не постоје повлашћене позиције приликом ММФ-овог условљавања држава. Постоји више статистичких истраживања која су се бавила фаворизовањем одређених земаља. Тако је примећено да постоји корелација између позајмљивања и гласања у Генералној скупштини УН-а према којој расте вероватноћа да ће ММФ извршити позајмицу оној земљи која гласа према интересима САД-а. Али је примећено да уколико земља која гласа складно према САД и добија финансијску помоћ САД-а, онда пада вероватноћа позајмица од ММФ-а (Stone, 2011: 139). Дакле, чини се да ће земље радије да уђу у билатералне односе и добијају помоћ од САД-а него да позову упомоћ ММФ.

Осим тога, у емпиријским истраживањима се може приметити да постоји „неформално управљање“ које САД врше над земљама које учествују у програмима ММФ-а. Пример за то су Мексико и Јужна Кореја које су имале значајну подршку ММФ-а. Међутим, ова подршка није била присутна у пост-комунистичким земљама где су значајно порасла условљавања (исто, 153-4). Постоји и одређена расподела зона утицаја која функционише као неписано правило. У случају земаља Латинске Америке, оне увек улазе у интензивне разговоре са америчким извршним директором који има главну реч са стране ММФ-а. Док у случају франкофоних афричких земаља преимућство добија француски извршни директор. У случају да је у кризу ушла нека системски битна земља, онда извршни директори чак препостају да преговоре води Секретаријат америчког Трезора (исто, 153-5).

Тако се може емпиријски приметити да постојање финансијске помоћи САД-а, изложеност банака и извоза, као и гласање у УН-у представљају факторе који смањују условљавање земљама

које се задужују. Но, ипак постоји „просечан ниво“ испод ког се не одлази, тј. колико год нека земља испуњавале напоменуте критеријуме она ће имати ипак одређени, додуше нижи ниво условљавања (исто, 163). Занимљиво је да исти ови фактори имају знатно нижу статистичку значајност када су у питању интереси Г-5 земаља, што указује на хегемону позицију САД (исто, 168). Једини изузетак су земље Африке у којима још увек Француска и Британија имају велики утицај преко могућности да изаберу сопствене извршне директоре који потом имају главну реч. Британија поред ММФ-а користи и Комонвелт и разне НВО које финансијску помоћ условљавају поштовањем људских права и препорученим економским политикама (исто, 173-4).

Дакле, ритуал условљавања можда није толико важан за унутрашњу кохезију ММФ-а као што је ритуал одвраћања важан за НАТО. Међутим, ово је по бројности мала група око 3000 стручњака којој није битно развијање унутрашње кохезије као што је то битно за НАТО. Ипак, то не значи да условљавање не производи идеолошке учинке. Као што смо могли да видимо, од самог настанка овај ритуал постоји, а временом се он додатно проширио до те мере да је стандардизован као било који други идеолошки ритуал. Деценијама уназад није могуће извршити позајмицу без овог обавезног ритуала који досеже у дубину привреде дужника. То је место на којем је идеолошки учинак најважнији, односно утицај ММФ-а и на базу и на надградњу земље дужника која мора да усклађује своју економију према захтевима ММФ-а. И то не присилом, него пристанком саме владе која се обраћа за помоћ, колико год невољно то чинила.

Као и након кризе 2008. године, пандемија и „Украјинска криза“ су поново дале снажан импетус ММФ-у. Према подацима из годишњег извештаја ММФ-а за 2020. годину, 83 земље су добиле финансијску подршку у износу од 165 милијарди долара²⁹³, следеће 2021. године је 86 земаља добило више од 110 милијарди долара²⁹⁴, а 2022. је још 23 земље добило 113 милијарди долара²⁹⁵. Такође према подацима ММФ-а од почетка пандемије до писања овог рада је 320 милијарди долара додељено за 96 држава. У истом периоду ММФ поносно истиче да је упетостручио износ позајмица без камата за 56 земаља са ниским дохотком²⁹⁶. Дакле, ово је још једна потврда како ММФ користи кризе да додатно ојача своју позицију и да притом прошири утицај хегемоније. Ни једна друга национална организација не би могла да постигне оно што успева ММФ, да се прошири на 96 држава у само неколико година, у износу неколико стотина милијарди и са учинком додатног повезивања националних економија преко отплаћивања дуга, реструктурирања економије, спречавања нових криза. У пољу политичке економије ММФ испуњава улогу коју НАТО не може и као такав представља комплементаран ИИА.

Њихова комплементарност се може видети од самог времена у којем су настали и улоге коју су имали у изградњи послератног међународног поретка. За разлику од НАТО-а, ММФ је требало да потпомогне капиталистички развој и избегавање будућих криза које би потенцијално могле довести до великих политичких нестабилности и могућности ширења социјализма. Али је такође и унутар капиталистичког блока имао улогу у „одбрани“ од левичарских влада попут Лабуриста који су постали жртва „условљавања“ које је преузело значајну контролу над социјалном политиком Британије.

²⁹³ Више о детаљним трансакцијама по земљама видети овде: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2020/eng/what-we-do/lending/>

²⁹⁴ Више о детаљним трансакцијама по земљама видети овде: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2021/eng/downloads/>

²⁹⁵ Више о детаљним трансакцијама по земљама видети овде: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2022/what-we-do/lending/>

²⁹⁶ Видети овде: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2023/10/09/why-imf-lending-continues-to-adapt>

Међутим, ипак се чини да главна улога ММФ-а није у сарадњи са развијеним земљама, већ са земљама „средњег и нижег дохотка“. Ово су земље које имају честе проблеме са платним билансом, које имају високе каматне стопе и буџетске дефиците. С једне стране ММФ утиче да ове земље остану у економским проблемима, али са друге стране оне чине да ти проблеми „не оду предалеко“, односно да ипак ММФ задовољи један део интереса виших класа и да спречи проглашавање банкрота које би повредило интереса зајмодаваца. У том контексту ММФ индиректно служи као инструмент у рукама земаља центра на челу са САД које активно диктирају (нео)либералну економску политику и не маре како ће се та политика одразити на народне класе. Поготово што је деловање ММФ једним делом мистификовано тиме што они долазе у „зао час“ када је већ наступила криза, па се чини да они немају никаквог удела у производњи кризе или даљем погоршању. Штавише, довољно је погледати историју ММФ позајмица земаља као што је Аргентина која је у периоду 1958-2019 имала 22 позајмице²⁹⁷, исто колико и Пакистан²⁹⁸. С друге стране, једине две позајмице су САД имале 1963. и 1964. године²⁹⁹. Стога, ММФ представља важан апарат који утиче на стварање економске политике и њено изједначавање са интересима империјалних сила.

Према томе, ММФ учествује у (ре)продукцији неједнаких односа између центра и периферије и то не само кроз плаћање камате које врше периферне земље, већ и „подешавањем“ периферних економија које их остављају у подређеном положају кроз утицај на економску политику и либерализацију тржишта. Штавише, ово не чине само економским путем, већ и економију користе за политичке циљеве, односно ММФ потписује споразуме за земљама како оне не би прошле кроз дубоке политичке кризе услед немогућности отплаћивања преузетих обавеза које би се могле пренети на светски економски систем. Тако ММФ спречава распламсавање класне борбе са стране народних класа и учествује у класној борби на страни владајућих класа. Овај аспект класне борбе је мистификован у неутралности економске политике, у ономе што се мора урадити према самим економским законима. У том контексту је ММФ само средство економије, а политика је у економистичком смислу само епифеномен економске базе. Међутим, ова мистификација може бити делатна само дотле док Владе пристају на услове ММФ-а. Видели смо да пристанци најчешће нису сасвим добровољни, али ММФ ипак на својој страни има моћ економске реалности која присиљава да се Владе ипак на крају невољно сагласе и тако својим пристанком пруже легитимитет ММФ-у. Али пристанак никада није безуслован, тј. ММФ ритуално врши интервенције у унутрашње економске политике постављајући услове. У овом раду је покушано да се представи да су управо условљавања оне праксе у којима се може разобличити неутрално и аполитичност ММФ тако што ће се у њима пронаћи политички и идеолошки супстрат. На тој основи се може увидети да је ММФ идеолошки апарат који (ре)продукује империјалне односе и америчку хегемонију. То значи да ММФ није тек посредник између зајмодаваца и дужника, већ да ММФ учествује као конститутивни фактор у империјалном систему, (ре)продукујући неједнаки развој и поделу на земље центра и периферије.

5.2.3 НВО и ритуал „морализовања“

На самом почетку треба упозорити на одређене ограде или границе које би требало да утичу да се аргументација не изгуби у бесмислу појмовне растегљености. Наиме, тврдити да је свака НВО део ИИА било би сасвим бесмислено. Стога се овде под НВО разумеју „само“ оне које су у ствари доминантне у пољу грађанског друштва и које су повезане са: 1) владама држава

²⁹⁷ <https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=30&date1key=2019-08-31>

²⁹⁸ <https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=760&date1key=2020-02-29>

²⁹⁹ <https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=1020&date1key=2023-03-31>

капиталистичког центра, 2) са другим ИИА као што су НАТО, ММФ, Светска банка итд., 3) са мултимилионским донорима, тј. са капиталистичком класом (најчешће) из центра. Таква одредба следи Грамшијеву типологију према којој политичко и грађанско друштво чине елементе интегралне државе.

Ипак, Грамшијева типологија овде није сасвим одговарајућа, али још увек чини теоријску основу на коју је могуће надоградити се. Прво треба рећи да сврставањем НВО у грађанско друштво не значи да их на тај начин теоријски деполитизујемо одвајањем од политичког друштва. Међутим, ово је потребно урадити како би се разумело да у савременим капиталистичким ДФ постоји измештање НВО-а из политичког друштва, односно из државе. Такво измештање је предуслов да државе могу тек као спољашњи делатник да уђу у односе са НВО и пруже им финансијску подршку. И то не само државе, већ и од традиционално схваћеног грађанског друштва па тако и разни делови ИИА попут Светске банке и ММФ-а или капиталиста у форми донора и филантропа интервенишу споља у НВО. Тако савремени развој доводи и до коришћења термина цивилног друштва као посебног терена грађанског друштва, који на немачком језику такође има различите термине *Zivilgesellschaft* и *Bürgergesellschaft*, док се на енглеском још увек користи исти термин - *civil society*.

Штавише, традиционално разумевање грађанског друштва које је Грамши реинтерпретирао је још увек укоренењено у појединачне ДФ, односно ограничено је националном државом. Хирш (Joachim Hirsch 1938-) добро примећује да чак и Грамшијева шире схваћена интегрална држава није довољна да објасни савремени развој грађанског друштва јер таква држава не постоји на међународном нивоу: „НВО су део сложеног система 'глобалног управљања' и њихова учинковитост је великим делом последица 'интернационализације' државе. Еволуирајући међународни регулаторни систем је екстремно хетероген и пун противречности и сукоба. То је главни 'стратешки улаз' за политку НВО“ (Hirsch, 2003: 19).

Зато је важно разумети савремене односе који постоје унутар „глобалног грађанског друштва“ и који се одвијају између државе, тржишта и грађанског друштва. Када се узму у обзир међуодношења која постоје између њих, онда се може приметити да НВО пружају значајан допринос хегемонији јер је само грађанско друштво капиталистичког карактера (Stavrianakis, 2012: 225). У складу са тиме, НВО немају неутралне учинке глобализовања и транснационализовања, већ учествују у репродукцији глобалних асиметрија и представљају важан инструмент хијерархизације између „Севера“ и „Југа“, док на унутрашњем нивоу учествују у дисциплиновању дисонантних тонова (исто, 225-6).

Дакле, још увек не постоје сасвим прецизни појмови који би добро указали на позицију коју заузимају савремене НВО. Такође не постоје ни сасвим добри појмови који би дефинисали НВО. Сам термин „невладине“ је споран будући да многе НВО, а свакако оне најважније, добијају новац од влада из капиталистичког центра, раде као подговорачи са локалним владама или су финансиране од стране корпорација које су иначе у блиским везама са државама (Petras, 1999: 433). Такав начин финансирања доводи до тога да одговорност НВО-а није према локалним народима с којима операционално са-дејствују, већ према донаторима који надзиру учинке према сопственим критеријумима и према сопственим интересима. Наравно, то доводи до тога да НВО приликом промишљања својих програма првенствено размишљају о томе ко ће им обезбедити финансирање – и самим тиме формулишу оне програме који могу бити у складу са интересима богатих са Запада/Севера (исто).

Овде је такође важно уочити разлику која раздваја прву фазу империјализма, од друге и империјалне фазе капитализма. Наиме, током прве фазе су владајуће класе пре свега финансирале

у земљама Трећег света разне домаће религијске институције како би контролисали и експлоатисали народе тако што би их увлачили у религијске и племенске сукобе. У току друге, а поготово у току империјалне фазе су идеолошке задатке преузеле НВО којих је до 1999. године у земљама Трећег света било преко 50,000 уз финансије од преко 10 милијарди долара – махом од међународних финансијских институција, и држава САД, Европе и Јапана (исто, 429). Често је оснивање НВО било предуслов да нека земља периферије добије међународну помоћ и у том смислу Хирш примећује да НВО делују као „продужена рука државе“ што се врло јасно може уочити током хуманитарних војних интервенција (Hirsch, 2003: 9). Наравно, и овде треба бити опрезан јер НВО нису једноставно „продужена рука државе“, будући да често раде против интереса периферних држава, а у интересу држава центра и компрадора.

С тим у вези Петрас примећује да НВО успешно делују управо из тог разлога што не постоје јаке критике са левице, већ штавише долази до „измештања и уништавања организованих левичарских покрета и до ко-оптирања њихових интелектуалних стратега и организационих вођа“ (Petras, 1999: 429). Ово је сасвим разумљиво ако се има у виду да НВО зависе од донора и самим тиме иду низ длаку доминатној идеологији која долази из капиталистичких кругова. Штавише, НВО не само да измештају и уништавају организоване покрете већ делују још суптилније субверзивно будући да према агенди која је одређена одозго (USAID, ММФ, Светска банка итд.) раде на стварању и имплементацији политика према којима „сиромашни народ“ треба сам да преузме одговорност за сопствени развој (Wallace, 2004: 203).

Хирш правилно указује да је до такве интервенције НВО могло доћи само у друштвеном контексту у којем су постали доминантни пост-фордистички облици производње које прати „недостатак регулације и легитимности унутар међународног система националних држава како на националним тако и на међународним нивоима“ (Hirsch, 2003: 16). НВО су у том контексту створиле предност у научном знању и разумевању у односу на државну бирократију, а што је допринело томе да могу да идентификују и дефинишу друштвене проблеме и опасности. Самим тиме су укључене у „постављање агенде за политичке преговоре и доношење одлука“ (исто, 16-7). Међутим, њихов утицај иде и даље од тога будући да НВО играју улогу представника оних који немају своје представнике у постојећим политичким институцијама која нису само на националном нивоу, већ учествују као „канални комуникације између регионалних, националних и међународних нивоа политичких институција у односу према широкој разноврсности проблема и интереса“ (исто, 17). Надовезујући се на то, НВО учествују у „практичним пројектима“ на оним деловима терена на којима државна администрација не дела из разлога недостатка ресурса или политичке воље чиме оставља простор који попуњавају НВО на крилима својих донатора (исто, 17-8). Све то доводи до тога да НВО имају важну улогу у успостављању и репродукцији хегемоније: „Кључни ресурс моћи који поседују НВО је њихова способност да мобилишу јавно мњење. Заиста је само последица притиска јавног мњења то што НВО могу да уђу у политичку арену. Одржавање и борба за медијску пажњу је стога главни задатак НВО политике“ (исто, 18).

Петрас и Хирш имају сличан закључак у вези утицаја НВО. Користећи различиту терминологију, за Петраса се НВО уклапају у „ново размишљање империјалистичких стратега“ на тај начин што ММФ, Светска банка и мултинационалне корпорације одозго пљачкају економију, док НВО њима комплементарно делају одоздо неутрализујући и фрагментишући незадовољство – тако микро-макро стратегија истовремено експлоатише и обуздава (Petras, 1999: 440). За Хирша је присуство НВО на националној и међународној сцени резултат „пост-фордистичког, неолибералног реструктурирања држава и међународног система држава“ који је допринео приватизацији политичких процеса и тако из основа променио однос између државе и друштва (Hirsch, 2003: 20). Уз напомену да се слажемо са позицијом ових аутора, њихова гледишта ћемо допунити тако што

ћемо поменути политичке учинке обуздавања, фрагментисања и уопште подвођења под америчку хегемонију у империјалној фази капитализма допунити наглашавањем деполитизујућих пракси и ритуала морализовања.

Кратак историјат

Кратак историјат НВО се мора такође разликовати од кратког историјата који смо представили за НАТО и ММФ. Овде ћемо дати шири историјски контекст развоја НВО, без улажења у историјате појединачних организација. Овде је главно представити када је дошло до пораста, до ширења НВО како би се јасније показала њихова веза са ИИА током империјалне фазе капитализма.

Ако би се религијске и разне друге културне организације разумеле као НВО, онда би заиста њихов историјат ишао хиљадама година унатраг. Но када се говори о модерним НВО онда се говори о периоду краја XVIII и средином XIX века када НВО почињу да се специјализују и секуларизују. У том периоду се развијају разне организације трговаца, научника, лекара³⁰⁰, добротворних организација итд. (Davies, 2014: 23-7). Међутим, до већег развоја долази тек након Првог светског рата. Током 1920-их година је основано дупло више НВО него током целог XIX века, а томе су извесно допринеле везе које су успостављене са Лигом нација. Тада НВО додатно шире поље деловања које се тиче најразноврснијих питања од хуманитарних активности, преко анти-колонијализма, до бизнис интернационализма и мира (исто, 90).

Петрас истиче да се ипак прави успон НВО поклапа са периодом растућих масовних покрета који су отворено изазивали империјалну хегемонију. Масовни друштвени покрети су омогућили да „бивши радикали и псеудо народни интелектуалци“ продају своје знање америчким мултинационалним корпорацијама као и јавним и приватним организацијама блиским европским земљама. То је период у којем НВО почињу активно да раде на преусмеравању побуне ка пројектима само-помоћи и стварању нових идентитетских дискурса – жене, млади, мањинске групе (Petras, 1999: 432).

Највећи пораст броја, али и утицаја НВО се поклапа са почетком империјалне фазе капитализма. Током 1990-их многе НВО чак напуштају термин „транснационалног“ и мењају за термин „глобалног“ покушавајући да искористе простор које су иза себе оставиле пре свега државе Источног блока, али и државе благостања широм света које су довеле до смањене улоге државе у социјалној политици (Davies, 2014, 154). УН такође игра битну улогу у ширењу утицаја НВО. На Земаљском самиту који је одржан у Рио де Жанеиру 1992. године УН су окупиле преко 1400 НВО и преко стотину државника широм света. Годину дана касније је у Бечу сазвана Светска конференција о људским правима где су главна тема била женска права. Док је 1993. године основана највећа коалиција НВО под називом CIVICUS World Alliance for Citizen Participation која окупља водеће људе цивилног друштва широм света са циљом стварања „глобалног савеза индивида и организација које могу оснажити институције грађанског друштва, које заговарају ствар грађанског друштва међу светским доносиоцима одлука и стимулишу дијалог између организација цивилног друштва и између не-профитних, бизнис и јавних сектора“ (исто, 155). О порасту утицаја НВО у овом периоду пуно говори податак да је глобални проток финансија преко НВО порастао

³⁰⁰ Да су НВО од најранијих дана повезане са државама се може видети на примеру Краљевског Ценеријановог друштва за искорењивање малих богиња које је основано 1803. да би 1817. године могло да се похвали да његове почасне чланове чине цареви Русије и Аустрије, краљеви Баварске, Француске, Данске, Пруске, турски султан, папа, председник САД-а, Савет пет нација Индијанаца Северне Америке и многи други владари (Davies, 2014: 27).

са 200 милијарди долара 1970. године на 2,600 милијарди долара 1997. године (Wallace, 2004: 205). Према подацима ОЕЦД-а између 2010. и 2020. године је преко 500 милијарди долара чинило грантове приватних и невладиних организација у кешу, добрима и услугама које нису наплаћене – око три четвртине овог износа је пореклом из САД-а (ОЕЦД, 2023). Дакле, и у овом аспекту су САД водећа, хегемона сила која има значајну економско-политичко-идеолошку контролу.

Институције

Разуме се, и у овом аспекту морамо другачије приступити теми јер различите НВО могу имати различите организационе матрице. Али ћемо се овде осврнути на оне елементе који могу бити свима заједнички. Наиме, попут НАТО-а и ММФ-а, НВО такође имају своје школе. С обзиром на процедуралне праксе које морају пре одобрења проћи пројекти НВО, сматра се готово уобичајеним тренингом учење како би особље требало да ради *SWOT* анализе (јаке и слабе тачке, прилике и претње), да прави „логфрејмове“ (*logframes*) и уопште да уче како да стратешки планирају и стварају организације, како да пишу пројекте итд. (Wallace, 2004: 212). Поред техничких ствари постоје и курсеви који се тичу учења партиципаторних техника, родне анализе, заступничког рада, али највише времена се посвећује учењу управљања помоћи. Ово се сматра готово универзалном обуком коју пролазе сво особље НВО (исто).

Упркос томе што запослени у НВО пролазе обуке како би се оспособили да стратешки мисле, најчешће се стратешко планирање одвија у центрима одакле долазе финансије НВО. На пример, одређивање оквира слања финансијске помоћи Јужној Африци и Уганди се одвијало на састанку „ActionAid International“ у Лондону. То је уобичајена пракса јер је контрола новца ипак везана за центре одлучивања попут Лондона, а не у појединачним земљама периферије. Ова хијерархија која произилази из политичко-економских односа доприноси томе да запослени у НВО „на терену“ унапред рачунају са онима што се уклапа у задате оквире (исто, 212-3). Према томе, није изненађење да се често дешава да почетне планове које састављају на локалу касније централе измене - као на пример када локалне жене у пројекту траже приступ бољој здравственој заштити, а потом централа овај пројекат стави у „партиципативни оквир“ у којем се предложи пројекат који би помогао како да жене науче да лобирају код локалних власти да им омогуће здравствену заштиту на коју имају право (исто, 213).

Што се тиче управљања помоћи, програми и пројекти НВО садрже „специфичне културне вредности, дефиниције и разумевање“ које је довело до универзализације без обзира да ли се ради о неком пројекту у Мексику, Гани или у Индији. Језик којим се пише је увек енглески, а „логфрејмови“ су увек исти – анализа проблема који треба решити, шта је потребно да би се они решили, колико времена је за то потребно, и представљање јасних индикатора који ће мерити успешност плана: „Све до сеоског нивоа можете чути развој дискусија испресецаних енглеским речима за циљеве, мете, задатке, мисију и визију, исходе и тако даље“ (исто, 211).

За такве разговоре је задужена врста НВО-а која се типолошки назива „организација заснована на заједници“ (*Community-based Organisation*). То су НВО које раде на локалу где развијају своје чланство под „стручним термином“ циљне или корисничке групе. Ови чланови треба да учествују у раду НВО приликом управљања социјалним и економским пројектима и подразумевају учестале односе на дневном нивоу. То значи да неретко водећи људи почињу да раде као плаћено особље НВО (Kamat, 2004: 159). Иначе је вођство најчешће класним пореклом из средње класе и има искуство из женских или левичарских покрета који представљају основу за промовисање „развоја са друштвеном правдом“ и као такви привлаче донаторске НВО попут „OXFAM“ које се залажу за либералне вредности – али и иначе имају велику подршку јер представљају ефикасније апарате због повезаности на локалном нивоу (исто, 159-60).

Други и мање ефикасни тип су заступничке НВО (*Advocacy NGOs*) које нису заступљене на локалу и самим тиме не представљају никакву базу чланства, нити делују локално. Овај тип је фокусиран на национални или међународни ниво где се организују кампање за промене закона и у ширем смислу се делује као група за лобирање. Стога су ове организације боље финансиране, имају професионалније особље и најчешће имају централе у метрополама (исто, 161). Пример њиховог деловања је противљење изменама трговинских споразума у земљама Трећег света, кампање против насиља над женама и томе слично. Будући да ове организације немају чланство поставља се питање кога оне представљају и коме су одговорне. С обзиром да се овај тип НВО не либи од улажења у сукобе са националним државама, поједини аутори сматрају да оне активно делају на подривању суверенитета држава, па чак и међународних институција, а све то у интересу транснационалног капитала (исто).

Други тип је временом у великој мери заменио први тип, јер се први тип ипак показао као опасним будући да је његово чланство сачињено од сиромашних жена, сељака без земље, деце градске сиротиње, итд. С обзиром на њихово класно порекло, ове групе су често сарађивале са странкама левице и бориле се против политика приватизације, структурних прилагођавања итд. (исто, 167). Други тип се стога професионализовао и деполитизовао и „променом организационог карактера НВО су промениле природу свог посла“ чиме се ушло у раније поменуто скретање од колективног, организованог делања ка само-помоћи и „менаџерским решењима“ за сиромаштво и потлаченост (исто, 167-8). Штавише, према извештају Светске банке као слабост НВО заснованих на заједници наводи се њихова политичност, односно наводи се да су они „одговарајући партнери само ако умање њихов политички карактер и појачају њихове менаџерске и техничке способности“ уз напомену да су НВО важне за Светску банку због њихових веза са сиромашним заједницама, промовисања локалне партиципације, ниских трошкова итд. (исто, 168-9). Чак је Светска банка смислила сопствени термин који дефинише „операционе НВО“ као оне које „првенствено учествују у дизајну, фацитацији и имплементацији развојних под-пројеката“ и као такви имају аполитичан и менаџерски приступ „развоју заједнице“ (исто).

Стога се чини исправним одређење особља међународних НВО као дела „глобално активне менаџерске класе“ која дели исте области посла, облике понашања, културну оријентацију и жаргон (Hirsch, 2003: 19). У том погледу је „структура НВО система такође рефлексивна хијерархијских међународних економских и политичких структура моћи“ у којима НВО из центра имају већа финансијска и техничка средства, као и културни капитал који им омогућава да буду ефикасније на глобалном нивоу (исто, 19-20). Или у нешто оштријој Петрасовој терминологији „вође НВО су нова класа која није заснована на власништву над својном или на ресурсима владе, већ је заснована на империјалном финансирању и њиховом капацитету контроле значајних народних група. Вође НВО могу да се разумеју као тип нео-компрадорске групе која не производи никакву корисну робу, већ функционише произвођењем услуга за донаторске земље – у основи тргујући домаћим сиромаштвом за индивидуалне привилегије (*individual perks*)“ (Petras, 199: 430). С обзиром да немају „чврсту органску подршку унутар земље“ већ да пре свега зависе од међународних скупова, они су ближи компрадорској буржоазији која је повезивала империјална предузећа са локалним ситним произвођачима и као таква „ова нова ситна буржоазија формира 'радикално крило'... неолибералног естаблишмента“ (исто, 439-40).

Праксе и ритуали – стратегија „морализовања“

Ако је ствар са историјатом и институцијама НВО врло диференцирана, онда праксе и ритуал морализовања ипак предствљају нешто што се може односити на скоро сваку савремену НВО – и својим деполитизујућим учинком потпада под ИИА. Бадју примећује да су НВО у одређеном смислу преузеле старе империјалне праксе: „Увек је постојала империјална тријада: прво, војска

која осваја; друго, трговина која отвара тржишта; и треће, прозелитско мисионарство. Без обзира да ли се ради о преобраћењу људи у Христа Краља или проповедању 'људских права', филозофу не приличи да заузима ову трећу позицију“ (Badiou, 2006: 72).

Ако прихватимо да је ова империјална тријада исправан увид, онда нам сасвим може бити разумљиво оно што Брикмон (Jean Bricmont 1952-) представља као једну врсту идеолошке заслепљености где идеологија људских права готово универзално денунцира мучења која су се дешавала у Ираку, али да никада не денунцира саму окупацију Ирака која се морала на првом месту одиграти да би до мучења уопште дошло: „Војска која се нађе на мети бораца отпора који су као риба у води неизбежно ће користити силу како би од њих добила информације. Ако неко позива на војну интервенцију, онда он позива на рат и окупацију, и у том случају последично позива на мучење (Bricmont, 2007: 47).

Међутим, нас овде не занима деконструкција идеологије људских права, већ њено практично функционисање преко ритуала морализовања, као и шири друштвени интереси који се задовољавају тим ритуалом. Харт и Негри у анализи глобалне моћи проналазе „пирамидалну структуру која се састоји од три све шира реда, од којих сваки садржи неколико разина“ (Hardt i Negri, 2003: 260). На врху је супермоћ САД које имају хегемонију над глобалном употребом силе коју први пут демонстрирају Заливским ратом. На другом нивоу првог реда су групе националних држава које чине Г7, Париски и Лондонски клуб, Давос итд., док трећи ниво чине „хетерогени скуп удружења (укључујући више или мање исте снаге које проводе хегемонију на војним и монетарним разинама) развијају културну и биолополитичку моћ на глобалној разини“ (исто). Испод овог реда се налази други ред који чине транснационалне капиталистичке организације које утичу на кретање капитала, технологије, становништва итд. помоћу којих „изграђују широке мреже комуникације и омогућују задовољење потреба“ (исто, 261). Поред њих се налазе суверене националне државе које „политички посредују у погледу глобалних хегемонистичких моћи“ затим преговарају са транснационалним корпорацијама и учествују у „прерасподели дохотка према биополитичким потребама унутар властитих ограничених територија“ (исто, 262).

Испод ова два реда се налази најшири ред на којем се налазе народни интереси у глобалној расподели моћи будући да се „мноштво не може изравно укључити у структуре глобалне моћи већ се мора филтрирати кроз механизме представљања“ (исто). Ове организације претварају мноштво у народ, као што националне државе добијају право да представљају народе на Генералној скуптини УН-а. Али поред националних држава све већи простор добијају организације које су „барем релативно неовисне од националних држава и капитала“ и које чине „глобално цивилно друштво“. Међу овима се издвајају традиционалне институције попут медија и религије за које Харт и Негри тврде да су или повезани са државом попут медија или да у борби против државе настоје саме постати државом попут верских организација (исто, 263). Стога они тврде следеће: „Најновије и можда најважније силе у глобалноме цивилноме друштву иду под именом невладиних организација“ (исто).

Моћ НВО је вишеструка будући да оне могу преузимати функције традиционалних установа и обављати послове које су чинили синдикати, затим могу да обављају верске мисионарске послове, али могу и представљати становништво попут националних држава. Но, Харт и Негри као највећу снагу НВО издвајају то што оне могу „представити оне најмање међу нама, оне који себе не могу представљати“, а то су хуманитарне организације које су „у ствари постале најмоћнијима и најистакнутијима у савременом глобалном поретку“ (исто, 264). Њихова моћ почива у томе што оне не представљају „конкретне интересе никакве ограничене скупине већ изравно представљају глобалне и универзалне људске интересе“ као што то чине разне организације за

људска права, мир, за помоћ гладнима или за лечење. С обзиром да оне не стају на страну неке групе као што смо видели малочас на примеру НВО које су засноване на заједници, политичка деловања ових НВО почива на „универзалном моралном позиву – у питању је сам живот“ (исто). Када аутори кажу „сам живот“ онда они истичу да се не ради тек о „становништву у рату или изгладнелим масама“, већ у дубљем биополитичком смислу ове НВО „представљају животну снагу која је у основи Народа, па тако преображавају политику и питање генеричкога живота, живота у свој његовој опћенитости. Те се НВО-е на далеко и широко протежу у хумусу биомоћи, све су оне капиларни крајеви сувремених мрежа моћи, или (да се вратимо нашој општој метафори) оне су широка основа трокута глобалне моћи. Ту, на најширој, најуниверзалнијој разини, дјелатности тих НВО-а подударују се с функционирањем Империја 'изван политике', на терену биомоћи, задовољавајући потребе самога живота“ (исто).

С обзиром на овај шири контекст глобалне моћи, задржаћемо се још на ономе што Харт и Негри имају да понуде када је у питању ритуал морализовања. Наиме, они примећују да су НВО успеле да „својим приказивањем новог поретка у мирољубивом биополитичком контексту заслијепити теоретичаре који не виде окрутне учинке што их производи морална интервенција као пре-фигурација свјетског поретка. Морална интервенција служи као први чин који припрема терен за војну интервенцију“ (исто, 43). Притом, након што се успешно спроведе морална интервенција, све мање су битне одлуке које долазе из УН-а, а све чешће „једнострано диктирају Сједињене Државе, које себи дају првенствену задаћу а онда затим захтијевају од својих савезника да покрену процес оружаног обуздавања и/или потискивања тренутног непријатеља Империја“ (исто).

Овде је такође важно напоменути ограду Харта и Негрија да термин интервенције није сасвим тачан јер то нису строго говорећи спољне интервенције већ оне долазе изнутра из „јединственог свијета које врши владајућа структура производње и комуникације“ (исто, 42). Према томе, Империја се пре користи моралним интервенцијама него војним интервенцијама, односно различите НВО управо под плаштом да су невладине шире своје деловање изнутра и због тога су „нека од најснажнијих оружја новог свјетског поретка – као добротворни ратни походи и редовнички редови Империја. Те НВО-е воде 'праведне ратове' без оружја, без насиља, без граница“ (исто).

Међутим, Харт и Негри нам нису довољни да представимо да НВО делују деполитизујући преко ритуала морализовања с обзиром да се ови аутори у свом раду труде да демистификују неутралност ових организација и покажу их као део глобалних токова моћи и био-политике. На том путу је од користи Јегерова (Hans-Martin Jaeger) теза да глобално цивилно друштво у ствари „политички деполитизује глобално управљање“. Према његовом мишљењу након великих конференција УН-а током 1990-их започет је процес деполитизације која се одвија унутар политичког система на глобалном нивоу и која је пре свега усмерена на људску безбедност и друштвени развој (Jaeger, 2007: 258). Он под деполитизацијом разуме „брисање питања из фундаменталне политичке борбе“ и самим тиме умањивање процеса доношења одлука која се тичу политичких и друштвених ствари. Користећи термине теорије система, Јегер тврди да глобално цивилно друштво ствара јавну сферу светске политике, односно јавна сфера је под-систем светског политичког система и као таква активно обавља политичке функције попут стварања пристанка и осигуравања управљивости глобалног становништва (исто).

Током 1990-их УН додатно наглашава, или боље речено, појачава терен деловања глобалног цивилног друштва истицањем важности НВО, друштвених покрета, глобалних масовних медија и мултинационалних корпорација. У том периоду УН инсистира на прављењу конференција

које неће укључивати само представнике држава, већ и представнике НВО како би се „мобилизало светско мњење“ поводом питања екологије, развоја, људских права, раста становништва и статуса жена: „Заједно званични и незванични састанци могли би кристализовати 'вољу већине' за нове норме, нове политике и нове модалитете делања“ (исто, 263).

Такође је овде важно нагласити да намера није искључиво идеолошка у површном схватању идеологије, већ је идеологија овде апсолутно схваћена као живљена пракса. Наиме, осим артикулисања светског мњења на конференцијама се отворено говорило о улози глобалног цивилног друштва приликом састављања, надгледања и имплементирања договорених одлука која се тичу „проблема глобалног управљања“ што је практично довело до тога да се обрише почетна дистинкција између УН самита за државе и НВО „контра самита“ (исто, 264). Ако се узме у обзир да се термин „друштвени развој“ више није користио као пре свега термин који је одређен макроекономијом и економским развојем, већ је првенствено одређен термином „индивидуалног људског бића“ (као дела своје еколошке средине, као носиоца права, као колективно биће и кроз статус жене), онда се лако може уочити да је овакво одређење отворило врата за улазак НВО на деполитизовани политички терен (исто). Како Јегер примећује, више се не ради о развоју који би био пројекат благостања за земље у развоју већ пре о „свеобухватном програму само-остварења сваког индивидуалног људског бића као таквог“ које не може бити део „бироградског благостања“ већ мора да буде „људско-центрирани развој“ који треба да „сведочи капацитету и вољи људи да 'преузму контролу над сопственим животима'“ (исто).

Да се ради о пројекту идеолошке хегемоније може се видети у речима Бутрус Галија да се подршка новом програму развоја треба добити кроз убеђивање, дебате и учешће а не кроз притисак. Да би се ово убеђивање завршило успешно оно мора бити „људско-центрирано“ и поготово НВО треба да узму учешће у том процесу (исто, 266). У складу са тиме је на Конференцију у Рију усвојена „Агенда 21“ као програм одрживог развоја у којем се поготово истиче важност учешћа жена, младих, урођеничких народа, НВО, итд. јер људско-центрични развој мора да има активно учешће људи „као пуних партнера, а не као прималаца политичких програма одозго-надоле“ (исто). Јегер износи оцену са којом се слажемо, а то је да „глобализовање управљаштва иза државе и државе благостања“ постиже учинак да је развој децентрализован и да постаје „иницијатива и одговорност индивидуа“ чиме се економски фактор вратио у „микроекономском неолибералном облику“ као ефикасно управљање људским ресурсима које зависи од индивидуалног избора и одговорности (исто, 267). Само што у овом раду „децентрализацију“ пре разумемо у оквиру „глобалне пирамиде моћи“, као део нивоа и редова који чине једну целину глобалног управљања. А микроекономски момент постаје доминантан управо кроз „одсутно присуство“, односно избацивање државе благостања је предуслов уласка микроекономије и спуштања развоја на лични, индивидуални ниво који се добро види у крилатици достојној Милсове социолошке имагинације коју поносно изговарају многи чланови НВО - лично је политичко.

Јегер примећује да и Бутрос Гали заправо још држи до постојања различитих нивоа будући да тврди како НВО индивидуама отварају простор за политичко учешће „изван владиних структура, али унутар јавне сфере која је раније схватана као практично искључиво провинција владе“ (исто, 269). У том смислу НВО чине један нови простор „изнад индивидуе, испод државе и преко националних граница“ који би према његовим речима могао „демократизовати системе“. Из Јегерове теоријске перспективе то значи да глобално цивилно друштво треба да постане „међународна јавна сфера која конституише функционално аутономни под-систем светске политике чије операције не могу бити редуковане или одређене путем унутрашњих политичких околности (на пример, државном моћи или интересима, или међународним организацијама)“ (исто). Штавише, НВО су заузеле позицију унутар међународне јавне сфере која им је омогућила да врше утицај на

владе и међународне организације или да их позивају на одговорност, док су упоредо са тиме могле пре да „ућуткују“ заједнице којима служе него да их представљају. Уместо да НВО представљају изазов систему, оне су пре постале део система, односно уместо да су учествовале у посматрању система и стварале „светско мњење“ указујући на слепе тачке и горуће проблеме, НВО су биле ограничење званичним структурама и показале недостатак сопствене аутономије: „Као прокламовани носиоци стандарда глобалног цивилног друштва, НВО су приказане као да говоре изван система. Међутим, у мери у којој су 'партнери' у глобалном управљању, оне су пре изазивале систем унутар система него што су били ривали или аутсајдери“ (исто, 270-1).

Разумљиво је да из тог разлога друштвени развој може бити схваћен само као развој унутар постојећег система и да по Јегеровим речима НВО „учествују у деполитизацији управљаштва друштвеним развојем и људском безбедношћу“ и да се старају да пруже што стручније знање, „пастирску бригу за становништво и индивидуе“, и да стога представљају „врсту нове светске полицијске снаге“ која је у служби промовисања неолибералног управљаштва (исто 271-2). Исход је да деполитизовано глобално управљање уместо истинских политичких изазова и решења нуди хуманитарне интервенције и помоћ, као и то да уместо суочавања са политичким питањима последица деловања тржишта и расподеле, тежиште прелази на развој људских ресурса и индивидуалног само-остваривања (исто, 272).

Такав учинак није само учинак НВО, већ смо њега узели као одредбу свих ИИА. Штавише, врло је интересантно какви учинци настају укрштањем различитих ИИА. Тако на пример НВО које учествују у трговини оружјем себе представљају као организације које се залажу за мир, безбедност и људска права, али уједно „прихватају параметре светског војног поретка као непроблематичне“ (Stavrianakis, 2012: 240). Тако долази до критике од стране „Amnesty International“ на рачун НАТО снага, али увек критика бива усмерена на повреду људских права, а никада на питање контроле наоружања. Иза овога се крије једна деполитизујућа пракса која каже да „Amnesty International“ реагује на кршење људских права само ако су она изазвана оружјем које је део међународне трговине и као таква подлеже „контроли извоза“. Према речима једног од члана ове НВО, организација би била „екстремно критична“ према коришћењу високотехнолошких НАТО бомби које би убиле цивиле, али британски огранак ове НВО не би коментарисао уколико је то учињено од стране британске војске јер је то питање људских права, а не трговине оружјем (исто, 241). Али ствар иде још дубље у деполитизовано-цинично-империјалном смеру када се узме у обзир да је ова НВО позвала америчке трупе на поштовање људских права и међународног хуманитарног права у Ираку уз критику употребе касетних бомби и позвала на престанак употребе овог оружја. Међутим, пошто ове бомбе нису део међународне трговине, ово питање није подигнуто на ниво контроле трговине оружјем. Исход је да ни једно оружје које је Војска САД-а користила у Ираку није означено као дискриминаторно и као такво подлегло контроли извоза наоружања: „Војна производња и употреба силе су тако скрајнуте као проблем трговине оружјем“ (исто, 241-2).

Да би се схватили идеолошки учинци довољно је упоредити следеће исказе ове НВО: „Јасно је да се нешто страшно догодило у ал-Хили 1. априла 2003. године. Десетине мртвих и рањених људи превезени су у болнице, њихова тела пробушена шрапнелима касетних бомби. Два камиона са мртвим цивилима виђена су испред болнице (...) Amnesty International је забринута да коришћење касетних бомби у ал-Хили и другде може допринети неселективним нападима и самим тиме грубом кршењу међународног хуманитарног права“ због чега се предлажу две мере

– престанак употребе касетне муниције и брзо уклањање неексплодираних бомби³⁰¹. С друге стране, рат у Украјини се види као „чин агресије и катастрофе људских права“ током које су руске снаге починиле ратне злочине у виду ван-правних егзекуција, бомбардовале цивилну инфраструктуру, депортовале цивиле итд. Додаје се да је ова НВО забележила десетине хиљада ратних злочина „укључујући сексуалне и родно-засноване злочине“. Стога генерални секретар закључује: „Будимо јасни: руке Владимира Путина и његових оружаних снага натоњене су крвљу. Преживели заслужују правду и репарацију за све оно што су преживели. Међународна заједница мора деловати непоколељиво до краја како би правда била задовољена“³⁰².

Дакле, овај контраст би требало јасно да покаже Јанусово лице не само „Amnesty International“, већ и *modus operandi* НВО које су део ИИА. Према империјалним интересима ће један случај проћи кроз деполитизацију и бити представљен као људска патња која настаје као последица деловања оружја. Деполитизовани дискурс стога бива усмерен само на оружје, дакле њега би требало укинути јер ствара „страшне догађаје“ и „забринутост“ јер долази до „грубог кршења хуманитарног права“. Али с друге стране када људску патњу треба политизовати онда се говори о „чину агресије“, о „катастрофи људских права“ коју нису изазвале руске касетне бомбе, већ Путин и војска Русије којима су „руке натоњене крвљу“ и због тога цела „међународна заједница“ мора да учини све како би „правда била задовољена“.

У том смислу смо овде изабрали приступ да нагласимо аспект деполитизујуће морализације, јер је ово свакако шире распрострањено деловање НВО и које се може пратити на најразличитијим примерима - ратови су само један део у широкој лепези пракси НВО. Друга страна медаље је политизујућа морализација, која као што су приметили Негри и Харт често представља први чин и припремање терена за војну интервенцију. Видећемо у следећем одељку да и када се припрема терен за војну интервенцију он се припрема деполитизованом терминологијом људске патње, људских жртви, угроженом безбедношћу итд. чиме се представља пре свега као морални проблем, а не као политички проблем. Оно постаје политичким проблемом тек онда када се друга страна означи као непријатељ људских права као што можемо видети и на примеру Путина и руске војске.

На крају, да не бисмо остали само на војном примеру, укратко ћемо погледати како НВО делују на унутрашњем плану и како деполитизују класна питања. Петрас на првом месту инсистира да сам термин грађанског/цивилног друштва представља идеолошки термин који погрешно представља да се ради о „јединственом врлом ентитету“ док је у стварности сачињено од различитих класа. У том смислу, највећу неправду радницима чине банкарни који их експлоатишу огромним каматама на дуговања или власници земљишта који избацују сељацима са земље итд. Термин цивилног друштва прикрива да постоје „дубоке класне поделе, класна експлоатација и класне борбе које поларизују савремено 'грађанско друштво'“ (Petras: 1999: 431). Према Петрасовом мишљењу, НВО службеници свесно раде на прикривању друштвених неједнакости јер су управо финансијски зависни од капиталиста према којима морају да оријентишу сопствене пројекте како би могли да наставе да чине део цивилног друштва. Стога се често могу видети напади цивилног друштва на државу у вези јавних програма и државних институција који се чине у име грађанског/цивилног друштва и тржишта, а у ствари у позадини лежи неолиберална идеологија према

³⁰¹ Цео извештај видети на сајту ове НВО: <https://www.amnesty.org/en/documents/mde14/134/2003/en/>

³⁰² Цело саопштене видети на сајту ове НВО: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/02/ukraine-one-year-after-full-scale-russian-invasion-victims-rights-must-be-at-the-heart-of-all-justice-efforts/>

којој државе треба више новца да улажу у сувениционисање извоза и отплаћивање јавног дуга, а не у социјалну политику (исто).

Управо се на томе заснива аполитични став НВО и инсистирање на само-помоћи. Штавише, то је начин како да се деполитизују и демобилишу масе сиромашних (исто, 435). На том плану НВО подржавају изборне процесе тако што сарађују са неолибералним партијама и масовним медијима, уједно избегавају питање империјализма, повремених радника и класне основе неолиберализма. Уместо тога НВО „дискутују о 'искљученима', о 'немоћнима', о 'родној или расној дискриминацији' без одлажења иза површног симптома и задирања у друштвени систем који производи те услове“ (исто). Идентитетска политика коју заговарају НВО је пре деполитизујућа него политизујућа. Петрас наводи пример како идентитетска политика не изазива мушку доминацију елита које учествују у ММФ-овим приватизацијама, већ се фокусирају на патријархат у домаћинству, породично насиље итд. чиме се „бори за родну једнакост унутар микросвета експлоатисаних људи у којима експлоатисани и осиромашени мушкарац радник/сељак постаје главни негативац“. Петрасово објашњење ових пракси је да ако би се НВО заиста укључиле у борбу обесправљених радника Бразила, Индонезије, Филипина итд. и када би подржали ниско плаћене учитељице из руралних насеља једноставно би империјални донатори укинули своје финансијске услуге (исто, 436).

Имајући у виду ове аргументе, јасно је зашто Петрас указује да сам термин солидарности губи смисао приликом коришћења од стране НВО. Према НВО дискурсу, свака страна помоћ која је усмерена некој осиромашеној групи је израз солидарности. Стога из њихове перспективе солидарност треба да се организује кроз „колаборацију и подређивање макро-економији неолиберализма“, а не да настане кроз класну солидарност потлачених група које се боре против страних и домаћих експлоататора (исто, 437). На истом трагу Петрас прави разлику између органског интелектуалца који треба да буде на страни друштвеног покрета у борби, заједно са њима делећи политичке последице, и између НВО интелектуалаца који су укоренењени у стране фондације, конференције и борбе посматрају тек као основу за коју ће добити финансирање пројекта. Према томе, солидарност за НВО раскида везу са ослобођењем кроз колективну борбу (исто, 438). Речено у духу водеће идеје овог одељка, солидарност је деполитизована и деполитизацијом је укључена у ИИА репродукујући владајућу идеологију. На том задатку се НВО показују као комплементаран апарат НАТО-у и ММФ-у, будући да ове две организације немају могућност идеолошке интерпелације кроз директно учешће у друштвено-политичким борбама и главним питањима која превазилазе чисти економски и војно-безбедносни ниво. НВО које су део ИИА деполитизованим морализовањем раде на репродукцији постојећег империјалног система који на првом месту узрокује многе проблеме, а онда их увија у моралне обланде и кроз финансирање НВО се показује као узрок решења, а не узрок настанка социјалних проблема. Тако и он делује превентивно на настајак кризе, и регулативно према већ постојећим кризама на нивоу идеолошке инстанце.

5.3 Хуманитарне интервенције као идеологија империјалних идеолошких апарата

Пре него што пређемо на главни део одељка у којем ћемо показати да хуманитарне интервенције представљају важан елемент ИИА, треба направити неколико ограда како би се избегли неспоразуми јер се налазимо на пољу термина који имају многа различита тумачења, те алтисеровски речено – термини су натопљени идеологијом (менталне слике помагања гладној и болесној деци, избеглицама, рањеним цивилима итд.) и тек једним спољним деловањем (интервенцијом) науке се може избећи идеологизација термина и доминантног дискурса хуманитаризма. Није свака хуманитарна акција уједно и хуманитарна интервенција и стога не долази у обзир постављање знака једнакости између њих. Као што ни свака хуманитарна интервенција није

хуманитарни империјализам. Такође, хуманизам и хуманитаризам не треба изједначавати. Како би ово било јасније у току излагања ће бити прецизније повучене линије дистинкције које ће бити јасније када буде уведен појам хуманитарног управљаштва. Пре тога, треба видети шта је „хуманитарни империјализам“ и у каквој вези он стоји са хуманитарним интервенцијама и ИИА.

О појму хуманитарног империјализма

Калхоун наводи да је у енглеском језику реч „хуманитарно“ (*humanitarian*) почела да се користи у XIX веку као реч блиска речи хуманизам (*humanism*) коју су користили они који су наглашавали Христову хуманост, али му нису признавали и божанство (Calhoun, 2004: 7). Према томе, реч се користила како би указала на људску патњу уопште и на напредак човечанства на отклањању патње. Такође, хуманитаризам је тада превазилазио ограничења националног или расног и заиста тежио да буде универзални пројекат у блиској вези са модернизацијом и еволуцијом (исто). У истом периоду се хуманитаризам доводи у везу са колонијализмом, а хришћански мисионари учествују у хуманитарним мисијама, раме уз раме са борцима против ропства, сиромаштва итд. Може се приметити да је хуманитаризам од самог настанка повезан са практичним деловањем које је засновано на одређеним моралним вредностима које укључују пораст симпатије и очекивања смањења људске патње (исто, 7-8).

Стога су мисионаре често пратиле лекарске мисије и хуманитарне организације које су представљале институционални облик деловања у периоду када државе нису имале интереса за такве подухвате. С обзиром да је идеологија „живљена пракса“ није изненађење да су тада настале идеје етичке обавезе да људи помогну другим људима који су у проблему, независно од њихове националности, религије, етничитета итд. Тада долази до настанка универзалистичког разумевања „голог живота“ (исто, 8). Међутим, још увек не постоји и једно светско деловање ових организација, али видимо да постоје клице за такав развој ствари. Ток историје је допринео да хуманитарне организације буду пре свега закупљене страдањима цивила у Првом светском рату, а потом и у Другом светском рату када долази до већих захтева за изградњом институција које би артикулисале хуманитарне норме и спречиле понављање нацистичких злочина (исто, 14). Два светска рата су значајно допринела да хуманитарне организације почну да делују на светском нивоу.

Међутим, прошло је скоро 40 година док није уведен термин „сложене хуманитарне ванредне ситуације“. УН је овај термин увео како би описао ситуацију у Мозамбику и затражио од држава снабдевање помоћи изван оквира стандардних споразума (исто, 15). После Мозамбика и после пада Берлинског зида овај термин почиње да се користи толико учестало да је почело да се говори о „таласу ванредних ситуација“ (исто 16). Пре него што наставимо даље према термину хуманитарног империјализма, подвлачимо да „талас ванредних ситуација“ такође почиње са империјалном фазом капитализма – дакле у периоду после Хладног рата. Тек са њима може у ужем смислу да се говори о хуманитарним интервенцијама на светском нивоу будући да подразумевају учешће УН-а.

Међутим, потребно је експлицитно позвати на опрез приликом коришћења термина хуманитарне интервенције и ванредних ситуација. Не може се једноставно империјализам „накалемити“ на хуманитаризам. Хуманитаризам се може широко описати, без претензија на прецизну теоријску дефиницију. Може се описати као етос, склоп сентимената, моралних императива који укључују и интервенције, али се може разумети и као облик управљања (Ticktin, 2014: 274). То су праксе које су у основи усмерене на чињење добра и побољшање људских услова живота, поготово у току криза и ванредних ситуација када се људска патња умножава. У ужем схватању то укључује слање хране, лекова, склоништа итд. (исто).

Ако би се задржало на овој дефиницији, онда би хуманитарне интервенције биле заиста добар пројекат. И у почетку он и јесте тако замишљен, односно колонијални Европљани су били згрожени „варварским обичајима, људским жртвовањима, окрутним казнама, везивањем ногу женама, итд.“ (Bricmont, 2007: III). Брикмон примећује да је у Европи постојало три типа реакција на ове сусрете са непознатим културама. Дошло је до пораста релативизма у којим се одбија прихватање објективних и универзалних стандарда који би одредили да ли је неки обичај варварски. Супротно томе, дошло је до пораста хуманитарног империјализма који је постојањем варварских обичаја легитимисао интервенције у виду ратова и мешања у унутрашње ствари³⁰³. А трећи тип који је настао је прихватање да постоје варварски обичаји уз тврдњу да интервенције чине више зла него доброг (исто).

Овакво разумевање хуманитарног империјализма је одговарајуће за почетак разумевања овог феномена као идеологије. Наиме, у империјалној фази је дошло до настанка политичког дискурса у којем је хуманитарна интервенција постала такорећи фолклорна. Готово свакодневно се у медијима могу чути разговори о кршењу људских права у Азији и Африци, о потреби заштите жена у муслиманским земљама, итд. (исто, 2). Али овај дискурс није тек реторика, већ га прати право на хуманитарну интервенцију које често бива обликовано у „дужност за интервенцијом“. Један од главних „ковача“ термина интервенције био је Кушнер (Bernard Kouchner) који је лукаво приметио да интервенција треба да буде глас жртви, а не глас држава. Према његовим речима, велики успех - који је готово револуционаран - управо почива у томе што су жртве постале део међународног права, а право на мешање (*droit d'ingérence*) је ушло у резолуцију УН-а (Allen i Styau, 2000: 821).

Наравно, поред држава су све чешће као апарати интервенције бивале НВО, међународне организације, мултинационалне корпорације и друге непрофитне организације које су свој легитимитет црпили преко међународних институција попут УН, норми и закона који се спроводе у име милости, бриге и одговорности као симбола хуманитаризма (Barnett, 2013: 380). Државе би свој интервенционизам представљале само као чиновне „просвећене државе“ које би силу користиле само онда када је то праведно, па чак и ако се то коси са међународним правом: „Сада ослобођене окова Хладнога рата и старомодних ограничења свјетског поретка, просвијећене су се државе могле с пуним жаром посветити мисији одржавања људских права и доношења правде и слободе народима који пате широм свијета, ако то буде потребно и силом“ (Chomsky, 2003: 38).

У строгом смислу говорећи, према међународном праву употреба силе је забрањена уколико је не одобри Савет безбедности УН-а, а то је могуће тек након што сва остала средства не успеју да допринесу решавању проблема. Међутим, Чомски (Noam Chomsky 1928-) примећује да постоји противречност између Повеље УН-а и Универзалне декларације јер Повеља забрањује свако насилно рушење државног суверенитета, док Декларација гарантује право појединаца против угњетачких држава. Приликом интервенције на Косову, САД су се позвале на Декларацију и интервенцију оправдале као хуманитарну - без одобрења Савета безбедности УН-а (исто, 119).

Према томе, шта нешто јесте хуманитарна интервенција, а шта није, пре свега је идеолошко питање и то ако можемо приметити дупло идеолошко питање. Оно је на првом месту по самој

³⁰³ Као пандан је настао у антропологији термин антрополошке хуманитарне интервенције. Ово је утицало на сам теренски рад антрополога тако што се предлагало напуштање „аналитичке дистанце“ и стварање емпатичних веза са испитаницима преко искустава њихових трауми. То је значило да антрополози напуштају релативизам, па чак и да раде под моралним императивом интервенције ради побољшања света (Ticktin, 2014: 277). У овом смислу је хуманитаризам као идеологија пробио унутар научног дискурса и у извесном смислу одредио антрополошке праксе у погледу саме методологије.

одредници идеолошко (онако како је нпр. представљено у тексту Универзалне декларације), а онда утицај „спољашње“ идеологије на сам текст Декларације интерпретира и хуманитарне интервенције води до „коначног одређења“. Ако се вратимо на Бартову теорију мита, хуманитарне интервенције овим путем постају мит, оне подлежу једном додатном померању првобитног знака (Универзална декларација) у систем новог означавања које спроводи сила која интервенише (САД/ ИИА), дакле померање унутар поретка идеолошке хегемоније. Ово „коначно“, митско одређење, видећемо касније, засновано је на интересима страна које учествују – страна која интервенише унутар неке државе има доминацију у одређењу хуманитарне интервенције.

Но, даље на идеолошком нивоу је хуманитарна интервенција повезана са моралом и у том смислу је деполитизована помоћу ИИА. Брикмон тврди да оправдавања хуманитарних интервенција долазе из два супротстављена етичка питања. Једно назива религиозним, мада не мора да се позива на Бога, већ на борбу између Добра и Зла³⁰⁴. Лоши момци „настају као демони ниоткуда, последице без узрока“ и да би се против њих борили мора се извући из летаргије и мобилисати сила Добра у једном вечном рату. Друго питање је материјалистичко или научно јер оно покушава да доведе у узрочно-последичне везе постојеће трагедије и злочине (Bricmont, 2007: 25). Колико год први приступ представља већу опасност, Брикмон подвлачи да оба табора заговарају хуманитарне интервенције и дају легитимитет војном деловању чија главна сврха више није одбрана сопствене земље већ помагање и спасавање потлачених народа. С тим што један табор (интелектуална елита) заговара хуманитарне интервенције као етички постулат на нивоу целог човечанства, а други табор (условно говорећи „народни“) заговара рат против тероризма и претњи од којих се мора бранити (исто, 50).

То нас доводи до хуманитарног управљаштва – до термина који ако можемо тако рећи „политизује деполитизованост“ и „деполитизује политику“. Постоји једна ужа дефиниција према којој се овај тип управљаштва фокусира на кооперацију држава и недржавних делатника која повећава благостање (Barnett, 2013: 381). Шири приступ који је инспирисан Фукоовим радом ипак тврди да је по среди „глобални пројекат обликовања живота, навика, диспозиција и институција како би се побољшало благостање људи“ (исто). Тако овај приступ више пажње посвећује учинцима средстава које треба да смање људску патњу него што се баве самом учинковитишћу. Прецизније речено, ова перспектива је блиска пост-хуманизму и хуманитарно управљаштво не посматра као нешто што је добро по себи, већ испитује последице према томе да ли оне служе еманципацији и доминацији. То значи да овај приступ држи до појма моћи и да то што хуманитарно управљаштво ради у име жртава не значи да је оно раздвојено од владања/управљања које је засновано на моћи (исто, 382). У одељку о НВО смо говорили како НВО управо ово покушавају да мистификују, да односе моћи и политику поставе у други план истичући моралне вредности које су изван сваког политичког компромиса. Из тог разлога критички приступ хуманитарном управљаштву испитује друштвене и политичке процесе који дефинишу шта нешто јесте хуманитарна ситуација која захтева интервенцију, рачунајући да односи моћи овде имају важног удела (исто).

³⁰⁴ Ова перспектива се врло јасно може уочити у говору председника Буша на годишњицу инвазије на Ирак: „Ми волимо живот, живот дат нама и свима другима. Верујемо у вредности које држе до људског достојанства, и толеранцију, слободу и право савести. И ми знамо да овај начин живота вреди бранити, Не постоји неутрални терен – нема неутралног терена у борби између цивилизације и терора зато што нема неутралног терена између добра и зла, слободе и ропства, живота и смрти“ (цит. пр. Davidson, 2012: 146-7).

Ако можемо тако рећи, овај приступ открива „мрачну страну“ хуманитарног управљаштва тамо где налази деполитизујуће учинке хуманитарног дискурса, поготово када грубо дели аспекте на политичке и на етичке, а што води ка томе да се забашурују политички узроци сукоба (исто, 384). Штавише, сам дискурс је постављен тако да је свет сачињен од спасилаца и жртви и да су жртве беспомоћне, немоћне и самим тиме неспособне за делање: „Једна последица овог дискурса 'жртве' је скривање капацитета становништва да сачува себе и чак да делује стратешки и манипулише у своју корист изван интервенција“ (исто). У складу са тиме медијима круже слике странаца које саме по себи постижу учинак удаљавања од анонимне жртве која обично нема симболе националне или друге припадности (Calhoun, 2004: 21). Циљ ових слика је да створе осећај ванредног стања и кризе код гледаоца који се налази на безбедној удаљености од таквих проблема у Европи, САД-у итд. Слике производе симпатију према жртви која се посматра као апстрактни човек, човек у невољи који није укорењен у своју нацију, религију, сродство или било који други идентитет. То је универзалан човек и његов голи живот (исто). Дакле, реч је о деполитизованом човеку, апстрахованом од свих конкретних друштвених веза. Но, да не би било забуне, овде не критикујемо могућност овакве апстракције, већ критикујемо (де)политичке последице које у потпуности занемарују друштвене узроке као и могућности друштвеног делања који би „људе“ организовао у политичку групу. Сасвим је логично да онда апстрактном човеку остаје само „голи живот“, јер све осим ове „праматерије“ подлеже друштвено-економско-идеолошко-политичким утицајима.

Стога хуманитаризам захтева да се апстрактним људима пружи помоћ, али ни само пружање помоћи није једноставно из више разлога. Наиме, приликом хуманитарних акција постоји неколико основних принципа међу којима је изузетно важна непристрасност (Barnett, 2018: 2). Свакоме се мора помоћи према њиховим потребама без обзира на то коме се помаже. Затим се мора испунити принцип неутралности који налаже да хуманитарно деловање не помера тас на ваги у корист неке стране. И последњи је принцип независности који налаже да не постоји било каква веза са неком од страна које су укључене у сукоб. Барнет луцидно примећује да су ово принципи који су учинили хуманитарце аполитичним и тиме уклесали пут њиховом успеху (исто).

Дакле, следећи наведене принципе, само под условом да су ови принципи испуњени можемо говорити о хуманитарној акцији, хуманитарној интервенцији и хуманитаризму. Кршење неког од ових принципа нам не оставља друго до да говоримо о хуманитарном империјализму. У том смислу, хуманитарне интервенције морају бити одобрене од Савета безбедности УН-а и потом морају бити непристрасне, неутралне и независне. Оног момента када хуманитарне интервенције бивају делом ИИА, када су вођене под ритуалима „одвраћања“, „условљавања“ и „морализације“ оне крше сва три принципа и постају део империјалног деловања.

Међутим, проблем је што ствари никада у пракси нису тако једноставне. Хуманитарни империјализам покушава да се прикрије унутар поменутих принципа. То можемо видети на примеру књиге, тј. извештаја који је приредила Међународна комисија УН-а о интервенцији и државном суверенитету под називом „Одговорност за заштиту“ (*Responsibility to Protect*). У овом документу се међу главним принципима наводи да су државе још увек примарно одговорне за заштиту свога народа. Међутим, као да се овај принцип употребљава не у корист државе, већ против ње јер се већ у следећој реченици наводи да ако „становништво пати под озбиљном штетом као последица унутрашњег рата, побуне, репресије или неуспеха државе (*state failure*), и ако држава о којој је реч није вољна или није способна да то заустави или спречи, онда принцип не-интервенције подлеже под међународну одговорност за заштиту“ (*Responsibility to Protect*, 2001: XI).

Одговорност за заштиту садржи три елемента. Она је састављена од одговорности превенције која значи „адресирање корених узрока и директних узрока унутрашњег конфликта и других људски изазваних криза“, затим од одговорности реакције која значи „одговорити на ситуације убедљивих људских потреба (*compelling human need*) са одговарајућим мерама које могу укључити присилне мере попут санкција и међународних истрага, а у екстремним ситуацијама војном интервенцијом“. И трећа одговорност се односи на реизградњу која се састоји од „пуне помоћи за опоравак, реконструкцију и помирење, адресирајући узроке штете за које је интервенција осмишљена да заустави и спречи“ (исто).

Војна интервенција се у овом документу легитимише „праведним поводом“ који значи да је у некој земљи дошло до огромног броја изгубљених живота који су резултат осмишљених државних деловања или државне неспособности и невољности да их спречи. Такође, у праведан повод спада и постојање актуелног или осмишљеног етничког чишћења. А као институционални оквир који треба да пружи легитимитет војној интервенцији предлаже се Савет безбедности УН-а уз напомену да пет чланица не треба да користе вето у оним ситуацијама где нису угрожени витални интереси³⁰⁵ њихових држава. Уз напомену да треба да постоје јасни циљеви и заједнички војни приступ, јединство команде, као и „максимална могућа координација са хуманитарним организацијама“ (исто, XII-XIII). Координација је идеолошки неопходна како би се могао успоставити појам хуманитарне интервенције. С тим у складу се експлицитно наводи да су интервенције које се спроводе против државе или њеног вође спроведене у хуманитарне и заштитничке сврхе (исто, 8).

Али то није „чисто“ идеолошки маневар који би требало да створи лажну свест или лажну слику и прикрије праву природу хуманитарних интервенција. То је веома важан елемент хуманитарног управљаштва које је састављено од спајања моралних сентимената и политике (Fassin, 2011: 1). То значи да у управљање као „сет процедура и деловања која се спроводе у циљу руковођења, регулисања и подржавања егзистенције људских бића“ сада улазе специфично одређена хуманитарност као универзално схваћено човечанство које садржи „афективно кретање људи према својим ближњима (људскост)“ (исто, 1-2). Како Фасен (Didier Fassin 1955-) примећује, управо ова људскост отвара простор за интервенције, јер ако се држимо принципа да смо сви део универзалног човечанства, онда морамо бити обавезани на људскост и пружање помоћи другима. И баш због тога он поставља обавезу критике самилости (*compassion*) и доминације која настаје преко ње, а доминација није последица психолошке, већ политичке асиметрије: „Када се самилост спроводи у јавном простору, она је увек управљана одозго на доле, од моћнијих према слабијима, крхкијима, угроженијима – онима који уопште могу бити конституисани као жртве несавладиве судбине“ (исто, 4).

Ово спајање моралних сентимената и политике у хуманитарном управљаштву нас враћа на ритуале деполитизације, на деполитизовање друштвених односа: „Активизам људских права воли себе да представља као анти-политику, у одбрани универзалних моралних тврдњи које су осмишљене да делегитимишу 'политичко', тј. идеолошко или секташко оправдање злоупотреба људских бића“ (Ignatieff, 2011: 292). Али Игњатиев (Michael Ignatieff 1947-) као један од водећих заговорника људских права и један од твораца документа „Одговорност за заштиту“ тврди да у

³⁰⁵ Приметимо и овде дискурс „голог живота“ који се користи на чланице Савета безбедности. Зашто би чланице морале да буду против и уложе вето на хуманитарну интервенцију која не угрожава њихове „виталне интересе“? Ако на првом месту неке државе интервенишу у вези нечега што није њихов витални интерес, зашто онда неке друге не би то спречиле уколико би имале разлога да то спрече? Зашто би овде важила друга правила за улагање вета?

пракси није могуће остварити неутралност и непристрасност и универзалну бригу о правима сваког човека. Активизам по његовим речима „значи заузимање страна, мобилисање учесника који су довољно моћни да присиле насилнике да престану. Као последица, учинковит активизам људских права је принуђен да буде пристрасан и политички“ (исто). Стога он раздваја оно што ми зовемо идеолошким и политичким, те тврди да морални универзализам не треба да изузме политику, већ да дисциплинује учеснике и њихову пристрасност и не допусти да њихова убеђеност у исправност занемари њихове једнаке обавезе према правима друге стране (исто).

Истовремено је веома опрезан и критикује „велику илузију“ да су људска права изнад политике и да је њих могуће користити као „штихове“ у политичким сукобима. Према његовом мишљењу, људска права треба да учине да обе стране препознају право друге стране и да свој сукоб не посматрају кроз борбу исправног и погрешног (исто, 301). Уједно тиме људска права постају политика јер се морални циљеви морају помирити са конкретним ситуацијама и средствима која учествују у борби, уз прихватање да поједина кршења људских права не могу бити толерисана и да не подлежу компромисима. То значи да одређена тлачења није могуће отклонити аргументованом расправом и да у одређеним ситуацијама „људска права као политика постају борбени поклич, позив на оружје“ (исто).

Тиме се враћамо на раније наведену Шмитову тезу да су морална питања политичка онда када групишу око себе таборе који се налазе у борби. Али људска права су можда отишла и корак даље јер су увела „нову моралност међународних односа, начин вођења политике према моралним нормама и правилима“ (Douzinas, 2003: 161). С једне стране су учинила превазиђеним стари евроцентризам и религијско оправдање праведног рата, а с друге стране су отворила пут за „прво право универзално морално оправдање за коришћење силе“ (исто). Тиме је створен поредак у којем се свако ко му се противи представља као криминалац против кога се потом спроводи „полицијска операција у намери спречавања, одвраћања и кажњавања пре криминалног преступника него политичког противника“ (исто, 171-2). Дузинас у томе види велику опасност, а то се слаже са нашим увидом да ИИА не само да регулишу већ и стварају кризе: „Када моралност замени политику и војна акција врши полицијски посао, онда осећај перманентне кризе са понављајућим ванредним ситуацијама постаје доминантна“ (исто, 176). Он додаје да у оваквом контексту долази до могућности сталних војних акција јер се увек може пронаћи морални разлог за интервенцију (исто).

„Историјска иронија“ је да перманентност војних акција почива на либералној идеји вечног мира. Управо се либерално инсистирање на биополитичком промовисању живота, уз космополитске и хуманитарне вредности, појављује као повод да се радикално различити начини живота прогласе као опасност за човечанство (Davidson, 2012: 144). Тако је хуманитарна интервенција у Босни и потом на Косову била пре свега оправдана моралним вредностима које су тада достигле ниво у којима су се готово изједначиле са интересима НАТО-а: „НАТО снаге су интервенисале да би вредности превладале, да би сачувале територијални интегритет околних земаља и најважније од свега, да би демонстрирале кредибилност НАТО-а када је суочен са изазовом пркосног вође једне мале државе“ (Ignatieff, 2001: 314).

Хабермас (Jürgen Habermas 1929-) је још одлучнији у одбрани исте тезе. За њега ваздушни напади на СРЈ представљају „систематски покушај минимизовања цивилних жртава што обавља важну легитимизујућу функцију“ (Habermas, 1999: 263). Он такође благонаклоно гледа на „припитомљавање“ природног стања између држава помоћу људских права које међународно право трансформише у право глобалног грађанина (исто). Ово је важно јер су се САД и земље ЕУ у Рамбујеу представиле као снага која је била спремна да под претњом војне силе спроведе

„либералне услове за аутономију Косова унутар Србије“³⁰⁶, а што је примећује Хабермас по класичном међународном праву схваћено као мешање у унутрашње послове и самим тиме би интервенција била забрањена. У том смислу је за њега интервенција на Косову искорак од класичног међународног права према космополитском праву глобалног друштва (исто, 264).

Хабермас такође примећује да су САД као суперсила преузеле на себе спровођење политике људских права као националну мисију која следи премисе политике моћи, док већина влада ЕУ посматра политику људских права као „пројекат посвећен систематској легализацији међународних односа“. Осим тога, према Хабермасовим речима, САД су преузеле задатак суперсиле према којем оне треба да осигурају поредак у систему држава који је слабо регулисан од стране УН-а. Такву политику он означава као комбинацију хуманитарне несебичности и империјалне логике моћи која има дугу традицију од узимања учешћа у Првом светском рату (исто, 269).

С обзиром на историјске околности које познајемо, можемо отворено преиспитати колико тако представљена позиција уопште одговара Кантовом вечном миру на који се позива. Премисе Кантовог вечног мира су да „ниједан уговор не треба сматрати мировним ако је склопљен тако да прећутно садржи повод будућег рата“ (Kant, 1973: 135). Није ли тзв. мировни споразум у Рамбујеу управо садржао повод будућег рата будући да је подразумевао улазак страних трупа на територију Косова и Метохије? Даље, Кант је тврдио да би стајаће војске требало да временом потпуно нестану јер њихово постојање уједно значи претњу ратом другим државама – није ли улазак НАТО трупа и нешто више од претње? Поврх тога, саме војне трупе по Кантовом мишљењу подстичу такмичење у наоружавању „а како то захтева велике издатке, мир коначно постаје још мучнији од кратког рата, па такве војске бивају саме по себи узрок нападачких ратова“ (исто, 135-6). И наравно, Кант је јасно тврдио „ниједна држава не сме се насилно уплитати у уређење и управљање друге“ (исто, 136-7). Све премисе су заправо брутално прекршене, не само у случају Косова него и другде где је империјална логика моћи била одевена у „хуманитарне несебичности“. Из свега наведеног може се закључити да су прекршени не само Кантови принципи вечног мира, већ и принципи који неко делање чине хуманитарним.

Наравно, нису сви утицајни филозофи следили Хабермасов пут. Бадју представља сасвим супротно гледиште Хабермасу тврдећи да „само-центрирање САД-а“ према којем се одбацује било каква брига у остатку света која се не тиче њихових интереса у ствари представља потврду да за Американце свет нема објективну егзистенцију. За њих је свет само позорница њихових интереса у којем се свака ситуација одмерава према томе да ли је претња или проспект за „амерички начин живота“ – начин живота којем би требало цео свет да тежи (Badiou, 2006: 43-4). Стога је за Бадјуа САД империјалистичка сила без империје, хегемона сила без територијалности или линије фронта. Она свет дели у зоне³⁰⁷, те сваки део света који се разуме као зона виталног интереса може постати део америчке бриге, док их зоне неинтересовања не дотичу. Уколико се у тим

³⁰⁶ Филозофу таквог реномеа не приличи овако „слабашна“ идеологизација проблема. Сигурно да је Хабермас знао да Споразум у Рамбујеу у Анексу Б подразумева да наоружане НАТО трупе имају приступ не само на простору „либералне аутономије Косова“, већ на простору целе СРЈ, а поред приступа имају имунитет у односу на све судске процесе СРЈ (видети овде стр. 79-84: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/990123_RambouilletAccord.pdf). Либералне услове аутономије за Косово пратили су окупациони услови за СРЈ.

³⁰⁷ Бадјуова теза о зонирању има потврду у речима саме америчке државне секретарке Олбрајт која је у говору на Универзитету у Тенесију (Tennessee State University) поделила све земље света у три групе: оне које разумеју правила, земље у транзицији које уче правила и одметничке државе које нису део међународног система и које раде на његовом уништењу (Антонић, 2023: 174-5). Наравно, одметничке државе су предмет хуманитарних интервенција и „довођењу к познанију права“.

зонама неколико милиона Африканаца боре са ХИВ то није проблем за САД. Али тамо где се налази зона интереса тамо су могуће „америчке војне интервенције више као тип рације него колонијални тип“ (исто, 45). Колонијални типови интервенције су се водили логиком „завади па владај“, док САД третирају да је свет бесконачан и да с обзиром да не постоје фиксирани границе онда не би требало ни делити га: „За америчку владу не постоје земље, ни државе, ни народи. Постоје само зоне у којима све може бити уништено без обзира колико идеја америчког комфора може бити под питањем у овим зонама“ (исто, 46). Према томе, за Бадјуа „хуманитарна несебичност“ може бити само идеолошка маска онога што је ту суштинско – империјална логика моћи. Стога и он примећује да хуманитарне интервенције делују преко НАТО-а као „оружаног крила демократије и мњења“, преко читавог света који се састоји у фрази међународне заједнице, као и под легитимизацијом судске власти која доприноси стварању норми. Њима се придружује филозофија људских права и полиција у униформи америчке војске - и на крају Међународни кривични трибунал (исто, 68).

Сада ћемо се осврнути на историјат и погледати како је дошло до ове комбинације елемената које до данас чине осовину хуманитарних интервенција. Првенствено ћемо се држати примера интервенције у СРЈ, али ћемо погледати и друге случајеве. Након тога свако може сам да процени да ли су истинитије Хабермасове или Бадјуове тезе. Да ли је у хуманитарним интервенцијама доминантна империјална логика или хуманитарна несебичност.

Кратак историјат хуманитарних интервенција

Већ смо поменули да су постојала мишљења како су колонизаторски процеси у ствари хуманитарне интервенције. Брикмон наводи да су британски либерални империјалисти приметили да стране интервенције које се представе као морални крсташки ратови прибављају велику народну подршку. А истим путем је ишао и белгијски краљ Леополд II који је освајање Конгоа оправдао борбом против арапских трговаца робовима, док Брикмон цинично примећује да белгијски третман Конгоанаца баш и није споменик људских правима (Bricmont, 2007: 48).

Након Британаца и Белгијанаца наставили су даље да корачају истим путем Јапанци приликом упада у Манџурију што је оправдано као одбрана од кинеских бандита и Мусолини приликом инвазије на Етиопију који је такође ослободио робове (Chomsky, 2003: 121). А нико други до Хитлер је окупацију Чехословачке оправдао као окончање етничког насиља и очување немачке и чешке индивидуалне националности, а Хитлерову хуманитарност је „спознао“ и словачки председник који је тражио да Словачку прогласе својим протекторатом (исто).

У време Хладног рата су хуманитарне интервенције ретке, а једна од њих је спроведена у Бијафри (данас Нигерија, Бијафра је постојала само у те три године рата) у садејству Црвеног крста и УНИЦЕФ-а који су предводили разне НВО које су тада учествовале у хуманитарним активностима приликом ратних дешавања (Allen i Styau, 2000: 829). Тада је на сцену ступио и Кушнер који је организовао Међународни комитет против геноцида у Бијафри и који је после нигеријске победе и окончања рата учествовао у хуманитарним активностима након земљотреса у Перуу, потом у Палестини након масакра које је спровела јорданска војска, да би на крају Кушнер преузео вођство и основао засебан НВО под добро познатим називом „Лекара без граница“ (исто, 830).

Тада је успостављена мрежа сарадње између УН и НВО које су већ утабаним путем спроводиле хуманитарну помоћ и тако успевале да делују преко граница унутар ратом захваћених територија. Озваничење ове политике је дошло 1988. године када је Генерална скупштина УН-а усвојила резолуцију 43/131 у којој се није доводила у питање сувереност држава, али се зато

препознала важност међународне заједнице приликом заштите жртава, уз напомену да „остављање жртава без хуманитарне помоћи сачињава претњу по живот и увреду људском достојанству“ (исто, 831-2). У Резолуцији се тврдило да би међувладине и невладине организације требало да сарађују под искључиво хуманитарним мотивима и да захтевају од држава да се омогући транзит хуманитарне помоћи (исто).

Годину дана пре усвајања резолуције Кушнер је радио на њеном популаризовању у Француској где је организовао конференције држећи агенду искључиво на питањима медицинске помоћи. Успео је да придобије и подршку Митерана који се слагао око одбране људских права у Трећем свету, а истог става је био и тадашњи премијер Ширак (Jacques Chirac). Након француских избора 1988. године и уочи годишњице Декларације о правима човека, Кушнер постаје државни секретар за хуманитарне акције (*secrétaire d'État à l'Action humanitaire*) и министар здравства. Према самим његовим речима, УН резолуција није само прихваћена под његовим утицајем, већ ју је он сам писао уз помоћ људи из његовог кабинета (исто, 835).

Кушнерове активности се потом шире током рата у Сомалији 1992., као и у Босни. Тада је заговарао војну интервенцију у Сомалији коју је медијски припремао тако што је француске ђаке молио да донирају пиринач за Сомалијце. Учинак на јавно мњење француског народа је био успешан јер се пробудила спремност да се „нешто учини и помогне“, док у војним круговима тада није постојала подршка за његове акције. Све док Савет безбедности УН-а није одобрио резолуцију 683 и војну интервенцију у Сомалији. Француска је послала 1700 војника, што је била велика победа за Кушнера и његову идеју права на мешање (*Le droit d'ingérence*) (исто, 837).

Исте године је у УН-у основан Департман за хуманитарне послове који је 1997. преименован у Канцеларију за координацију хуманитарних послова која постоји до данас. Међутим, ово тело није успевало да придобије значајна буџетска средства те је било принуђено на зависност од добровољних прилога држава чланица (Calhoun, 2002: 19-20). Према Калхоуновом мишљењу, ово тело никада није успело да дође до значајних финансија јер је морало да учествује у конкуренцији са осталим организацијама које такође добијају новац од различитих донатора. Као исход је проишло то да УН мора да сарађује са националним телима за ванредне ситуације и великим бројем приватних организација које имају сопствене циљеве и стручно особље које на томе прави каријере: „Менаџери брину о новцу за своје организације колико и за најефикаснију алокацију конкурсишћим хуманитарним трагедијама“ (исто).

Разумљиво за КНП, настало је тржиште хуманитарних акција. Процењено је 2004. да је реч о индустрији која годишње „обрне“ десет милијарди долара, а добила је и хуманитарни сајам који је одржан у Дубаију. Разне агенције и НВО су на сајму могле да потраже најбољу понуду постелине, комарника, лекова и панцира (исто, 24). Од тада је тржиште знатно проширено, па према подацима УН-а за 2019. годину само планови УН-а су захтевали 29,7 милијарди долара, од којих је придобијено 18 милијарди. Уз остале организације је прикупљена укупна сума од 24,1 милијарде долара.³⁰⁸

Према подацима НВО *Development Initiatives*³⁰⁹ за 2022. годину је укупна хуманитарна помоћ повећана на чак 46,9 милијарди долара, уз напомену да је преко УН-а тражено рекордних 54,9 милијарди долара хуманитарне помоћи – великим делом као последица рата у Украјини. Према

³⁰⁸ Видети овде: <https://financing.desa.un.org/iatf/action-areas/international-development-cooperation/humanitarian-finance-and-peacebuilding>

³⁰⁹ Цео извештај видети овде: <https://devinit.org/resources/global-humanitarian-assistance-report-2023/key-trends-humanitarian-need-funding-2022/>

њиховим подацима, 406 милиона људи у 82 земље треба хуманитарну помоћ. А помоћ долази у највећем износу од држава и ЕУ (38 милијарди од тога 15 милијарди од САД, 5,3 од Немачке, 4,1 од ЕУ институција, итд.) док од приватних донатора стиже 8,8 милијарди долара. У ове цифре не улазе финансије које долазе од стране ММФ-а, али није згорег додати речи бившег директора ММФ-а Камдесиса (Michel Camdessus, 1987-2000) који је улогу ове институције видео у „прихватању мера са најмањим трошковима из хуманитарне перспективе и које представљају најкраћи пут до разрешења катастрофалних ситуација у којима су сиромашни прве жртве“ (Touissant i Millet, 2010: 86).

Но, за почетак значајнијих хуманитарних интервенција биле су потребне прве жртве на простору бивше Југославије. Данас нема пуно сумње да су интервенције у Југославији биле кључна тачка у коришћењу војне силе приликом спровођења хуманитарних интервенција (Calhoun, 2004: 29). Штавише, генерални секретар УН-а Кофи Анан је септембра 1999. године на Генералној скупштини изјавио како Савет безбедности није успео да реагује у Руанди и на Косову, те у складу са тиме најавио да ће у будућности чланице УН-а морати активније да раде на налажењу заједничког приликом подржавања принципа Повеле и одбране човечанства. Јер ако то не учине, онда ће „колективна савест човечанства“ упасти у опасност тражења мира и правде на другом месту (Responsibility to Protect, 2001: 2).

Деведесете године су биле године у току којих су либерали и УН радили на развоју међународне норме хуманитарне интервенције и управо у том периоду долази до великог пораста интервенција у односу на период Хладног рата. Наиме, само у периоду 1990-2000 је спроведено 56 интервенција под капом УН-а, док су за време читавог трајања Хладног рата биле изведене само 22 интервенције (Davidson, 2012: 129). Игнатијев примећује да је пад комунизма оставио празан простор за интервенције у име „деликвентских или пропалих држава“ (*delinquent or collapsed states*), али да интервенције нису успеле у појашњавању разлика између права државе и права народа који су можда у њима потлачени. Штавише, он примећује да су интервенције Запада пре радиле на угрожавању легитимности правих стандарда и све више посматране као морални империјализам „који је подједнако бруталан и праведан као само-обмањујућа колонијална охолост“ (Ignatieff, 2001: 299).

Па ипак у државама НАТО чланица је у том периоду подршка хуманитарним интервенцијама била толико велика да Брикмон тврди како се нашао „потпуно изолованим“ приликом интервенције 1999. на СРЈ будући да је у Француској постојала тек неколицина десничарских реал-политичара који нису видели интерес Француске у служењу Немачкој и САД-у у рату против Србије. Док су на левици хуманитарне интервенције „скоро једногласно усвојене“ и остале активне у реторици током целог трајања окупације Ирака (Bricmont, 2007: I). Како примећује Брикмон, на француској интелектуалној сцени је дошло до пада системске критике моћи коју су предводили Сартр и Фуко и на њихово место су дошли „нови филозофи као медијске звезде“ које су у првом реду браниле људска права користећи их као „основни аргумент у новој политичкој офанзиви против социјалистичког блока и земаља Трећег света“ (исто, 44).

На ширем, међународном деловању, Косово је послужило Западним интелектуалцима да оправдају право на унилатералне интервенције (Chomsky, 2008: 13). Хавел (Vaclav Havel) је био једна од водећих фигура која је у америчким медијима и водећим часописима оправдавао бомбардовање СРЈ као историјску прекретницу међународних односа јер су по први пут људска права неког народа била несумњиво на првом месту. Хавел је у своју реторику уврстио и неки тип епске наративизације тврдњом да су просветљени напори генерација демократа после катастрофе светских ратова најзад еволуцијом цивилизације довеле човечанство у стање да препозна да су људска

бића важнија од националних држава (исто). Стога је за Хавела рат на Косову или прецизније речено бомбардовање Југославије било први рат у историји који се водио у име принципа и вредности, а не националних интереса: „НАТО се бори из бриге према судбини других. Он се бори зато што пристојна особа не може стајати и посматрати систематско државно управљано убијање других људи. Савез је делао из поштовања према људским правима, како савест и легални документи налажу“ (исто). Да је Хавел људска права разумео као идеологију сасвим је јасно из његових речи које је упутио Конгресу САД да „кичма наших акција мора бити одговорност, одговорност за нешто више од моје породице, моје државе, моје компаније, мог успеха“ (исто, 14).

На истим таласним дужинама са Хавелом је био председник Клинтон који је оправдао лансирање првих крстарених ракета на СРЈ тиме што је било потребно зауставити етничко чишћење и да би се остварила стабилност Источне Европе. Он је изјавио да бомбардовањем „ми подржавамо наше вредности, штитимо наше интересе и унапређујемо ствар мира“ (цит.пр. Chomsky, 2003: 37). Сам говор је био назван „Праведан и нужан рат“ који је он оправдао између осталог тиме што би колебање САД довело до велике моралне и стратешке несреће „албански Косовари постали би људи без домовине који ви живјели у тешким увјетима у неким од најсиромашнијих земаља Еуропе“ (исто).

На Клинтону се надовезао британски премијер Блер (Tony Blair) током трајања рата, тј. пред сам завршетак 4. јуна 1999. Рат је оправдао као праведан и моралан јер није заснован на територијалним амбицијама већ на вредностима: „Научили смо двапут до сада у овом столећу да удовољавање (*appeasement*) не функционише. Ако дозволимо да зли диктатор не буде изазван, мораћемо касније да пролијемо бесконачно више крви и богатства да га зауставимо“ (цит.пр. Fairclough, 2002, 148). У том периоду је Блер створио слику моралног праведника и чврстог вође који је активно радио на промовисању рата на Косову како у Британији тако и у САД-у. Он је истицао да Косово мора да се посматра у контексту глобализације и међународне међузависности у економском, политичком и безбедносном смислу и да фокус мора бити на „принципима доктрине међународне заједнице и институцијама које их доносе“ (исто, 148-9). Такође је истицао да „међународна заједница значи да прихватате судове међународних организација чак и онда када вам се они не свиђају“, а то посебно по његовом мишљењу може да се примети на примеру двојице „опасних и немилосрдних људи – Садама Хусеина и Слободана Милошевића“ (исто, 149). Јер ако НАТО не би успео да победи на Косову, то би отворило врата за следећег диктатора који би претњом оружане силе покушао да наруши међународни поредак (исто, 149-50). Из тог разлога је најургентније питање спољне политике идентификовати околности у којима се могуће активно мешање у сукобе других народа (исто).

Дакле, Хавел, Клинтон и Блер су веома јасно изнели идеолошку основу за бомбардовање СРЈ. Међутим, врло је важно имати у виду америчко „зонирање“, јер као што Чомски примећује морални аргументи су мање важни приликом те интервенције. Пример који то осликава је Турска и стање мањинских права Курда који никада нису добили такву важност као права косовских Албанаца. Не због моралних разлога већ зато што „Србија спада у оне непристојне невјернике који ометају установу глобалног сустава под америчком доминацијом, док је Турска лојална клијент-држава која знатно доприноси том пројекту (Chomsky, 2003: 47).

Међутим, било би превише просто овде идеологију одбацити као лажну свест, јер заиста постоји основа за тврдњу да овакве хуманитарне тезе које су преузели многи интелектуалци не представљају ништа више од лажне свести, поготово на случају Косова. Али је свакако корисно „деконструисати“ је како је то учинио Чомски позивајући се на више различитих извора политичко-интелектуалне елите САД-а. Међу њима се издваја историчар Бачевич (Andrew Vasevich)

који је тврдио да је бомбардовање Србије као и интервенција у Босни пре свега спроведена због кохезије НАТО-а, кредибилности америчке моћи и одржања америчког примата у Европи (Chomsky, 2008: 17). Службеник саме Клинтонове администрације Строб Талбот (Strobe Talbott) изјављује да је интервенција на Косову спроведена због „југословенског отпора ширим трендовима политичке и економске реформе“, а не због патње косовских Албанаца (исто, 18). Историчар Киган (John Keegan) је интервенцију видео као победу за Нови светски поредак, а не за праведну ствар која је лежала у поводу интервенције. Интервенција је била порука да као што је Милошевић поражен тако ће бити поражени и други Милошевићи широм света и да је та победа значила да је безбедност светског поретка повећана (исто, 175). Секретар одбране Вилијам Коен (William Cohen) и начелник Здруженог генералштаба Хенри Шелтон (Henry Shelton) су у јануару 2000. изјавили да су примарни мотивациони фактори за интервенцију били: „1. Осигурање стабилности Источне Европе, 2. Спречавање етничког чишћења, 3. Осигурање кредибилитета НАТО-а“ (Chomsky, 2015: 29). Док је саветник Националне безбедности Сенди Бергер (Sandy Berger) додао да други разлог није био довољан, јер да за интервенцију улог мора бити национални интерес, дакле први и трећи разлог. И под трећим разлогом Чомски тврди да кредибилност НАТО-а у ствари значи кредибилност САД-а и да подривајући елементи (*disorderly elements*) морају знати која ће цена бити плаћена ако доведу у питању америчког господара. Наравно, Чомски примећује да први разлог стабилности у ствари значи да је регион стабилан онда када је инкорпориран у глобални систем доминације САД-а, са одобреним интересима које треба следити и исправним центром моћи на челу (исто, 30).

Дакле, није спорно да хуманитарне интервенције не одговарају сасвим идеолошком садржају који заговарају, да постоји извештај раскорак између дискурса, праксе и стратешких циљева. Тј. идеологија има важност у свом сопственом пољу, ако можемо рећи у пољу дискурзивне праксе и идеолошких стратегија, као посебне идеолошке инстанце. Зато је важно још неколико ствари рећи о идеологији хуманитарних интервенција. Чомски примећује да Клинтонова доктрина садржи „нови хуманизам“ који се разликује од идеолошког деловања током хладног рата. Тада је по речима Саветника за националну безбедност Ентонија Лејка (Anthony Lake) главно средство било обуздавање глобалних претњи путем демократије и отворених тржишта, али да је крајем рата отпочела ера интервенционизма (Chomsky, 2008). Како Чомски оцењује, више није било питање хоће ли бити интервенција већ је само било питање да ли ће се оне водити у „Бушовом стилу уравнотеженог реализма моћи или у стилу новог-вилсонизма који заговарају Клинтон и Лејк“ (исто).

Колико је тада идеологија хуманитаризма била јака сведоче реакције многих европских и УН дипломата које су се побуниле да Клинтонова политика интервенције на Балкану подрива хуманитарне интервенције у Африци. Кофи Анан се чак јавно пожалио како су 2000. године американци понудили као помоћ своје авионе за логистичку и техничку подршку у Сијера Леонеу, али да су то учинили по ценама које су три пута веће од тржишних и да су одбили да пошаљу једног јединог официра (Chomsky, 2015: 28).

Али са друге стране, у истом том периоду је настала и клица отпора према хуманитарним интервенцијама. НАТО бомбардовање СРЈ је било значајно за сазивање Јужног самита Г-77 у Хавани априла 2000. године. То је био први састанак Г-77 у којем су учествовали шефови држава и сагласили се око Декларације Јужног самита у којој се јасно истиче одбијање такозваног „права“ на хуманитарне интервенције оцењујући да су оне само нови облици присиле, да је то традиционални империјализам у новом руху, укључујући корпорацијски вођену интеграцију под именом глобализације (исто, 4).

Ситуација на терену

Како ствари изгледају на самом терену ћемо прво погледати на основу тога како сам НАТО види своје акције, а онда ћемо то упоредити са виђењем других аутора и прићи ближе „реалном“ стању на терену од Босне преко Косова до Ирака и Авганистана.

НАТО своју улогу у Босни види пре свега као улогу одржања мира у „ширем интересу међународне заједнице“ (НАТО, 2006: 143). Из тог разлога је НАТО уз подршку других организација радио на „решавању дубоко укорених проблема, отклањао патњу и стварао услове за само-одрживе мировне процесе“ (исто). Како се наводи Босна је била прва мисија таквог типа, а потом су уследили Косово и Македонија, да би потом на састанку у Рејкјавику 2002. године била донесена одлука да НАТО прошири своје операције из Европе и 2003. године буде умешан у такве активности у Авганистану, Ираку и Судану. Како се тврди, акције у Босни су биле одлучујуће јер су помогле у обликовању и развоју одржања мира (исто). Такође се издваја да су „ваздушне кампање у Босни и Херцеговини августа и септембра 1995. помогле окончању рата у Босни и предводиле операције одржања мира наредних девет година“ (исто). У виду спровођења војних реформи, НАТО је у Сарајеву задржао војни штаб како би припремио БиХ за улазак у Партнерство за мир (исто).

Друга мировна операција је такође спроведена у оквиру „ширих међународних напора да се изграде мир и стабилност у спорној провинцији“ (исто, 149). Пре мировне операције, НАТО је водио ваздушну кампању која је требало да „спречи и преокрене хуманитарну катастрофу која се тада одвијала“ (исто). Како се тврди, ова кампања је дошла као последица неуспеха међународних напора да реше сукобе дипломатским путем (исто). Након завршетка рата и повлачења српске војске са Косова 20. јуна, КФОР је почео са спровођењем задатака помоћи у релокацији избеглица, реконструкцији, деминирању, медицинској помоћи, обезбеђивању безбедности и јавног реда, безбедности мањина, подршци успостављању цивилних институција, реда и мира, судског и казног система, изборног процеса и других аспеката политичког, економског и друштвеног живота (исто). Током самог трајања рата НАТО истиче да је помагао избеглице тако што је слао на хиљаде тона хране, воде, лекова и других добара. Тако што је градио избегличке кампове и центре за пријем избеглица. Уз помоћ УНХЦР-а је координирао хуманитарну помоћ у Албанији и Македонији (исто, 151-2).

Након хуманитарних интервенција на Косову, НАТО је августа 2003. године обављао задатке одржавања мира у Авганистану и „помогао успостављању услова у којима земља може уживати представничку власт и само-одржив мир и безбедност“ (исто, 155). У самом почетку је НАТО деловао само унутар главног града Кабула, а потом је основао Регионалне тимове за реконструкцију (*Provincial Reconstruction Teams*) који су имали задатак да помогну влади Авганистана приликом одржавања сигурности и ширењу власти кроз земљу како би било могуће одржати слободне изборе, проширити владавину закона и процесе реконструкције (исто, 155). Важно је истаћи да Регионални тимови нису чисто војни, већ су цивилно-војна партнерства која су интегрисана у ланац команде (исто, 156). Такође, њихови задаци нису чисто војне природе, већ пре свега политичке с обзиром да су Тимови имали сарадњу са локалним властима и учествовали у реформама сектора безбедности. Авганистан је био прво место где су ови Тимови почели са радом и они су се показали „ефикасним и учинковитим у помагању изградње сигурне околине и омогућавању водећим земљама, међународним организацијама и невладиним организацијама да испуне своју улогу у пружању помоћи авганистанској Влади и поновној изградњи земље“ (исто).

„Водеће земље“ су Бонским споразумом 2001. дефинисале „институционалне реформе неопходне за постављање темеља стабилности, мира и просперитета у пет различитих сфера: мере

против наркотика; судске реформе; разоружање, демобилизација и реинтеграција; обука Авганистанске националне армије; и обука полицијских снага“ (исто, 158). Водеће земље су се поделиле према овим сферама те је Јапан надгледао демобилизацију и разоружање, Немачка је преузела обуку полиције, Италија судске реформе, а Велика Британија борбу против производње и трговине наркотицима³¹⁰ (исто, 158).

Након Авганистана НАТО је био „на више начина укључен у помагање Ирачке транзиције“ (исто, 159). У ове активности су биле уврштене обуке за ирачке припаднике безбедности како у Ираку тако и у иностранству. А такође је био укључен у координацију донација (исто). Што се тиче обуке она је спроведена у циљу „развоја адекватних структура националне безбедности у што краћем року“ (исто, 160). Септембра 2004. је НАТО у близини Багдада оформио Ирачки центар за обуку, едукацију и доктрину који је задужен за обуку вођства ирачких безбедносних снага (исто, 161).

Након овог дела у којем смо погледали НАТО-ов сопствени одраз у огледалу, сада ћемо се осврнути на то како њихова слика изгледа у очима појединих критички настројених теоретичара. Барнет издваја како су албанске вође АФОР³¹¹ имале наредбу да све „активности морају да допринесу јавној слици НАТО-а и да подривају критичаре ваздушне кампање НАТО-а“ (Barnett, 2018: 189). Барнет примећује да ово није био случај само на Косову, већ да су и на другим местима

³¹⁰ Занимљив чланак долази из Америчког института за мир који талибанску забрану опијума види као штетну по економску и хуманитарну ситуацију у земљи (Byrd, 2023). Бирд (William Byrd), иначе експерт за питања Авганистана који је провео и једно време радећи у Светској банци, пише да је у области Хелманд у којој је производња опијума била највиша талибанска власт успела да смањи обрађену земљу са 129,000 хектара на само 740. Како наводи „економски шок забране опијума је енорман“ (исто). На годишњем нивоу је овиме изгубљена милијарда долара укључујући стотине долара за плате радника и пољопривредника (исто). Према његовој оцени, ово ће имати велике последице по сељацима, а они сиромашнији ће бити принуђени на широку економску оскудицу због које ће продавати стоку, лекове, јести лошију храну, слати чланове породица у иностранство и чак прерано удавати ћерке (исто). Са проценама Бирда се слаже и извештај УН-ове Канцеларије за дрогу и криминал која налази смањење од 95% у производњи опијума, док је приход обрађивача опао за 92% са 1,36 милијарди долара на 110 милиона долара. Оваква кретања траже повећање хуманитарне помоћи за Авганистан (цео извештај погледати овде: <https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2023/November/afghanistan-opium-cultivation-in-2023-declined-95-per-cent-following-drug-ban-new-unodc-survey.html>). Иначе је након америчке хуманитарне интервенције број обрађених хектара опијума duplo повећан, а до 2017. и троструко (податке УН-а видети овде: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-47861444>). Наравно производња опијума је сама по себи легална, но право питање би било који су учинци Велике Британије у борби против претварања опијума у хероин и друге наркотице. Наведена Канцеларија УН-а у извештају бележи да милион Авганистанаца старости 15-64 године (8% становништва) има болест зависности, duplo више од светског просека. Од 2005. до 2010. је забележен пораст редовних корисника опијума за 53%, а број корисника хероина за 140%, уз напомену да је пораст зависности од наркотика пратио пораст производње опијума. У извештају се додаје „шокантна статистика“ да 50% корисника дроге даје исту својој деци и да се зато очекује експоненцијални раст зависности због великог броја деце у породицама (цео извештај овде: <https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2010/June/unodc-reports-major-and-growing-drug-abuse-in-afghanistan.html>). Пет година касније, 2015 је истраживање показало да се црне слутње обистињују и број старијих од 15 година који користе опијате је порастао на 12,8%, док су опијати најчешће коришћена дрога јер чине 83% у заступљености (цео извештај овде: <https://substanceabusepolicy.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13011-022-00491-1>).

³¹¹ Albanian Force (AFOR) је јединица која је организована у оквиру НАТО-а на захтев албанске Владе и УН-а како би учествовали у хуманитарној помоћи током рата на Косову (кратак опис видети овде: <https://english.defensie.nl/topics/historical-missions/mission-overview/1999/operation-allied-harbour>).

постојале хуманитарне активности које нису биле у складу са принципима независности, непристрасности и неутралности, али да су НВО најчешће пристајале на овакву ситуацију. Један од контра случајева је била побуна Лекара без граница који нису пристали да учествују у хуманитарним активностима које су кршиле ове принципе (исто, 189-90). Како Барнет примећује, Лекари без граница су могли да се одлуче на овакав потез јер су независна организација, али велики број НВО није могао да се одважи на исти потез јер директно зависи од Западних финансијера (исто). Штавише, многе НВО су јавно подржавале НАТО и заузимале његову страну и чак биле бесне на импотенцију Запада током рата у Босни. Једна од њих је удружење америчких НВО *InterAction* које је 1998. упутило јавни позив америчком Савету за националну безбедност да се косовски Албанци заштите војном интервенцијом (исто). *Oxfam* је такође дао пуну подршку НАТО интервенцији и био толико активан да је сходно томе један новинар британску армију означио као војно крило *Oxfam-a* (исто). Како Барнет закључује „организације људских права и агенције за помоћ које су интегрисале дискурс права у своје операције постале су хуманитарни ратници“ (исто).

Такође треба навести да је приликом снабдевања помоћи НАТО делегирао различите зоне различитим државама и њиховим војскама и да је на тај начин избегнут УНХЦР. УНХЦР је тако остављен са ниским финансијама, а предност су добиле „националне НВО да раде унутар својих 'националних' кампова“ (исто, 190). Објашњење ове одлуке почива у наводној ефикасности координације помоћи, док један од запослених у додељивању помоћи примећује да су НВО из појединих земаља биле биране да обављају посао у одређеном кампу за помоћ због тога што је њихова војска била под командом, а не зато што је тај НВО најкомпетентнији (исто). Према Барнетовој оцени билатерализација помоћи није помогла избеглицама, већ је допринела самохвалисању НАТО-а како је ефикаснији од НВО. Такав начин управљања избегличким камповима довео је до великих неједнакости стандарда између кампова, али оно што је по Барнету најгори исход јесте то што је нанета огромна штета хуманитарним принципима. Пошто су хуманитарне организације и НАТО биле на истој страни, многе организације су практиковале ауто-цензуру у погледу НАТО-вог вођења рата, поготово у вези пораста цивилних жртава и кршења међународног хуманитарног права (исто, 191). Барнет примећује да су многе организације прећутале употребу касетних бомби, и да је организација *Human Rights Watch* била једна од ретких која је осудила њихову употребу. Слично томе, само неколико је дигло глас против бомбардовања не-војних циљева у Београду (исто). У складу са наведеним чињењем хуманитарних НВО током агресије на СРЈ, морамо се сложити са Барнетовим закључком: „Овај политизовани хуманитаризам је разбио свети принцип непристрасности. Заиста, он је открио обим у којем су ови принципи почивали на функционалистичкој и интересно заснованој логици“ (исто).

Барнет се осврће и на деловања у Авганистану када су САД такође искористиле хуманитаризам да би оправдале интервенцију. По његовом мишљењу посебан хорор је било Паувелово (Colin Powell) означавање НВО-а као „умножиоца снага“ (*force multipliers*) и дела оружаних операција САД-а (исто, 192). У Ираку и Авганистану су додатно замагљене границе између војске и хуманитаризма, тврди Барнет. Као један од замагљивача види управо раније поменуте Тимове за регионалну реконструкцију у Авганистану који су комбиновали војне и цивилне задатке до мере у којој више није било могуће разликовати војску од хуманитараца³¹² (исто, 192-3). Авганистан је

³¹² Ови тимови су се састојали од 60 до 100 војника, службеника помоћи и официра за цивилна питања (Lischer, 2007: 104). Априла 2003. амерички Секретар одбране Рамсфелд (Donald Rumsfeld) описао је ове тимове као „најбољу ствар која може бити урађена за коначно осигурање безбедности“ (исто). Са друге стране, разне НВО су биле против ових тимова јер су их виделе као угрожавање сигурности службеника НВО који би били погрешно препознати као војно особље, а међу њима је била и хуманитарна НВО *CARE* која је јавно Тимове описала као неприхватљиво замућивање линија између хуманитарних радника

био и прво место где је дошло до трзавица између НВО и САД. Након што је у Авганистану убијено петоро припадника Лекара без границе ова НВО се после 24 године рада у Авганистану повукла и оптужила Владу САД-а за политизацију помоћи и инкорпорирање помоћи као дела америчке коалиције (исто, 193).

Слично виђење Барнету дели и Фасен (Didier Fassin). Он истиче како је америчка доктрина „нула жртава“ (*zero casualties*) у ствари део реторике колатералне штете будући да смањење ризика на једној страни повећава ризике на другој страни (Fassin, 2011: 234). Одлука да авиони 1999. лете на великим висинама како би били изван домета српске ПВО су смањиле прецизност балистичких ракета, па чак и убиле преко 500 албанских цивила (исто). У Ираку је дошло до знатно већих цивилних жртава, а према подацима британске епидемиолошке студије до октобра 2004. је погинуло 1000 ирачких војника, наспрам 100,000 цивилних жртава. Две године касније, погинуло је 655,000 Ирачана, од којих је 200,000 страдало током војних акција (исто, 234-5). Фасену није тешко да из ових стравичних бројева извуче етичку димензију и закључи да су оне доказ „имплицитне политике различитог вредновања људских бића“ будући да је аритметички живот Западног војника вредео 200 пута више него живот држављана земље због чије заштите и слободе се уопште интервенисало (исто). Он подвлачи да би уопште овакво поређење било цинично да саме власти САД-а нису одредиле компензацију у случају смрти америчког војника која је износила 400,000 долара по страдалом војнику, док је Влада САД плаћала 2,500 долара за грешком страдалог ирачког цивила – 160 пута мање (исто, 235).

Након што смо представили улогу коју су имали НАТО и НВО приликом хуманитарних интервенција остало је да још погледамо улогу коју је имао ММФ. Осврнућемо се на оно што аутори пишу о Косову* и Ираку у књизи коју је издао ММФ под називом „Изградња монетарних и финансијских система: Студије случаја у техничкој помоћи“. Према Резолуцији 1244 Савета безбедности ММФ и Светска банка су добиле мандат да пруже техничку помоћ Косову* иако тада није био члан ММФ-а нити Светске банке (Мајаџа-Нартбу, 2007: 82). Главни задатак ММФ-а била је изградња финансијског сектора, надзирање банака, градња нове инфраструктуре за финансијска плаћања, анализе и прикупљање података, као и обука особља и оспособљавање да сами буду у стању да ово учине (исто). Техничка помоћ је вршена под Резолуцијом 1244 и тачке која се односи на „подржавање реконструкције кључне инфраструктуре и друге економске реконструкције (исто, 86). У исту сврху је ММФ пружио помоћ приликом постављања оквира фискалне

и војне борбене силе (исто). Штавише, амерички пуковник Фин (Reid Finn) отворено изјављује за *New York Times* како војска снабдева сиромашне авганистанске сељаке ђебићима како би им они заузврат помогли да пронађу Талибане, а што више добара добију то су спремнији да поделе информације (исто). Приликом хуманитарних активности у Ираку се линије разграничења буквално губе будући да је Министарство одбране направило Канцеларију за реконструкцију и хуманитарну помоћ (*ORHA*) са седиштем у Пентагону. Пре ове одлуке су хуманитарну помоћ надгледали Стејт департмент и *USAID*, тако да је овом одлуком хуманитарна помоћ подведена под контролу Пентагона чак до те мере да је за послове реконструкције именован пензионисани амерички генерал Гарнер (Jay Garner) (исто, 105-6). Овај чин је довео до побуне унутар УН-а који је одбио да пошаље свог представника и уз подршку неколико НВО успео да примора смену генерала и постављање на његово место америчког дипломате Бремера (Paul Bremer) (исто). Но, ове трзавице унутар ИИА не треба разумети тако као да у њима постоје борбе које би довеле у питање само функционисање. Као што се из датог примера може видети, проблем је био само између цивилне и војне клике, а не око суштинских исхода хуманитарних акција. Штавише, управо ови „проблеми у Рају“ показују да је реч о једном те истом ИИА у којем више није могуће пронаћи јасне разлике између војног и цивилног. Стога не можемо закључити ништа друго него да се ради о борбама за командне позиције какве се воде у свим идеолошким апаратима.

политике, јачања финансијског и платног система, као и приликом успостављања монетарне и трговинске политике (исто). У вези са тиме је учињено да се замене тада доминантне трансакције у динарима за немачке марке, а потом и прелазак на евро (исто, 87).

У области реформисања политике ММФ је у процесу „косоваризације“ који је значио обучавање нових кадрова који ће радити у јавном сектору у администрацији, а такође је дао допринос приликом „адаптирања закона који обезбеђују Косову* оквир за најбољу међународну праксу у различитим областима економског управљања“ као и програм за лицензирање и надзирање банака и самим тиме осигуравање стабилности финансијског система, и модернизацију платног система (исто, 87-8). У том смислу се оцењује да је ММФ имао важну улогу у финансијској стабилности Косова* и изградњи институција³¹³ (исто, 91-2).

У Ираку је ММФ послао мисију 2003. како би испитали проблеме везане за финансијски сектор, а у овоме су сарађивали са агенцијама америчке Владе (Frescut, 2007: 93-4). Главни задатак је било успостављање платног система и реформа валуте, као и увођење регулаторних тела која надгледају рад банака (исто, 94). Но, августа 2003. је бомбардована зграда УН-а у Багдаду приликом чега је неколико чланова ММФ-овог тима повређено и након тога су прекинути летови службеника ММФ-а у Ирак (исто, 95).

Међутим, рад је настављен изван Ирака те је у Мадриду октобра 2003. године договорено да надзирање банака буде спроведено у партнерству ММФ-а и Федералних резерви САД-а. У склопу овог договора је предвиђена радионица на којем је организовано обучавање Ирачана за надзирање банака како би добили „општи увид у обим њихове професије у тржишно оријентисаној отвореној економији“ (исто, 95-6).

Косово* и Ирак, као и Авганистан и БиХ нашли су се на листи од осам крхких држава (*fragile states*) у извештају ММФ-а. Како се наводи у извештају, од 2008. када је Косово* ушло у ММФ ступиле су на снагу формалне везе у виду честих ММФ-ових мисија надзирања економије (Takagi et al., 2018: 71). ММФ и Светска банка 2012. године предлажу програм опоравка фискалне одрживости, структурних реформи у фискалној, финансијској и области конкурентности (исто, 72). Свеукупно се закључује да је ММФ имао важну улогу у техничкој асистенцији, поготово у области права и регулација, као и у пружању статистичких услуга за централну банку (исто, 75).

Хуманитарне интервенције је требало да нам послуже да на историјском примеру покажемо синергијско деловање империјалних идеолошких апарата. Раније смо навели да ИИА нису једноставно средства која је одредила светска акумулација капитала. Њихово деловање укључује политичке борбе – политичке борбе у деполитизованом облику. У случају хуманитарних интервенција смо видели да је основни деполитизујући чин свођење на апстрактног човека и његов апстрактни „голи живот“. Међутим, то не значи да су хуманитарне интервенције идеолошке и политичке, док економско није присутно. Видели смо у одељку у којем смо се бавили Марксовим схватањем идеологије да у „Критици јеврејског питања“ Маркс управо критикује идеју човека као апстракције која настаје тек у доба успона буржоаског друштва. Тек тада је било могуће

³¹³ Нећемо улазити у испитивање ове тезе, али ћемо указати на податке да је 2008. када је Косово* једнострано прогласило своју независност висина дуга била нешто испод милијарду долара, а да је јула 2023. године тај ниво упетостручен на 5,2 милијарде долара (видети овде: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/kosovo/total-loans>).

„ишчупати“ човека из његове историјске и дуго сматрано „природне“ средине у којој је живео вођен традиционалним облицима живота. Тек буржоаска епоха човека представља као изолованог појединца, појединца који стоји на извештан начин изван друштвених веза и самим тим једина његова суштина је сам људски живот. То је веза коју Маркс уочава управо на историјском развоју начина производње када КНП прекида феудалне начине производње, када у вези са тиме градови пролазе кроз убрзан развој, а у сеоским срединама „овце једу људе“. Дакле, економска веза хуманитарних интервенција није првенствено у томе што би оне служиле акумулацији капитала (иако и то јесте део), већ тврдимо да економску везу треба тражити дубље унутар производних односа који су омогућили „идеолошку основу“ за успон апстрактног човека и његовог голог живота.

У том светлу економска веза није одлучујућа, што служи за објашњење зашто су хуманитарне интервенције биле неразрађене и ретке све до завршетка Хладног рата. Тек у овом периоду долази до идеолошке важности, коју наравно прати и политичка. То је била прилика да се искористи пад комунизма и повећа хегемонија САД-а која је укључивала економски ниво (глобална превласт КНП), политички ниво (још увек не глобална превласт хегемоније САД-а, али значајно повећана) и идеолошки ниво (у извесном смислу са глобалним утицајем, али не и утицајем који је свуда хегемон). У вези са тиме видимо, у грубим цртама, на економском нивоу ширење утицаја ММФ-а, на војно-политичком нивоу ширење НАТО-а и на идеолошком нивоу ширење утицаја НВО преко идеологије људских права.

Пример хуманитарних интервенција је послужио да покаже како је пристанак пратила присила, али то не значи да ИИА увек делују отвореним војним интервенцијама. Штавише, настојали смо да покажемо да је за НАТО важнија функција одвраћања од наметања директне нападачке војне силе. У случају хуманитарних интервенција, НАТО је одвраћање спроводио управо директним војним интервенцијама, јер као што смо видели у претходном одељку, агресија на СРЈ и потом на Ирак су били уједно одвраћање нових покушаја пркошења империјалном поретку. Другачије речено, они су били присила над СРЈ и Ираком и стварање пристанка код других потенцијалних изазивача. Поврх тога, они су и унутар СРЈ и Ирака стварали пристанак у једном делу становништва – као што су приметили Харт и Негри, НВО често служе као средства која припремају терен за војну интервенцију. Јер након хуманитарне интервенције ИИА нису „завршили посао“. Не само да потом ступају на сцену ММФ, НВО и други апарати, већ је и сам НАТО укључен у процесе реконструкције и осигуравања безбедности. Према томе, одвраћање је двојачко будући да садржи учинке пристанка, а не само присиле. Притом је и сам пристанак двојак, јер са једне стране се ствара пристанак код потенцијалних противника а са друге стране код савезника.

Овај момент присутности ИИА су постигли тиме што своје деловање оправдавају стањем кризе. На првом месту постоји криза која угрожава животе људи, постоји патња коју треба спречити. Потом следи хуманитарна интервенција која, видели смо, најчешће повећава степен кризе а онда тако ужарено ванредно стање кризе служи за даље оправдање наставка хуманитарне интервенције мирним путем. На примеру Косова и Метохије, Ирака и Авганистана знамо да кризе трају до дан данас и да постоји стална претња њиховог распламсавања. И то није никаква случајност, већ у томе треба тражити *modus operandi* деловања ИИА који важи на општем нивоу, а посебно постаје уочљив на примерима хуманитарних интервенција.

Постојање кризе омогућава и олакшава хегемонију ИИА над ДИА. То поготово важи након војног аспекта хуманитарне интервенције. Видели смо на примеру Косова, присилом је СРЈ ускраћен национални суверенитет и територијални интегритет, а потом је створен пристанак у власти Приштине. Међутим, наивно би било мислити да ИИА ради на јачању ДИА под контролом Приштине - рецимо анализираним учешћем ММФ-а у конверзији валуте од динара ка еврџу. ИИА такође

врши хегемонију над Приштином и то на вишем нивоу јер је хегемонија ИИА над приштинским ДИА услов његовог постојања – прецизније, приштински апарати не могу постојати уколико нису у(о)клопљени у ИИА који омогућавају и одређују њихово деловање. Као што смо видели у Авганистану да је присуство војних снага било неопходан услов постојања сателитске власти, а врло слична ситуација је и у Ираку. Дакле, криза овде служи да ИИА успостављају хегемонију над ДИА и обезбеђују своје присуство. Оно може бити војно као на Косову и Метохији и Ираку, али може бити и економско и идеолошко које је присутно мање више у целом свету. Пандемија и рат у Украјини, видели смо, довели су до огромног скока у неопходној хуманитарној помоћи као и до великог пораста позајмица од ММФ-а, у истом периоду се и НАТО проширио. У вези са тиме, хуманитарне кризе које су најчешће везане за земље периферије и отварају простор да ИИА делују на светском нивоу, без икаквих територијалних ограничења. Њихово ограничење је тренутно само ДИА који пружа отпор и смањује утицај ИИА на сопственој територији³¹⁴.

У том контексту ИИА производе хуманитарне интервенције и производе услове за хуманитарне интервенције. Производња услова је двојака. Прво ИИА одређују шта је хуманитарна криза поводом које треба деловати, а потом у овим условима стварају нове услове у којима оправдавају своје функционисање. Видели смо да није свака хуманитарна криза довољна за хуманитарну интервенцију, већ је потребно постојање политичке воље које ће на изврстан начин произвести услове да се реагује. Ово је важно имати у виду како бисмо могли да разликујемо хуманитарни империјализам од хуманитарних акција. ИИА је од кључне важности приликом фабриковања повода за хуманитарну интервенцију која превазилази пуку хуманитарну помоћ као што су нпр. земље које погоди нека природна непогода. И у томе лежи њихова предност у односу на ДИА – оне нису одевене у националне боје. Пошто нису националне, оне могу заговарати општи људски интерес и тиме оправдавати своје империјално деловање.

Хуманитарне интервенције су од првокласног значаја да ИИА покажу на нивоу хуманитарног управљаштва да нису више деловање националних влада, већ шире комбинације онога што смо видели да је представљено у „Глобалном комшилуку“ као деловање међувладних, невладиних организација, корпорација и глобалног тржишта капитала. Подсетимо се, „Глобални комшилуку“ управљање види у сврху одржања живота и постизања просперитета – управо две категорије које су доминантне приликом хуманитарних интервенција. С тим у вези хуманитарне интервенције бивају деполитизоване, јер нису више повезане искључиво са државним субјектима, већ са широко схваћеним делатницима који нису део политичког, већ првенствено грађанског друштва – глобалног грађанског друштва.

То наравно не значи да хуманитарне интервенције нису део политике нити политичког друштва, видели смо да то јесу у Блер-Клинтон дискурсу. Ради се о томе, да оне првенствено своје оправдање налазе у грађанском друштву и то на такав начин да се политичке одлуке деполитизују, да се империјални интереси маскирају бригом о општем човечанству, људској патњи – што ће рећи апстракцијама које су извучене из својих друштвених проблематика. Зато смо инсистирали на „деконструкцији“ или „демистификацији“ хуманитарних интервенција и тражењу дубљих

³¹⁴ Пример је Кина која је под лупом ИИА и оптужена да нарушава људска права Ујугра који практично живе у условима трајне хуманитарне кризе. Наравно, против Кине није могуће спровести војну хуманитарну интервенцију, упркос томе што је њихов положај, уколико су извештаји НВО истинити, значајно гори него што је то био случај рецимо са косовским Албанцима (говори се о присилном раду, интензивном надзору, стерилизацији, камповима за ре едукацију). Али хуманитарну интервенцију на свакодневном нивоу спроводе НВО које указују на људска права, као и различите државе, пре свега САД. Други пример је Русија која сузбија утицај ИИА законом о страним агентима. Но, чак и нуклеарне силе попут Кине и Русије нису у стању да у потпуности сузбију деловање ИИА.

узрока који би били повезани са шире схваћеним империјалним интересима у оквиру хегемоније САД.

С тим што је у процесу деконструкције било важно повезати је на емпиријском нивоу, тј. било је важно не испустити из вида како се на конкретним случајевима одвија припрема, спровођење и епилог или фаза реконструкције. Разлог је у томе што хуманитарне интервенције имају своје опште или апстрактно оправдање у људским правима, али конкретни примери хуманитарних интервенција немају исте поводе, нити имају исте процесе одвијања и каснијег пост-интервенционог стања. Емпиријски подаци су показали да постоје извесне разлике између хуманитарних интервенција од случаја до случаја, али ове разлике нас нису увериле да постоје суштинске варијације које би обориле тезу о деловању ИИА.

Прецизније речено, деловање ИИА током хуманитарних интервенција садржи оне ритуале које смо истакли – ритуале одвраћања, условљавања и морализовања. Интервенције НАТО-а или америчке војске у случајевима када НАТО није званично био умешан, имале су значајан удео у одвраћању. Видели смо у говорима Клинтона и Блера да је било потребно одвратити нове „Хусеине“ и „Милошевиће“. А било је потребно показати кредибилност НАТО/САД моћи што је такође један елемент одвраћања. Морализовање је, додуше, у хуманитарним интервенцијама доминантно у односу на одвраћање јер се као сам повод, ток и епилог интервенција оправдавају искључиво моралним аспектима. Зли диктатор или зла и пропала ауторитарна држава угрожава животе својих грађана и по могућности животе припадника етичких мањина. Разуме се, по среди нису политички и економски проблеми, већ морални проблеми које треба решити над-политичким мерама где је војна интервенција само нужно средство након што су мирна исцрпљена. Потом би војска требало да преузме цивилне обавезе, а главни посао да обаве НВО. Што се тиче условљавања, нисмо наводили прецизне примере, али довољно је јасно из претходног излагања да ММФ не преговара без постављања услова и да позајмице или помоћ по правилу (уз изузетке које праве САД према својим савезницима) прате политичка условљавања³¹⁵.

Према томе, примећујемо како историја има смисла за иронију ако се подсетимо да је Алтисер тврдио да теоријски анти-хуманизам треба да буде практични хуманизам. На примеру хуманитарних интервенција видимо обрнут редослед. Теоријски хуманизам је постао практични анти-хуманизам. Човек је остао само љуштура, лишена свега друштвеног и збиља људског, лишен политичког, идеолошког и економског субјективитета. Сведен на пасивног примаоца помоћи, без перспективе да икада поврати контролу макар над својим голим животом. Насупрот томе, ИИА су његов живот ставили под своју контролу и ову контролу (хуманитарно управљаштво) прикрили теоријским хуманизмом, лишеним сваке бригае за истинску људску еманципацију.

³¹⁵ Као додатна илустрација се може узети пример Ирака 2016. када је ММФ позајмио 5,34 милијарде долара а заузврат је требало да се смање буџетски трошкови и да се стабилизују дуговања, да се олакша живот сиромашних и избеглица, да се започне процес реструктурисања државних банака (Видети овде: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2016/07/12/14/31/NA071416-Iraq-Gets-IMF-Loan-to-Support-Economic-Stability>). Или на случају Србије када је 2018 као условљавање стенд-бај аранжмана уведен 21 захтев међу којима се налазе приватизација Петрохемије, организовање тендера за процену вредности ЕПС-а и приватизација Комерцијалне банке (Видети детаљније Анекс 2 на страни 45: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/06/21/Republic-of-Serbia-2021-Article-IV-Consultation-and-Request-for-a-30-Month-Policy-461077>).

6. Закључна разматрања

У уводу рада смо издвојили гледишта водећих социолога о будућем кретању и могућем - по некима и нужном - паду капиталистичког система. То нам је послужило да покажемо колико су мишљења социолога различита, а колико је сама могућност предвиђања будућих догађаја тежак, а можда и немогућ посао. Такође, код Маркса су најслабији делови теорије управо они који предвиђају крај капитализма. Међутим, то не значи да Марксова теорија није имала, односно да ни данас нема могућност предвиђања, будући да они елементи који се тичу репродукције и развоја капитализма имају своје важење. Можда чак и више важе данас него у времену када је Маркс писао своје анализе КНП, а што је разумљиво уколико се прихвати да је Маркс писао о „идеалном“ капиталистичком поретку који тада још није постојао (у строгом смислу и не може постојати, а о чему смо говорили приликом разликовања НП и ДФ), а највећи степен развоја је забележио у Енглеској.

Теоријска анализа „идеалног“ КНП је усмерена на репродуктивне аспекте друштвеног система, а тек нешто што би била пре политичка анализа би могла да указује на оне аспекте који би се могли разумети као „системске контра-тенденције“. У овом раду је такође тежиште било пребачено на репродуктивни аспект и улогу идеологије у репродукцији актуелног капиталистичког система у империјалној фази. Дакле, разни утицаји су извршили одређени притисак да овај рад буде усмерен првенствено на репродукцију и на историју и *a fortiori* на свесно заобилажење питања могућих будућих кретања капиталистичког система као тоталитета. Стога је у закључку место на ком се може посветити неколико речи овом питању. Разуме се, наш одговор се креће првенствено на пољу репродукције КНП и идеолошке хегемоније, али то не значи да занемарујемо постојеће борбе и противречности, нити да тврдимо да су ове противречности нужна појава основне противречности рада и капитала и да су оне осуђене на вечну подређеност капиталу. Још увек није у потпуности одбачена идеја да кретања у историји могу послужити као материјал на основу кога се може, макар делимично, предвидети будуће кретање.

У том смислу ћемо подсетити на редове које Муф пише под утицајем Карла Шмита још 2005. године у књизи „О политичком“. Она тврди да је тада, а можемо рећи да је то стање и данас на снази, друштво постало пост-политичко, али да то не значи да у друштву више нема борби сукобљених страна већ да се ради о томе да је политичко првенствено схваћено као морално³¹⁶: „Другим речима, оно се још увек састоји од ми/они дискриминације, али ми/они је уместо да буде дефинисано политичким категоријама сада постављено у моралним терминима. Уместо борбе између 'левице и деснице' сада смо суочени са борбом између 'доброг и лошег'“ (Mouffe, 2005: 5). На истом трагу морализације политичких борби Муф космополитизам види као опасност у униполарном поретку и износи тезу да је опасност система у којем постоји само хегемонија једне хиперсиле могуће избећи једним новим еквилибријумом мултиполарног света у којем постоји више регионалних полова који омогућају плуралност хегемоних сила (исто, 6-7).

Према њеном мишљењу, у униполарном свету може постојати само илузија о космополитизму будући да постојање једне једине хегемоне суперсиле значи да ова сила одређује када ће и да ли ће узети у разматрање мишљења других нација или ће деловати сама према сопственом

³¹⁶ Мада се Муф не позива на Хабермас, требало би истаћи да о пост-политичком друштву говори млади Хабермас још 1960-их који на трагу Маркузеа испитује утицај технологије на савремено грађанско друштво и тврди да она води према технократији. Односно, политика постаје пука администрација света у циљу економског раста. У овом раду се нисмо бавили тим аспектом с обзиром на ширину проблема, притом ово није доминантан аспект ИИА – за њихово деловање је морални аспект примаран.

нахођењу. У складу са тиме, истински мултилатерализам може постојати само услед постојања више центара одлучивања међу којима постоји релативна равнотежа (исто, 115-6). Позивајући се на Шмитов текст³¹⁷ у којем он предвиђа будућа кретања светске политике/историје и тврди да апсолутна победа капитализма или комунизма није изгледна као ни наметање једне од ове две идеологије читавом свету, већ ће пре доћи до плурализације и настанка више регионалних блокова (исто, 116). Наравно, ограђујући се од одређених Шмитових идеолошких вредности, Муф тврди да би левичари требало да прихвате мултиполарну перспективу уколико се ради о „истинском плурализму“ који би заиста омогућио постојање институција које би управљале сукобима и које не би упале у негативне последице „псеудо-универзализма“ што је случај у униполарном свету (исто, 117).

Уједно, она одбацује критике да је мултиполаризам нереалистичан, поготово након успона Кине, организовања неколицине земаља Јужне Америке у регионални блок, као и сличних покушаја у Источној Азији. Штавише, према њеном мишљењу, нереалистично је мислити да је могуће постићи поредак „с оне стране хегемоније“ (*beyond hegemony*) у оквиру космополитског приступа. Штавише, једини начин одупирања једној хегемонији јесте плурализација хегемоније у виду мноштва регионалних сила (исто, 118).

Приступ Муфове који је заснован на Шмитовим гледиштима није тек празна спекулација будући да одређена историјска кретања показују да је у самој историјској стварности присутно кретање које ставља под питање хегемонију једне суперсиле оличене у САД-у. Међутим, вратићемо се Коксу, јер Муф у духу пост-марксистичке теорије одбацује питање класе као питање есенцијализма. Прецизније речено, преко Кокса се враћамо Грамшију и теорији идеолошке хегемоније. Уколико се говори о „регионалним хегемонијама“ класно питање остаје изван поља анализе – па и политичке борбе - а главни аспект постаје државна моћ и савези држава независно од класних борби. Стављање државе као главног аспекта није погрешно, Кокс исправно примећује да Грамши није умањивао њен значај већ да је она остала „основни ентитет у међународним односима и место где се одвијају друштвени сукоби“ (Сох, 1993: 58). Исто тако је тачно да Грамши није умањивао ни значај класа. Кокс примећује да радничка класа - која је међународна у

³¹⁷ Реч је о тексту из 1952. године под насловом „Јединство света“ у којем Шмит говори о могућности јединствене организације људске моћи на нивоу целе планете која би укључивала заједничко планирање, управљање и владање (*planen, lenken und beherrschen*) (Schmitt, 1952: 1). По његовом мишљењу, такав тип организације светског поретка би донео више зла него добра и како метафорично тврди боља је вавилонска збуњеност (*babylonische Verwirrung*) него вавилонско јединство (исто). Међутим, ближе Хабермасу и даље од Муф, он ово стремљење човечанства ка глобалном управљању види као израз технолошке и индустријске идеологије која тежи централизацији и организацији (исто, 2). То је идеологија технократа за које се свет смањило, али идеологија се није задржала само код технократа већ се проширила на милионе људи који верују у овај мит, па је тако технократска идеологија уједно псеудо-религија за масе, као и за владајуће класе (*herrschende Schichten*) (исто, 3). По његовом мишљењу, тадашње двојство (капитализам и комунизам) је из технолошко-индустријског светоназора само фаза транзиције према јединству у којем ће она страна која буде преживела завладати читавим светом. Победничке елите ће створити нови тип човека према својим политичким, економским и моралним циљевима и идејама (исто, 4). Међутим, по Шмитовом мишљењу, тадашњи Запад и Исток нису представљали цео свет па је сходно томе тешко за очекивати да би након победе једне стране могло доћи до правога јединства целог човечанства – већ тада он увиђа постојање више „трећих фактора“ као што су Кина, Индија, Европа, Комонвелт, хиспано-лузитански свет и арапски блок као и могуће неки други неочекивани фактори који би се појавили (исто, 4-5). Његово мишљење, у основи, преузела је Муф у тексту изнад, с обзиром да Шмит тврди да јединство или двојство света представља опасно окружење и да само плурализам и равнотежа снага (по могућству непарних бројева сила) може допринети миру (исто, 5-6).

апстрактном смислу - ипак себе национализује кроз изградњу хегемоније. Процес „национализације“ радничке класе у борби за успостављање нове идеолошке хегемоније значи да настанак новог блока који би предводили радници на националном нивоу претходи реструктурирању међународних односа (исто). Међутим, проблем са национализацијом и успостављањем радничке хегемоније је у томе што је „економски живот подређених нација пенетриран и међуповезан са животом моћних нација“ и тиме што су ове моћне државе управо оне које су најдаље отишле у изградњи државе и друштвених односа, попут Француске после Француске револуције или САД – то су нације које су свој развој „прелиле преко националних граница и постале међународни експанзивни феномен“ (исто, 58-9). У складу са тиме, ове земље које су најдаље отишле у развоју економије и државе преносе своју идеологију на периферне земље и у тим земљама носиоци нових идеја нису „домородачке“ друштвене групе које активно учествују на стварању нове економске базе, већ су то интелектуални слојеви који преузимају идеје из претходних страних економских и друштвених револуција (исто, 59).

Тумачећи Грамшија и актуелизујући своје мишљење о међународним односима, Кокс тврди да настанак неког историјског блока може да се одвија само на националном нивоу и да стога промене на нивоу светског поретка морају да се разумеју прво на националном нивоу (исто, 64). То значи да позициони рат у дугом року доноси структуралне промене тако што гради друштвено-политичку основу за стварање нових историјских блокова. Коксов историјски пример је криза светске економије која је трајала од 1960-их и током 1970-их и отворила могућност контра-хегемоних изазова владајућем поретку – на пример у земљама капиталистичког центра је дошло до пада расподеле према сиромашнијима и пораста незапослености што су биле основе за широки савез против сектора капитала, али и рада који је нашао заједнички језик у међународној производњи и монополима унутар либералног светског поретка (исто, 64-5). За разлику од центра, на периферији су се државе показале рањивим за настанак револуционарних деловања у Ирану и Централној Америци. Међутим, Кокс признаје да се показало да није дошло до настанка нове политичке организације (Грамшијевог „модерног владара“) која би успела на нивоу међународне производње да створи савез између сељаштва и урбаних маргиналаца. То је омогућило да локалне политичке елите повећају своју моћ унутар монопола либералног поретка (исто, 65). Према Коксовом мишљењу, исход је реконструкција монополистичко-либералне хегемоније која би била способна да изведе одређену трансформацију и прилагођавање разноврсним националним институцијама и праксама укључујући национализацију индустрија, а реторика национализма и социјализма би била подведена под пасивну револуцију. Из тог разлога, промене на нивоу светског поретка морају почети „дугим и вредним напором изградње нових историјских блокова унутар националних граница“ (исто).

Међутим, остаје упитно да ли овај Коксов приступ на задовољавајући начин повезује национални и међународни ниво, а поготово с обзиром на проблем настанка контра-хегемоније. Штавише, упитно је колико је тачно представљање ширења хегемоније као последице „преливања“ развоја преко националних граница. Даље испитивање би нас далеко одвело у историјску анализу зашто Француска након револуције није постала и доминантна/хегемона сила, већ је ту улогу преузела Британија (или још даље СССР након Октобарске револуције). Укратко и апстрактније речено, питање је да ли контра-хегемонија настаје на националном/појединачном или на системском/општем или на регионалном/посебном нивоу. Марксизам је у свом почетном развоју држао до тезе немогућности социјализма у једној земљи, али су анализе претежно биле усмерене на појединачне ДФ. Тек са Волерстином ниво анализе постаје светски систем у којем постоји више начина производње и то је методолошко упутство које смо следили у овом раду. Али то је метод који је Волерстин развио првенствено за потребе светског економског система, не и за питање идеолошке (контра)хегемоније.

На светском идеолошком плану Кокс износи још једну тезу која је присутна и у нашем раду. Хегемонија зависи од кохерентности конјунктуре у виду односа материјалних снага, доминантне колективне слике (идеологије) светског поретка и од институција које управљају светом укључујући барем делимичне обресе универзалности, а не искључиво доминацију неке државе (Сох, 1981: 139). На том трагу, контра-хегемонија такође мора имати ове елементе како би постала нова хегемонија. У томе се и налази проблем актуелне историјске ситуације, дакле периода у којем је порушена универзална контра-хегемонија СССР-а. Данашњи контра-хегемони изазови не успевају да произведу макар обресе универзалности, штавише универзалност је још увек одређена универзалношћу доминантног КНП. Стога је контра-хегемонија изражена у тенденцији за ауто-центричним развојем, за смањивањем задирања САД/ИИА у националне државе, де-доларизацијом и томе слично, односно она је још увек изражена негативно. У томе се и данас огледа постојање снажног утицаја (нео)либералног мотоа да не постоји алтернатива постојећем поретку.

У том смислу се питање хегемоније и контра-хегемоније не може поставити сасвим јасно у контекст Шмитове и Муфове теорије, а да се задржи изворно Грамшијево појмовно значење. Са једне стране Шмит и Муф примећују да долази до мултиполарности, будући да је Источни блок нестао са светске политичке сцене (како утицај у капиталистичким ДФ преко комунистичких партија и синдиката, тако и вршење власти у Источном блоку), а САД нису успеле да се наметну као једина светска супер-сила која може успоставити хегемонију над читавом куглом. Али то још увек не значи да се у класном смислу достигао ниво мулти-поларности, па самим тиме и у економској инстанци. КНП и (транс-национална)капиталистичка класа су још увек на глобалном нивоу она класа која врши улогу идеолошке хегемоније – на најапстрактнијем нивоу репродукције актуелног капиталистичког система. То значи да чак и нормативно социјалистичка Кина пристаје на услове игре доминантног КНП, дакле принуђена је да пристане на поредак хегемоније САД-а. А бивше земље Источног блока су преплављене утицајем капитала и данас су међу земљама са највећим неједнакостима у Европи, а високо котиране и на светском нивоу – редом под влашћу онога што се сада већ колоквијално зове неолиберализмом (приватизација, дерегулација, либерализација).

Према томе, склони смо да другачије посматрамо будућа кретања контра-хегемоније и могућег мултиполарног света који би задовољио и класну мултиполарност, тј. услов да постоји одређени део светског система у којем би нпр. савез националне буржоазије и радничке класе чинио хегемони блок. Зато се враћамо на разматрање питања која смо поменули малочас - да ли контра-хегемонија настаје на националном/појединачном или на системском/општем или на регионалном/посебном нивоу? Више пута током рада смо наглашавали дистинкцију према тезама „Империје“ и тврдили да не делимо став да државе више нису значајни делатници. Међутим, нисмо могли ни пренагласити утицај националних држава с обзиром да смо анализом ИИА дошли до сазнања да државе које се налазе на периферији бивају у веома подређеном положају у односу према ИИА. Државе центра за разлику имају већу могућност да избегну институције попут ММФ-а (али видели смо да Велика Британија није то могла онда када је имала непријатељску лабуристичку Владу у неповољној економској ситуацији) или да имају већу аутономију унутар НАТО-а (као рецимо Француска од Де Гола). То указује да су државе ипак задржале одређени ниво националног суверенитета, али да не можемо апстрактно говорити о националној држави, а да не конкретизујемо анализу позицијом одређене државе унутар различитих структурних позиција светског система.

Проблем који отежава настанак контра-хегемоније унутар мултиполарног света управо почива у томе што оне земље које имају интерес да развијају контра-хегемонију имају слабе националне државе на периферији, слабо организовану радничку класу, а неретко и утицајнију

компрадорску од националне буржоазије. Такво стање ствари у поретку класних односа снага значајно олакшава успостављање хегемоније ИИА над ДИА, чиме националне државе бивају увучене у глобалне токове капитала и хегемонију САД-а или макар политичку доминацију САД-а и њихових савезника. Као близак појам можемо искористити Марксов појам супсумције рада под капитал, тако у овом случају долази до супсумције ДИА под ИИА чиме први служе за проширену репродукцију другог. Притом, то не важи само за државе периферије, већ и за државе полу-периферије³¹⁸, па чак и у државама центра (посебна анализа би била потребна за разне скорашње појаве у САД, ВБ, Немачкој, Француској итд.).

Из тог разлога нисмо склони да пренагласимо могућност настанка контра-хегемоније на појединачном/националном нивоу, али то не значи да такву могућност у потпуности одбацујемо. Ипак, већа вероватноћа постоји да ће контра-хегемонија настати у савезу више класа и више држава које би чиниле релативно кохерентан „блок против власти“. Све док класе и националне државе буду гледале искључиво свој интерес и свој интерес буду могле да задовоље унутар система хегемоније САД, оне ће (не)вољно репродуковати постојећи систем. Када прођу кроз Грамшијеву „катарзу“ и не буду гледали искључиво своје економске интересе, већ интересе нове хегемоне групације, онда ће доћи до претње по хегемонију САД и ИИА. Стога се враћамо на основну тезу, да је један од разлога постојања ИИА управо противречност између светске акумулације капитала и националне/их политичке/их борбе/и. Као и тези да се класна борба још увек одвија унутар ДИА, док је она у великој мери измештена из ИИА. То нас, ипак, усмерава да је овај појединачни/национални ниво важан ниво борбе за хегемонију. Штавише, склони смо тврђи да је први корак развоја контра-хегемоније и настанак отпора према ИИА одбијање пристанка³¹⁹, па је тако могуће грубо рећи да су границе хегемоније заправо границе пристанка.

Ипак ствари нису тако просте као што се може створити утисак једном тако јасном реченицом. Одбијање пристанка је проблематично јер оно не може бити тек политички, а још мање само идеолошки чин. Тј. оно мора бити „перформативни“ дискурзивни чин, а да не би било празно слово на папиру говора неког политичара или програмског документа неке организације оно мора имати основу у економији и војној сили. Одбијање пристанка, уколико није етичко-политички чин неке маргиналне политичке организације или „спонтаног“ идеолошког јавног мњења, мора заиста омогућити стварање једне нове хегемоније која би била оклопљена економским и војним снагама. То значи да земље у којима не постоји национална буржоазија и у којима не постоји организована радничка класа, уз релативно снажну војну снагу не могу очекивати једно значајно одбијање пристанка на постојећи империјални поредак. Сходно томе, одбијање пристанка хегемонији које је изведено теоријским и етичким средствима и циљевима, као што је то случај у овом раду, суочавају се са проблемом што је таква контра-хегемонија у великој мери писана у име оних који би требало да врше контра-хегемонију, али то не чине. Метафорички, ови редови су писани за неписмене, односно у име неписмених са добро укотвљене позиције интелектуалаца који живе у вери/илузији да својим делом чине нешто племенито, праведно и на концу корисно. Теоријски отпор хегемонији која се аргументовано образлаже као неправедна није бескористан рад, она је неопходна, но није и довољна за развој контра-хегемоније, а још мање за један шири пројекат стварања другачијег, праведнијег друштвеног поретка.

³¹⁸ Овде је довољно само прстом показати на земље Јужне Америке и утицај САД-а под којим се налазе последњих стотињак година.

³¹⁹ Овде се може подразумевати индивидуално одбијање пристанка, али тај ниво анализе не можемо обухватити у нашу теорију као битну за настанак контра-хегемоније.

Још један проблем са одбијањем пристанка на постојећу хегемонију се односи на оне земље које су већ дубоко под хегемонијом ИИА. Одбијање пристанка за оне земље које су у НАТО не значе само стварање једног новог идеолошког приступа већ оне подразумевају суочавање са присилом тренутно највеће војне снаге на свету. Или одбијање пристанка ММФ-у значи да ће нека национална држава бити препуштена безличним економским силама које стварају економске кризе без рачунања на задуживања код ММФ-а и тзв. стенд-бај аранжмане који служе да се спречи неликвидност државе. Или како одбити морализације НВО када су оне најчешће здраворазумске и одбијање њихових исказа често могу водити на разне странпутице. Другим речима, није само проблем у томе што унутар ИИА не постоје механизми да се ови апарати нападну изнутра и да се унутар њих води класна борба, већ је још већи проблем што је опште друштвено стање такво да се супротстављање ИИА умногоме смањује на минимуме. Делимично због репресивне снаге ових апарата, али делимично и због тога што противљење значи плаћање велике цене, без икаквих гаранција да противљење заиста може бити успешно. Грамши је добро уочио да је у Русији спроведена револуција због слабо развијеног грађанског друштва, као и општег трагичног стања изазваног технолошко-економском заосталашћу у току стравичног рата. Слично се потом може рећи и за Кину. У таквим околностима шире народне масе Русије и Кине нису имале да брину о цени коју би платиле због противљења хегемонији, већ о цени коју плаћају услед пристанка на доминацију (глад, болести, смрт – општа егзистенцијална угроженост). Данас то, међутим, није случај. Поготово не у земљама капиталистичког центра где је радничка класа добро интегрисана у империјални поредак, чак и након пада државе благостања и успона неолиберализма.

У том смислу су Маркузе и други аутори рано приметили интеграцију радничке класе капиталистичког центра у КНП и идеолошке апарате грађанског друштва. Дакле, ту нису на делу само ИИА, већ и ДИА ових држава, па тако динамика ИИА гравитира око ДИА које као апарати државе имају важност и за функционисање ИИА. Оно што је различито у односу на историјски период када је Грамши стварао своју теорију јесте да тек након Другог светског рата можемо да угледамо једну „праву“ хегемонију у Грамшијевом значењу на светском нивоу. То значи да развој теорије идеолошке хегемоније мора много ближе да се повеже са историјским кретањем. Видели смо да у теорији империјализма постоји разлика у периоду пре и после Првог и Другог светског рата, али код тих аутора нисмо пронашли дубљу теоретизацију идеолошке инстанце. Прецизније, класичне марксистичке теорије империјализма су концентрисане на националну државу и финансијски капитал, али та теорија нам не може понудити увид у дешавања након Другог светског рата и увид у бит савременог америчког империјализма. Разлог је у томе што је овде ипак реч о хегемонији.

Држећи се Грамшијеве поделе нивоа односа снага који укључује класне односе, међународне односе и војне односе омогућава да се на овом разликовању нивоа препозна деловање ИИА које се разликује од деловања ДИА. Ово је теоријски аспект који није остао неосветљен само у класичним марксистичким теоријама империјализма, већ и у теорији идеологије код Алтисера. Но, Алтисер је још увек извор од суштинског значаја приликом наглашавања утицаја класне борбе на идеологију. То значи да идеолошка хегемонија мора да се повеже са класним нивоом, односно да није могуће разумети америчку хегемонију ако се она посматра искључиво као хегемонија америчке владајуће класе. Успостављање хегемоније је сложеније од тога, али у овом раду не само да нисмо могли да приступимо отпетљавању сложених мрежа односа, већ смо додатно ствар упетљали истицањем новог аспекта хегемоније – хегемоније ИИА над ДИА. ИИА успостављају хегемонију над мноштвом ДИА управо зато што мноштво државних апарата више није тако учинковито у империјалној фази капитализма, као и због тога што су ДИА још увек места борбе и могућег отпора.

Хегемонија ИИА над ДИА је одређена америчком хегемонијом, будући да смо видели да унутар ИИА постоји привилегована позиција да ни једна одлука не може да се донесе без сагласности САД-а из чега се може извести и позитиван закључак – свака одлука се мора донети уз сагласност САД-а. То се не односи само на политички аспект доношења одлука, већ и на шири идеолошки аспект где се интернационализација међународних институција одвија првенствено у складу са идеологијом коју заступа САД. Видели смо да се одбрамбене стратегије САД-а готово поклапају са стратегијом НАТО-а, као и да се економска идеологија америчких (нео)либерала поклапа са делатностима ММФ-а и НВО-а. У складу са тиме можемо изнети опрезан закључак - у последњој инстанци ИИА кроз деполитизацију раде на одржавању и ширењу хегемоније САД-а. Одузмите америчку војску и шта ће остати од НАТО-а, одузмите америчку економију и шта ће остати од ММФ-а и НВО-а? Али важи и следеће које указује на важност хегемоније, а не пуке доминације - одузмите пристанак највећих империјалних америчких савезника и шта ће остати од америчке војне и економске моћи? Како би то утицало на мултинационалне корпорације које су и даље доминантно америчке? Дакле, хегемонија нам указује на „међузависност“ интереса оног који предводи и оних који су њихови савезници, односно Грамшијевим термином – указује нам на међузависност интереса блока на власти. Према томе, ИИА не служе искључиво САД-у као хегемонској сили, већ у одређеној мери и ограничавају доминацију САД како би њени савезници могли да задовоље сопствене интересе. САД имају у НАТО-у и ММФ-у могућност да спрече сваку одлуку, али немају могућност да наметну сваку одлуку. То би значило крај ИИА и прелазак на облик који је Гуха назвао доминацијом без хегемоније, што је био случај са Британијом. Јасније говорећи, хегемонија ИИА над ДИА значи да ДИА ипак задовољавају своје интересе унутар ове хегемоније, јер уколико то не би био случај онда би се радило о доминацији ИИА над ДИА као нпр. у квислиншким владама.

За разлику од ситуације каква је била у тадашње доба колонијализма и све до краја Првог светског рата, САД су успеле да привуку на своју страну ратне савезнике (првенствено Велику Британију и Француску), као и непријатеље које су у рату победиле (првенствено Западну Немачку и Јапан). У томе су веома битну улогу одиграли неутрални и деполитизујући ИИА који су политику у интересу хегемоније САД спроводили као објективну, неутралну, реалну политику. Не само да су САД искористиле своју војну силу као једина земља која је имала атомску бомбу, али и неупоредиво јаче конвенционалне снаге од својих савезника, већ су оне искористиле и своју економску преоћ за спровођење Маршаловог плана и доларизацију Европе, па и уопште светске економије. Ова два стуба нису толико производ доминације колико пристанка (САД у континуитету од 1945. варира између „неформалне“ империје и хегемоније служећи се репресивним апаратом, али главна је ипак идеолошка хегемонија, но ова тема заслужује засебну студију), у тренутку када европске земље нису имале избора осим да се приклоне САД-у или СССР-у, па је у томе смислу подељена Немачка најсликовитији „симптом“ тадашње конјунктуре.

Ипак није довољно нагласити ове историјске, конјунктурне аспекте, већ је такође потребно раздвојити апстрактно схваћени капитализам односно КНП и империјализам као саставни део капиталистичког развоја последњих око 150 година. Због системске принуде за акумулацијом капитала, капиталистички систем се мора стално ширити. Ово ширење не подразумева само ширење на друге, прет-капиталистичке НП, што је Роза Луксембург дало основа за погрешни оптимизам у вези нужне скорије пропасти капитализма која ће ускоро наступити услед ширења на све прет-капиталистичке НП. Показало се историјским развојем да су капиталистички производни односи способни да производе нове просторе за развој капитал-односа, просторе који су вирителни и симболички и тиме готово изједначили капитал са идеологијом у још „идеолошкијем“ смислу од Марксовог робног фетишизма. Живимо у доба када најбогатије корпорације нису у области

производње челика или злата, већ у области информационих технологија које показују до сада невиђене нивое оплодње капитала и производње новог простора за његову оплодњу.

Системска принуда акумулације капитала и с њим повезан развој производних снага у оквиру капитал-односа су један ниво анализе. Међутим, остати само на овом нивоу значи задржати се на апстракцији која нас удаљава од увида у тоталитет. Тек када ступимо на терен реалних историјских борби можемо видети да није реч само о апстрактној репродукцији капитала која све политичке разлике нивелише у једној ноћи у којој су све краве црне. Штавише, наглашавали смо кроз читав рад критику економизма и свођења идеологије на економску базу. ИИА не произилазе из грубо схваћене економске базе, јер њихова функција није искључиво репродукција глобалних односа производње. ИИА познају политичке и идеолошке границе које су уједно биле и предуслов њиховог настанка. Прецизније речено, противречност између „светског капитала“ и „светског рада“ није противречност која је омогућила настанак ИИА у строгом линеарно узрочном односу. Када би ово било по среди, онда би се могло тврдити да ИИА раде против интереса радничке класе у империјалним земљама капиталистичког центра, док раде у интересу капитала у земљама које се противе хегемонији САД-а. Наравно, то не значи да ИИА немају класну основу, али класна основа није „општа“ у смислу да се односи на цео светски систем, већ је пре свега концентрисана у најкрупнијем „монополистичком“ капиталу који је још увек претежно амерички капитал и капитал њихових савезника – дакле капитал који се налази у оквиру хегемоније САД.

Настојали смо да појединачном анализом ИИА управо покажемо да економска инстанца није довољна да се из ње теоријски, а још мање историјски изведу закључци да је њихова основна функција репродукција капиталистичких односа производње на светском нивоу. Односно, може се рећи да у последњој инстанци ИИА заиста раде на (ре)продукцији капиталистичких односа производње, али они нису изводиви из тих односа. У оној мери у којој је сваки субјект капиталистичког система носилац економске структуре, може се рећи да постоји објективна, несвесна веза, али тек у последњој инстанци. Зато је било важно увидети разлике у фази пре и у фази после Другог светског рата, са фокусом на период након пада СССР-а и ширења капитализма на читаву планету. У том контексту је Шмит вероватно погрешно не рачунајући да би комунизам могао нестати, али није погрешно када је тврдио да „Запад“ може постати универзални, јединствени блок који представља читав свет. А Волерстину дугујемо за формулисање тезе која разликује ниво светске економије и националне политике и то не само као различитих нивоа, већ нивоа између којих постоји противречност. Из тог разлога се можемо сложити са Муфвовом да космополитизам једне суперсиле оличене у САД-у не може бити ништа више од империјалног подухвата да се овлада целим светом и да се настоји да политика и идеологија следе капитал у сваки ћошак „материјалног“ и виртуелног света, у сваку пору друштва и да овлада како прошлости тако и будућношћу.

У тој вези између економије и идеологије смо од првог поглавља развијали анти-редукционистички приступ, или речено позитивнијим термином – развијали смо системски приступ који смо у најразвијенијем облику пронашли у Алтисеровој концепцији структурисаног тоталитета. Анализом БН модела смо указивали да сам модел не би требало интерпретирати на економистички начин, а економистички начин смо првенствено разумели као тезу да производне снаге представљају главни узрок историјских кретања, а секундарно да економска структура као збир производних односа одређује правно-политичку и идеолошку надградњу. Модел је сложенији од ових једноставних економистичких теза о историји и односу инстанцу, а та сложеност је уочљива у анализи сваке појединачне ДФ, а да не говоримо колико се ствар усложњава када се као јединица анализе узме светски капиталистички систем у империјалној фази.

Слажући се са Стјуартом Холом, у овом раду се није могла прихватити ни класна редукција према којој би се могло тврдити да ИИА служе искључиво владајућој класи, а да је та класа носилац најкрупнијег капитала чији центар је тренутно „територијализован“ у САД-у. Таква врста редукције нам не би омогућила да видимо сву ширину деловања ИИА, већ би нас усмерила на однос према светској акумулацији капитала. С обзиром да је концепција структурисаног тоталитета она која омогућава да се теоријски мисле релативне аутономије инстанци, могли смо видети на конкретним историјским примерима како ИИА управљају кризама и на том задатку како осигуравају безбедност, стабилност, мир. Такође смо видели како се хуманитаризам ту појављује као идеологија која има своје битно присуство у ИИА, а која нема директну везу са одржавањем класне експлоатације. Односно, њена веза са производним односима се огледа у ономе што је Марк критиковао као апстрактног појединца који у друштву не види услов своје слободе, већ други представљају границу његове слободе. Друштвена индивидуа настала на капиталистичким односима производње се тако субјективизује као власник сопствене својине и који је себичан и изолован од друштва. Овим обилазним путем се тек долази до везе између економске структуре и хуманитаризма. Та веза није довољна да се разуме деловање ИИА током хуманитарних интервенција са свим учинцима на политичку и идеолошку инстанцу.

Даље што се тиче односа између економске инстанце и хуманитаризма, видели смо да хуманитарна помоћ највећим делом долази из САД и ЕУ и то највише од држава па тек онда од стране приватних спонзора. Хуманитарна помоћ у садејству са НВО има улогу одржања империјалног система који на првом месту експлоатише ове најсиромашније земље на периферији светског капиталистичког система. Хуманитарна помоћ је економска гаранција да идеологија хуманитаризма и људских права није мртво слово на папиру, већ да постиже своје деполитизујуће, псеудо-неутралне учинке. Зато рећи да је хуманитарна помоћ заснована на економској моћи није пуно више од баналности (зар неко очекује да ће народ Руанде моћи да пошаље помоћ жртвама нпр. торнада у Флориди), већ друштвена наука треба да иде дубље од тога и да испита структуру идеолошког учинка хуманитаризма и хуманитарних интервенција као екстремног облика. С идеолошке стране империјалне земље представљају себе као добротинитеље и на тај начин прикривају да је њихова хуманост заснована на експлоатацији, на неједнакој размени и уопште неједнаком развоју као суштинској карактеристици КНП. Кроз историју видимо да су филантропи по правилу капиталисти, оснивач Црвеног крста Анри Динан се случајно задесио у Бици код Солферино долазећи на разговор код Наполеона III заинтересован за своје интересе у Алжиру и Тунису. Не треба сумњати у његове искрене намере и искрену ужаснутост бруталношћу рата и паклом кроз који су пролазили несрећни рањеници. Његове намере су вероватно биле искрене и племените. Али зар је он заиста први коме је пало на памет да помогне рањеницима? Нико пре њега то није чинио или намеравао да учини? Дакле, оно што је почело као идеолошка пракса капиталиста временом је постала пракса империјалистичких земаља и постало део ИИА у чије искрене намере не верујемо јер видимо да у њиховој основи леже економски (прикривање експлоатације), политички (деполитизација друштвених проблема) и идеолошки (промовисање идеологије људских права) интереси који су део (ре)продукције империјалног система. Појединачне намере данашњих учесника такође могу бити искрене и племените као Динанове, али то ништа не мења на објективним учинцима који су системске природе.

Говорећи о репродукцији система треба истаћи следеће — како се не би изгубила веза за економском инстанцом. За теорију идеолошке хегемоније је приликом говора о економији важно уочавати разлике у нијансама, као и разлике у нивоима анализе. То значи да САД и ЕУ немају идентичне економске интересе, штавише многе корпорације су међусобни конкуренти, а неретко немају ни иста гледишта у вези спољне политике. То међутим не значи да „млађи партнери“ не налазе своје интересе унутар хегемоније САД. Економистичка теорија би тешко могла објаснити

како је могуће да упркос економској конкуренцији постоји савез. При том питању је важна Пуланцасова теорија која развија односе савеза између америчког монополистичког капитала и европских унутрашњих буржоазија, што је уједно и део једног ширег савеза у оквиру које своје интересе налазе и ситна буржоазија, радничка класа, па и сељаштво. ИИА су важни управо у одржавању овог широког савеза у оквиру којег још увек постоји класни компромис, иако је држава благостања готово ишчезла недуго после СССР-а.

Дакле то су неке од веза са економијом. Још једном треба у закључку подвући и недвосмислено експлицирати да супротно економистичкој тези и „гвозденим историјским законима“ настанак и развој ИИА није последица ситних и континуираних промена које су временом еволуирале ДИА у ИИА. Настанак и развој ИИА смо настојали историјски да прикажемо као процес дисконтинуитета као последица контингентних историјских догађаја и једног ширег друштвеног склопа у којем се друштвени процеси одвијају. Први „догађај“ или још боље речено историјски процес јесте крај Другог светског рата који је послужио као основа за изградњу хегемоније САД, а други је распад СССР-а који је послужио за додатни успон и ширење утицаја на бивше земље Источног блока. У току писања овог рада је у једном тренутку засијала могућност настанка трећег догађаја оличеног у „Украјинској кризи“ који би могао означити етапу пада ИИА. При крају писања овог рада склони смо оцени да ипак овај догађај неће бити историјски преломан, односно да је ово још једна криза коју ће империјални поредак искористити за сопствено јачање. То наравно не значи да ће свака криза механистички/аутоматски само додатно јачати Империју, али свакако више није могуће повући знак једнакости између кризе и новог корака према паду ИИА или паду целе империјалне фазе капитализма. Они који су се водили тиме да ће пропаст СССР-а значити и крај НАТО-а или да ће ММФ пропасти због велике непопуларности још увек нису дочекали тријумфално финале своје теорије. Но, место борбе и сама борба су подигнути на виши ниво и у будућности нема пуно разлога веровати у Кауцкијеву теорију ултра-империјализма у којем ће доћи до неке врсте договора између водећих сила. Ако у скоријој будућности и не буде распламсавања сукоба у Украјини и његовог даљег ширења на простор Азије, свакако ће доћи до распламсавања „хибридног рата“ који има све важније место у стратешким документима НАТО-а.

Но, при самом крају вратимо се од „антиципације“ будућних кретања закључку који се тиче апстрактнијег теоријског нивоа БН модела. Алтисерова теоријска интервенција је помогла да се оконча третирање БН модела као Прокрустове постеле, односно као модела помоћу којег је историју потребно растегљивати према економској бази, а скраћивати је из надградње. „Прикладнија“ мера одношења према економији се постиже унутар концепције структурисаног тоталитета који се разуме као над-одређена целина. Такав приступ је олакшао да се избегне инсистирање на противречности између рада и капитала као главне противречности која учествује у линеарној узрочности (економска база одређује политичко-правну и идеолошку надградњу). Супротно томе, структурна узрочност (више узрока производе учинак који је над-одређен) са једне стране усложњава посматрани проблем, али са друге стране то не значи да бесконачно отежава приступ проблему већ контраинтуитивно олакшава приступ проблему тако што приморава анализу на дуже истраживање које није чисто методолошки шаблонски изведено. На питању ИИА то значи увидети да посебне историјске специфичности увек играју улогу приликом одвијања друштвених процеса па тако ни хуманитарне интервенције нису идентично спроведене у СРЈ, Ираку или некој другој земљи у којој нису биле део империјалног погона.

Иако испитивање специфичности може одвести према номинализму и испитивању искључиво на нивоу појединачног, надамо се да смо успели да покажемо да постоје заједничке одлике хуманитарних интервенција које дозвољавају да се оне испитују као део истог типа праксе и њој одговарајуће идеологије. Штавише, изолација идеолошког аспекта и испитивање историјских

специфичности нипошто не значи да ови аспекти имају „постојање по себи“, већ таква анализа увек мора имати у виду да се ради о структурисаном тоталитету и да је идеолошки аспект предуслов постојања економског, политичког, теоријског итд. који такође повратно представљају предуслове за постојање идеолошког аспекта. Старим „метафизичким“ језиком говорећи постоји само једна супстанца, а научна анализа ову супстанцу може аналитички делити, класификовати, испитивати изоловано итд., док у стварности не долази до раздвајања нивоа или како је то Алтисер метафорично рекао самотни час економске инстанце никада не откуцава.

Даље што се тиче БН и питања идеологије у контексту економске структуре, теорија ИИА нуди мање одговора него Алтисерова теорија ДИА. Можда је управо разлог у томе што су ИИА важним делом изведени из Алтисерове теорије ДИА и тиме остали ближи овој теорији него нпр. Фукоовој и Бурдијеовој теорији које одбацују моменат свести, свесног пристанка итд. Као и из Волерстинове тезе да је светски систем повезан на основу поделе рада и да економска размена не мора да се одвија унутар истог политичког или културног система. Или што код Маркса бива оличено у тврдњи да људи улазе у економске односе производње независно од сопствене воље. У строгом тумачењу ове Марксове тезе били бисмо ближи Волерстину, Фукоу и Бурдијеу будући да онда за функционисање економије није потребна идеолошка хегемонија, тј. активан, свестан пристанак радничке класе на економска правила игре. У складу са тиме и Алтисер говори о „трегер“ функцији, функцији носилаца где конкретни људи бивају интерпелирани и тим чином преузимају на себе улоге које нису „људске“ већ у области економске структуре као нечега што постоји независно од људске воље и штавише обликује „људску“ вољу. Другачије речено, ту долази до изражаја „спекулативни“ аспект капитализма и његов фетишки карактер у којем односи између ствари постају важнији од односа између људи и штавише односи између људи бивају над-одређени односима између ствари.

Несумњиво је да се ту ради о веома важном аспекту „капиталистичке идеологије“, али далеко од тога да би следити ту тезу значило исцрпети идеолошку инстанцу. И још важније од тога, следити искључиво ту тезу би значило да идеолошка хегемонија у Грамшијевом смислу не може постојати као концепција која нуди нека објашњења друштвених кретања. Зато у фокусу анализе у овом раду није била „непосредна“ веза економске и идеолошке инстанце, па стога анализа није спроведена на овој линији Маркс-Фуко-Бурдије. Прихватањем релативне аутономије друштвених инстанци покушали смо да покажемо да постоје идеолошке артикулације на нивоу идеолошке и политичке инстанце у којима се не одвија једноставна интерпелација субјеката у економску структуру (што је без икакве сумње процес од егзистенцијалног значаја за КНП), већ интерпелација субјеката у империјални поредак хегемоније САД-а.

Наравно, могуће је покушати да се изведе даљи развој теорије који би показао корелацију између економске структуре и хегемоније САД и онда потом тврдити да у последњој инстанци ИИА служе репродукцији економске структуре империјалног поретка. Поглавље о теоријама империјализма нам и јесте послужило да развијемо теорију ИИА с обзиром на међународну поделу рада и глобалне неједнакости развоја, али нисмо следили тезу која је релативно добро развијена већ смо се одлучили да идемо путем којим се ређе иде, а донекле се може рећи и путем којим се до сада и није ишло. А то је пут једне обимне синтезе теорије идеолошке хегемоније, теорије државних идеолошких апарата, теорије империјализма и теорије светског система. Са фокусом на испитивање идеолошке инстанце која је за потребе ове анализе истраживана апстрактно у смислу теоријске одвојености и других инстанци која у строгом смислу у стварности не постоји одвојено. Из тог разлога смо се „бранили“ и позивали на структурисани тоталитет, концепције без које не би био могућ развој ИИА.

Но, опште узев, нисмо довољно развили везу између ИИА и економске структуре, те је у будућности могуће даље посветити пажњу корелацији ИИА са економским кретањем. На пример могло би се дубље ући у анализу ММФ-а с обзиром на владајуће економске доктрине, веровања и праксе/ритуале и јасније показати његова улога у функционисању КНП. То би подразумевало једну знатно ширу анализу новца, финансијског капитала и улоге долара у светској економији, као и развој пост-фордистичких облика производње и у том контексту развој производних снага помоћу нових информационих технологија са посебним фокусом на развој вештачке интелигенције. Осим тога би требало детаљније испитати неједнаку размену на светском нивоу и у складу са тиме империјалну ренту, односно експлоатацију вишка вредности са периферије. И многе друге аспекте који су због обимности истраживачког поља овде морали изостати. Поготово што сматрамо да су ово аспекти које је могуће укрстити са свим ИИА, као што смо и кроз делимичне историјате видели да готово да не постоји аспект друштвеног живота у који ови апарати не задиру, као и да поседују механизам који је готово неограничено могуће ширити. Добар пример за то је учешће НАТО-а у климатским променама или НВО који се бави женским питањима у руралним областима Индије, односно у било којој области у којој постоји „криза“. Једноставније речено, теорију ИИА нисмо могли једноставно дедуковати из БН модела, већ је она морала настати као процес истраживања који је започет на основу „дедуктивне интуиције“ (перцепција повезаности базе и надградње у контексту империјализма), али који је морао бити довршен индуктивним приступом који разматра специфичност не само идеолошке инстанце већ сваког апарата понаособ укључујући различите институције, ритуале, историје и функције. У том смислу се надамо да тек предстоји отварање истраживања ових различитих апарата који би омогућили даљи развој опште теорије ИИА. Одељак 5.2 носи назив „Према империјалним идеолошким апаратима“ где „према“ заиста указује да је реч о раду *in statu nascendi*, односно да се не претендује на конклузивну теорију већ на теоријску основу коју треба даље развијати.

Након овог сложеног питања односа између БН и ИИА, сада се још треба укратко осврнути на питање механизма функционисања ИИА. Понављамо оно што смо раније већ рекли, ИИА није могуће одредити као центре из којих потиче идеологија и из којих се она даље контролисано шири. Међутим, нисмо могли кренути ни Фукоовим путем микромоћи која се одоздо шири као мрежа. Стога смо се одлучили за термин „централизације“ идеологије у ИИА који би требало да значи да идеологије немају свој почетак унутар ИИА или ДИА, већ да су ови апарати места у којима се артикулишу различите идеологије које мање или више постоје „спонтано“ као резултати различитих друштвено-историјских процеса и које су у извесном смислу бесконачне јер немају почетак и крај. Како је већ тврдио Алтисер, у оквиру сваке инстанце па тако и идеолошке постоје различите темпоралности, а не једно линеарно схваћено време. И како је још Пуланцас тврдио, не стварају цркве религије већ обрнуто, религије стварају цркве. У складу са тиме, идеолошки апарати су тек места у којима је једино могуће радити на артикулацији идеологије, и то артикулацији која је повезана и са другим идеолошким инстанцама (овде је теорија од изузетне важности). Као што се не може очекивати од народа да се спонтано бави теологијом, исто тако се не може очекивати ни да се бави теоријом идеологије – то је посао који се обавља унутар идеолошких апарата и који подразумева одређена знања која нису доступна народу. У Бурдијеовском смислу, ради се о идеолошком пољу унутар којег специјалисти (интелектуалци) монополишу положај стваралаца или прецизније речено трансформатора идеологије.

Оно што је специфично за функционисање ИИА јесте артикулисање идеологије на такав начин који би успоставио хегемонију над ДИА. На примеру НАТО-а смо видели како постоје сложени односи националних култура и националних војних апарата које потом НАТО путем својих институција и ритуала покушава да артикулише у односе хегемоније који су не-национални или над-национални (али не и сасвим над-амерички). Или на примеру ММФ-а како

националну економску политику подводи под апстрактне, опште формуле које се малтене спроводе по аутоматизму независно од конкретних конјунктурних одређења – ММФ је још грубљи од НАТО-а према било каквим специфичностима и тврђи у „глајхшалтовању“. И на примеру НВО које оперишу идеологијом апстрактног човека и његових људских права и тако стварају један морални поредак који је у битној мери независан од конкретне ДФ у којима оперишу НВО. Дакле, у том смислу ИИА „стварају“ идеологију тако што је артикулишу и у извесном смислу „рециклирају“ или трансформишу постојеће идеологије у складу са потребама постојеће идеолошке хегемоније. Како би се избегла забуна треба нагласити да ИИА не трансформишу идеологије тако што би уклонили тло над којима стоје ДИА, већ тако што оне „опасне“ елементе анестезирају или уклањају, а промовишу оне елементе универзалности које се већ делимично налазе у ДИА – нпр. демократија, капитализам, људска права.

У том погледу ИИА не могу бити објашњени „негативним“ одређењем идеологије као лажне свести или пукe манипулације, нити чисто класним одређењем као идеологије владајуће класе. Најближи приступ који одговара одређењу ИИА у нашем раду је неутрални приступ у којем различити империјални идеолошки ритуали (одвраћање, условљавање, морализовање) учествују у стварању/трансформисању идеологије која је неопходна за одржање империјалног поретка. Одвраћање СССР-а, или данас Кине и Русије, није само лажна представа, као што ни условљавање које спроводи ММФ није само лаж која служи искључиво финансијском капиталу, нити је морализовање НВО лажно морализовање и пуштање крокодилских суза. Сви ови ритуали са једне стране имају „реалну“ утемељеност у историјском процесу, док са друге стране имају реалне учинке на стварање идеологије, тј. на стварање различитих доктрина и веровања. Дакле, оне нису само лаж и манипулација нити чак изражавају искључиво интересе владајућих класа, већ су оне неопходне за функционисање империјалног поретка који је предвођен хегемонијом САД.

Алтисеровски речено, индивидуе су интерпелиране у субјекте на тај начин да мисле да слободно делају и да њихово делање није у служби постојећих друштвених структура, већ да је то њихова аутономна и слободна одлука. У том смислу се преплићу негативно, позитивно и неутрално одређење идеологије – нпр. данас знамо да је напад на Ирак оправдан лажним поводом у виду поседовања оружја за масовно уништење (парафразирајући Рамсфелда, знамо да знамо да Ирак није имао оружје за масовно уништење, као што знамо да су водећи људи САД тада знали да га Ирак не поседује, но амерички народ тада то није знао), те знамо да је инвазија почивала на интересима неоконзервативног блока на власти у САД, али знамо и да је упркос ове две димензије постојала подршка у америчкој јавности за инвазију заснована на неутралним механизмима одржања америчке хегемоније оличене у борби против тероризма, борби за националну безбедност САД и борби за демократију и (нео)либерални капитализам. Међутим, када је јавност почела да увиђа прве две димензије као лажност, онда је подршка почела да опада (Буш је завршио мандат са најнижим рејтингом америчког председника, раме уз раме са Труманом након бацања атомске бомбе и Никсоном после Вотергејта).

Опрезност овде налаже да то што је подршка врхушки САД почела да опада услед откривања лажности идеолошке легитимације инвазије, ипак још не значи да је неутрална димензија идеологије изгубила на снази. Управо супротно, она је наставила да функционише и поново би учествовала у стварању подршке услед неког новог напада у случају ако би постојала стварна оправданост у смислу борбе против тероризма, за националну безбедност САД-а, демократију и (нео)либерални капитализам (у некој мери се ово може препознати приликом финансирања Украјине у ратовању против Русије). Зато треба опрезно анализирати и разликовати поменуте три димензије идеологије у вези са контекстом хегемоне артикулације – не постоје унапред одређени механизми који омогућавају гаранцију исправне спознаје даљих исхода неког идеолошког

деловања. Апарати имају „машинско“ деловање, али никако не треба сметнути са ума да су то *идеолошки* апарати, а да идеологија ипак није машина већ је друштвени однос (мада нас је Маркс учио и да су саме машине друштвени односи) и живљена пракса. Као и да није реч само о класним односима већ и о класним односима који нису једини елемент који треба артикулисати у оквиру идеолошке хегемоније. Видели смо да политички марксизам истиче да је у феудализму било неопходно да феудалци контролишу сељаке ван-економским путем јер су сељаци имали средства за производњу у сопственом власништву. Тек у капитализму постоји поунутреност контроле унутар самих односа производње која у великој мери одређује идеолошку хегемонију. Но, овај структурни аспект је теоријска основа али није довољан да би се објасниле промене у историјски специфичним артикулацијама идеолошке хегемоније.

То је донекле разлог зашто смо избегавали термин владајуће идеологије и држали се појма идеолошке хегемоније (успут речено, Алтисер и Балибар користе први, а Пуланцас други појам). Дакле, појам владајуће идеологије је превише близак економистичком схватању, а превише удаљен од „емпиријских“ различитости у артикулацијама различитих идеологија. Другачије речено, идеолошка хегемонија није једноставно владајућа идеологија која се може изједначити са идеологијом владајуће класе. Видели смо Грамшијеве анализе католичке религије која садржи различите „идеологије“ у односу према различитим друштвеним групама, па чак и свештенике на југу Италије који имају своје жене и што народ прихвата. Дакле, другачија артикулација с обзиром на друштвени живот Југа је могућа, без обзира што је то једна иста католичка црква, па и ако хоћемо један исти италијански верујући народ. У том аспекту лежи допринос развоја теорије идеолошке хегемоније од стране Лаклау и Муф, у њиховом инсистирању да одређивање владајуће идеологије не може бити унапред извршено (засновано на економској бази). С тиме што смо за разлику од њих ми ипак остали на томе да је економистички приступ „једностран“, али да он није у потпуности промашен већ да изостаје извођење ширих веза у односу према структурисаном тоталитету са својим идеолошким, политичким и теоријским инстанцама и специфичним темпоралностима. Тек диференцирани приступ који испитује сложене односе у различитим ДФ омогућава спознају процеса артикулације идеолошке хегемоније.

Настојали смо да такав диференцирани приступ покажемо на анализи хуманитарних интервенција, односно да покажемо артикулацију у којима учествује више различитих ИИА и ДИА. Економској истанци смо даљи мањи простор, али смо видели како се конструишу представе о човеку и људским правима и како се у одређеном смислу тргује или ценка њима не према теоријским принципима, већ према политичко-економским интересима. У том смислу идеолошку хегемонију различитим артикулацијама успоставља хегемони историјски блок који не чини само капиталистичка класа, било национално било транснационална. Међутим, ми нисмо могли дубоко да улазимо у класне анализе које би показале како су се конкретно одвијали процеси састављања историјског блока, али можемо напоменути да историјски блок није био исти у агресији на СРЈ (где су важну улогу имале немачке социјалдемократе и зелени, енглески лабуристи, француски социјалисти, условно говорећи политичка левица Европе па и САД у виду демократа) и агресије на Ирак у којем је важнија била хегемонија на унутрашњем плану коју су успоставили неоконзервативци у САД без шире подршке европских савезника. „Идеолошки садржај“ је био сличан, али историјски блок није. Стога је овде остало неосветљено питање како различити историјски блокови користе готово исте или сличне идеолошке артикулације. Могли смо само индиректно да укажемо да је један од разлога укљученост ИИА који ипак имају релативно стабилне начине делања засноване на доктринама, веровањима и ритуалима који учествују у артикулацији идеологија. У одређеном смислу, овде су ИИА имали доминантну позицију у односу на хегемони блок, па се може рећи да тек предстоји анализа односа између ИИА и хегемоних блокова.

Дакле, поред општих анализа идеологије коју смо извели на случају хуманитарних интервенција потребно је извести конкретне анализе које треба да покажу односе снага и састав хегемоних историјских блокова. Пулансас је на том путу појмом унутрашње буржоазије представио значајну дистинкцију унутар капиталистичке класе, појам компрадурске буржоазије је од великог значаја за периферне ДФ, али ни улогу радничке класе не треба изоставити и то поготово не у земљама капиталистичког центра где је између осталих још Маркузе 1960-их означио као интегрисану у владајући поредак. У складу са тиме је потребна и још једна диференцијација, а то је Грамшијево разликовање хегемоније на нивоу светских односа и ниво политичких односа унутар једне ДФ. Потом је битно анализирати утицаје хегемоних сила на унутрашње односе других ДФ, а поготово када је реч о ДФ које се налази на (полу)периферији.

Зато је у контексту хуманитарних интервенција сувише плитко рећи да су све имале у основи економски разлог (претварање СРЈ у капиталистичку ДФ, приватизовање нафте у Ираку, производња опијума у Авганистану итд.) и завршити на томе анализу. Потребно је испитати оне специфично идеолошке учинке које производе ИИА пре, током и после хуманитарних интервенција. Како учествују у припреми интервенције (о чему је Негри говорио у контексту моралне интервенције), како учествују у самом извођењу (учешће НАТО и селективно деловање НВО) и како утичу након саме војне интервенције (ММФ, широк продор НВО у грађанско/цивилно друштво). Међутим, важно је задржати у видокругу економске разлоге јер над-одређеност економском и политичком инстанцом чини да хуманитарне интервенције постану хуманитарни империјализам. Под тим утицајем оне губе свој теоријски и „чисто“ идеолошки облик у смислу неутралности, непристрасности и независности, као и принципа људских права као универзалног нормативног оквира који није могуће релативизовати.

Осим тога, хуманитарне интервенције и када нису део хуманитарног империјализма имају одређеност економском инстанцом преко већ поменуте атомизације појединаца у капиталистичком грађанском друштву, а такође је одређено економијом у смислу позиција у економској структури које одређују ко ће бити субјект који помаже, а ко је „објект“ коме треба помоћи и за којег се унапред већ сматра да не може постати политички субјект. Па је тако могуће рећи да у последњој инстанци хуманитарне функције одржавају „неутралну“ капиталистичку хегемонију, односно репродукују капиталистичке односе (ре)производње друштвеног живота чак и онда када нису хуманитарни империјализам. Разлика је у томе што је приликом хуманитарног империјализма од главног значаја репродукција постојећих односа снага, а приликом хуманитарних интервенција главно може бити управо репродуковање идеологије хуманитарних интервенција, односно репродуковање самог поља које омогућава њихово даље ширење – али не нужно ширење у смислу империјалног ширења, већ заиста у једној наивној доброј вери да су хуманитарне интервенције решење проблема сиромаштва, ратова, епидемија, глади итд. Раније анализе су добро демонстрирале како савремени конзумеризам инкорпорира бригу о угроженој деци, шумама итд.

Једна од мистификација идеологије хуманитарних интервенција - и то мистификација која уопште не мора бити нужно свесна манипулација, већ објективни учинак саме идеологије – почива управо у томе што интервенције представља као нешто спољашње објекту на који се интервенише, односно зато што представља да империјални поредак нема никакве везе са катастрофама и кризама које се одвијају претежно у „подразвијеним“ земљама, односно што представља да центар и периферија нису део једног истог светског система. „Старим“ марксистичким језиком, хуманитарне интервенције су реакционарне, а не прогресивне. Прогресивном идеологијом може бити названа само она идеологија која подразумева неки облик еманципације, макар то био само идеолошки облик у којем се ради на идеолошкој субјективизацији људи који се налазе у невољи, без нужног заговарања опште политичко-економске револуције. Стога смо критиковали

хуманитарне интервенције као део хуманитарног империјализма који укључује нове облике доминације (хуманитарно управљаштво), док би интервенције које су заиста у складу са начелима хуманизма требало да буду усмерене према негацији сваког облика доминације и у том смислу да буду еманципаторно усмерене према односима између људи у којима више неће постојати владајући и потлачени. Где односи моћи неће подразумевати постојање експлоатације и где идеолошка хегемонија има етички принцип као „идеју водиљу“. Док год се хуманитаризам и хуманитарне интервенције налазе унутар КНП и унутар актуелног империјалног поретка оне у последњој инстанци нужно морају бити у функцији репродукције система. А што су више повезане са деловањем ИИА то је више њихов учинак негативан. И у складу са тиме, што су више распрострањене то је мања могућност за успешну борбу против експлоатације, за друштвену правду и слободу.

Марксовим речима, они који данас наивно и искрено заговарају и учествују у хуманитарним интервенцијама подржавају актуелни империјални поредак - они то не знају али ипак то чине. Производни односи нису једини односи у које људи улазе независно од сопствене воље, нити је политичко-правна и идеолошка надградња искључиво поље на којем људи постају свесни својих борби. Политичко-правна и то посебно идеолошка надградња такође представљају један објективан друштвени простор који није прозиран субјектима који се унутар њега крећу, сусрећу, сукобе. Ово је такође поље у којем је потребна критика и научни увид како би се отклониле све оне мистификације које владају унутар овог поља и које заслепљују идеолошке субјекте — како владајуће тако и потлачене класе. Ако је Хегел у праву да Минервина сова узлеће у сутон, те да теорија долази тек накнадно каскајући за историјским кретањем, ми се ипак надамо да постоје изузеци и да данас теорија може обавити важан задатак осветљавања јутра оштрим совиним оком које добацује иза дубоких слојева таме.

Литература

- Abrutyn, Seth. *Revisiting Institutionalism in Sociology*, Routledge, New York, 2014.
- Agamben, Giorgio. *What is an Apparatus*, Stanford University Press, Stanford, 2009.
- Adorno, Theodor, Horkheimer, Max. *Aspects of Sociology*, Beacon Press, Boston, 1972.
- Adorno, Theodor, Horkheimer, Max. *Dijalektika prosvetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989.
- Adorno, Theodor. *Prisms*, MIT Press, 1997.
- Adorno, Theodor. *The Culture Industry*, Routledge, London & New York, 2001.
- Adorno, Theodor. Marx and the Basic Concepts of Sociological Theory: From a seminar transcript in the summer semester of 1962. in: *Historical Materialism* 26.1, str. 154-164, 2018.
- Allen, Tim, David Styan. A right to interfere? Bernard Kouchner and the new humanitarianism, *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association* 12, no. 6 (2000): pp. 825-842.
- Altiser, Luj. *Za Marksa*, Nolit, Beograd, 1971.
- Althusser, Louis. Odgovor Johnu Lewisu, u: *Marksizam u svetu*, 1975, br. 7-8, str. 100-35.
- Altiser, Luj. *Elementi samokritike*, BIGZ, Beograd, 1975.
- Althusser, Louis. *Essays in Self-Criticism*, NLB, London, 1976.
- Althusser, Louis. Je li jednostavno biti marksist u filozofiji? u: Josip Brkić (ur.), *Čemu još filozofija*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1982.
- Althusser, Louis. *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists and Other Essays*, Verso, London, 1990.
- Althusser, Louis. *Machiavelli and Us*, Verso, London & New York, 1999.
- Althusser, Louis. *The Humanist Controversy and Other Writings*, Verso, London & New York, 2003.
- Althusser, Louis. *Philosophy of the Encounter*, Verso, London & New York, 2006.
- Altiser, Luj. Transformacija filozofije, *Prelom: časopis za sliku i politiku*, br.8/9, jesen/zima 2008/9, str. 67-84.
- Altiser, Luj. *Ideologija i državni ideološki aparati*, Karpos, Beograd, 2009.
- Althusser, Louis. *On the reproduction of capitalism*, Verso, London, 2014.
- Althusser, Louis. A Letter from Louis Althusser on Gramsci's Thought, in: *Décalages*: Vol. 2 (1). 2016, available at: <https://scholar.oxy.edu/decalages/vol2/iss1/18>
- Althusser, Louis. *How to Be a Marxist in Philosophy*, Bloomsbury, London, 2017a.

- Althusser, Louis. *Philosophy for Non-Philosophers*, Bloomsbury, New York, 2017b.
- Althusser, Louis. *History and Imperialism*, Polity Press, Cambridge, 2020a.
- Althusser, Louis. *What is to be done*, Polity Press, Cambridge, 2020b.
- Althusser, Louis, Etienne, Balibar. *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1975.
- Amin, Samir. *Accumulation on a world scale : a critique of the theory of underdevelopment*, Monthly Review Press, New York, 1974.
- Amin, Samir. *Imperialism and Unequal Development*, Monthly Review Press, New York and London, 1977.
- Amin, Samir. *Imperialism and Globalization*, Monthly Review Press, 2001., available at: <https://monthlyreview.org/2001/06/01/imperialism-and-globalization/>
- Amin, Samir. *Capitalism in the Age of Globalization*, Zed Books, London and New York, 2014.
- Anderson, Grey. Pactum de contrahendo, in: Anderson, Grey (ed.), *Natopolitanism: The Atlantic Alliance since the Cold War*. Verso Books, London & New York, 2023.
- Anderson, Perry. *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, London, 1974.
- Anderson, Peri. *Neka razmatranja o Zapadnom marksizmu*, BIGZ, Beograd, 1985.
- Anderson, Perry. *The Antinomies of Antonio Gramsci*, Verso, London, 2017.
- Anderson Perry. *The H-word. The Peripeteia of Hegemony*, Verso, London, 2017.
- Антонић, Слободан. Постоји ли у Србији „трансационална капиталистичка класа“? у: Сретен Вујовић (ур.), *Друштво ризика: промене, неједнакости и социјални проблеми у данашњој Србији*, Институт за социолошка истраживања, Београд, стр. 71-92, 2008.
- Антонић, Слободан. *Суперкласа*, ГЛАС CDXXVI Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука, књига 32, 2016.
- Антонић, Слободан. *Демонтажа културе*, Catena Mundi, Београд, 2020.
- Антонић, Слободан. *Моћ и послушност*, Српска књижевна задруга, Београд, 2021.
- Антонић, Слободан. *Украјински рат – буђење царства*, Catena mundi, Београд, 2023.
- A Proposal Concerning the General Line of the International Communist Movement. The Letter of the Central Committee of the Communist Party of China in Reply to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union of March 30, 1963*, Foreign Languages Press, Peking, 1963, available at: <https://www.marxists.org/history/international/comintern/sino-soviet-split/cpc/proposal.htm>
- Arrighi, Giovanni. *The Geometry of Imperialism*, NLB, London, 1978.
- Arrighi, Giovanni. *The Long Twentieth Century*, Verso, London & New York, 2010.

- Bachelard, Gaston. *The Formation of the Scientific Mind*, Clinamen Press, Manchester, 2002.
- Badiou, Alain. *Polemics*, Verso, London, New York, 2006.
- Badiou, Alain. *The Adventure of the French Philosophy*, Verso, London, 2012.
- Balibar, Etienne. O istorijskoj dijalektici, *Marksizam u svetu*, 1975., br. 7-8, str. 190-215.
- Balibar, Etienne. Višak vrednosti i društvene klase, *Marksizam u svetu*, 1978., br. 1, str. 1-88.
- Balibar, Étienne. Wallerstein, Immanuel, *Race, nation, class: ambiguous identities*, Verso, London, 1991.
- Balibar, Étienne. *Masses, classes, ideas*, Routledge, New York & London, 1994.
- Baran, Paul. *The Political Economy of Growth*, Penguin Books, Harmondsworth, 1974.
- Barthes, Roland. *Mythologies*, The Noonday Press, New York, 1972.
- Barthes, Roland. *The Rustle of Language*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1989.
- Baran, Paul. Sweezy, Paul, *Monopolni kapital*, Stvarnost, Zagreb, 1978.
- Barnett, Michael, Finnemore, Martha. *Rules for the World*, Cornell University Press, Ithaca & London, 2004.
- Barnett, Michael. Humanitarian governance, *Annual Review of Political Science* 16 (2013): pp. 379-398.
- Barnett, Michael. *Empire of humanity: A history of humanitarianism*, Cornell University Press, 2018.
- Baudrillard, Jean. *Consumer Society*, SAGE Publications, London, 1998.
- Bacon, Francis. *New Organon*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Bloh, Ernst. *Marksove teze o Fojerbahu*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Bodrijar, Žan. *Similakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
- Bobbio, Norberto. Gramsci and the conception of civil society, in: Mouffe, Chantal (ed.), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul, London, 1979.
- Boétie, Étienne (s.a.). *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, доступно на: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/etienne-de-la-boetie-rasprava-odobrovoljnom-ropstvu>
- Boswell, Terry, Kiser, Edgar, Baker, Kathryn. Recent Developments in Marxist Theories of Ideology, *Critical Sociology*, vol.25(2-3),pp. 358-383, 1999.
- Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Bourdieu, Pierre. Passeron, Jean-Claude, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage Publications, London, 1990.
- Bourdieu, Pierre, Eagleton, Terry. Doxa and Common Life: An Interview, in: Žižek Slavoj (ed.), *Mapping Ideology*, Verso, London, 1995.

- Breen, Michael. *The Politics of IMF Lending*, Palgrave Macmillan, New York, 2013.
- Brenner, Robert. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe, in: Aston & Philpin (eds.), *The Brenner Debate*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Brenner, Robert. The Agrarian Roots of European Capitalism, in: Aston & Philpin (eds.), *The Brenner Debate*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985a.
- Brewer, Tony. *Marxist Theories of Imperialism, A Critical Survey, second edition*, Taylor & Francis Group, Routledge, 2002.
- Bricmont, Jean. *Humanitarian Imperialism; Using Human Rights to Sell War*, Aakar Books, 2007.
- Бродел, Фернан. *Списи о историји*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.
- Bukharin, Nikolai. *Imperialism and World Economy*, Martin Lawrence Limited, London, 1972.
- Bukharin, Nikolai. *Historical Materialism. A System of Sociology*, Cosmonaut Press, 2021.
- Bucci-Glucksmann, Christine. *Gramsci and the State*, London: Lawrence and Wishart, 1980.
- Butler, Judith- *The Psychic life of the Power*, Stanford University Press, Stanford, 1997.
- Butler, Judith, Laclau, Ernesto, Žižek, Slavoj. *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*, Verso, London, 2000.
- Byrd, William, The Taliban's Successful Opium Ban is Bad for Afghans and the World, available at: <https://www.usip.org/publications/2023/06/talibans-successful-opium-ban-bad-afghans-and-world>
- Van Dijk, Teun. *Ideology. A multidisciplinary Approach*, Sage Publications, London, 1998.
- Vranicki, Predrag. *Historija marksizma, I-II*, Cekade, Beograd, 1987.
- Vuillerod, Jean-Baptiste. A Genealogical Perspective on the Problematic: From Jacques Martin to Louis Althusser, in: Leistert, Olivier, Schrickel Isabel (eds.), *Thinking the Problematic*, Verlag, Bielefeld, 2020.
- Volerstin, Imanuel. *Uvod u analizu svjetskog sistema*, OKF, Cetinje, 2005.
- Vuori, Juha. Detering Things With Words: Deterrence as a Speech Act, *New Perspectives* 24, no. 2 (2016): str. 23-50.
- Global Governance. *Our Global Neighborhood*, 1995, available at: <http://www.gdrc.org/u-gov/global-neighborhood/>
- Godelier, Maurice. *Marksizam i antropologija*, Liburnija, Zagreb, 1982.
- Gramsci, Antonio. *The Vatican*, 1924, available at: <https://www.marxists.org/archive/gramsci/1924/03/vatican.htm>
- Gramsci, Antonio. *Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea*, Naprijed, Zagreb, 1958.
- Gramsci, Antonio. *Problemi revolucije. Intelektualci i revolucija*, BIGZ, Beograd, 1973.
- Gramsci, Antonio. *O državi*, Radnička štampa, Beograd, 1979.

- Gramsci, Antonio. *Filozofija istorije i politike*, SLOVO LJUBVE, Beograd, 1980.
- Gramsci, Antonio. *Marksizam i književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1984.
- Gramsci, Antonio. *Selection from Political Writings 1910-1920*, Lawrence & Wishart, London, 1987.
- Gramsci, Antonio. *Selection from Political Writings 1921-1926*, Lawrence & Wishart, London, 1988.
- Guha, Ranajit. *Dominance without hegemony : history and power in colonial India*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997.
- Davies, Thomas. *NGOs: A new history of transnational civil society*, Oxford University Press, 2014.
- Davidson, Joanna. Humanitarian intervention as liberal imperialism: A force for good, *Polis Journal* 7, no. 1 (2012): pp. 2-37.
- Day, Richard, Gaido, Daniel (eds.). *Discovering imperialism. Social Democracy to World War I*, Brill, Boston, 2012.
- Debord, Guy. *Društvo spektakla*, Anarhija/Blok 45, Beograd, 2003.
- Deleuze, Gilles. Postscript on the Societies of Control, *Surveillance, crime and social control*. Routledge, 2017. 35-39.
- Derrida, Jacques. *Writing and Difference*, Routledge, London & New York, 2005.
- Dobb, Maurice. *Studije o razvoju kapitalizma*, Naprijed, Zagreb, 1961.
- Dolar, Mladen. Beyond interpellation, *Qui parle* (1993): 75-96.
- Douzinas, Costas. Humanity, military humanism and the new moral order, *Economy and society* 32, no. 2 (2003): pp. 159-183.
- Eagleton, Terry. *Ideology. An Introduction*, Verso, London, 1991.
- Eagleton, Terry. *Ideology*, Routledge, New York, 2013.
- Elliott, Gregory. *Althusser. The Detour of Theory*, Brill, Leiden, Boston, 2006.
- Durkheim, Emile. *Elementarni oblici religijskog života*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2008.
- Engels, Friedrich. Introduction to Borkheim. Abstract, 1887, available at: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1887/12/15.htm>
- Engels, Friedrich. *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Prosveta, Beograd, 1979.
- Ehrbar, Hans. *Annotations to Karl Marx's 'Contribution to the Critique of Political Economy'*, 2010, available at: <https://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/akmc.htm>.
- Enfu, Cheng, Baolin, Lu. *Five Characteristics of Neoimperialism*, Monthly Review, 2021, available at: <https://monthlyreview.org/2021/05/01/five-characteristics-of-neoimperialism/>

- Excerpts from US Department of Defense. FY 1994–1999 Defense Planning Guidance, in: Anderson, Grey (ed.), *Natopolitanism: The Atlantic Alliance since the Cold War*. Verso Books, London & New York, 2023
- Žižek, Slavoj. *The Sublime Object of Ideology*, Verso, London, 1989.
- Žižek, Slavoj. *Bauk i dalje kruži*, Fabrika knjiga, Zagreb, 1998, dostupno na: <https://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/56/53.pdf>
- Žižek Slavoj. The Spectre of ideology, in: Žižek, Slavoj (ed.), *Mapping Ideology*, Verso, London and New York, 2012.
- Ignatieff, Michael. *Human rights as politics and idolatry*, Princeton University Press, 2001.
- Ильенков, Эвальд. *Абстрактное и конкретное*, Издательство Канон-Плюс, Москва, 2019.
- Jaeger, Hans-Martin. “Global civil society” and the political depoliticization of global governance, *International Political Sociology* 1.3, 2007: pp. 257-277.
- Jessop, Bob, Sum, Ngai-Ling. Language and critique: some anticipations of critical discourse studies in Marx, *Critical Discourse Studies* 15(4), pp. 325-337, 2018.
- Johnston, Seth. *How NATO adapts: Strategy and organization in the Atlantic Alliance since 1950*. JHU Press, 2017.
- Kamat, Sangeeta. The privatization of public interest: theorizing NGO discourse in a neoliberal era, *Review of international political economy* 11.1, 2004: pp. 155-176.
- Kant, Immanuel. Um i sloboda, *Časopis Ideje*, Beograd, 1973.
- Kautsky, Karl. *Ultra-imperialism*, 1914, available at: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/ultra-imp.htm>
- Kautsky, Karl. *Ethics and Materialist Conception of History*, Charles H. Kerr & Company, Chicago, 1918.
- Kautsky, Karl. *The Materialist Conception of History*, Yale University Press, New Haven and London, 1988.
- Kennan, George. *U.S. State Department Policy Planning*, Study #23, February 24, 1948, available at: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v01p2/d4>
- Ковачевић, Милош. О термину субјекат у србистици, *Словенска терминологија данас* (2017): 173-186.
- Колаковски, Лешек. *Главни токови марскизма, I-III*, БИГЗ, Београд, 1983.
- Korolija, Aleksandar. *Distinkcija između građanskog i političkog društva u delu Gramšija*, *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2021.
- Korš, Karl. *Materijalističko shvatanje istorije i drugi spisi*, BIGZ, Beograd, 1975.
- Korš, Karl. *Karl Marks*, Nolit, Beograd, 1984.

- Labriola, Antonio. *Ogledi o istorijskom materijalizmu*, Komunist, Beograd, 1980.
- La Grassa, Gianfranco. *Proizvodne snage i proizvodni odnosi*, u: Marksizam u svetu, 1974, broj 10, str. 38-75.
- Lakan, Žak. *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983.
- Larrain, Jorge. *The Concept of Ideology*, Hutchinson & Co., London, 1979.
- Larrain, Jorge. *Marxism and Ideology*, Macmillan Press, London, 1983.
- Laclau, Ernesto. *Politics and ideology in Marxist theory: capitalism – fascism – populism*, NLB, London, 1977.
- Laclau, Ernesto, Mouffe Chantal. *Hegemony & Socialist Strategy – Towards a Radical Democratic Politics*. London and New York: Verso, 2001.
- Лењин, Владимир Илич. *Шта да се ради*. Изабрана дела, Том I, Култура, Београд, 1948.
- Lenjin, Vladimir Ilić. *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju*, Naprijed, Zagreb, 1958.
- Lenjin, Vladimir Ilić. *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma. Država i revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Lefevr, Anri. *Lenjinova misao*, Kultura, Beograd, 1959.
- Lischer, Sarah Kenyan. Military intervention and the humanitarian force multiplier, *Global Governance* 13 (2007): 99.
- Lukacs, Georg. *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Lukač, Đerđ. *Lenjin. Studija o povezanosti njegovih ideja*, BIGZ, Beograd, 1977.
- Luxemburg, Rosa. *Akumulacija kapitala. Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*, Kultura, Beograd, 1955.
- Majaha-Jartby, Julia. "Kosovo: Establishing Institutions from Scratch." *Building Monetary and Financial Systems: Case Studies in Technical Assistance* (2007): pp. 82-92.
- Mälksoo, Maria. A ritual approach to deterrence: I am, therefore I deter, *European Journal of International Relations* 27, no. 1 (2021): str. 53-78.
- Mandel, Ernest. *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970.
- Manifesto of the International Socialist Congress at Basel*, 1912, available at: <https://www.marxists.org/history/international/social-democracy/1912/basel-manifesto.htm>
- Manhajm, Karl. *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1978.
- Mao, Ce Tung. *Kineska revolucija*, Vuk Karadžić, Beograd, 1968.
- Марковић, Михаило. *Филозофски основи науке*, Изабрана дела, Том I, БИГЗ, Београд, 1994.
- Маркс, Карл, Енгелс, Фридрих. *Енгелс - Ј. Блоху*, Изабрана дела, Том I, Култура, Београд 1950а.

- Маркс, Карл, Енгелс Фридрих. *Енгелс – К.Шмиту*, Изабрана дела, Том I, Култура, Београд 1950б.
- Маркс, Карл, Енгелс Фридрих. *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Изабрана дела, Том I, Култура, Београд 1950г.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Kapital, Prvi tom*, Dela, Tom 21, Prosveta, Beograd, 1974а.
- Marx, Karl, Engels Friedrich. *Nemačka ideologija*, Dela, Tom 6, Prosveta, Beograd, 1974б.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Karl Marx P.V. Annenkovu, 1846.*, Dela, Tom 34, Prosveta, Beograd, 1974в.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Glose na marginama Udžbenika političke ekonomije Adolpha Wagnera*, dela 30, Prosveta, Beograd, 1974г.
- Marks, Karl, Engels Friedrich. *Bijeda filozofije*, Dela, Tom 7, Prosveta, Beograd, 1974д.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Kapital, Treći tom*, Dela, Tom 23, Prosveta, Beograd, 1974ђ.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, Dela, Tom 30, Prosveta, Beograd, 1974е.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Osnovi kritike političke ekonomije*, Dela, Tom 19, Prosveta, Beograd, 1974ж.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Manifest komunističke partije*, Dela, Tom 7, Prosveta, Beograd, 1974з.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Manifest der Kommunistischen Partei*, Werke 4, Dietz Verlag Berlin, 1974и, available at: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1848/manifest/index.htm>
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Pismo Veri I. Zasulič*, Dela, Tom 30, Prosveta, Beograd, 1974ј.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, Dela, Tom 3, Prosveta, Beograd, 1974к.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, Dela, Tom 3, Prosveta, Beograd, 1974л.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Prilog jevrejskom pitanju*, Dela, Tom 3, Prosveta, Beograd, 1974м.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Pismo Franzu Mehringu 14. juli 1893. godine*, Dela, Tom 46, Prosveta, Beograd, 1974н.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Nemački seljački rat*, Dela, Tom 10, Prosveta, Beograd, 1974о.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung*, Werke, Band 1, Dietz Verlag, Berlin, 1976, available at: http://www.mlwerke.de/me/me01/me01_378.htm
- Marks, Karl. *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1977.
- Marks, Karl. *Prilog kritici političke ekonomije*, BIGZ, Beograd, 1985.
- Marcuse, Herbert. *Čovek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

- Marcuse, Herbert. *Kraj utopije. Esej o oslobođenju*, Stvarnost, Zagreb, 1972.
- Marcuse, Herbert. The sociological method and the problem of truth, in: Meja, Volker, Stehr, Nico (eds.) *Knowledge and Politics*, Routledge, London & New York, 1990.
- Macherey, Pierre. Judith Butler and the Althusserian theory of subjection, *Décalages* 1.2 (2012): 13, str. 1-22.
- Macherey, Pierre. *Proizvodni subjekt*, kuda.org, Multimedijalni institut, Novi Sad, Zagreb, 2014.
- Meaney, Thomas. NATO and the Yeti, in: Anderson, Grey (ed.), *Natopolitanism: The Atlantic Alliance since the Cold War*. Verso Books, London & New York, 2023.
- Meiksins-Wood, Ellen. *Democracy against Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- Miller, Jacques-Allain. Action of the Structure, in: Hallward, Peter & Knox, Peden (ed.), *Concept and Form I-II*, Verso, London & New York, 2012.
- Milios, John, Sotiropoulos, Dimitris. *Rethinking Imperialism*, Palgrave Macmillan, London, 2009.
- Milios, John. *The Origins of Capitalism as a Social System*, Routledge, London and New York, 2018.
- Milić, Vojin. *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 1978.
- Milić, Vojin. *Sociologija saznanja*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
- Miščević, Nenad. *Marksizam i post-strukturalistička kretanja*, Prometej, Rijeka, 1975.
- Moriarty, Michael. Barthes: ideology, culture, subjectivity." *Paragraph* 11.3, str. 185-209, 1988.
- Montag, Warren. *Althusser and his Contemporaries*, Duke University Press, Durham and London, 2013.
- Mouffe, Chantal. Hegemony and ideology in Gramsci, in: Mouffe, Chantal (ed.), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul, London, 1979.
- Mouffe, Chantal. *On the political*, Routledge, London & New York, 2011.
- Naj, Džozef. *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd, 2012.
- NATO. *The North Atlantic Treaty*, 1949, available at: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm
- NATO. NATO Handbook, Brussels, 2006, available at: <https://www.nato.int/docu/handbook/2006/hb-en-2006.pdf>
- Nkrumah, Kwame. *Neo-Colonialism. The Last Stage of Imperialism*, International Publishers, New York, 1965.
- Noonan, Murray. *Marxist Theories of Imperialism, A History*, I.B. Tauris, London, New York, 2017.
- Note by the Secretary to the North Atlantic Defense Committee on the Strategic Concept for the Defence of the North Atlantic, 1949, available at: <https://www.nato.int/docu/stratdoc/eng/a491201a.pdf>
- NSC-68: Forging the Strategy of Containment*, National Defense University, Washington, 1996.

- OECD. *Grants by private agencies and NGOs*, 2023, available at: <https://data.oecd.org/drf/grants-by-private-agencies-and-ngos.htm>
- Pannekoek, Anton. Prehistory of World War, in: Day, Richard, Gaido, Daniel (eds.), *Discovering imperialism. Social Democracy to World War I*, Brill, Boston, 2012.
- Peet, Richard. *Unholy Trinity*, Zed Books, London & New York, 2009.
- Petras, James. NGOs: In the service of imperialism, *Journal of Contemporary Asia*, 29:4, pp. 429-440, 1999.
- Petras, James, Welmeyer, Henry. *Globalization Unmasked*, Fernwood Publishing & Zed Books, London, 2001.
- Petras, James. *US Imperialism*, Routledge, New York, 2020.
- Pêcheux, Michel. *Language, Semantics and Ideology*, MacMillan Press, London and Basingstoke, 1982.
- Pêcheux, Michel. Discourse: structure or event?, in: Carry Nelson, Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Macmillan Education UK, 1988. 633-650.
- Плеханов, Георгиј. *О материјалистичком схватању историје*, Култура, Београд, 1946, доступно на : <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/plehanov/1897/misc/istorija/index.htm>
- Плеханов, Георгиј. *Прилог питању о развоју монистичког погледа на историју*, Култура, Београд, 1948, доступно на: <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/plehanov/1895/monisticki-pogled-istoriju/index.htm>
- Polanji, Karl. *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
- Popović, Mihailo. U čemu je stvarni smisao Marksove sheme o društvenoj osnovi i nadgradnji, *Sociološki pregled*, str. 5-20, 1961.
- Poulantzas, Nicos. *The Crisis of the Dictatorships*, NLB, London, 1976.
- Poulantzas, Nicos. *Politička vlast i društvene klase*, Komunist, Beograd, 1978a.
- Poulantzas, Nicos. *Društvene klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978b.
- Poulantzas, Nicos. *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1981.
- Poulantzas, Nicos. *The Poulantzas Reader*, Verso, London, 2008.
- Rancière, Jacques. On the theory of ideology: The politics of Althusser, *Radical Philosophy* 007, Spring, 1974, str. 1-13.
- Reichelt, Helmut. Društvo i spoznaja u 'Kapitalu', *Marksizam u svetu*, 1976, br. 10-11, str. 118-139.
- Reichelt, Helmut. Warum hat Marx seine dialektische Methode versteckt, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge*, pp. 73-110, 1996.
- Resch, Robert Paul. *Althusser and the Renewal of the Marxist Social Theory*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1992.

- Rehmann, Jan. *Theories of Ideology. The powers of Alienation and Subjection*, Brill, Boston, 2013.
- Rehmann, Jan. Ideology-Critique with the Conceptual Hinterland of a Theory of the Ideological, *Critical Sociology*, 1-16, pp. 1-15, 2014.
- Righi, Pietro. The Origins of Italy's North-South Divide, LSE Blog, 2022, available at: <https://blogs.lse.ac.uk/economicshistory/2022/09/30/the-origins-of-italys-north-south-divide/>
- Rossanda, Rossana. Pitanja R. Rossande Althusseru i njegov odgovor, u: *Marksizam u svetu*, 1982, br. 5, str. 1-13.
- Rubin, Isak Iljič. *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, Stvarnost, Zagreb, 1978.
- Sayle, Timothy Andrews. *Enduring alliance: a history of NATO and the postwar global order*, Cornell University Press, 2019.
- Smith, Steven. Consideration on Marx's Base and Superstructure, *Social Science Quarterly*, vol. 65, no.4, pp. 940-954, 1985.
- Sotiris, Panagiotis. Rethinking Structure and Conjuncture in Althusser, *Historical Materialism*, vol. 22, no. 3-4, pp. 5-51, 2014.
- Stavrianakis, Anna. Missing the target: NGOs, global civil society and the arms trade, *Journal of international relations and development* 15, 2012: pp. 224-249.
- Staljin, Josif. *Pitanja lenjinizma*, Centar društvenih djelatnosti, Zagreb, 1981.
- Stiglic, Džozef. *Protivrečnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 2004.
- Stone, Randall. *Controlling Institutions*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization, 2010, available at: <https://www.nato.int/lisbon2010/strategic-concept-2010-eng.pdf>
- Стратешки концепт НАТО-а 2022, доступно на: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept-srb.pdf
- Streeck, Wolfgang. *How will capitalism end?: Essays on a failing system*, Verso Books, 2016.
- Schmidt, Alfred. Der strukturalistische Angriff auf die Geschichte, in: *Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie Herausgegeben von Alfred Schmidt*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969.
- Schmidt, Alfred. *Povijest i struktura*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1976.
- Schmitt, Carl. *Pojam politike i ostale razprave*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943.
- Schmitt, Carl. Die Einheit der Welt, *Merkur* 6, no. 1 (1952): pp. 1-11.
- Takagi, Shinji, Donal Donovan, Bessma Momani, Lorenzo L. Perez, Miguel de Las Casas, Michael Pisa. The IMF and fragile states: eight selected country cases, *Background Document No. BD/18-02/01, International Monetary Fund: Washington* (2018).

- Ticktin, Miriam. Transnational humanitarianism, *Annual Review of Anthropology* 43 (2014): pp. 273-289.
- Touissant, Éric, Millet, Damien. *Debt, IMF and the World Bank*, Monthly Review Press, New York, 2010.
- Triepel, Heinrich. *Die Hegemonie*, Verlag von W. Kohlhammer, Stuttgart, 1938.
- Tukidid. *Peloponeski rat*, Prosveta, Beograd, 1989.
- The Alliance's New Strategic Concept, 1991, available at: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23847.htm
- The Alliance's Strategic Concept, 1999, available at: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_27433.htm
- The Responsibility to Protect, International Development Research Centre, Ottawa, 2001, available at: https://www.walterdorn.net/pdf/Responsibility-to-Protect_ICISS-Report_Dec2001.pdf
- Therborn, Göran. *The Ideology of Power and the Power of Ideology*, Verso, London, 1980.
- Thompson, Edward Palmer. *Folklore, Anthropology and Social History*, John L. Noyce, Brighton, 1979.
- Thompson, Edward Palmer. *The Poverty of Theory: or an Orrery of Errors*, Merlin Press, London, 1995.
- Thompson, John. *Studies in the Theory of Ideology*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1984.
- Fairclough, Norman. *New labour, new language?* Routledge, London, 2002.
- Fassin, Didier. *Humanitarian reason: a moral history of the present*. Univ of California Press, 2011.
- Forlenza, Rosario. Antonio Gramsci on Religion, *Journal of Classical Sociology*, 2021, vol. 21 (1), p. 38-60.
- Frank, Andre Gunder. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York and London, 1969.
- Frecaut, Olivier. Banking Supervision in an Ongoing Conflict: The Case of Iraq, In: *Building Monetary and Financial Systems*. International Monetary Fund, 2007.
- Фузаро, Дијего. *Марксова авет*, Унија синдиката просветник радника Србије, Београд, 2020.
- Foucault, Michel. The subject and power, *Critical inquiry* 8.4, 1982: str. 777-795.
- Фуко, Мишел. *Надзирати и кажњавати*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1997.
- Фуко, Мишел. *Рађање биополитике*, Светови, Нови Сад, 2005.
- Fuko, Mišel. *Hrestomatija*, Vojvođanska sociološka asocijacija, Novi Sad, 2005.
- Fuko, Mišel. *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica, 2007.

- Fuko, Mišel. *Moć/Znanje*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012.
- Habermas, Jürgen. Bestiality and humanity: a war on the border between legality and morality, *Constellations* 6, no. 3 (1999): pp. 263-272.
- Hall, Stuart, Bob Lumley, Gregor McLennan. *Politics and Ideology: Gramsci*, in: *On Ideology*, Hutchinson & Co, London, 1978.
- Hall, Stuart. Signification, Representation, Ideology: Althusser and the Post-Structuralist Debates, *Critical Studies in Mass Communication II*, pp. 91-114, 1985.
- Hall, Stuart. *Cultural studies 1983: A Theoretical History*, Duke University Press, Durham and London, 2016.
- Hardt, Michael, Negri, Antonio. *Imperij*, Multimedijalni institut: Arkzin, Zagreb, 2003.
- Harvey, David. *The New Imperialism*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2003.
- Haug, Wolfgang Fritz. *Elemente einer Theorie des Ideologischen*, Argument Verlag, Hamburg, 1993.
- Heinrich, Michael. *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, CRS, Zagreb, 2015.
- Hilferding, Rudolf. *Finansiski kapital*, Economica, Beograd, 1971.
- Hirsch, Joachim. The state's new clothes: NGOs and the internationalization of states, *Rethinking Marxism* 15.2, 2003: pp. 237-262.
- Hirst, Paul. Althusser and the theory of ideology, *Economy and Society*, 5:4, 1975, str. 385-412.
- Hobsbawm, Eric. Introduction, in: Marx, Karl, *Pre-capitalist Economic Formations*, International Publishers, New York, 1964.
- Hobsbawm, Eric. Gramsci and Political Theory, in: *Marxism Today*, pp. 205-213, 1977.
- Hopkins, Terence, Wallerstein, Immanuel. *World-Systems Analysis*, SAGE Publications, Beverly Hills, London, New Delhi, 1982.
- Horkheimer, Max. A new concept of ideology? in: Meja, Volker, Stehr, Nico (eds.) *Knowledge and Politics*, Routledge, London & New York, 1990.
- Calhoun, Craig. A world of emergencies: Fear, intervention, and the limits of cosmopolitan order, *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie* 41, no. 4 (2004): pp. 373-395.
- Cohen, G.A. *Odbrana Marksove teorije istorije*, Separat, Vrnjačka Banja, 1987.
- Cohen, G.A. *History, Labour, Freedom*, Clarendon Press, Oxford, 1988.
- Congress of the Peoples of the East, New Park Publications, 1977, available at: <https://www.marxists.org/history/international/comintern/baku/>
- Cox, Robert. Social forces, states and world orders: beyond international relations theory, *Millennium* 10, no. 2 (1981): pp. 126-155.
- Cox, Robert. Gramsci, hegemony and international relations: an essay in method, in: Gill, Stephen, (ed.) *Gramsci, historical materialism and international relations*. No. 26. Cambridge University Press, 1993.

- Chomsky, Noam. *Novi militaristički humanizam*, adamić, Rijeka, 2003.
- Chomsky, Noam. *Hegemonija ili opstanak. Američke težnje za globalnom dominacijom*, Ljevak, Zagreb, 2004.
- Chomsky, Noam. Humanitarian Imperialism: The New Doctrine of Imperial Right, *Monthly Review*, vol. 60, no. 4, 2008, available at: <https://monthlyreview.org/2008/09/01/humanitarian-imperialism-the-new-doctrine-of-imperial-right/>
- Chomsky, Noam. *New Generation Draws the Line: Kosovo, East Timor, and the "Responsibility to Protect" Today*, Routledge, 2015.
- Chancel, Lucas, Thomas Piketty. *Global Income Inequality, 1820-2020: The Persistence and Mutation of Extreme Inequality*, 2021.
- Chancel, Lucas, Thomas Piketty, Emmanuel Saez, Gabriel Zucman, eds. *World inequality report 2022*, Harvard University Press, 2022.
- Wallace, Tina. NGO dilemmas: Trojan horses for global neoliberalism?, *Socialist register* 40, 2004, pp. 202-19.
- Wallerstein, Immanuel. *The Capitalist World-Economy*, Press Syndicate, Cambridge, 1979.
- Wallerstein, Immanuel. *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*, Verso, London, 1996.
- Wallerstein, Immanuel. *U.S. Weakness and the Struggle for Hegemony*, Monthly Review Press, 2003, available at: <https://monthlyreview.org/2003/07/01/u-s-weakness-and-the-struggle-for-hegemony/>
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World-System*, vol. 1, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 2011.
- Wallerstein, Immanuel. Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluigian, and Craig Calhoun, *Does capitalism have a future?*, Oxford University Press, 2013.
- Weiss, Gilbert, Wodak, Ruth (ed.). *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*, Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Winslow, Donna, Peer, Everts. It's not just a Question of Muscle: Cultural Interoperability for NATO, in: Gustav, Schmidt (ed.), *A History of NATO—The First Fifty Years: Volume 1* (2001): pp. 85-104.
- Wood, Ellen Meiksins. *Democracy against Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- Wood, Ellen Meiksins. *Empire of Capital*, Verso, London, 2003.

Интернет извори:

<https://fortune.com/ranking/global500/>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://tradingeconomics.com/world/gdp>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://www.statista.com/statistics/1260855/vanguard-aum/>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://hedgefollow.com/funds/Vanguard+Group+Inc>

(Пристапљено 25.3.2024)

https://s24.q4cdn.com/856567660/files/doc_financials/2022/ar/online/index.html#/financial-highlights

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://www.pionline.com/money-management/blackrock-assets-fall-34-91-trillion>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://hedgefollow.com/funds/BlackRock>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://www.thebalancemoney.com/which-firms-have-the-most-assets-under-management-4173923>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://companiesmarketcap.com/blackrock/total-debt/>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://eqvista.com/fortune-500-companies-in-the-us/>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://www.statista.com/statistics/1258612/global-employment-figures/>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://eqvista.com/fortune-500-companies-in-the-us/>

(Пристапљено 25.3.2024)

<https://www.statista.com/statistics/1379458/annual-number-of-employees-of-the-vanguard-group/>

(Пристапљено 25.3.2024)

https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/LCN/Year/LTST/TradeFlow/Import/Partner/by-country/Product/16-24_FoodProd

(Приступљено 25.3.2024)

<https://oec.world/en/profile/bilateral-product/bananas/reporter/hnd>).

(Приступљено 25.3.2024)

<https://elsalvadorinfo.net/el-salvador-coffee/>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.thesoldiersproject.org/how-many-us-military-bases-are-there-in-the-world/>

(Приступљено 25.3.2024)

https://data.worldbank.org/indicator/BM.KLT.DINV.CD.WD?most_recent_value_desc=true

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.wsj.com/articles/u-s-companies-transferred-more-profits-from-overseas-in-2018-than-estimated-11561044921>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://debtjustice.org.uk/press-release/lower-income-country-debt-payments-set-to-hit-highest-level-in-25-years>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2020/eng/what-we-do/lending/>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2021/eng/downloads/>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2022/what-we-do/lending/>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2023/10/09/why-imf-lending-continues-to-adapt>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=30&date1key=2019-08-31>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=760&date1key=2020-02-29>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=1020&date1key=2023-03-31>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.amnesty.org/en/documents/mde14/134/2003/en/>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/02/ukraine-one-year-after-full-scale-russian-invasion-victims-rights-must-be-at-the-heart-of-all-justice-efforts/>

(Приступљено 25.3.2024)

https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/990123_RambouilletAccord.pdf

(Приступљено 25.3.2024)

<https://financing.desa.un.org/iatf/action-areas/international-development-cooperation/humanitarian-finance-and-peacebuilding>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://devinit.org/resources/global-humanitarian-assistance-report-2023/key-trends-humanitarian-need-funding-2022/>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2023/November/afghanistan-opium-cultivation-in-2023-declined-95-per-cent-following-drug-ban-new-unodc-survey.html>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-47861444>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2010/June/unodc-reports-major-and-growing-drug-abuse-in-afghanistan.html>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://substanceabusepolicy.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13011-022-00491-1>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.ceicdata.com/en/indicator/kosovo/total-loans>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/en/News/Articles/2016/07/12/14/31/NA071416-Iraq-Gets-IMF-Loan-to-Support-Economic-Stability>

(Приступљено 25.3.2024)

<https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/06/21/Republic-of-Serbia-2021-Article-IV-Consultation-and-Request-for-a-30-Month-Policy-461077>

(Приступљено 25.3.2024)

Биографија аутора

Королија Александар рођен је у Београду 1991. године где је завршио основну школу и гимназију. Основне студије социологије на Филозофском факултету уписује 2011. године и завршава их 2017. године са просечном оценом 8,41. Тема дипломског рада је носила назив *Марксово схватање класа у првом тому Капитала*. Мастер студије социологије на Филозофском факултету уписује 2017. године и завршава 2018. године са просечном оценом 9. Тема мастер рада носила је назив *Капитализам и идеолошка хегемонија*. Докторске студије социологије уписује 2019. године и завршава их 2024. године са просеком 9,33.

Одређено време је провео радећи као наставник социологије на замени у гимназијама у Београду. Два семестра је био ангажован као сарадник у настави на предмету *Историјске социологије* на Филозофском факултету у Београду.

Говори енглески језик, а служи се немачким и руским.

Аутор је следећих објављених научних радова:

Korolija, A. (2021). Distinkcija građanskog i političkog društva u delu Gramšija. *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, 2(2), 273-298.

Korolija, A. (2023). Jedan, dva ili više imperijalizama. *Nacionalni interes-časopis za nacionalna i državna pitanja*, 45(2), 7-25.

Korolija, A. (2023). Pjer Burdije i Antonio Gramši, u: Mladenović Ivica, Zarić Zona, Urošević Milan (ur.), *Radikalna misao i praxis*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2023, 365-388.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Королија Александар _____

Број индекса _____ C19-0006 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Теорија идеолошке хегемоније и империјална фаза капитализма

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____Королија Александар_____

Број индекса _____С19/0006_____

Студијски програм _____Социологија_____

Наслов рада __Теорија идеолошке хегемоније и империјална фаза капитализма__

Ментор _____проф. др Антонић Слободан_____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Теорија идеолошке хегемоније и империјална фаза капитализма

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.